

Б.І. Сташків

**ПРАВО
СОЦІАЛЬНОГО
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

**Загальна
частина**

Б.І. Сташків

Право соціального
забезпечення

Загальна частина

Навчальний посібник

Чернігів

2016

УДК 349.3(075.8)
ББК 67.405я73
С78

Рекомендовано до видання як навчальний посібник Вченою радою Чернігівського національного технологічного університету (протокол №7 від 31 серпня 2016 року)

Рецензенти:

В.М. Андрійв, доктор юридичних наук, професор, Заслужений працівник соціальної сфери України, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

К.Ю. Мельник, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри трудового та господарського права Харківського національного університету внутрішніх справ;

П.Д. Пилипенко, доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри соціального права Львівського національного університету імені Івана Франка;

М.Н. Хуторян, член-кореспондент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, завідувач відділом проблем цивільного, трудового та підприємницького права Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

С78

Сташків Б.І.

Право соціального забезпечення. Загальна частина : навчальний посібник / Б. І. Сташків. – Чернігів : ПАТ "ПВК "Десна", 2016.- 692 с.

ISBN 978-966-502-579-5

У навчальному посібнику розкривається зміст Загальної частини права соціального забезпечення, зокрема, дається правова характеристика соціального забезпечення як фундаментальної категорії однойменної галузі права, права на соціальне забезпечення, його організаційно-правових форм та державних соціальних стандартів. З'ясовується суть права соціального забезпечення як самостійної галузі права, висвітлюється його предмет, джерела і форми, принципи і система. Значне місце відведено правовідносинам і юридичній відповідальності у сфері соціального забезпечення, а також історії становлення і розвитку соціальної підтримки вразливих груп населення та законодавства про соціальне забезпечення. Наводиться обширний перелік наукових робіт, опублікованих в останні роки.

Розраховано на здобувачів вищої освіти, науковців, юристів, практичних працівників органів соціального забезпечення, читачів, які цікавляться проблемами теорії права соціального забезпечення.

ISBN 978-966-502-579-5

УДК 349.3(075.8)
ББК 67.405я73
© Сташків Б.І., 2016.

ЗМІСТ

Передмова	8
Глава 1. Соціальне забезпечення як базова категорія соціальної держави, соціальної політики та права соціального забезпечення	11
1.1 Соціальна держава: поняття, ознаки, моделі, критерії, мета, завдання, принципи та значення.....	12
1.2 Соціальне забезпечення як складова соціальної політики	17
1.3 Соціальні зобов'язання держави в сфері соціального забезпечення.....	21
1.4 Соціальне забезпечення як фундаментальна категорія права соціального забезпечення	22
1.5 Світові системи соціального забезпечення	32
Глава 2. Право на соціальне забезпечення та його гарантії.....	43
2.1 Поняття та загальна характеристика права на соціальне забезпечення.....	44
2.2 Право на соціальне забезпечення в системі основних прав і свобод людини та громадянина	47
2.3 Права, що сприяють матеріальному забезпеченню людини в разі втрати чи недостатності трудових доходів ..	49
2.4 Право на соціальне забезпечення в міжнародно-правових актах	52
2.5 Гарантії права на соціальне забезпечення	58
Глава 3. Організаційно-правові форми соціального забезпечення	67
3.1 Поняття і загальна характеристика організаційно-правових форм соціального забезпечення.....	68
3.2 Загальнообов'язкове державне соціальне страхування	74

3.3	Державне соціальне забезпечення.....	79
3.4	Недержавне соціальне забезпечення.....	85

Глава 4. Державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії 117

4.1	Поняття, мета встановлення, принципи формування державних соціальних стандартів	118
4.2	Система і класифікація соціальних нормативів.....	121
4.3	Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт	124
4.4	Застосування державних соціальних стандартів та нормативів у сфері соціального забезпечення	144
4.5	Державні соціальні гарантії	147
4.6	Державний моніторинг застосування державних соціальних стандартів та нормативів	151

Глава 5. Право соціального забезпечення як самостійна галузь права..... 160

5.1	Право соціального забезпечення як галузь національного права.....	161
5.2	Предмет права соціального забезпечення.	164
5.3	Особливості врегульованих нормами права моделей суспільних відносин у сфері соціального забезпечення.	169
5.4	Функції права соціального забезпечення.	176
5.5	Система права соціального забезпечення.....	183
5.6	Право соціального забезпечення в системі права України.	191
5.7	Співвідношення системи права соціального забезпечення та системи законодавства про соціальне забезпечення.....	198
5.8	Систематизація законодавства про соціальне забезпечення.	200
5.9	Право соціального забезпечення як наука.....	207

5.10	Право соціального забезпечення як навчальна дисципліна.....	215
Глава 6. Принципи права соціального забезпечення.....		226
6.1	Поняття і загальна характеристика принципів права соціального забезпечення.	228
6.2	Принципи міжнародного права соціального забезпечення.....	238
6.3	Соціальна справедливість як загальноправовий принцип права соціального забезпечення.	244
6.4	Зміст галузевих принципів права соціального забезпечення.....	252
6.5	Внутрішньогалузеві принципи права соціального забезпечення.	288
6.6	Співвідношення принципів права соціального забезпечення з принципами суміжних галузей права.....	312
Глава 7. Джерела і форми права соціального забезпечення		321
7.1	Джерела права соціального забезпечення: поняття, зміст, види.	322
7.2	Поняття форм права соціального забезпечення та їх класифікація.	330
7.3	Міжнародно-правові акти як джерела та форма права соціального забезпечення.	340
7.4	Національні нормативно-правові акти як форма права соціального забезпечення.	356
7.5	Локальні нормативні правові акти як форма права соціального забезпечення.	370
7.6	Судова практика як джерело права соціального забезпечення.	373
7.7	Колізії в праві соціального забезпечення.	379
Глава 8. Правовідносини у сфері соціального забезпечення		394

8.1	Поняття, основні ознаки, види правовідносин у сфері соціального забезпечення.	395
8.2	Норми права і їх роль у виникненні та розвитку правовідносин у сфері соціального забезпечення.	405
8.3	Юридичні факти в праві соціального забезпечення.	416
8.4	Суб`єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення.	426
8.5	Об`єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення.	438
8.6	Зміст соціально-забезпечувальних правовідносин.....	453
8.7	Матеріальні правовідносини у сфері соціального забезпечення.	459
8.8	Соціально-фінансові страхові правовідносини у сфері соціального забезпечення.	462
8.9	Процедурні правовідносини у сфері соціального забезпечення.	467

Глава 9. Підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення 481

9.1	Юридичні факти непрацездатності в праві соціального забезпечення.	483
9.2	Страховий і трудовий стаж та вислуга років як юридичні факти в праві соціального забезпечення.	497
9.3	Складні життєві обставини як юридичні факти в праві соціального забезпечення.	506
9.4	Строки у праві соціального забезпечення.	519

Глава 10. Юридична відповідальність у сфері соціального забезпечення..... 545

10.1	Соціальна відповідальність у сфері соціального забезпечення.	546
10.2	Загальнотеоретичний аспект юридичної відповідальності.	550

10.3	Юридична відповідальність у праві соціального забезпечення.	554
10.4	Цивільно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.	558
10.5	Адміністративно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.	560
10.6	Дисциплінарна і матеріальна відповідальність у сфері соціального забезпечення.	564
10.7	Кримінально-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.	568

Глава 11. Історія становлення і розвитку соціальної підтримки вразливих груп населення та законодавства про соціальне забезпечення577

11.1	Підтримка нужденних і немічних у Київській Русі	578
11.2	Соціальна допомога на українських землях в литовсько-польську добу.....	584
11.3	Доброчинність на українських землях козацької доби.....	590
11.4	Соціальна підтримка вразливих груп в період до другої половини ХІХст.	595
11.5	Соціальна допомога в Росії у другій половині ХІХ ст. до жовтневого перевороту 1917 року.....	599
11.6	Становлення і розвиток пенсійного законодавства у дореволюційній Росії	603
11.7	Виникнення і розвиток законодавства про соціальне страхування у дорадянський період	611
11.8	Соціальне забезпечення та його законодавча база в СРСР.....	618
11.9	Формування законодавчої бази соціального забезпечення в незалежній Україні	635

Додаткова література..... 654

Передмова

Важко собі уявити освічену людину без знань основ права соціального забезпечення, що супроводжує людину впродовж всього її життя від народження і до відходу у вічність. Здобувачі вищої освіти, які навчаються за юридичними напрямками і спеціальностями, вивчають право соціального забезпечення як навчальну дисципліну в обсягах, передбачених навчальними планами вищих навчальних закладів.

Після отримання незалежності в Україні заново була сформована нормативна база в сфері соціального забезпечення, інтенсивно почали розвиватися галузева наука, у багаточисельних новостворених вузах була запроваджена однойменна навчальна дисципліна. За кілька десятиріч в Україні захищено кілька докторських та багато кандидатських дисертацій, провідними вузами опубліковані підручники і навчальні посібники та монографії з правової проблематики соціального забезпечення. Право соціального забезпечення практично однозначно науковцями визнається самостійною галуззю права, що інтенсивно розвивається.

За своєю структурою право соціального забезпечення складається з таких основних блоків: а) загальнообов'язкове державне соціальне страхування; б) державне соціальне забезпечення; в) недержавне соціальне забезпечення. У свою чергу кожен з цих блоків поділяється на пенсійне забезпечення, забезпечення соціальними допомогами та надання соціальних послуг. Ознайомлення з їх змістом дає чітке уявлення про системи, форми, види, умови та порядок здійснення соціального забезпечення в Україні.

Як і інші галузі права, право соціального забезпечення поділяється на Загальну та Особливу частини (вони виділяються в однойменній науці та навчальній дисципліні). У першій з них на підставі наукових висновків розкривається зміст питань, які мають значення для всієї галузі права, а друга частина присвячена аналізу законодавства, що стосується правового

регулювання надання окремих видів соціального забезпечення. Загальна частина є більш стабільною, її проблематика вимагає правових наукових досліджень і дискусій. Особлива частина, навпаки, через об'єктивні, як правило, економічні та суб'єктивні (в основному політичні) причини вимагає своєчасного і постійного оновлення. З цих міркувань навчальні посібники з права соціального забезпечення доцільно видавати кількома випусками (томами), які можна оновлювати в різний час.

Автором у 2005 році під грифом МОН України був опублікований навчальний посібник «Теорія права соціального забезпечення» (Київ, «Знання», 405 с.). За час, який минув, було накопичено багато нового наукового матеріалу, змінені деякі підходи законодавця в правовому регулюванні соціально-забезпечувальних відносин, що зумовлює необхідність його оновлення і доповнення, але в рамках однієї навчальної дисципліни.

Пропонований читачам посібник складається не з 6, а з 11 глав і якоюсь мірою є доповненням посібника 2005 року. Наприклад, у главу 11 включено матеріал, який не використовувався в главі 6 посібника 2005 року. В деяких випадках автор змінив чи уточнив свою позицію з окремих дискусійних питань права соціального забезпечення. Особливістю посібника є те, що автор не прагне нав'язати читачеві свою точку зору, а пропонує йому з урахуванням різних точок зору виробити власну думку із спірних питань.

Перші чотири глави посібника дають уявлення про соціальну державу та її політику в сфері соціального забезпечення, економічну та правову природу соціального забезпечення і його функції, світові системи соціального забезпечення, право на соціальне забезпечення і його гарантії, організаційно-правові форми соціального забезпечення, державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії. Це так звані вступні глави, які допоможуть здобувачам вищої освіти краще розібратися з механізмом правового регулювання в сфері соціального забезпечення.

У наступних главах навчального посібника висвітлюються традиційні для галузевих юридичних навчальних дисциплін питання: право соціального забезпечення як самостійна галузь права, принципи, джерела і форми права соціального забезпечення, правовідносини в сфері соціального забезпечення. Юридичні факти відіграють надзвичайно важливу роль у вирішенні питання про надання конкретного виду соціального забезпечення і тому глава 9 присвячена підставам виникнення, зміни та припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення.

Глава 10 посібника акцентує увагу на проблемах соціально-забезпечувальної відповідальності в праві соціального забезпечення та різних видах юридичної відповідальності у сфері соціального забезпечення.

У кінці кожної глави дається перелік контрольних запитань, теми рефератів та нормативних актів і літератури, що допоможе краще засвоїти викладений матеріал.

Навчальний посібник розрахований на здобувачів вищої освіти, що навчаються за юридичними спеціальностями, викладачів, практичних працівників органів соціального забезпечення, юристів і всіх, хто цікавиться проблемами права соціального забезпечення. Він буде корисним при підготовці до семінарських занять, написанні курсових і дипломних робіт.

Глава 1

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК БАЗОВА КАТЕГОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ, СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 1.1 Соціальна держава: поняття, ознаки, моделі, критерії, мета, завдання, принципи та значення
- 1.2 Соціальне забезпечення як складова соціальної політики
- 1.3 Соціальні зобов'язання держави в сфері соціального забезпечення
- 1.4 Соціальне забезпечення як фундаментальна категорія права соціального забезпечення
- 1.5 Світові системи соціального забезпечення

1.1 Соціальна держава: поняття, ознаки, моделі, критерії, мета, завдання, принципи та значення

Прийнято розрізняти держави за формою правління (монархії, республіки), державного устрою (унітарні, федеративні, конфедеративні) і політичного режиму (тоталітарні, авторитарні, демократичні). Крім того, держави ще характеризуються як демократичні, правові та соціальні, і саме в цій послідовності наповнюється зміст сучасної цивілізованої держави.

У літературі можна знайти різні визначення та перелік ознак демократичної і правової держави. У науково-практичному коментарі до Конституції України зазначається, що демократичною є держава, яка заснована на здійсненні і реалізації народовладдя, повазі до прав і свобод людини і громадянина, на їх активній участі у формуванні державного апарату і здійсненні контролю за його діяльністю через вибори і представницькі установи. Такій державі властиві ознаки: 1) гарантованість основних прав і свобод громадян; 2) рівність прав усіх громадян на участь в управлінні державою; 3) виборність представницьких органів держави та окремих посадових осіб; 4) юридично визначена строковість повноважень представницьких органів; 5) реалізація принципу поділу влади; 6) підконтрольність, відповідальність органів держави; 7) політична багатоманітність; 8) прийняття рішення більшістю з урахуванням прав меншості; 9) прозорості. Цей перелік ознак не є вичерпним.

У свою чергу, правова держава являє собою організацію політичної влади, що заснована на визнанні та реальному забезпеченні прав і свобод людини і громадянина, верховенстві права, взаємній відповідальності особи і держави. До основних ознак такої держави належать: 1) визнання, законодавче закріплення і гарантування державою основних прав і свобод людини і громадянина; 2) верховенство права; 3) поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову; 4) взаємна відповідальність

особи і держави; 5) функціонування незалежної і ефективної судової влади; 6) високий рівень правової свідомості і правової культури як окремого індивіда, так і суспільства в цілому.

Соціальною державою можуть бути лише демократичні і правові держави. Усі вищеперераховані ознаки демократичної і правової держави притаманні і соціальній державі.

Поняття «соціальна держава» було сформоване для того, щоб підкреслити, що держава має розвинуту і стабільну економіку, а тому здатна не лише декларувати, а й проводити ефективну соціальну політику за умови неухильного дотримання прав людини. Зараз цей термін використовується для характеристики сучасних держав.

Дослідники соціальної держави пробують дати своє оригінальне визначення цього поняття, і тому в літературі можна знайти безліч визначень цього терміна. Ще складніше з ознаками такої держави. Наведені ознаки більше схожі на побажання авторів щодо ідеальної соціальної держави, особливо в цьому досягли успіху філософи, соціологи і політики.

Соціальна держава – це демократична і правова держава, яка має високорозвинену соціально орієнтовану економіку, що дає змогу проводити ефективну соціальну політику і реально гарантувати соціально-економічні права людини та соціальний мир в країні.

Основними ознаками соціальної держави є:

– наявність статусу демократичної і правової держави та розвинутого громадянського суспільства;

– побудова соціально-орієнтованої, стабільної і збалансованої ринкової економіки;

– належність до групи індустріальних та розвинутих країн, де галузі сфери послуг сягають двох третин сумарно виробленого продукту чи доходу;

– має соціальне законодавство, що ґрунтується на принципі соціальної справедливості і своєчасно реагує на всі соціальні ризики, що переслідують людину;

– фактичне створення державою необхідних передумов для самостійного забезпечення працездатною людиною гідного життя для себе та своєї сім'ї, а також вжиття державою заходів щодо підтримки непрацездатних груп населення принаймні на рівні реального прожиткового мінімуму;

– визнання і реальне забезпечення гарантій соціально-економічних прав людини і громадянина.

Моделі соціальної держави:

- **ліберальна** (або англо-саксонська). Формування цієї моделі відбувалося за часів панування приватної власності, переважаючих ринкових відносин і під впливом ліберальної трудової етики. Основними умовами функціонування даної моделі є мінімальне втручання держави в ринкові відносини і обмеження застосування заходів державного регулювання. Соціальна підтримка громадян здійснюється за рахунок розвинених систем страхування і при мінімальній втручанні держави, що є регулятором певних гарантій. Розміри спрямованих виплат, як правило, невеликі. Незначні трансферні платежі, отримані внаслідок сплати податків, використовуються для надання допомоги та субсидій певним верствам населення. Матеріальна допомога має адресну спрямованість і надається лише на підставі перевірки її необхідності;

- **консервативна** (або континентально-європейська). Її ще називають корпоративною. Характерна для країн з соціально-орієнтованою ринковою економікою. Позиції держави достатньо сильні: бюджетні відрахування на соціальні заходи приблизно рівні страховим внескам працівників і роботодавців, основні канали перерозподілу або в руках держави, або під її контролем. Держава прагне поступатися матеріальною підтримкою громадян в системі страхового захисту. Завдяки цьому величина соціальної допомоги знаходиться в пропорційній залежності від трудових доходів і, відповідно, від розмірів відрахування на страхові платежі.

- **соціально-демократична** (або скандинавська), інколи її називають солідарною. Передбачає провідну роль держави в

захисті населення. Пріоритетними завданнями державної політики вважається вирівнювання рівня доходів населення і загальна зайнятість. Основою фінансування соціальної сфери служить розвинений державний сектор економіки, зміцненню якої сприяє дуже високий рівень оподаткування.

На думку міжнародних експертів, важливими характеристиками соціальної держави служать такі показники: 1) великі витрати суспільства на заробітну плату (40-60% ВВП); 2) розвиток системи соціального захисту (20-25% ВВП); 3) витрати на охорону здоров'я (7-9% ВВП); 4) витрати на освіту (4-6% ВВП); 5) забезпечення зайнятості населення, створення умов для впровадження ефективних систем професійної підготовки, перепідготовки і працевлаштування широких прошарків населення. Ці показники можна назвати економічними критеріями соціальної держави.

Метою соціальної держави називають:

-забезпечення високого рівня життя всього населення країни, його всебічної безпеки;

-сприяння суспільному прогресу, що базується на принципах соціальної рівності, загальної солідарності та взаємної відповідальності;

-гарантування певного «мінімуму» і компенсація та зняття на державному рівні соціально-економічних суперечностей, що виникають у будь-якому суспільстві;

-забезпечення кожній людині такого життєвого рівня, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд, та необхідне соціальне забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я та добробуту її самої і її сім'ї, і права на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, смерті чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини. Ця мета впливає зі ст. 25 Загальної декларації прав людини.

У літературі дається різний перелік завдань соціальної держави, зокрема, ними можуть бути: 1) прагнення забезпечити кожному громадянину гідні умови життя; 2) усунення

негативних наслідків функціонування ринкових процесів; 3) забезпечення соціальної справедливості та соціально-політичної стабільності в країні; 4) співучасть держави і громадянського суспільства в управлінні соціальними конфліктами та розв'язанні соціальних проблем; 5) зниження рівня соціальної нерівності в суспільстві; 6) можливість самореалізації особистості; 7) соціальна захищеність громадян.

У публікаціях можна знайти перелік загальних принципів концепції соціальної держави або принципів функціонування конкретних моделей соціальної держави. Принципи соціальної держави поділяються на:

- **загальносоціальні** (демократизм, гуманізм, соціальна спрямованість держави);

- **політичні** (демократичний характер процедури формування органів державної влади, розвиненість органів місцевого самоврядування, підтримка рівності між демократичними інститутами та системою державної влади, демократизм і лібералізм державної влади, її відкритість для громадян і суспільства);

- **економічні** (рівновага між ринком та плануванням, між економічною ефективністю та соціальною справедливістю, а також захист конкуренції з боку держави, обмеження монополізму, «прозора» приватизація, рівний доступ до кредитів для розвитку бізнесу, захист вітчизняного виробника від транснаціональних корпорацій);

- **юридичні** (соціальної справедливості, солідарності, соціальних зобов'язань, рівних можливостей, реальності соціальних прав).

Значення ідей соціальної держави для сфери соціального забезпечення полягає в наступному:

- закріплення принципів соціальної держави в Конституції України зобов'язує всі політичні сили при зміні влади дотримуватися наступності при здійсненні соціальної політики в сфері соціального забезпечення, оскільки положення Основного

Закону є обов'язковими для всіх, незалежно від політичних уподобань.

- узятий курс на побудову соціальної держави зобов'язує владу постійно вживати заходи щодо реорганізації ринкової економіки в соціально орієнтовану, що в принципі суперечить природі ринкових відносин.

- закладені в Конституції України принципи соціальної держави змушують уряд постійно приймати різноманітні соціальні програми, спрямовані на реалізацію цих принципів.

- формування соціальної держави означає і реальне забезпечення соціально-економічних прав людини, оскільки передбачає додаткову систему гарантій цих прав.

1.2 Соціальне забезпечення як складова соціальної політики

Соціальна держава тісно пов'язана із соціальною політикою, через проведення якої здійснюється реалізація функцій соціальної держави. Характеристика соціальної політики є одночасно характеристикою соціальної держави. Соціальна політика здійснюється в соціальній сфері.

Існує багато визначень соціальної сфери та соціальної політики. Так, в одному з проектів Закону України «Про засади соціального захисту населення» даються такі їх визначення:

- **соціальна сфера** – сукупність галузей економічної діяльності, спрямованих на підвищення рівня життя та якості життя, задоволення різноманітних соціальних потреб громадянина і суспільства в цілому. Соціальна сфера охоплює такі галузі, як охорона здоров'я, освіта, соціальне забезпечення та соціальне страхування, соціальне обслуговування та надання соціальної допомоги і соціальних послуг, фізична культура і спорт, культура, комунальне обслуговування, громадське харчування, пасажирський транспорт та зв'язок та ін.;

- **соціальна політика** – система правових, економічних, організаційних, регуляторно-контролюючих та політичних

заходів і дій, що визначаються на державному рівні і здійснюється органами державної та місцевої влади і управління, іншими суб'єктами з метою розробки та втілення соціальних програм та соціальної практики, спрямованої на задоволення соціальних потреб суспільства, дотримання соціальних прав та свобод громадян, збалансованості соціальних інтересів людини, соціальних груп, суспільства, досягнення соціальних цілей, вирішення соціальних завдань, формування соціальних цінностей.

Підвидом соціальної політики виступає соціальна політика в сфері соціального забезпечення.

Соціальна політика в сфері соціального забезпечення – це цілеспрямована діяльність компетентних державних і недержавних органів і організацій з приводу розподілу суспільного продукту з метою вирівнювання доходів, підвищення добробуту і задоволення життєвих потреб як населення в цілому, так і окремих груп та індивідів. Указана політика розвивається через характеристику таких категорій, як об'єкт, суб'єкти, мета, завдання, напрями, функції, принципи, форми, методи, засоби здійснення тощо соціальної політики в сфері соціального забезпечення.

Проведення результативної соціальної політики в сфері соціального забезпечення залежить від наявності достатніх фінансових ресурсів, адже обсяг коштів, які спрямовуються на соціальне забезпечення, залежить від дохідної частини бюджету держави, яка, у свою чергу, визначається обсягом валового внутрішнього продукту та науково обґрунтованим оптимальним обсягом фонду споживання. Збільшення видатків на соціальні потреби населення можливе тільки за умови зростання ВВП. В умовах економічної нестабільності дуже важко дотримуватись узятих на себе соціальних зобов'язань.

Довгий час в Україні використовувалась модель соціальної політики, що притаманна адміністративно-командній економіці: превалювання ідеї вторинності соціальної сфери щодо виробництва, жорсткий контроль державою соціальних

відносин; зрівняльний принцип розподілу, низький рівень доходів; визнання зарплати, отриманої на державних підприємствах, їх основним джерелом; заохочення колективних форм споживання, у тому числі в «натуральному вираженні» (надання безоплатного житла, відпочинку, соціальних послуг тощо), на шкоду більш ринковим грошовим трансфертам; незацікавленість в особистих збереженнях та інвестуванні.

Сьогодні в світі найбільш поширеними є американська, шведська, німецька, японська, англо-саксонська моделі соціальної політики. Всі ці моделі базуються на розвинутій і соціально орієнтованій економіці. В Україні такої економіки немає і вищеназвані моделі не можуть бути застосовані. Окремі вчені вважають, що модель соціальної політики Української держави має представляти собою симбіоз лібералізму та соціальної орієнтації. Перший дає можливість в умовах відсутності достатніх фінансових коштів у державі створити умови для самореалізації і самозабезпечення економічних суб'єктів. Друга складова передбачає формування раціональної системи соціального захисту населення.

Підставою для здійснення соціальної політики в сфері соціального забезпечення служать Конституція України, нормативно-правові акти в сфері соціального забезпечення, відповідні концепції, стратегії тощо та програми політичних партій, особливо тих, що знаходяться при владі. Сьогодні державну соціальну політику в сфері соціального захисту визначають близько 60 законодавчих актів та більше ніж 120 підзаконних нормативно-правових актів. Соціальна політика охоплює значний контингент населення. Так, відповідно до законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державні цільові позабюджетні фонди щороку обслуговують майже 14,5 млн. працездатних громадян, 14 млн. пенсіонерів, 320 тис. осіб потерпілих на виробництві та від 500 до 600 тис. безробітних громадян. Соціальна політика щодо непрацездатних повинна бути спрямована на забезпечення не

тільки фізіологічних, а й мінімального обсягу соціальних і духовних потреб.

У соціальній політиці в сфері соціального забезпечення використовують два основні напрямки: 1) соціальний захист економічно активного населення, що полягає у забезпеченні всіх роботою та зростанні доходів працюючих; 2) соціальний захист економічно пасивного населення, що стосується захисту рівня життя шляхом застосування різних форм компенсації за умов підвищення цін і проведення індексації, надання допомоги найбільш вразливим сім'ям, надання допомоги в разі безробіття тощо. До речі, за класифікацією МОП Україна включена до групи країн з повним соціальним забезпеченням.

У літературі соціальна політика в сфері соціального забезпечення розкривається через характеристику системи соціального забезпечення (державне соціальне забезпечення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування, недержавне соціальне забезпечення) та види цих структурних підрозділів. Реально соціальна політика здійснюється по відношенню до окремих категорій громадян (учасники АТО, ветерани війни і праці, пенсіонери, інваліди, малозабезпечені сім'ї, бездомні тощо).

Соціальна політика щодо соціального захисту населення націлена на багатовекторність задоволення потреб населення шляхом підвищення ролі трудового доходу, захист населення від зростання цін, гарантоване забезпечення прожиткового мінімуму, індексацію заробітної плати. Виходячи з цього, основними напрямками соціальної політики у цій сфері є:

- підвищення добробуту населення за рахунок особистого трудового внеску, підприємництва та ділової активності;
- надання відповідної допомоги по безробіттю, збереження робочих місць, фахова перепідготовка осіб, які втратили роботу;
- продовження проведення пенсійної реформи, яка буде забезпечувати справедливую систему пенсійних витрат з урахуванням трудового вкладу працівника;

- надання адресної допомоги тим, хто її найбільше потребує, у грошовій та натуральній формах;

- широка підтримка сім'ї, материнства і дитинства.

-

1.3 Соціальні зобов'язання держави в сфері соціального забезпечення

Словник української мови слово «зобов'язання» тлумачить як поставлене перед собою завдання, обіцянка, які неодмінно повинні бути виконані. Відповідно до ч.1 ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Соціальні зобов'язання держави не є цивільно-правовими і ЦК України не регулюються.

Соціальні зобов'язання держави – це зафіксовані в нормативно-правових актах країни сукупність пенсійних виплат, соціальних допомог і послуг, пільг, субсидій тощо, які надаються населенню за рахунок бюджетів різних рівнів та позабюджетних фондів. Їх не можна розглядати як добродійність з боку держави. Соціальні зобов'язання є регуляторами соціально-економічних та соціально-політичних процесів у державі.

Термін «соціальні зобов'язання держави» переважно відноситься до політології. За невиконання взятих на себе зобов'язань політичні сили, що знаходяться при владі, несуть не юридичну, а політичну відповідальність у вигляді програшу на чергових виборах чи усунення від влади під натиском народних мас при проведенні антисоціальної політики або маніпуляції під час виборчого процесу.

Соціальні зобов'язання держави можуть бути чітко закріплені в нормативних актах і підраховані (суми необхідних пенсійних чи інших соціальних виплат) або окреслені у

загальних рисах (утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ст. 3 Конституції України), забезпечення рівня життя не нижче прожиткового мінімуму (ст. 46 Конституції України), забезпечення людині достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України) та ін.). Фінансові зобов'язання, які держава бере на себе, щорічно фіксуються у Держбюджеті на відповідний бюджетний рік. За соціальні зобов'язання, що не увійшли до відповідного Закону України, держава не відповідає. У зв'язку з цим, у правовій літературі постійно ведуться суперечки щодо правової природи та місця в ієрархії Закону України «Про Державний бюджет України на ____ рік», яким зупиняється дія окремих положень законів, які визначають, закріплюють і гарантують певні соціальні виплати і пільги окремим категоріям громадян, а також наділяється Кабінет Міністрів України повноваженнями регулювати розміри соціальних виплат, які визначаються у співвідношенні до розміру мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

Зобов'язання держави фіксуються в обов'язках та відповідних гарантіях забезпечення прав людини. Зміст цих зобов'язань міститься в законах, що стосуються державного соціального забезпечення та загальнообов'язкового державного соціального страхування, а також у Державних соціальних стандартах і соціальних гарантіях. Характеристика діючої в Україні системи соціального забезпечення і є одночасно і характеристикою взятих на себе державою соціальних зобов'язань у сфері соціального забезпечення.

1.4 Соціальне забезпечення як фундаментальна категорія права соціального забезпечення

Соціальне забезпечення відноситься до багатоаспектного поняття. Політологи під ним розуміють форму вираження чи реалізацію політики держави в сфері соціального забезпечення, економісти – спосіб (форму) розподілу матеріальних благ, а юристи – систему суспільних відносин із задоволення

специфічних потреб людини. Тлумачні словники пояснюють соціальне забезпечення як надання достатніх матеріальних засобів для існування кому-небудь з боку суспільства.

У фаховій літературі термін «соціальне забезпечення» використовується для характеристики предмета правового регулювання галузі права чи однієї з функцій держави у соціальній сфері або суб'єктивного права на матеріальну підтримку при відсутності трудового доходу чи національної системи матеріального забезпечення або особливий спосіб розподільчих відносин тощо.

Соціальне забезпечення складається з кількох груп суспільних відносин: 1) відносини з формування фінансових коштів, що спрямовуються на соціальне забезпечення; 2) відносини з організації та управління соціальним забезпеченням; 3) відносини з безпосереднього надання фізичним особам відповідних видів соціального забезпечення з наперед визначених джерел фінансування.

Науковці дають різний набір ознак соціального забезпечення. Так, юристи до них відносять: 1) наявність об'єктивних підстав для забезпечення громадян певними видами соціальної допомоги; 2) здійснення фінансування соціального забезпечення за рахунок страхових фондів або з бюджету; 3) установлення в нормативному порядку умов надання певних видів соціального забезпечення; 4) закріплення в нормативних актах кола осіб, які підлягають соціальному забезпеченню та умов його надання; 5) надання соціального забезпечення на рівні відповідного соціального стандарту (як правило, не нижче від рівня прожиткового мінімуму). Економісти звертають увагу на такі ознаки соціального забезпечення: 1) воно становить собою частину суспільних відносин, що виникають при розподілі суспільних фондів споживання; 2) здійснюється державою за рахунок суспільства; 3) має на меті задоволення особистих матеріальних потреб членів суспільства в індивідуальній формі; 4) надається замість оплати за працю або додатково до неї; 5) надається у випадках, установлених законом.

За своєю економічною суттю соціальне забезпечення є розподільчими відносинами, у яких відбувається розподіл коштів страхових фондів та перерозподіл бюджетних коштів на потреби соціального забезпечення. Соціальна сутність полягає у вирівнюванні матеріального і соціального стану окремих категорій осіб шляхом установаження для них матеріального забезпечення на рівні не нижчому за прожитковий мінімум. Правова суть полягає у правовому регулюванні соціального забезпечення та забезпеченні людині реалізації її права на соціальне забезпечення. Соціальне забезпечення будується на таких принципах, як усезагальність, доступність, залежність розмірів і форм забезпечення від минулої діяльності, розмаїття видів соціального забезпечення тощо. (див. § 6.4).

У науці виокремились дві концепції соціального забезпечення: економічна та правова. Як економічна категорія соціальне забезпечення являє собою систему розподільчих відносин, у процесі яких за рахунок частини національного доходу утворюються і використовуються суспільні фонди грошових коштів для матеріального забезпечення і обслуговування відповідних категорій громадян. За цією концепцією різні види соціального забезпечення надаються всім громадянам за наявності певних умов із суспільних фондів споживання. Правова концепція включає розподільчі відносини (економічна концепція) та суб'єктивний склад, тобто лише тих осіб, які потребують особливого соціального захисту з боку держави. Сьогодні ці концепції зближуються і суттєві відмінності відсутні і відповідна дискусія втрачає сенс і не є актуальною.

Складовими соціального забезпечення є:

- **джерела фінансування.** На потреби соціального забезпечення необхідні значні кошти, які спеціально накопичуються і виділяються на ці цілі. Спочатку вважали, що такими джерелами повинні бути державні кошти. Пізніше до них приєдналися кошти загальнообов'язкового державного соціального страхування. І, нарешті, цей перелік доповнений

коштами недержавного соціального забезпечення (див. §3.4), але з останніх багато науковців виділяють лише кошти недержавних пенсійних фондів.

Указані джерела зобов'язані повністю задовольнити потреби сфери соціального забезпечення. Витрати плануються на календарний рік і корегуються при необхідності державою упродовж бюджетного року. Недостатність коштів змушує державу згортати деякі соціальні програми та ускладнювати умови надання соціального забезпечення за загально-обов'язковим державним соціальним страхуванням;

- інфраструктура соціального забезпечення. Вона включає мережу соціальних установ з надання соціальних послуг та установ з надання адміністративних соціальних послуг (виплата грошових сум, надання субсидій тощо). Сюди відносяться підприємства з виготовлення технічних засобів реабілітації, спеціалізовані медичні заклади тощо. Без такої інфраструктури здійснювати соціальне забезпечення практично неможливо. Джерела фінансування та інфраструктура соціального забезпечення виступають матеріальною базою для надання відповідного виду соціального забезпечення;

- соціальні випадки. Це обставини, при яких особа втрачає трудовий дохід повністю або частково, несе додаткові витрати, зовсім не має трудового доходу і через відсутність засобів до існування потребує матеріальної підтримки з боку суспільства. Ймовірність настання соціальних випадків (соціальні ризики) є приводом для збору і акумуляції фінансових засобів та прийняття відповідних нормативних актів. Саме настання соціального випадку є підставою для надання особі відповідного виду соціального забезпечення. Страхові випадки вичерпно закріплені в законодавстві про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, а нестрахові випадки припускаються в законодавстві про державне соціальне забезпечення. Перелік таких обставин не є незмінним і постійно доповнюється. Зараз увага звертається на такі обставини, як малозабезпеченість, бідність і т.ін;

- коло осіб. Воно стосується осіб, які потрапили у важкі життєві ситуації і втратили джерела засобів до існування чи зазнали додаткових витрат або не мають необхідного прожиткового мінімуму. Перелік осіб, які мають право на певний вид соціального забезпечення, вичерпно зазначається в законі. Отримувачами соціального забезпечення виступають пенсіонери (за віком, за вислугу років, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), малозабезпечені сім'ї, сім'ї з дітьми, сироти, ветерани війни і праці тощо;

- мета надання забезпечення. Нею виступають: 1) надання певного виду соціального забезпечення у разі втрати чи зниження доходів, понесення додаткових витрат, малозабезпеченості; 2) попередження, пом'якшення, усунення несприятливих наслідків соціального випадку; 3) вирівнювання матеріального стану осіб до рівня офіційно встановленого прожиткового мінімуму. Результатом соціального забезпечення є поліпшення життєвого рівня отримувачів соціального забезпечення, зниження соціальної напруги в суспільстві, поліпшення демографічної ситуації в Україні тощо;

- види, форми і способи надання соціального забезпечення. Соціальні випадки обумовлюють надання різних видів соціального забезпечення (пенсій, соціальних (страхових і нестрахових) допомог, соціальних послуг). Соціальне забезпечення надається у грошовій (пенсії, допомоги, субсидії) та натуральній (натуральна допомога, соціальні послуги) формах. Способами розподілу матеріальних благ, зокрема, можуть бути: а) безоплатність багатьох видів соціального забезпечення; б) безеквівалентність, але з урахуванням в окремих випадках трудової діяльності в минулому; в) пільгові умови надання окремих видів соціальних послуг (безоплатно чи зі значною знижкою);

- порядок надання соціального забезпечення. Законодавством передбачені умови, за наявності яких особа має право на певний вид соціального забезпечення, порядок звернення та реалізації цього права.

Мету, джерела фінансування, коло осіб та підстави надання окремі вчені вважають збірним (єдиним) критерієм віднесення того чи іншого виду забезпечення до соціального. Ці чотири критерії більш доцільно використовувати при відмежуванні соціально забезпечувальних правовідносин від інших суспільних відносин, що регулюються іншими галузями права. Щодо змісту видів соціального забезпечення, то сформувалися дві точки зору: одні його розглядають у вузькому смислі і відносять до нього тільки пенсії, соціальні допомоги та соціальні послуги, а інші - у широкому смислі і додатково включають до нього безоплатну освіту, медичне обслуговування, соціальне житло, сприяння зайнятості та працевлаштуванню тощо. Зараз ця дискусія ведеться в рамках предмета права соціального забезпечення.

Соціальне забезпечення виступає об'єктом правового регулювання права соціального забезпечення і є серцевиною його змісту. Соціальне забезпечення – це сукупність суспільних відносин щодо спрямування частини суспільних фондів споживання на компенсацію фізичним особам у випадках і на умовах, передбачених законом, втрати трудового доходу і/або понесення додаткових витрат чи різниці між доходом та прожитковим мінімумом або відсутності засобів до існування, а також вартості отриманих соціальних послуг.

Синчук С.М. у науці права соціального забезпечення виділила чотири концепції соціального забезпечення:

- **непрацездатності** – соціальна допомога надається за рахунок суспільних фондів споживання лише непрацездатним громадянам. На перших порах свого виникнення соціальне забезпечення надавалося тільки непрацездатним особам, які неспроможні були самотійно виконувати трудові функції через вік, стан здоров'я та з інших причин. З часом матеріальна допомога почала надаватись і працездатним громадянам, наприклад, особам, що мають статус безробітного чи біженця, малозабезпеченим працівникам, безхатчикам тощо, тобто вказана концепція не враховує всіх отримувачів соціального забезпечення;

- **соціальної аліментарності** – надання матеріального забезпечення з фондів соціального забезпечення безоплатно і безеквівалентно. Концепція не враховує надання соціального забезпечення за системами загальнообов'язкового державного соціального страхування та недержавного соціального забезпечення;

- **соціальних ризиків**. Точніше слід говорити про концепцію соціальних ризиків та соціальних випадків. На підставі соціальних ризиків соціально-забезпечувальні правовідносини не виникають, а виникають на підставі соціальних випадків (юридичних фактів). Самостійно підстави надання (юридичні факти) не виступають, як вже говорилося вище, критерієм виділення відповідних суспільних відносин;

- **індивідуальної форми розподілу**. Соціальне забезпечення надається конкретній особі в індивідуальній формі. Соціальні послуги також надаються в індивідуальній формі, а не в колективній (див., наприклад, «Мінімальні норми забезпечення предметами, матеріалами та інвентарем громадян похилого віку, інвалідів та дітей-інвалідів в інтернатних установах та територіальних центрах соціального обслуговування (надання соціальних послуг) системи соціального захисту населення», затв. наказом Мінсоцполітики України № 857 від 19 серпня 2015 року).

На нашу думку, вищевказані розбіжності свідчать не про наявність аж чотирьох відмінних концепцій соціального забезпечення, а акцентують увагу на окремих дискусійних питаннях єдиної концепції соціального забезпечення.

Поряд із концепцією соціального забезпечення розробляється концепція соціального захисту. Політологами, соціологами, економістами, юристами даються різні визначення соціального захисту. Під ним, зокрема, розуміють:

- систему заходів, спрямованих на дотримання прав людини та на задоволення її соціальних потреб;

- систему суспільних відносин щодо забезпечення умов для нормальної життєдіяльності населення;

- багаторівневу систему економічних, правових, організаційних, медико-соціальних, педагогічних, психологічних та інших заходів, спрямованих на реалізацію прав і свобод особи в сфері соціального забезпечення, гарантування не тільки виживання, але й гідного рівня і якості життя;

- сукупність соціальних інвестицій у сферу споживання окремих категорій населення з метою компенсації наслідків соціальних ризиків і створення можливостей відтворення і розвитку всім членам суспільства;

- систему законодавчих, економічних і соціальних гарантій, які забезпечують умови для нормальної життєдіяльності та розвитку всіх груп населення;

- турботу особи про себе, створення умов для життєдіяльності і духовного розвитку;

- конкретну соціальну політику держави, що прагне правовими засобами забезпечити задовільне або хоча б безбідне існування тим групам населення, які знаходяться в особливо складному матеріальному стані і не здатні без зовнішньої підтримки поліпшити його;

- комплексну систему соціально-економічних відносин, що призначені для надання різнобічної допомоги непрацездатним або обмежено працездатним особам, а також сім'ям, доходи працездатних яких членів не забезпечують суспільно необхідного рівня життя сім'ї;

- надання матеріальної і нематеріальної підтримки населенню при настанні несприятливих соціальних факторів з метою стабілізації певного рівня життя, а також попередження соціальних конфліктів.

Соціальний захист здійснює суспільство та держава та їх структурні елементи. Вважається, що всі, без винятку, державні структури в межах своєї компетенції зобов'язані займатися соціальним захистом певних груп населення. Такий же моральний обов'язок лежить на сім'ї, церкві, громадських організаціях і політичних партіях тощо. Соціальному захисту підлягають усі, без винятку, члени суспільства незалежно від

майнового і соціального стану тощо (соціальному забезпеченню підлягають не всі, а тільки ті, що знаходяться в складній життєвій ситуації).

Соціальний захист покликаний: 1) створювати умови для забезпечення кожного бажаючого роботою; 2) справедливо перерозподіляти доходи через державний бюджет; 3) забезпечувати людям реальний прожитковий мінімум; 4) сприяти збільшенню кількості дрібних і середніх власників; 5) охороняти найману працю; 6) турбуватися про освіту, культуру, сім'ю та охорону здоров'я; 7) боротися проти бідності; 8) запобігати соціальним конфліктам тощо.

Світовий досвід показує, що держави з ринковою економікою можуть нормально функціонувати тільки за наявності надійної системи соціального захисту населення, що є вимушеною і необхідною платою суспільства, бізнесу, роботодавців за соціальний мир, стабільність соціальної системи і можливість вести нормальну господарську діяльність. Саме при переході до ринкових відносин почав широко застосовуватися термін «соціальний захист», що передбачав розробку нових заходів щодо попередження соціальних конфліктів і захисту людей від різкого зниження їх життєвого рівня та злиднів.

Соціальне забезпечення пов'язане з традиційними соціальними випадками, що передбачені у Конвенції МОП № 102, а соціальний захист більше уваги звертає на нетрадиційні соціальні ризики (бідність, бездомність, поєднання роботи з сімейним доглядом тощо), а також на специфічні потреби здорового і працездатного населення в сфері освіти, здобуття певної професії, отримання роботи з гідною оплатою, підприємництва тощо.

Наявні публікації показують, що при характеристиці складових соціального захисту використовуються ті самі компоненти, що і при характеристиці соціального забезпечення, тобто не робиться спроба розмежувати об'єкти дослідження соціального забезпечення і соціального захисту. Існуюча проблематика соціального захисту може успішно

досліджуватися в рамках соціального забезпечення і тоді зникає потреба в розробці концепції соціального захисту.

Сутність соціального забезпечення проявляється в його функціях. У науковців є розбіжності щодо кількості, назви та змісту цих функцій. У навчальній літературі практично всі називають такі функції, як економічна, соціальна, політична та демографічна. Окремі вчені виділяють ще духовно-ідеологічну, інформаційну, гуманістичну, превентивну. У наукових публікаціях їх зводять до захисно-компенсаційної та соціально-адаптаційної (реабілітаційної, інтеграційної). Крім того, прийнято виділяти підфункції, а саме: 1) в економічній – розподільчу, забезпечувальну, виробничу; 2) у соціальній – захисну, реабілітаційну і компенсаційну; 3) у духовно-ідеологічній – ідеологічну, моральну та соціально-психологічну.

До основних функцій соціального забезпечення належать наступні:

- **економічна.** Виражається перш за все в тому, що соціальне забезпечення виступає одним із способів розподілу частини валового внутрішнього продукту на задоволення специфічних потреб його отримувачів шляхом направлення фінансових ресурсів у спеціальні фонди. Через втрату (відсутність, недостатність) трудового доходу з цих фондів здійснюється матеріальне забезпечення відповідних категорій осіб, що спонукає економіку до виробництва продуктів харчування, непродовольчих товарів та надання послуг, а також до створення належної інфраструктури сфери соціального забезпечення. Багато видів соціального забезпечення надаються з урахуванням минулої діяльності, що стимулює громадян до зростання продуктивності праці. Соціальне забезпечення виступає механізмом заміни старих кадрів новими при зниженні здатності до виконання певних трудових функцій через досягнення пенсійного віку, інвалідність тощо;

- **соціальна.** При настанні соціальних випадків, що негативно впливають на матеріальний і соціальний стан особи, соціальне забезпечення, спрямоване на : а) повну чи часткову

компенсацію втрати заробітку чи доходу або понесення додаткових витрат (відбувається заміщення заробітку на певні соціальні виплати); б) надання соціального забезпечення на рівні не нижчому від прожиткового мінімуму, що захищає людину від бідності; в) відновлення соціального статусу особи, зокрема, осіб з обмеженими можливостями;

- **політична.** Спрямована на реалізацію соціальної політики держави в сфері соціального забезпечення і в тому числі на подолання і пом'якшення соціальних конфліктів, підтримку соціальної стабільності у суспільстві, яке розділене на соціальні прошарки в зв'язку зі значними відмінностями в рівні доходів;

- **демографічна.** Реалізовується за допомогою впливу системи соціального забезпечення на різні демографічні процеси – на тривалість життя населення, його відтворення, стимулювання народжуваності тощо.

1.5 Світові системи соціального забезпечення

Скільки є держав та державних утворень, стільки існує національних систем соціального забезпечення, які відрізняються одна від одної, що обумовлено комплексом причин соціально-економічного характеру, географічними особливостями, культурними й історичними традиціями, формою державного устрою, ступенем розвитку громадянського суспільства, а також прийнятою моделлю соціальної держави і типом її соціальної політики. У той же час між ними є багато спільного, що дає можливість об'єднати їх у певні групи.

Фундаментом більшості сучасних систем соціального забезпечення послужили дві класичні моделі соціального забезпечення, що сформувались у світовій історії, а саме: а) німецька система Отто фон Бісмарка та британська Уільяма Беверіджа. Їх відмінність полягає в методах фінансування соціального забезпечення: німецька базувалась на страхових внесках, а британська – на податках. Більшість національних

систем соціального забезпечення побудовані на базі однієї з цих моделей чи їх поєднанні.

Модель Бісмарка почала запроваджуватись з 1881 р. і була покликана стати альтернативою профспілковим страховим програмам і переконати робітників у тому, що при матеріальній незабезпеченості вони повинні опиратись не на профспілки, а на державу. До реформи соціальне страхування знаходилося у руках приватноправових інститутів регіонального рівня, а соціальна допомога в натурі знаходилась у віданні переважно церкви та зв'язаних із нею установ. Реформа будувалась на обов'язкових внесках, що сплачувалися працюючими і роботодавцями, а також відрахуваннях з боку держави. У рамках реформи були прийняті закони про страхування на випадок хвороби (15.06.1883 р.), від нещасних випадків (06.07.1884 р.), по інвалідності і старості (22.06.1889 р.), по безробіттю (1927 р.). Держава стала захисником населення не тільки від зовнішніх небезпек, але і від соціально-економічних проблем внутрішньодержавного характеру.

З цього часу німецьке законодавство почало гармонійно розвиватися, не дивлячись на політичні і воєнні катаклізми. У 1911 році прийнятий Національний страховий кодекс, що об'єднав раніше прийняті закони і поширив соціальне забезпечення на працівників розумової праці і встановив пенсії для вдів (у 1988 р. включений до Кодексу соціального страхування). У період Веймерської республіки (1918-1933 рр.) система соціального забезпечення доповнилась гарантіями для ветеранів війни, молодіжними програмами і страхуванням від професійного захворювання. У 1938 р. соціальне забезпечення було поширене на дрібних ремісників, в 1941 році державним медичним страхуванням були охоплені пенсіонери, а в 1942 році страхування від нещасних випадків на виробництві було встановлене для всіх працюючих осіб незалежно від професії. За часів А.Гітлера управління соціальним забезпеченням було централізованим, а після війни повернулись до децентралізованої моделі управління на рівні суб'єктів федерації

і муніципалітетів часів Веймерської республіки. Німецький досвід функціонування соціального забезпечення був запозичений багатьма країнами світу. Модель Бісмарка була створена в період економічного і демографічного зростання і не була розрахована на демографічні й економічні кризи.

Доктрину соціального забезпечення, що ґрунтувалася на ідеї загальнонародної соціальної солідарності, у 1942 році запропонував англійський юрист і відомий економіст Уільям Генрі Беверідж (1879-1963 рр.). Указана доктрина передбачала трьохрівневий тип соціального забезпечення. Держава забезпечує базові гарантії соціального забезпечення всього населення. Роботодавець відповідає за професійне страхування найманих працівників, а працівник бере участь у додатковому особистому страхуванні. Державні соціальні гарантії орієнтувалися на прожитковий мінімум, додаткове соціальне страхування - на компенсацію заробітку, добровільне особисте страхування - на особисті можливості самих працівників. Основою для цих рівнів соціального забезпечення є державна всезагальна охорона здоров'я, рівні можливості для виховання дітей сім'ями з різними прибутками, попередження безробіття. За рахунок держави пропонувалось фінансувати сімейні допомоги та національну охорону здоров'я, а решта соціальних допомог повинні фінансуватися за рахунок відрахувань самих працівників, роботодавців та субсидій держави.

У рамках реалізації плану Беверіджа в Англії була створена система надання соціальних послуг, яка була розрахована на три категорії громадян: до першої категорії відносили служби соціальної допомоги, що сприяли в отриманні пенсій по старості, квартирних допомог, доплат малозабезпеченим сім'ям тощо (для бідних); до другої категорії входили служби соціального страхування, що займалися наданням медичної страховки, виплатою накопичувальних пенсій і пенсій у зв'язку з втратою годувальника, допомог по безробіттю тощо (для працюючих); третю категорію склали служби соціального

забезпечення для захисту трудящих на випадок хвороби, безробіття, нещасних випадків тощо.

На думку фахівців того часу, план Беверіджа дозволив відродити економічне і соціальне благополуччя британців, створити умови для відновлення продуктивності праці і економіки в цілому. Єдине для всіх забезпечення дозволило захистити права отримувачів, нездатних забезпечити собі безперервний страховий стаж через об'єктивні причини (вагітність, погане здоров'я тощо). У свою чергу, гарантований, але низький рівень забезпечення спонукав населення до вдумливого планування власних бюджетів, робити збереження і частково брати участь у співфінансуванні свого майбутнього.

У 1958 році британські соціологи Харольд Віленскі та Чарльз Натан Лебо згрупували національні системи соціального забезпечення у дві такі моделі:

-остаточного соціального забезпечення. Базується на припущенні про існування двох природних каналів задоволення індивідуальних потреб: сім'ї та інститутів ринкової економіки (переважно страхового характеру). Відповідно держава підключається до вирішення соціально-забезпечувальних проблем лише в крайніх випадках, коли особа через об'єктивні причини неспроможна самостійно подолати відповідні перешкоди і потреба у державній допомозі наперед визнається тимчасовою і вимагає регулярного підтвердження. Відповідний рівень соціального благополуччя підтримується за допомогою двох основних методів: стимулювання самозабезпечення громадян та підтримка споживчої здатності населення за рахунок субсидування комерційних підприємств, що беруть участь у соціальних програмах або виробляють соціально значимі товари чи надають соціально значимі послуги;

-інституціонального перерозподілу. Припускає надання соціального забезпечення державою за принципом мінімальних потреб, що передбачені законом. Соціальне забезпечення надається через систему соціальних послуг та інститутів, які існують для надання людині допомоги в досягненні задовільного

рівня життя і здоров'я. Надання такої допомоги розглядається як одна із функцій держави. Особи, які потребують соціальної підтримки отримують її незалежно від проведених ними відрахувань до системи соціального страхування і т.ін. Держава втручається у ринкові механізми, а громадяни максимально охоплені соціальним забезпеченням.

У 1970 році британський економіст Річард Моріс Тітмусс запропонував ці дві моделі доповнити моделлю промислової оцінки досягнень і продуктивності (корпоративна модель). Тут основним джерелом соціального забезпечення є роботодавці, а отримувачами – працюючі особи. Роботодавці можуть надавати забезпечення безпосередньо або через субсидування придбаних товарів чи послуг для своїх працівників з урахуванням таких критеріїв, як трудові успіхи і продуктивність праці отримувача. Тітмусс модель остаточного соціального забезпечення перейменував у «фіскальну модель» за зв'язок з податковими пільгами, а модель інституційного перерозподілу – у «модель суспільного благополуччя» через її всезагальність і орієнтацію на підтримку достатнього рівня життя більшості населення.

У 1990 році датський соціолог Еспінг-Андерсон сформулював подібну до існуючих конструкцію моделей соціального забезпечення. Він перейменував модель остаточного соціального забезпечення у ліберальну модель, модель інституційного перерозподілу – у соціально-демократичну модель, а модель промислової оцінки – в корпоративну модель.

В Україні найчастіше називають такі моделі соціального забезпечення:

- **континентальна** (Німеччина, Франція, Австрія, Швейцарія, Нідерланди, Бельгія). Основні ознаки цієї моделі: 1) тісний взаємозв'язок між тривалістю фахової діяльності та рівнем соціального захисту (професійна солідарність); 2) соціальне страхування здійснюється за рахунок внесків роботодавців та застрахованих осіб; 3) солідарність для малозабезпечених членів суспільства, яка реалізується через системи соціальної допомоги; право на соціальну допомогу

мають не лише непрацездатні особи чи ті, котрі не встигли здобути піврічний стаж, а й ті, котрі працюють, однак їхній дохід нижчий від установленого прожиткового мінімуму; 4) принцип змішаного державно-приватного розв'язання соціальних проблем (соціальне партнерство); 5) витрати на соціальний захист становлять близько 50% ВВП;

- **англосаксонська** (Велика Британія, Ірландія). Головні принципи моделі: 1) усезагальність системи соціального забезпечення – поширення на всіх громадян, які потребують соціальної допомоги; 2) одноманітність та уніфікація соціальних послуг і виплат, що виявляється в однаковому розмірі пенсій, медичного обслуговування й умов їхнього надання; 3) розподільча справедливість – оскільки мова йде про соціальну солідарність, а не про фахову як у моделі Бісмарка. Ознаки моделі: 1) фінансування відбувається за рахунок страхових внесків і державного бюджету з розподілом соціальних видатків між цими ланками державних фінансів; 2) здійснюється курс захисту ефективних громадян та волонтерських програм, заохочується їхній розвиток і вдосконалення для того, щоб вони самі розв'язували наявні соціальні проблеми;

- **скандинавська** (Швеція, Данія, Фінляндія, Норвегія). Основні риси: 1) універсалізм (охоплення всіх верств населення) та солідарність (кожен громадянин, порівну і незалежно від соціального статусу, бере участь у фінансуванні системи соціального забезпечення, роблячи внески відповідно до своїх доходів) – основні принципи шведського соціального забезпечення; 2) соціальне забезпечення – право усіх громадян, яке забезпечене переважно державним бюджетом; 3) виняток – страхування на випадок безробіття (добровільне, контрольоване профспілками); 4) фінансування – переважно за рахунок податків, хоча певну роль відіграють страхові внески підприємців і найманих працівників; 5) фінансове підґрунтя – висока продуктивність праці, стабільні темпи національного зростання економіки, наявність об'єднань роботодавців і профспілок, а також договірних відносин між ними, які

контролює держава; б) чисельність безробітних втрачає актуальність: платниками податків стають насамперед підприємства і держава основну увагу зосереджує на створенні сприятливого інвестиційного клімату в економіці;

- **південно-європейська** (Італія, Іспанія, Греція, Португалія).
Головні ознаки моделі: 1) відносно низький рівень соціального забезпечення; 2) громадська соціальна підтримка (турбота сім'ї, родини, приватної благодійності); 3) соціальна політика з переважно пасивним характером, зорієнтована на компенсацію втрат у прибутках окремих категорій громадян; 4) асиметрична структура соціальних витрат (найзначнішу частку соціальних витрат становить пенсійне забезпечення – 15,4% від ВВП, а на підтримку сім'ї, материнства, освіти й політику зайнятості витрачаються порівняно незначні кошти (близько 0,8% ВВП); 5) несприятливі макроекономічні показники: високі темпи інфляції, низький рівень ВВП на душу населення, низький рівень народжуваності, високий рівень державної заборгованості, тінізація економіки тощо.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «соціальна держава».
2. Назвіть основні ознаки соціальної держави.
3. Які є моделі соціальної держави?
4. Що слід розуміти під термінами «соціальна сфера» та «соціальна політика»?
5. Охарактеризуйте моделі соціальної політики соціальної держави.
6. Назвіть основні соціальні зобов'язання держави в сфері соціального забезпечення.
7. Дайте визначення поняття «соціальне забезпечення».
8. У чому суть економічної та правової концепції соціального забезпечення.
9. З яких елементів складається соціальне забезпечення.
10. В чому відмінність між термінами «соціальне забезпечення» і «соціальний захист»?

11. У чому суть економічної і демографічної функцій соціального забезпечення?
12. Охарактеризуйте соціальну та політичну функції соціального забезпечення.
13. Які Ви знаєте моделі світових систем соціального забезпечення?
14. До якої моделі належить система соціального забезпечення України?

Теми рефератів

1. Соціальна держава та її роль у забезпеченні соціальних прав людини.
2. Функції і завдання держави в соціальній сфері.
3. Основні напрямки соціальної політики держави у соціальній сфері.
4. Соціальні зобов'язання держави як гарантія права людини на соціальне забезпечення.
5. Співвідношення понять «соціальне забезпечення» та «соціальний захист».
6. Функції соціального забезпечення.
7. Класифікація національних систем соціального забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р.
2. Конвенція МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення». Ратифікована Верховною Радою України 16 березня 2016 р.
3. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навч. посібник/ Н.Б. Болотіна// .-К.: Знання, 2008.- С.46-60.
4. Головощенко О.С. Європейський соціальний простір: проблеми формування / О.С. Головощенко, М.Г. Окладна // Юридичний науковий електронний журнал.- 2015.- № 3.- С 12-14.

5. Ільчук Л.І. Світовий досвід моделей соціальної політики та їх можливість використання в Україні / Л.І. Ільчук // [Електронний ресурс].- Режим доступу : <http://ipzn.org.ua/svitovuj-dosvid-modelej-sotsialnoyi-polityku-ta-yih-mozhlyvist-vykorystannya-v-ukrayini/>.
6. Кісс С.В. Сутність поняття та основні ознаки соціальної держави / С.В. Кісс // Право і суспільство.-2015.-№ 4 ч.4.- С. 22-27.
7. Колосовська І. Сучасні підходи до реформування соціальної політики держави як регулятора розвитку соціальної сфери/ І. Колосовська // Ефективність державного управління . Зб.наук.праць.-2015.- Вип. 43.- С 152-158.
8. Міжнародні соціальні стандарти: навч.посіб. / авт.. : А.М. Юшко, Н.М. Швець; за заг. ред.. В.В. Жернакова.- Х.: Нац. ун-т «Юрид. акад.. України ім.. Ярослава Мудрого», 2013.- С. 7-17.
9. Нижник Н.Р., Гуменюк І.О. Право на соціальний захист в контексті соціальної держави / Н.Р. Нижник, І.О. Гуменюк // Юридичний вісник.- 2012.- № 3(24).- С.38-41.
10. Основні напрями оптимізації системи соціального захисту в Україні: аналіт. доп. / О.О. Кочемировська, О.М. Пищуліна.- К.: НІСД, 2012.- 88 с.
11. Павлова Л.О. Політико-економічний аналіз системи соціального захисту населення в Україні. Дис...канд..екон.наук, спец. 08.00.0, Львів 2015.- 230 с.
12. Пищуліна О.М. Історична ретроспектива та сутність поняття «соціальна держава» / О.М. Пищуліна // Стратегічні пріоритети.- 2009.- № 3 (12).- С 136-142.
13. Піддубна М.М. Суть і значення соціального забезпечення у побудові соціальної держави / М.М. Піддубна, О.І. Кисельова // Діяльність органів публічної влади щодо забезпечення стабільності та безпеки суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Суми, 21-22 травня 2015 р..- Суми: СДУ, 2015.- С. 216-219.

14. Підлипна Р.П. До питання формування державної політики у сфері соціального захисту населення / Р.П. Підлипна // Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка.-2015.- Вип 2 (4) ч.2.- С. 35-40.
15. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / О.М. Ярошенко, Г.О. Барабаш, Н.М. Вашнярчук та ін.; за ред. О.М. Ярошенка,- 4-е вид.- Х.: Право, 2015.- С.12-25.
16. Право соціального забезпечення в Україні: підручник /Т.Л. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін..; за заг. ред. Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка.- Х.:ФІНН, 2012.- С.14-27.
17. Право соціального забезпечення: навч.посібник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С. М. Синчук та ін.; за ред.. П.Д. Пилипенка.- К.: Видавничий дім « Ін юре», 2006.- С.9-20.
18. Реформування соціальної політики в Україні: проблеми та перспективи: навч.-наук. видання /авт. кол. В.А. Скуратівський, В.П. Трощинський, П.К. Ситник та ін.; за заг.ред. В.А. Скуратівського, В.П. Трощинського.- К.; Львів: НАДУ, 2012.- 368 с.
19. Соціальна політика в Україні:реалії та перспективи оновлення:монографія/ Кол.авт. За ред.. В.Г. Никифорова// МОН України. Одес.нац.екон.у-т, Одеса, 2015.- 363 с.
20. Сташків Б.І. Вступ до права соціального забезпечення: навч. посібник/ Б.І. Сташків//- Чернігів: РВК «Десна».-2014.-С. 5-62.
21. Сташків Б.І. Проблеми предмета та системи права соціального забезпечення: навч. видання / Б.І. Сташків.- Чернігів: Чернігівський державний технологічний університет.-2012.-С. 4-41.
22. Сташків Б.І. Проблеми функцій права соціального забезпечення: стислий конспект лекцій/ Б.І. Сташків.- Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010.- 27 с.
23. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: навч. посібник.-К.: Знання, 2005,- С. 14-20.

24. Тищенко О.В. Реалізація гуманістичної функції права соціального забезпечення в Україні в сучасних соціально-економічних умовах / О.В. Тищенко// Юридичний науковий електронний журнал.- 2015.- № 3.- С.101-104.
25. Федорова А.Л. Зобов'язання України за Європейською хартією (переглянутою): юридичні наслідки в разі невиконання / А.Л. Федорова // Наукові записки. Том 168. Юридичні науки.-2015.- С. 77-81.

Глава 2

ПРАВО НА СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЙОГО ГАРАНТІЇ

- 2.1 Поняття та загальна характеристика права на соціальне забезпечення
- 2.2 Право на соціальне забезпечення в системі основних прав і свобод людини та громадянина
- 2.3 Права, що сприяють матеріальному забезпеченню людини в разі втрати чи недостатності трудових доходів
- 2.4 Право на соціальне забезпечення в міжнародно-правових актах
- 2.5 Гарантії права на соціальне забезпечення

2.1 Поняття та загальна характеристика права на соціальне забезпечення

Право на соціальне забезпечення – це визнані міжнародним співтовариством та державою і зафіксовані в нормативних актах можливості людини в разі повної чи часткової втрати засобів до існування або понесення додаткових витрат, а також за станом здоров'я вимагати від уповноваженого на це суб'єкта конкретних видів соціального забезпечення з метою задоволення не нижче ніж на прожитковому рівні своїх фізіологічних, соціальних та духовних потреб.

У цьому визначенні: 1) визнання певних можливостей міжнародним співтовариством та державою вказує на природний характер цього права, що належить людині від народження і не може бути відчуженим; 2) фіксація цих можливостей у правових актах означає їх формальну визначеність, юридичну гарантованість і захист з боку держави; 3) втрата джерел засобів до існування жорстко не прив'язується до незалежних від людини обставин; 4) рівень (обсяг) матеріального забезпечення прив'язаний до встановленого в країні прожиткового мінімуму, тобто підкреслює реальність соціального забезпечення.

Категорія «право на соціальне забезпечення» розглядається як збірне поняття, що включає всі види соціального забезпечення, які передбачені діючими нормативними актами та нормативними договорами. Конституція України у ст. 46 зафіксувала не право на соціальне забезпечення, а право на соціальний захист. Конституційні норми соціального забезпечення і соціальний захист розглядають як тотожні поняття.

Стаття 46 Конституції України складається з трьох частин: у першій частині дається приблизний перелік обставин, за наявності яких громадяни мають право на матеріальне забезпечення (соціальний захист), а в наступних двох частинах указані основні гарантії забезпечення цього права, а саме: а) фінансові джерела, тобто кошти загальнообов'язкового державного соціального страхування, державного бюджету та

інших фінансових джерел соціального забезпечення; б) наявна мережа державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними; в) усі соціальні виплати, що належать одній особі, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

У реальному житті людина має справу не з правом на соціальне забезпечення, а з його окремими видами, що регламентуються не Конституцією України, а поточним законодавством. Тоді виникає запитання, які види соціального забезпечення належать до основних прав людини? У зміст конституційного права на соціальне забезпечення слід включити: 1) право на пенсію за віком (вислугу років), по інвалідності та в зв'язку з втратою годувальника в розмірі, не нижчому від реального прожиткового мінімуму, встановленого законом; 2) право на державну соціальну допомогу у розмірі не нижчому від фактичного прожиткового мінімуму, встановленого законом або в такому ж розмірі, але з урахуванням інших соціальних виплат та трудового доходу; 3) право на соціальні послуги особам, які потребують сторонньої допомоги з боку соціальних служб. Усі інші права не повинні відноситись до основних прав людини.

Українське законодавство передбачає не різні, а єдиний механізм забезпечення реалізації основних і неосновних прав і свобод людини і громадянина. Через це відпадає практична необхідність у розмежуванні основних і неосновних прав людини. Неосновні права в сфері соціального забезпечення можна розглядати як складові елементи права на відповідну пенсію чи права на державну соціальну допомогу або права на соціальні послуги (тоді відпадає потреба в їх поділі на конституційні і неконституційні) чи як самостійні поряд з основними правами.

Конституційне право на соціальне забезпечення (ст. 46) спрямоване в майбутнє і на деяких етапах може носити певні елементи декларативного характеру, наприклад, рівень життя

сьогодні забезпечується з урахуванням не фактичного, а нормативного прожиткового мінімуму.

Характеристика змісту права на конкретний вид соціального забезпечення здійснюється за такими параметрами:

1) умови призначення грошової виплати (пенсії, допомоги, субсидії) чи надання соціальних послуг;

2) розмір чи обсяг надання виду соціального забезпечення;

3) порядок звернення особи до уповноваженого органу та призначення (надання) останнім певного виду соціального забезпечення;

4) строки призначення чи надання відповідного виду соціального забезпечення.

Зміст права на соціальне забезпечення – це закріплені в нормативних актах та гарантовані державою умови і засоби реалізації особою правомочин у сфері соціального забезпечення в разі настання обставин, що впливають із відповідного соціального ризику, передбаченого правовою нормою.

Кількісні показники можуть відображатися через поняття „обсяг права” на конкретний вид соціального забезпечення.

Обсяг права людини на соціальне забезпечення – це його суттєва властивість, яка відображається показниками відповідних можливостей у сфері соціального забезпечення, що закріплені в нормативно-правових актах і виражені в певних одиницях виміру (грошовому виразі, переліку соціальних послуг, що надаються, технічних характеристиках засобів реабілітації та строків їх експлуатації тощо).

Зміст та обсяг права людини на соціальне забезпечення окреслюється межами. У теорії права межі прав людини розглядаються в двох значеннях – широкому, як усі фактори правового і неправового характеру, які впливають на реалізацію права, і у вузькому, як власне правові межі.

Межі права на соціальне забезпечення, як і іншого права, охоплюють такі питання: фактори, що їх зумовлюють; суб'єкти, процедури і способи їх встановлення; їх класифікація; вимоги й критерії правомірності, підставності обмежування цього права;

конфлікти з приводу правообмежування, їх причини, види і порядок розв'язання тощо.

Межі (обмеження) прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. Обмеження здійснення прав людини – це діяльність владних суб'єктів, насамперед компетентних державних органів, по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини. Вказані поняття не є тотожними.

Зміст та обсяг конкретних видів соціального забезпечення, що закріплюються у нормативно-правових актах, із самого початку обмежуються рамками економічних можливостей держави, тобто економічними чинниками. Закони, які при прийнятті не враховували наявні фінансові ресурси країни, не можна визнавати конституційними і на них не поширюються положення ч.3 ст.22 Конституції України.

2.2 Право на соціальне забезпечення у системі основних прав і свобод людини та громадянина

Право на соціальне забезпечення: а) є правом на блага, тобто „правом на”; б) гарантує вимогу різноманітних благ, які визнані необхідними і його здійснення пов'язане з витратами держави; в) спрямоване на гарантування успіху, принаймні на мінімальному рівні мати певні блага, а не здобувати їх; г) впроваджується через урядові програми шляхом розподілу витрат серед усіх платників податків.

Соціальні права можна розглядати в широкому сенсі, як усі права, що належать особі. Фахівці ці права розуміють у вузькому сенсі, як можливості людини і громадянина щодо забезпечення належних соціальних умов життя. Конституція України до цієї групи відносить: право на соціальний захист (ст.46); право на житло (ст.47), право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст.48); право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст.49); право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування

завданої порушенням цього права шкоди (ст.50); свободу шлюбу та рівності прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї (ст.51); право рівності дітей у своїх правах (ст.52), тобто цей перелік обмежений ст.46-52 Основного Закону України. У цю групу часто включаються трудові права (ст.43-45 Конституції України).

На сьогоднішній день іде теоретичне обґрунтування зв'язку права на життя та права на соціальне забезпечення і теоретичні напрацювання не переведені у площину практичних заходів. Адже цей зв'язок полягає в тому, що в державі відсутній відпрацьований механізм порятунку людини від замерзання, голодної смерті чи смерті через ненадання елементарної медичної допомоги. На наявність такого зв'язку вказують: а) мінімальні норми забезпечення людини житлом, їжею, медичною допомогою; 2) надання епізодичної (тимчасової) соціальної допомоги не повинно бути пов'язане із поважними (незалежними від людини) причинами відсутності джерел до існування; 3) наявність розгалуженої мережі соціальних служб, які таку допомогу надають. На даний момент усього цього немає і ще довгий час не буде.

Передумовою належного забезпечення людини пенсією, окремими видами соціальної допомоги та соціального обслуговування є гарантування їй права на працю (ст.43 Конституції України). Гідна зарплата дає можливість особі в працездатному віці бути незалежною від держави в забезпеченні себе та своєї сім'ї житлом, їжею, одягом тощо, а при настанні обставин, передбачених правовими актами, отримувати гідні соціальні виплати.

Стаття 47 Конституції України передбачає, що кожен має право на житло. Це право в частині забезпечення особи соціальним житлом, місцем у соціальному гуртожитку чи соціальному готелі або в будинку нічного перебування відноситься до права на соціальне забезпечення, оскільки особа за власні кошти придбати дах над головою не може, то держава його гарантує через систему соціального забезпечення.

Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч.1 ст.49 Конституції України).

Обсяг права на соціальне забезпечення містить як кількісні, так і якісні показники. Останній міститься у ст.48 Конституції і означає, що всі соціальні виплати (ст.46 Конституції України) повинні забезпечити людині достатній життєвий рівень, що включає, зокрема, достатнє харчування, одяг і житло. Треба не забувати, що ст. 48 Основного Закону містить якісні показники стосовно рівня оплати праці (ст.43 Конституції України).

Право на соціальне забезпечення тією чи іншою мірою пов'язане з іншими основними правами людини.

2.3 Права, що сприяють матеріальному забезпеченню людини у разі втрати чи недостатності трудових доходів

За багатовікову історію цивілізований світ створив ефективну систему матеріальної і психологічної підтримки особи в разі відсутності чи недостатності засобів до існування. Пальма першості належить системі самозабезпечення і взаємодопомоги, коли непрацездатні члени сім'ї все необхідне для своєї життєдіяльності отримували від сім'ї, а після досягнення працездатного віку уже самостійно за рахунок власних доходів утримували себе і непрацездатних членів своєї сім'ї і при цьому частину доходів направляли в обов'язкові та добровільні фонди, з яких пізніше отримували відповідні соціальні виплати. Другу систему склала державна форма соціального забезпечення. На підставі відповідних відносин сформувались права людини в сфері соціального забезпечення (див.§2.2). Крім того, з відповідною метою в сфері цивільно-правових відносин були виокремлені права, що стосуються додаткового матеріального забезпечення осіб, які опинилися в складних життєвих обставинах. До них, зокрема, належать такі права:

1. Право на матеріальну підтримку з боку сім'ї. Впливає із сімейного законодавства і стосується таких членів сім'ї: подружжя, колишнього подружжя, батьків і дітей, усиновлювачів і усиновлених, рідних братів і сестер, діда (баби) і онуків, мачухи (вітчима) і пасинків (падчериць). Видами родинної підтримки є: 1) аліменти; 2) усиновлення; 3) опіка і піклування; 4) патронат; 5) матеріальна допомога на відшкодування додаткових витрат (див. § 3.4.6). Право на матеріальну підтримку з боку сім'ї реалізовується через відповідні обов'язки членів сім'ї, які виконуються добровільно або в примусовому порядку за рішенням суду.

2. Право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Його ще називають правом приватної власності. Закріплене у ст. 41 Конституції України і регламентується цивільним правом, а також деякими іншими галузями права. Майно (речі) поділяється на нерухоме (земельні ділянки, будівлі, речі, що підлягають державній реєстрації) та рухоме (речі, які можна вільно переміщувати в просторі). Особливими видами речей є тварини, гроші, продукція, плоди та доходи. Накопичене майно може стати в пригоді у разі недостатності призначених соціальних виплат, потреби в дорогому лікуванні тощо (див. §3.4.1).

3. Право довічного утримання. Є особливим видом розпорядження власним майном, що є елементом права приватної власності. Указане право реалізовується через укладення цивільного договору довічного утримання (див. §3.4.5).

4. Право на відшкодування завданої роботодавцем працівнику матеріальної або/і моральної шкоди. Завдана роботодавцем шкода веде до погіршення матеріального стану працівника і негативно впливає на його життєдіяльність. Трудове законодавство передбачає відповідальність роботодавця за завдану працівнику шкоду. Така відповідальність носить

компенсаційний характер і відновлює матеріальний стан працівника.

5. Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи. Вони передбачені ст.ст. 281-287 ЦК України і стосуються права на: 1) життя; 2) усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; 3) охорону здоров'я; 4) медичну допомогу; 5) інформацію про стан здоров'я; 6) таємницю про стан здоров'я; 7) відповідні права фізичної особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні в закладі охорони здоров'я.

6. Право на відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. Механізм реалізації цього права передбачений ст.ст. 1195-1208 ЦК України.

7. Право на спадкування (ст.ст. 1216-1308 ЦК України). Таке право мають особи, визначені у заповіті, а в разі відсутності заповіту, визнання його недійсним, неприйняття спадщини або відмови від її прийняття спадкоємцями за заповітом, а також у разі неохоплення заповітом усієї спадщини, право на спадкування за законом одержують особи, визначені в ст.ст. 1261-1265 ЦК України.

Відповідно до ст. 1227 ЦК України суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були ним одержані за життя, передаються членам його сім'ї, а в разі їх відсутності – входять до складу спадщини. Згідно зі ст. 1228 цього Кодексу страхові виплати (страхові відшкодування) спадкуються на загальних підставах, а якщо страхувальник у договорі особистого страхування призначив особу, до якої має перейти право на одержання страхової виплати в разі його смерті, це право не входить до складу спадщини. У той же час на спадкоємців покладено обов'язок відшкодувати витрати на утримання,

догляд, лікування та поховання спадкодавця (ст. 1232 ЦК України).

Частина 1 ст. 1241 ЦК України передбачає, що малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Черговість спадкування за законом передбачена ст. 1251 ЦК України. Кодекс детально регламентує порядок отримання спадщини всіма п'ятьма чергами спадкоємців (див. ст.ст.1261-1265 ЦК України).

Спадщина для спадкоємців, особливо непрацездатних, відіграє дуже важливу роль у їх матеріальному забезпеченні. Якщо спадщина значна, то особа може втратити статус малозабезпеченої особи, право на субсидію тощо.

2.4 Право на соціальне забезпечення у міжнародно-правових актах

Правові акти, що прийняті міжнародним співтовариством, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, що включає соціальне страхування, відносить його до основних прав людини і на міжнародному рівні забезпечують його гарантування. Вказане право відіграє важливу роль у скороченні масштабів та ліквідації злиднів, попередженні соціальної відчуженості і сприяють інтеграції особи в суспільство. Право на соціальне забезпечення має ключове значення для гарантування людської гідності усіх людей, коли вони зіштовхуються з обставинами, що позбавляють їх можливості певною мірою реалізувати належні їм права. Дане право охоплює право на доступ до благ у грошовій чи натуральній формі і володіння ними без дискримінації з метою забезпечення захисту, зокрема, у випадках: а) відсутності трудового доходу через поважні причини; б) недоступності медичних послуг у зв'язку з їх

високою вартістю; в) недостатності розміру сімейних допомог на дітей та дорослих утриманців.

Міжнародні правові акти в сфері соціального захисту населення враховують позитивний досвід здійснення соціальної політики передовими і економічно розвинутими країнами та визначають оптимальні шляхи проведення ефективних реформ щодо соціального забезпечення населення тієї чи іншої держави. Вони відповідають загальносвітовим стандартам прав людини і міжнародним нормам соціального забезпечення, що спонукає країни підвищувати рівень соціальних гарантій і здійснювати прогресивні соціальні реформи з метою забезпечення рівномірного і стабільного розвитку соціальної сфери.

Усі акти, що стосуються реалізації права на соціальне забезпечення і містять міжнародні соціальні стандарти, прийнято поділяти на три групи: а) акти ООН; б) акти Міжнародної організації праці (МОП); 3) акти регіональних міждержавних організації (Ради Європи, Європейського Союзу тощо). Міжнародні стандарти в сфері соціального забезпечення – це передбачені міжнародними актами параметри надання особам окремих видів соціального забезпечення, що носять для держави рекомендаційний або обов'язковий характер і реалізуються через національне законодавство (див. детальніше §§ 6.2, 7.3).

Основні параметри міжнародного стандарту соціального забезпечення такі:

- соціальні випадки, при настанні яких особа має право на певний вид соціального забезпечення. Такими обставинами визнають безробіття, хворобу, старість, інвалідність, втрату годувальника, трудове каліцтво, професійне захворювання. Їх перелік у міжнародно-правових актах дається приблизний і через це буває різним (ст. 25 Загальної декларації прав людини, ст.ст. 8, 14, 20, 26, 32, 40, 47, 54, 60 Конвенції МОП № 102 «Про мінімальні норми соціального забезпечення», ст.ст. 8, 14, 20, 26, 32, 40, 47, 54, 60 Європейського кодексу соціального забезпечення та ін.);

- коло суб'єктів права на соціальне забезпечення. В одних міжнародно-правових актах закріплені права в сфері соціального забезпечення всіх категорій осіб, що є суб'єктами права соціального забезпечення, а в інших – окремих суб'єктів права. Серед суб'єктів права на соціальне забезпечення виділяють сім'ї, дітей, жінок, людей похилого віку, інвалідів, безробітних, бідних, біженців тощо. Їх правовий статус передбачений Конвенцією про права дитини 1989 р., Декларацією про права інвалідів 1975 р., Конвенцією про права інвалідів 2006 р., Рекомендацією МОП 1980 р. № 162 «Про працівників похилого віку», Конвенцією МОП 1952 р. № 103 «Про охорону материнства» тощо;

- види соціального забезпечення. Їх перелік широкий, наприклад, Конвенція МОП № 102 передбачає такі види соціального забезпечення: 1) медичне обслуговування (ст.7-12); 2) допомога у зв'язку з хворобою (ст.13-18); 3) допомога по безробіттю (ст.19-24); 4) допомога по старості (ст.25-30); 5) допомога у випадку трудового каліцтва або професійного захворювання (ст.31-38); 6) родинна допомога (ст.39-45); 7) допомога у зв'язку з вагітністю і пологами (ст.46-52); 8) допомога по інвалідності (ст.53-58); 9) допомога у зв'язку з втратою годувальника (ст. 59-64);

- рівень соціального забезпечення. Норми, яким мають відповідати періодичні грошові виплати, зазначені в додатках до розділу (частини) XI Конвенції МОП № 102, а підвищені – в Європейському кодексі соціального страхування.

Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, що є спеціалізованим органом ООН, виділяє такі елементи права на соціальне забезпечення:

1) наявність системи соціального забезпечення. Для здійснення права на соціальне забезпечення необхідно, щоб була в наявності доступна система, яка включає одну чи декілька програм, спрямованих на надання допомог у випадку відповідних соціальних ризиків і непередбачуваних обставин. Ця система створюється у відповідності з внутрішнім правом

держави, а публічна влада мусить нести відповідальність за ефективне управління і керівництво нею. Наявні програми, що включають пенсійне забезпечення, повинні бути стабільними з тим, щоб гарантувати реалізацію цього права сьогоднішнім та майбутнім поколінням;

2) соціальні ризики і надзвичайні обставини. Система соціального забезпечення повинна охоплювати такі дев'ять основні аспекти соціального забезпечення: а) охорона здоров'я (створення системи охорони здоров'я, що забезпечує для всіх належний доступ і в тому числі фінансовий до медичного обслуговування, а також забезпечення доступу до профілактичних і лікувальних заходів); б) хвороба (особи повинні отримувати грошові допомоги за період втрати через хворобу заробітку, а особи, що страждають від якого-небудь захворювання впродовж тривалого часу, мусять мати право на отримання допомоги по інвалідності); в) старість (надання допомоги при досягненні певного віку, встановленого національним законом, що враховує національні умови, характер роботи, працездатність таких людей тощо); г) безробіття (сприяння зайнятості, виплата допомоги у випадку втрати чи відсутності заробітку, пов'язаного з нездатністю отримати чи зберегти відповідну роботу); г) виробнича травма (система соціального забезпечення повинна покривати понесені витрати і втрату заробітку в результаті травми чи хвороби, а також передбачати пільги в формі доступу до медичних послуг); д) допомога сім'ї і дітям (допомога надається з урахуванням ресурсів і умов життя дітей, осіб, що відповідають за утримання дітей або дорослих утриманців і повинні покривати витрати на харчування, одяг, житло, воду і засоби санітарії та інші необхідні потреби); е) материнство (працюючим матерям надається оплачувана відпустка або допомога по соціальному забезпеченню. Жінкам і дітям надаються відповідні медичні пільги тощо); є) інвалідність (забезпечення адекватної підтримки рівня доходів інвалідів, що надається в формі, що поважає гідність інваліда з урахуванням їх особливих потреб у допомозі);

ж) особи, що пережили годувальника, і сироти (надання допомоги у зв'язку з втратою годувальника, що був охоплений системою соціального забезпечення або мав право на отримання пенсії);

3) адекватність. Допомоги повинні бути адекватними за розмірами та тривалістю виплати з тим, щоб кожний міг здійснити своє право на захист і підтримку сім'ї на достатній життєвий рівень і доступ до медичних послуг. Критерії адекватності повинні регулярно контролюватися;

4) доступність. Вона включає: а) сферу охоплення (всі особи повинні бути охоплені системою соціального забезпечення, особливо обездолені, маргінали тощо); б) право на отримання пільг (умови надання повинні бути розумними, співмірними та транспарентними. Скасування, скорочення розміру чи зупинення виплати допомог повинні носити обмежений характер і передбачатися національним правом); в) вартісну доступність (якщо програма соціального забезпечення передбачає сплату внесків, то їх розмір повинен бути визначений завчасно. Прямі і непрямі витрати, що пов'язані зі сплатою внесків, повинні бути доступними по вартості і не повинні затруднювати чи ставити під загрозу здійснення інших прав людини); г) участь населення й інформацію (отримувачі соціального забезпечення повинні мати можливість брати участь в управлінні відповідною програмою. Така програма мусить забезпечувати право окремих осіб і організацій шукати, отримувати і передавати зрозумілим і транспарентним чином інформацію, що стосується всіх наявних можливостей соціального забезпечення); г) фізичний доступ (допомога мусить виплачуватися своєчасно, а отримувачі повинні мати фізичний доступ до служб соціального забезпечення з метою отримання пільг, інформації, а при потребі – й сплати внесків);

5) взаємозв'язок з іншими правами. Право на соціальне забезпечення відіграє важливу роль у підтримці здійснення багатьох інших прав (див., наприклад, ст.ст. 10-12 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права).

Право на соціальне забезпечення, як і будь-яке інше право, покладає на держави-учасниць три види зобов'язань, а саме:

- **обов'язок поважати.** Він вимагає від держави утримуватися від прямого чи непрямого посягання на здійснення права на соціальне забезпечення. Цей обов'язок включає серед іншого, відмову від будь-якої практики чи діяльності, яка припиняє чи обмежує рівний доступ до адекватного соціального забезпечення; від свавільного чи необґрунтованого втручання в автономні чи традиційні програми соціального забезпечення, від свавільного та необґрунтованого втручання в діяльність установ, які були створені окремими особами або кооперативними органами з метою соціального забезпечення;

- **обов'язок захищати.** Він вимагає від держави прийняття заходів до недопущення яких-небудь дій третіх сторін, що посягають на здійснення права на соціальне забезпечення;

- **обов'язок здійснювати.** Вимагає від держави прийняття необхідних заходів, включаючи здійснення програми соціального забезпечення, спрямоване на повну реалізацію права на соціальне забезпечення. Цей обов'язок може бути поділений на обов'язки сприяти, заохочувати і надавати.

На державах-учасницях лежить основний обов'язок забезпечити хоча б мінімально необхідний рівень здійснення права на соціальне забезпечення. Це вимагає від держав:

1) забезпечити доступ до програм соціального забезпечення, які гарантують мінімально необхідний рівень усім особам і сім'ям, що дозволяє їм користуватися хоча б основними медичними послугами, мати елементарне житло, водопостачання і санітарні умови, продукти харчування і елементарну освіту;

2) забезпечити право доступу до систем або програм соціального забезпечення на недискримінаційній основі, особливо для обездолених і маргіналізованих осіб і груп;

3) поважати і захищати від необґрунтованого втручання існуючі програми соціального забезпечення;

4) прийняти і здійснювати національну стратегію і національний план дій з питань соціального забезпечення;

5) приймати цілеспрямовані заходи по здійсненню програм соціального забезпечення, зокрема тих, які сприяють захисту обездолених і маргіналізованих осіб і груп;

б) здійснювати контроль за реалізацією громадянами права на соціальне забезпечення.

2.5 Гарантії права на соціальне забезпечення

Термін «гарантії» використовують для позначення способів, засобів, умов, факторів тощо, за допомогою яких здійснюється забезпечення тих чи інших прав і свобод або їх реалізація. У нормативних актах гарантії прав людини розглядаються як: 1) права та правомочини, спрямовані на забезпечення більш загального (конституційного) права; 2) пільги – переваги, додаткові права, що надаються окремим категоріям громадян; 3) заходи соціальної підтримки, перелік яких визначений законом стосовно конкретних категорій отримувачів; 4) обов'язки держави по забезпеченню громадян відповідними видами соціального забезпечення.

Науковці гарантії здійснення соціально-економічних прав визначають як: 1) один з елементів системи соціального захисту; 2) елемент структури правового статусу особи; 3) спосіб забезпечення соціальних прав; 4) матеріальні і юридичні засоби, що забезпечують реалізацію соціально-економічних прав членів суспільства; 5) передбачені законом довготривалі обов'язки держави, спрямовані на реалізацію конституційних прав громадян; 6) межі реалізації соціальних прав, визнаних суспільством необхідними і можливими з позицій досягнутого рівня економічного розвитку, наявності ресурсів для їх реалізації і зафіксованих у вигляді норм національного законодавства.

Гарантії права на соціальне забезпечення – це система взаємопов'язаних економічних, політичних, ідеологічних, соціальних та організаційних передумов, за наявності яких

спеціальними (юридичними) засобами забезпечуються кожному рівні правові можливості для фактичної реалізації у повному обсязі належного особі права на конкретний вид соціального забезпечення.

До основних ознак гарантій права на соціальне забезпечення належать: 1) є елементами механізму реалізації права на конкретний вид соціального забезпечення; 2) визначаються державою і нею забезпечуються; 3) їх основу становлять державні соціальні стандарти; 4) обумовлені фінансовими можливостями національної економіки; 5) покликані забезпечити реалізацію права особи на конкретний вид соціального забезпечення; 6) визначають межі можливостей особи претендувати на отримання матеріальних благ при настанні певних обставин.

Передумови і юридичні засоби у своїй сукупності становлять систему гарантій права на соціальне забезпечення, за допомогою якої здійснюється однойменне право. Ефективність цієї системи залежить від різних чинників, але основним серед них є наявність визначених елементів у системі функціонування державної влади. До них належать: а) наявність Основного Закону, дія якого не може бути припинена довільно; б) визнання державної влади похідною від влади народу і Конституції України; в) закріплення на конституційному рівні основних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина та засобів і умов їх здійснення; г) наявність незалежної судової влади; д) можливість захисту своїх прав в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та в міжнародних правозахисних організаціях.

Право на соціальне забезпечення може бути тільки тоді реалізоване, коли йому відповідає чийсь обов'язок його забезпечити. Гарантії по суті і є обов'язками держави та її посадових осіб щодо такого конституційного права, як право на соціальне забезпечення.

Гарантії права на соціальне забезпечення класифікуються за: 1) формою реалізації; 2) формою закріплення; 3) способом

захисту; 4) способом викладення в нормативно-правових актах прав у сфері соціального забезпечення; 5) видами правового статусу особи; 6) субординацією норм у правовому регулюванні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення; 7) способом дії; 8) ступенем державного забезпечення; 9) ступенем конкретизації; 10) підставою правового становища особи. У літературі можна знайти й інші критерії класифікації гарантій права на соціальне забезпечення.

Найбільш поширеною є класифікація гарантій права на соціальне забезпечення за своїм змістом чи характером дій. За цим критерієм вони поділяються на загальні (загальносоціальні) та власне правові, юридичні (спеціальні).

Загальні гарантії – це ідеологічні, політичні, економічні, соціальні та організаційні передумови (фактори, умови), що безпосередньо правом не регламентуються, але є базовими або фундаментом для системи правових гарантій у процесі реалізації норм права на конкретний вид соціального забезпечення. До них належать:

- економічні гарантії. Це економічні умови та засоби, які забезпечують особі здійснення права на соціальне забезпечення. Вони є визначальними в системі загальних гарантій, оскільки створюють такі матеріальні умови, які забезпечують найбільш повне задоволення постійно зростаючих матеріальних і духовних потреб особи. Економічні гарантії складають ті фактори й умови, які сприятливо впливають на економічний розвиток країни, дають можливість створити матеріальну базу (соціальні фонди) для здійснення соціальних виплат, наданих соціальних послуг, а саме: 1) стала економіка, що розвивається по висхідній; 2) стійка грошова система та відсутність інфляції; 3) наявність відповідних виробничих потужностей; 4) свобода економічної діяльності і господарська самостійність; 5) визнання і захист різних форм власності; 6) соціальна спрямованість економіки; 7) постійне зростання продуктивності праці; 8) продумана цінова політика та ін. Вказані гарантії знайшли

своє відображення в статтях 13, 41, 95 та інших Конституції України;

- **ідеологічні гарантії**. Їх ще називають духовними, оскільки базуються на системі культурних цінностей та вірі в добро і справедливість. Ідеологічні гарантії розглядають як ідеологічні умови та засоби, що забезпечують здійснення права на соціальне забезпечення. До їх числа відносять ідеологічну багатоманітність, заборону на монополізацію ідеології та розпалювання соціальної, расової, національної і релігійної ворожнечі, доступність освіти, загальну та правову культуру тощо. Прикладом цих гарантій є різні концепції моделей соціального забезпечення громадян та прийняті партіями програми здійснення соціальної політики в сфері соціального забезпечення;

- **політичні гарантії**. Це політичні умови та засоби, що забезпечують безперешкодне здійснення людьми права на соціальне забезпечення. Вони передбачають створення таких умов, за яких вільно можуть функціонувати не тільки політичні партії, але й громадські об'єднання, які займаються проблемами вразливих верств населення, а також залучення громадян до управління справами держави в сфері соціального забезпечення та захисту. Політичні гарантії базуються на політичній стабільності суспільства, сильній державній владі, яка спроможна втілювати в життя соціальні програми, соціальних обов'язках держави перед своїми громадянами, чіткому визначенні повноважень державних органів у соціальній сфері як по вертикалі, так і по горизонталі;

- **соціальні гарантії**. Вони тісно пов'язані з економічними гарантіями і через це говорять про соціально-економічні гарантії або розглядають у рамках економічних гарантій. Соціальні гарантії - це соціальні засоби й умови здійснення особою права на соціальне забезпечення. Вони здійснюються за такими параметрами: 1) держава мусить забезпечити кожному працюючому громадянину прийнятний рівень добробуту за допомогою мінімального рівня заробітної плати, її індексації,

помірних податків і невтручання в підприємницьку діяльність; 2) задоволення специфічних колективних потреб суспільства в освіті, вихованні дітей, проведенні культурно-освітницької роботи, підготовці кадрів, організації охорони здоров'я, розвитку фізичної культури; 3) зближення рівнів життя різних груп населення через призначення пенсій і допомог та надання соціальних послуг. Такими гарантіями є відсутність гострих соціальних конфліктів у суспільстві, максимальна зайнятість населення, відсутність моральної та духовної деградації в суспільстві тощо;

- організаційні гарантії. Це організаційні засоби й умови діяльності державних органів, їх посадових осіб, громадських організацій щодо створення сприятливих умов громадянам для реального користування правами в сфері соціального забезпечення. До них належать: 1) продумана і доступна кожному мережа органів і установ системи соціального захисту населення; 2) сучасна матеріально-технічна база соціальних служб, за допомогою якої можна надавати увесь комплекс соціальних послуг; 3) наявність кваліфікованих кадрів, здатних професійно виконувати покладені на них обов'язки; 4) налагоджена система інформування громадян про належні їм права в сфері соціального забезпечення.

Юридичні гарантії – це система взаємообумовлених і взаємопов'язаних правових засобів, способів, процедур тощо, за допомогою яких особа може безперешкодно реалізовувати свої права в сфері соціального забезпечення. Їм притаманні такі ознаки, як нормативність, системність, комплексність, постійний характер, юридична надійність, реальність, загальність. До них належать:

- конституційний механізм захисту права на соціальне забезпечення, що закріплений у Конституції України і включає: 1) проголошення України соціальною державою (ст.1); 2) загальні засади конституційного ладу, що закріплені в розділі І Конституції України (ст.ст. 1-19); 3) рівність щодо реалізації права на соціальне забезпечення (ст.21); 4) організаційно-правові

гарантії права на соціальне забезпечення (ст.ст. 75-131, 147-153);
5) правовий статус особи (ст.ст. 27-54);

- поновлення порушеного права людини на соціальне забезпечення шляхом звернення до суду чи до позасудових органів;

- норми права, що регулюють суспільні відносини в сфері соціального забезпечення;

- принципи права;

- самозахист;

- правова регламентація діяльності органів соціального захисту населення;

- права людини;

- державні соціальні гарантії;

- юридична відповідальність;

- правова культура.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «основні права людини».
2. У якій статті Конституції України передбачене право на соціальний захист і розкрийте його зміст?
3. Яка відмінність між правом на соціальний захист та правом на соціальне забезпечення?
4. Чому право на соціальне забезпечення відноситься до основних прав людини?
5. Сформулюйте визначення поняття «право на соціальне забезпечення».
6. Чому право на соціальне забезпечення належить до суб'єктивних прав людини?
7. За якими параметрами здійснюється характеристика змісту конкретного права на соціальне забезпечення?
8. Що слід розуміти під змістом права на соціальне забезпечення та його обсягом?
9. Назвіть основні критерії класифікації основних прав і свобод людини і громадянина.

10. З якими основними правами співвідноситься право на соціальне забезпечення?
11. У чому полягає суть економічних гарантій права на соціальне забезпечення?
12. Розкрийте зміст політичних і соціальних гарантій права на соціальне забезпечення.
13. Охарактеризуйте конституційний механізм захисту права на соціальне забезпечення.
14. Які Ви знаєте юридичні гарантії права на соціальне забезпечення?
15. Назвіть основні міжнародно-правові акти, в яких розкрито зміст права на соціальне забезпечення.

Теми рефератів

1. Право на соціальне забезпечення як конституційне право людини і громадянина.
2. Право на соціальне забезпечення і право на соціальний захист: співвідношення понять.
3. Право на соціальне забезпечення в системі основних прав і свобод людини і громадянина.
4. Право на соціальне забезпечення як складова права на життя.
5. Правова природа права на соціальне забезпечення в міжнародно-правових актах.
6. Загальносоціальні гарантії права на соціальне забезпечення.
7. Юридичні гарантії права на соціальне забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Конституція України. Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 року.
2. Загальна декларація прав людини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня

- 1966 року. Ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР 19 жовтня 1973 року.
4. Конвенція МОП № 102 від 28.06.1952 р. «Про мінімальні норми соціального забезпечення». Ратифікована Верховною Радою України 16 березня 2016 року.
 5. Європейська соціальна хартія (переглянута). Схвалена Комітетом Міністрів Європи 3 травня 1996 року. Ратифікована Верховною Радою України 14 вересня 2006 року.
 6. Європейський кодекс соціального забезпечення (переглянутий). Схвалений Комітетом Міністрів Європи 6 листопада 1990 року.
 7. Бориченко К.В. Міжнародні гарантії права сімей з дітьми на соціальний захист/К.В. Бориченко// Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.-2016.- Вип.36 т.1.- С 42-45.
 8. Задорожня Г.В., Задорожний Ю.А. Гарантії забезпечення соціального захисту прав людини/Г.В. Задорожня, Ю.А. Задорожний// Часопис Київського університету права.-2012.- № 3.-С.100-104.
 9. Кашперук А.В. Міжнародно-правові стандарти соціального захисту безробітних/А.В. Кашперук// Часопис Академії адвокатури України.-2013.-№ 1.- С.1-7.
 10. Кулачок-Тітова Л.В. Право на гідний рівень життя в міжнародному, зарубіжному та національному законодавстві/Л.В. Кулачок-Тітова// Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.-№ 1106. Серія Право.-Вип.17.-2014.-С.122-126.
 11. Литвиненко В.М. Гарантії права на соціальні послуги / В. М. Литвиненко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція» . – 2014. - № 9-2 том 2 - С. 20-24.
 12. Луцький І.М. Проблеми гарантій забезпечення прав людини у сфері соціального захисту/І.М. Луцький, Н.І. Луцька, А.І. Луцький//Економіка та право.-2008.-№ 1.- С.35-36.

13. Міжнародні соціальні стандарти: навч. посібник/авт.: А.М. Юшко, Н.М. Швець; за заг. ред. В.В. Жернакова.-Х.: Нац. ун-т «Юрид.акад.України ім.. Ярослава Мудрого», 2013.- 121 с.
14. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення/С. Синчук// Вісник Львівського університету. Серія юридична.-2011.-№ 1(52).- С.234-242.
15. Синчук С. Конституційні гарантії права на пенсійне забезпечення і пенсійна реформа/С. Синчук// Право України.-2007.-№ 12.-С 70-74.
16. Сташків Б.І. Вступ до права соціального забезпечення:навч.посібник/Б.І. Сташків.-Чернігів:РВК «Десна».-2014.- С.92-167.
17. Сташків Б.І. Гарантії права на соціальне забезпечення/Б.І. Сташків.-Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011.- 100 с.
18. Тищенко О.В. Державні соціальні стандарти та гарантії як основа соціального забезпечення в Україні/О.В. Тищенко// Юридичний вісник.-2013.-№ 4(29).- С.99-103.
19. Шумило М.М. Міжнародні стандарти в сфері соціального захисту /М.М. Шумило// Університетські наукові записки.- 2012.-№ 3(43).- С.243-249.

Глава 3

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 3.1 Поняття і загальна характеристика організаційно-правових форм соціального забезпечення
- 3.2 Загальнообов'язкове державне соціальне страхування
- 3.3 Державне соціальне забезпечення
- 3.4 Недержавне соціальне забезпечення
 - 3.4.1 Види особистих заощаджень на «старість»
 - 3.4.2 Недержавне пенсійне забезпечення
 - 3.4.3 Особисте страхування
 - 3.4.4 Соціальний пакет підприємства (установи, організації)
 - 3.4.5 Довічне утримання
 - 3.4.6 Родинна підтримка
 - 3.4.7 Благодійність
 - 3.4.8 Волонтерська діяльність
 - 3.4.9 Гуманітарна допомога

3.1 Поняття і загальна характеристика організаційно-правових форм соціального забезпечення

Соціальне забезпечення розглядають як сукупність економічних, правових і організаційних заходів, спрямованих на надання громадянам тих чи інших засобів до існування при настанні соціально значимих обставин на умовах, передбачених нормами права, з метою підтримки їх матеріального і соціального стану на рівні, не меншому від офіційного прожиткового мінімуму за рахунок спеціально створених для цього джерел фінансування (позабюджетні, державні і недержавні кошти). Елементарними частинами соціального забезпечення виступають його окремі види, які, у свою чергу, за джерелами фінансування об'єднуються у відповідні організаційно-правові форми.

У науці багато термінів використовується в різних смислах і вченим доводиться домовлятися, у якому значенні буде використовуватися той чи інший термін. Це так звана джентельменська угода, яку не прийнято порушувати. Відмова від такої угоди розцінюється як некоректність з боку окремих учених. Наприклад, термін «вид» розглядається як синонім іншого – «форма». У праві соціального забезпечення науковці давно вже домовились, що ці терміни будуть розглядатися по-різному: «вид» - це окреме благо, що отримує людина з будь-якого фінансового джерела (пенсії, допомоги, послуги), а «форма» - це окрема підсистема соціального забезпечення, де різні види соціального забезпечення надаються з одного джерела фінансування. В літературі такі підсистеми (складові соціального забезпечення) називаються системами (система загальнообов'язкового державного соціального страхування, система державного соціального забезпечення, система недержавного соціального забезпечення).

Фахівці права соціального забезпечення використовують два терміни: «форма соціального забезпечення» і «організаційно-правова форма соціального забезпечення». Одні ці поняття

ототожнюють, а інші відмічають між ними суттєві відмінності. Форми соціального забезпечення вказують на спосіб задоволення потреб людини (грошима чи натурою), а організаційно-правові форми соціального забезпечення вказують на способи акумуляції коштів та організаційну структуру побудови та функціонування тієї чи іншої системи соціального забезпечення та здійснення з неї надання матеріального забезпечення. Ця точка зору вважається більш аргументованою.

У нормативних актах відсутнє визначення організаційно-правових форм соціального забезпечення. У навчальній та науковій літературі під цим терміном розуміють :

- спосіб організації системи матеріального забезпечення та соціального обслуговування в разі настання соціального ризику;
- зовнішнє вираження соціально-забезпечувального надання як предмета матеріального соціально-забезпечувального правовідношення;
- спосіб здійснення права осіб на соціальне забезпечення;
- юридично закріплену систему способів та умов реалізації державних соціально-аліментарних зобов'язань, що виражається в нормативно встановленому порядку формування фондів соціального забезпечення та управління органами соціального забезпечення в процесі розподілу коштів на відповідні цілі;
- сукупність юридичних, фінансових, організаційних заходів, спрямованих на акумуляцію коштів із наступним їх розподілом серед вразливих груп населення.

Організаційно-правова форма соціального забезпечення об'єднує в одне ціле такі компоненти як джерела фінансування, суб'єкти розпорядження зібраними коштами і суб'єкти отримання соціального забезпечення з відповідного джерела, види і порядок надання матеріального забезпечення з конкретного джерела фінансування, правовий режим коштів та правовий статус відповідних суб'єктів. Звідси можна зробити висновок, що організаційно-правова форма соціального забезпечення – це передбачені нормами права способи збору коштів до конкретного джерела фінансування та їх витрачання

уповноваженими органами і особами з метою надання точно визначеному колу отримувачів матеріального забезпечення на умовах і в порядку, який визначений законом чи договором або впливають із сімейних зв'язків.

Розмежування видів соціального забезпечення за відповідними організаційно-правовими формами соціального забезпечення здійснюється за допомогою такого критерію як джерела фінансування. Застосування інших критеріїв призводить лише до плутанини. Останні (суб'єкти надання і отримання соціального забезпечення, їх види тощо) використовуються для характеристики відповідних форм (виступають їх ознаками, але не критерієм розмежування).

Шумна Л.П. виділяє такі ознаки категорії «організаційно-правові форми соціального забезпечення»: 1) передбачена чинним законодавством; 2) має спеціальні завдання; 3) є способом організації здійснення права громадян на соціальне забезпечення; 4) зумовлена соціальними ризиками, видами забезпечення, колом суб'єктів, які їх отримують та які їх надають, а також джерелами і порядком формування відповідних коштів.

Якщо взяти, наприклад, організаційно-правові форми юридичних осіб, то в законі чітко визначені їх види. Нормативний акт, який би давав перелік видів форм соціального забезпечення та розкривав їх зміст, відсутній. Науковці їх виводять на підставі чинного законодавства і звідси наявність розмаїття думок про перелік і назви форм соціального забезпечення.

Прийнято говорити про завдання соціального забезпечення, але не про завдання його форм. Таким завданням для окремих форм можна, наприклад, вважати розробку правового механізму ефективного, цільового, раціонального та адресного використання фінансових ресурсів, що виділяються на потреби соціального забезпечення. Це завдання стосується всіх форм та видів соціального забезпечення і не вказує на специфічну ознаку цих категорій.

Право на соціальне забезпечення безпосередньо реалізовується у правовідносинах, що виникають з приводу надання конкретного виду соціального забезпечення. В організаційно-правовій формі (теоретичне питання) право на соціальне забезпечення не реалізовується.

Не можна до ознак організаційно-правових форм відносити розміри (обсяг) соціального забезпечення. Можна виписати всі діючі розміри соціальних виплат та обсяги надання соціальних послуг, але вони не будуть характеризувати і розмежовувати окремі форми соціального забезпечення.

Підстави і умови надання характеризують окремі види соціального забезпечення, але не організаційно-правові форми соціального забезпечення. За соціальними ризиками неможливо всеохоплююче розмежувати всі види соціального забезпечення за його формами, а тим більше за умовами надання конкретних видів соціального забезпечення.

Ознаки форм соціального забезпечення були виділені у 80-ті роки ХХ ст. і в основному не втратили своєї актуальності. До таких ознак сьогодні можна віднести:

- способи створення і функціонування фінансових джерел за рахунок яких проводиться фінансування витрат на соціальне забезпечення. Під джерелами фінансування, з одного боку, розуміють податки, єдиний соціальний внесок і особисті кошти фізичних осіб та корпоративних організацій, а з іншого, – фінансові установи, які акумулюють кошти на потреби соціального забезпечення. Правовий режим коштів та правовий статус фінансових установ і порядок їх діяльності детально регламентуються нормами права. В Україні функціонують три фінансових джерела: 1) фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування, що є основою для всіх видів загальнообов'язкового державного соціального страхування; 2) кошти Державного бюджету України та місцеві бюджети, за рахунок яких фінансується державне соціальне забезпечення (пенсійні виплати, державна соціальна допомога та соціальне обслуговування, заходи соціальної підтримки, що

називаються пільгами); 3) недержавні кошти, що спрямовуються на соціальне забезпечення і знаходяться у підпорядкуванні великої кількості суб'єктів та регламентуються переважно договорами і нормами моралі;

- коло суб'єктів, які забезпечуються за рахунок коштів відповідних фінансових джерел. За рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування задовольняються потреби в соціальному забезпеченні застрахованих осіб, а в разі їх смерті – членів їх сімей. За рахунок бюджетних коштів надається соціальне забезпечення всім членам суспільства, як правило, без урахування участі в суспільно корисній діяльності, але за наявності такої обставини, як малозабезпеченість чи необхідність у соціальному обслуговуванні. За рахунок недержавних коштів додатково задовольняються потреби членів корпоративних організацій чи надається епізодична допомога нужденним особам. Перелік забезпечувальних осіб, їх правовий статус та умови надання матеріального забезпечення детально зафіксовані в нормативних актах;

- система органів та осіб, які надають соціальне забезпечення. Ними є власники джерел фінансування. Рішення про надання соціального забезпечення зі спеціальних позабюджетних фондів приймають органи управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування. Їх повноваження вичерпно окреслені у відповідних законах. Розпорядження бюджетними коштами здійснюють органи, які спеціально для цього створені, і більшість з них відносяться до системи Міністерства соціальної політики України. Рішення про порядок і умови надання соціального забезпечення із недержавних фондів приймають власники цих фондів або за їх дорученням відповідні органи чи особи;

- види забезпечення конкретного кола суб'єктів за рахунок цього джерела. Наприклад, види соціальних послуг та матеріального забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням зазначені в ст. 25 Основ законодавства

України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Види державних соціальних допомог та умови, за яких вони надаються, передбачені у відповідних законах. Види соціальних послуг, що надаються переважно державними установами зафіксовані в Законі України «Про соціальні послуги». Види недержавного соціального забезпечення, як правило, вказуються в підзаконних актах, договорах чи впливають із сімейних правовідносин.

Виходячи із вищевикладеного, в Україні функціонує три організаційно-правові форми соціального забезпечення, а саме: 1) загальнообов'язкове державне соціальне страхування; 2) державне соціальне забезпечення; 3) недержавне соціальне забезпечення. Підставою для виділення цих форм є такий критерій, як фінансові джерела соціального забезпечення.

Направлення коштів з одного фінансового джерела в інше не створює нової організаційно-правової форми соціального забезпечення, наприклад, змішаної.

У наукових публікаціях до організаційно-правових форм соціального забезпечення одні відносять пенсії, допомоги, компенсаційні виплати і соціальні послуги, другі – пенсійне забезпечення, забезпечення соціальними допомогоюми, пільгами особливо нужденних категорій населення, державне соціальне страхування, соціальні допомоги, соціальне піклування, соціальне обслуговування, соціальні пільги. У фаховій літературі можна знайти й інший набір організаційно-правових форм соціального забезпечення. У більшості випадків мова йде не про форми, а види соціального забезпечення.

Категорія «організаційно-правова форма соціального забезпечення» може бути використана як критерій об'єднання окремих видів соціального забезпечення в більші групи, що називаються генеральними правовими інститутами, або, навіть, у підгалузі права соціального забезпечення.

Структура (види) загальнообов'язкового державного соціального страхування і державного соціального забезпечення буде детально розглянута в Особливій частині права соціального

забезпечення. У цій главі увага звернута на недержавне соціальне забезпечення, що, як правило, у праві соціального забезпечення детально не висвітлюється.

3.2 Загальнообов'язкове державне соціальне страхування

Історично склалися три форми соціального страхування: колективне, державне та змішане. Колективне страхування з'явилося у Європі в другій половині XIX століття разом із профспілками, що відстоювали права найманих працівників перед роботодавцями і державою. В Англії, наприклад, соціальне забезпечення здійснювалось як колективна взаємодопомога і страхування через створення кас взаємодопомоги, лікарських кас, кас по безробіттю. Державне страхування було введено в Німеччині в кінці XIX століття шляхом прийняття законів про страхування, на випадок хвороби, по інвалідності і старості та здійснювалося через лікарняні каси, каси підприємств і вільні каси взаємодопомоги. Змішане страхування вперше виникло в Швейцарії, де в місті Берні в 1893 році була створена каса по страхуванню на випадок безробіття і управління якою здійснювалося колегією, що складалася з представників роботодавців, профспілок та муніципалітету.

Правові, фінансові та організаційні засади соціального страхування передбачені в Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування та конкретизовані в Законах України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття».

Легальне визначення загальнообов'язкового державного соціального страхування дано в ст. 1 Основ. Крім того, у літературі можна знайти багато доктринальних визначень цього поняття. Під ним можна розуміти виділену в окрему організаційно-правову форму частину національної системи

соціального забезпечення, яка спрямована на збір коштів у спеціальні фонди і надання з них різних видів соціального забезпечення економічно активному населенню в разі втрати працездатності повністю чи частково або недостатності засобів до існування, що трапились через хворобу, старість, інвалідність, втрату годувальника, через нещасний випадок на виробництві чи професійне захворювання або визнання безробітним чи настанням іншого випадку, передбаченого законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування.

Залежно від страхового випадку в Україні повинно функціонувати 5 видів загальнообов'язкового державного соціального страхування: 1) пенсійне; 2) на випадок безробіття; 3) у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; 4) від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; 5) медичне. Перші два види страхування регламентуються окремими законами, а останні три - Законом України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Медичне страхування в Україні не функціонує, хоча у Верховній Раді нарахували більше 16 проектів відповідного Закону. Ст. 4 Основ вказує і інші види страхування, передбачені законами України, але на даний час такі закони відсутні.

Управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням здійснюють три цільові страхові фонди, що не залежать один від одного і діють автономно. Треба зазначити, що ст.ст. 58-70 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» регламентують діяльність Пенсійного фонду, який поки що не створений, а в Україні функціонує Пенсійний фонд України на підставі Положення про Пенсійний фонд України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 року № 280.

Пенсійний фонд України (ПФУ) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується КМУ. Основним завданням ПФУ є реалізація державної політики з питань пенсійного забезпечення та ведення

обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню. ПФУ організовує, координує та контролює роботу територіальних органів і в тому числі щодо призначення (перерахунку) і виплати пенсій та щомісячного довічного грошового утримання суддям у відставці та забезпечення своєчасного і в повному обсязі фінансування та виплати пенсій, допомоги на поховання та інших виплат, які згідно із законодавством здійснюються за рахунок коштів ПФУ та інших джерел, визначених законодавством. Керівництво діяльністю Фонду здійснює правління ПФУ, чисельність і персональний склад якого затверджується Кабінетом Міністрів України.

Наступним є Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття. Він створений для управління страхуванням на випадок безробіття, акумуляції страхових внесків, контролю за використанням коштів, виплати забезпечення та надання соціальних послуг, здійснення інших функцій, що покладаються на нього. Фонд є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією. Фонд діє на підставі свого статуту. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців, що виділяють по п'ять представників від кожної сторони терміном на шість років. Голова правління обирається на два роки по чергово від кожної сторони. Функції виконавчої дирекції Фонду виконує Державна служба зайнятості, що діє на підставі Положення про державну службу зайнятості, яке було затверджене наказом Мінсоцполітики України № 41 від 20 січня 2015 року.

Третім є Фонд соціального страхування України. Він є органом, який здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням, проводить акумуляцію страхових внесків, контроль за використанням

коштів, забезпечує фінансування виплат за цими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування та здійснює інші функції згідно із законодавством і статутом. Фонд є некомерційною самоврядною організацією, що діє на підставі статуту, який затверджується його правлінням. Управління Фондом здійснюється на паритетній основі (виділяється по сім представників) державою, представниками застрахованих осіб і роботодавців. Постійно діючим виконавчим органом правління є Виконавча дирекція Фонду. Робочими органами виконавчої дирекції Фонду є її управління (на рівні області) та відділення (на рівні районів).

Необхідно мати на увазі, що взяття на облік страхувальників, забезпечення збору та обліку страхових коштів, контроль за повнотою та своєчасністю їх сплати, ведення реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, у тому числі персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб, здійснюють органи доходів і зборів та ГІФУ в межах компетенції, визначеної законом.

Нагляд за діяльністю кожного цільового фонду здійснює відповідна Наглядова рада. Склад наглядової ради та її повноваження визначаються законами за видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Контроль за дотриманням страхувальниками (роботодавцями) та страховиками (цільовими фондами) законів України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, інших нормативно-правових актів, виданих відповідно до них, здійснює Міністерство соціальної політики України.

Основним джерелом коштів цільових фондів є внески роботодавців та застрахованих осіб, які отримали назву «єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Це консолідований страховий внесок на пенсійне страхування, страхування в зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням, медичне страхування, страхування від нещасного випадку на виробництві та

професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, страхування на випадок безробіття, який в обов'язковому порядку сплачується страхувальниками з метою забезпечення реалізації прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за соціальним страхуванням. Розмір єдиного внеску встановлюється Верховною Радою України.

Порядок здійснення платежів, строки сплати єдиного внеску визначаються Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Розмір єдиного внеску повинен забезпечити: 1) застрахованим особам виплати та надання соціальних послуг, передбачених законодавством; 2) фінансування заходів, спрямованих на профілактику страхових випадків; 3) створення резерву коштів для здійснення виплат та надання соціальних послуг застрахованим особам; 4) компенсацію адміністративних витрат на забезпечення функціонування системи загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Види соціальних послуг та матеріального забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням вказані в ст. 25 Основ та конкретизовані в ст. 9 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», ст. 7 Закону України «Про загальнообов'язкове державне страхування на випадок безробіття», ст. 20 і ч.7 ст.36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування».

Коло осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, зазначене в ст. 7 Основ. Перелік, доповнення та уточнення кола осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, а також конкретних видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, до яких належать особи, визначаються законами України за видами страхування (див., наприклад, ст.ст. 11, 12 ЗУ № 1058-IV від 9 липня 2003 р., ст.ст. 4 і 6 ЗУ № 1533-III від 2 березня 2000 р., ст.ст. 18 і 35 ЗУ № 1105-XIV від 23 вересня 1999 р.).

3.3 Державне соціальне забезпечення

Державне соціальне забезпечення – це організаційно-правова форма соціального забезпечення певних груп населення за рахунок бюджетних коштів у випадках і на умовах, передбачених законодавством. Складовими цієї форми є: 1) державне пенсійне забезпечення; 2) державна соціальна допомога; 3) державне соціальне обслуговування; 4) заходи соціальної підтримки. Всі ці складові об'єднують джерела фінансування – бюджетні кошти.

А. Відповідно ст. 8 Закону України від 9 квітня 1992 р. № 2262-ХІІ «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб» виплата пенсій, у тому числі додаткових пенсій, доплат, надбавок та підвищень до них, компенсаційних виплат, установлених законодавством, звільненим із служби військовослужбовцям, особам, які мають право на пенсію за цим Законом, та членам їх сімей забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України. Перелік осіб, які мають право на пенсійне забезпечення за цим Законом, дано у ст.ст. 1-2, 3 і 4 вказаного Закону.

До видатків, що здійснюються з Державного бюджету України відповідно підп. «а» і «ж» п.9 ч.1 ст. 87 Бюджетного кодексу України (БКУ) належать видатки на :

- виплату пенсій військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їх сімей;

- виплату пенсій військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, іншим особам, визначеним законом;

- виплату доплат, надбавок, підвищень до пенсій, додаткових пенсій, пенсій за особливі заслуги перед Україною, встановлених законом (див. § 8.5). Всі ці пенсійні виплати, що передбачені різними законами фінансуються за рахунок Державного бюджету України і не можуть надаватися за

рахунок системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

- сплату до Пенсійного фонду України страхових внесків за окремі категорії осіб, передбачені законом. Згідно з Порядком нарахування та сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за деякі категорії застрахованих осіб, затв. постановою КМУ від 2 березня 2011 р. № 178, за рахунок Державного бюджету України сплачується єдиний внесок за: 1) осіб, які проходять строкову військову службу у Збройних Силах, інших утворених відповідно до закону, військових формуваннях, СБУ, органах МВС та службу в органах і підрозділах цивільного захисту; 2) осіб, які доглядають за дитиною до досягнення нею 3-річного віку та відповідно до закону отримують допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею 3-річного віку та/або допомогу при народженні дитини; 3) одного з непрацюючих працездатних батьків, усиновителів, опікуна, піклувальника, які фактично здійснюють догляд за дитиною-інвалідом, а також за непрацюючих працездатних осіб, які здійснюють догляд за інвалідом I групи або за престарілим, який згідно з висновком медичного закладу потребує постійного стороннього догляду або досягли 80-річного віку, якщо такі непрацюючі працездатні особи отримують допомогу або компенсацію відповідно до законодавства; 4) батьків-вихователів дитячих будинків сімейного типу, прийомних батьків, якщо вони отримують грошове забезпечення відповідно до законодавства;

- компенсацію дефіциту коштів Пенсійного фонду України для фінансування виплати пенсій у солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування у зв'язку з перерахуванням страхових внесків до накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування.

Б. Значні витрати держава несе на надання громадянам соціальної допомоги. За рахунок Державного бюджету України надаються такі соціальні допомоги (підп. «б». п.9 ч.1 ст.87 БКУ):

- грошова допомога особам, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, та особам, яким надано тимчасовий захист. Грошова допомога таким особам передбачена ч. 3 ст.15 Закону України від 8 липня 2011 року № 3671-VI «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту». Порядок надання біженцям такої допомоги затверджується КМУ;

- компенсація на медикаменти (див., наприклад, постанову КМУ від 17 серпня 1998 року № 1303 «Про впорядкування безоплатного та пільгового відпуску лікарських засобів за рецептами лікарів у разі амбулаторного лікування окремих груп населення та за певними категоріями захворювань»);

- програма протезування (див., наприклад, Порядок протезування та ортезування виробами підвищеної функціональності за технологіями виготовлення, які відсутні в Україні, окремих категорій громадян, які брали участь в антитерористичній операції та/або забезпечення її проведення (здійснення заходів, пов'язаних із попередженням, виявленням і припиненням терористичної діяльності) і втратили функціональні можливості кінцівки або кінцівок, затв. постановою КМУ від 1 жовтня 2014 року № 518. У Законі України «Про державний бюджет України...» щорічно передбачаються видатки на ці цілі.;

- програми і заходи із соціального захисту інвалідів, у тому числі програми і заходи Фонду соціального захисту інвалідів України (див. ст.ст. 10 і 11 Закону України від 21 березня 1991 р. № 875-XII «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні»);

- щорічна разова грошова допомога ветеранам війни та жертвам нацистських переслідувань (Закон України від 22 жовтня 1993 року № 3551-XII «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», Закон України від 23 березня 2000 року № 1584-III «Про жертви нацистських переслідувань»);

- довічні державні стипендії (Укази Президента України від 26 листопада 2001 року № 1147/2001 «Про довічні державні

іменні стипендії громадянам України, які зазнали переслідувань за правозахисну діяльність», від 12 жовтня 2004 року № 1226/2004 «Про довічні державні стипендії для осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною», від 17 травня 2000 року № 689/2000 «Про заснування довічних державних стипендій для учасників бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», від 10 вересня 2011 року № 906/2011 «Про державні стипендії для видатних діячів науки, освіти, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту та інформаційної сфери»);

- програми соціального захисту громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи (див., наприклад, Порядок організації оздоровлення громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, затв. постановою КМУ від 27 березня 2013 року № 261);

- державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам (Закон України від 18 травня 2004 року № 1727-IV);

- інші види цільової грошової допомоги встановлені законом. Наприклад, за рахунок коштів Державного бюджету України здійснюється виплата державної соціальної допомоги і покриття витрат на її доставку (ст. 13 Закону України від 18 травня 2004 року № 1727-IV «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам»).

У вказаному підпункті не проведено чітке розмежування між соціальними допомогоюми, соціальним обслуговуванням та соціальним захистом окремих категорій осіб (пільгами).

За рахунок Державного бюджету України у вигляді субвенцій (дотацій місцевим бюджетам) здійснюється покриття витрат на виплату:

- державної допомоги сім'ям з дітьми (ст. 4 Закону України від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»);

- державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям (ч.1 ст.11 Закону України від 1 червня 2000 р. № 1768-III «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»);

- державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам (ч.1 ст.16 Закону України від 16 листопада 2000 р. № 2109-III «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»);

- тимчасової допомоги (п.15 Порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме, затв. постановою КМУ від 22 лютого 2006 р. № 189).

Згідно з підп. «б». п.4 ст.89 БКУ до видатків, що здійснюються з бюджетів міст республіканського Автономної Республіки Крим та обласного значення, районних бюджетів, бюджетів об'єднаних територіальних громад, що створюються згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, належать видатки на допомогу сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства, дітям-інвалідам, тимчасову державну допомогу дітям, допомогу по догляду за інвалідами I чи II групи внаслідок психічного розладу. Сюди також відносяться житлові субсидії населенню, виплата державної соціальної допомоги на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Джерелами фінансування допомог можуть бути не тільки Державний бюджет України чи місцеві бюджети, але й бюджети установ за місцем роботи отримувачів допомоги. Так, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами жінкам з числа військовослужбовців Збройних Сил України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, військ цивільної оборони, інших військових формувань, а також Державної спеціальної служби транспорту та з числа поліцейських, осіб начальницького і рядового складу Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації та Державної

кримінально-виконавчої служби України виплачується за рахунок відповідних бюджетів, тобто за місцем основної роботи (служби) (ч.2 ст.4, ч.2 ст.5 Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»).

В. Витратною сферою є соціальне обслуговування, що вимагає наявності мережі установ по наданню соціальних послуг. За рахунок бюджетних коштів проводиться їх утримання. Так, здійснюються видатки з бюджетів районів та об'єднаних територіальних громад на утримання : 1) притулків для дітей; 2) центрів соціально-психологічної реабілітації дітей; 3) соціальних гуртожитків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (якщо не менше 70% кількості дітей, які перебувають у цих закладах, припадає на територію відповідного міста чи району); 4) територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг); 5) центрів соціальної реабілітації дітей-інвалідів; 6) центрів професійної реабілітації інвалідів (див. підп. «а» п.4 ч.1 ст.89 БКУ).

До видатків, що здійснюються з обласних бюджетів, належать видатки на утримання: 1) дитячих будинків-інтернатів; 2) будинків-інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів; 3) будинків-інтернатів для дітей-інвалідів; 4) притулків для дітей; 5) центрів соціально-психологічної реабілітації дітей; 6) соціальних гуртожитків для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (крім відповідних притулків, центрів і гуртожитків, указаних у підп. «а» п.4 ч.1 ст.89 БКУ); 7) центрів соціальної реабілітації дітей-інвалідів; 8) центрів професійної реабілітації інвалідів. Сюди також відносяться витрати на: 1) навчання та трудове влаштування інвалідів; 2) цільове медичне обслуговування громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 3) компенсаційні виплати інвалідам на бензин (пальне), ремонт, техобслуговування автотранспорту та транспортне обслуговування; 4) встановлення телефонів інвалідам I-II груп; 5) відшкодування витрат на поховання

учасників бойових дій та інвалідів війни (див. підп. «а» п.4 ч.1 ст.90 БКУ).

Існують різні визначення соціального обслуговування. Часто під ним розуміють систему соціальних заходів, яка передбачає сприяння, підтримку і послуги, що надають соціальні служби окремим особам чи групам населення для подолання або пом'якшення життєвих труднощів, підтримки їх соціального статусу та повноцінної життєдіяльності. Закон України «Про соціальні послуги» визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, допомогу в їх подоланні громадянам, сім'ям, дітям, молоді, які потребують сторонньої допомоги.

Фінансування надання соціальних послуг здійснюються з різних джерел, але на даний час воно є переважно бюджетним.

Г. Відсутність в Україні реального прожиткового мінімуму змушує державу надавати різним категоріям населення конкретну соціальну підтримку, яка у багатьох нормативних актах називається пільгами. Фінансування пільг здійснюється за рахунок бюджетних коштів (див., наприклад, абз. 3 підп. «б» п.4 ч.1 ст.89 БКУ). За рахунок Державного бюджету України фінансуються заходи, пов'язані з поверненням в Україну кримсько-татарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України, та розміщенням іноземців і осіб без громадянства, які незаконно перебувають на території України (підп. «б» п.9 ч.1 ст.87 БКУ).

На різних рівнях розробляються програми соціального захисту населення і щорічно передбачаються кошти на їх фінансування.

3.4 Недержавне соціальне забезпечення

Недержавне соціальне забезпечення – це організаційно-правова форма соціального забезпечення, що полягає у наданні різних видів соціального забезпечення в разі недостатності

засобів до існування та понесення додаткових витрат з індивідуальних і колективних недержавних соціальних фондів.

Суспільні відносини, що виникли з приводу недержавного соціального забезпечення, регламентуються нормами адміністративного, цивільного, трудового, сімейного права та права соціального забезпечення. Об'єднує всі ці норми мета матеріального забезпечення - захист людини від голоду, холоду, негоди, хвороб тощо шляхом надання їй житла, одягу, їжі, ліків та ін. Соціальна спрямованість цих норм дає підставу згрупувати їх в одну групу і віднести їх до подвійного правового регулювання - певної галузі права та права соціального забезпечення. Самостійно право соціального забезпечення такі відносини не регулює.

Особливість недержавного соціального забезпечення характеризується тим, що воно регулюється великою кількістю законів та підзаконних актів різних галузей права. Закон, який би в загальних рисах регулював недержавне соціальне забезпечення, а значить об'єднав всі інші нормативні акти у цій сфері, відсутній.

Об'єктом правовідносин у сфері недержавного соціального забезпечення виступають гроші, речі, послуги, які можна включити у родові поняття – пенсії, допомоги, соціальні послуги.

Основними суб'єктами таких правовідносин виступають недержавні надавачі соціального забезпечення та отримувачі такого забезпечення, що часто одночасно бувають і надавачами цього забезпечення.

Фінансову основу недержавного соціального забезпечення становлять недержавні соціальні фонди, що утворюються, як правило, добровільно великою кількістю суб'єктів, діяльність яких у цій сфері не врегульована або врегульована частково.

Недержавне соціальне забезпечення є додатковим до державного соціального забезпечення та забезпечення за системою загальнообов'язкового державного соціального

страхування. Воно доповнює основні форми соціального забезпечення, наприклад, при соціальному захисті бездомних.

3.4.1. Види особистих заощаджень на «старість»

Соціальне забезпечення фінансується не тільки за рахунок державних та місцевих бюджетів, коштів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, але також за допомогою грошових засобів недержавних соціальних фондів, що формуються самими громадянами, підприємствами, установами, організаціями, іноземцями тощо. Такі фонди створюються на рівні сім'ї (індивідуальні фонди) та певних формувань громадянського суспільства (колективні фонди).

Фізичні особи, що мають достатні доходи чи пенсію стараються частину з них заощадити на випадок понесення з часом додаткових витрат. Формами такого заощадження є :

1) **банківський вклад (депозит)**. Це угода, відповідно до якої одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла , зобов'язується виплатити вкладникові таку суму та відсотки на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановленому договором. Саме слово «депозит» латинського походження і означає переданий на зберігання.

Відповідно до ч.1 ст.1060 ЦК України договір банківського вкладу укладається на умовах видачі вкладу на першу вимогу (вклад на вимогу) або на умовах повернення вкладу зі спливом встановленого договором строку (строковий вклад). Договором може бути передбачено внесення грошової суми на інших умовах її повернення .

Порядок виплати процентів на банківський вклад регламентується ст.1061 ЦК України. Пункти 9, 7 і 10,11 Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземній валютах передбачають три способи використання процентів, нарахованих на строкові

вклади : 1) перерахування на поточний рахунок; 2) зарахування на поновлення депозиту; 3) виплата фізичним особам готівкою.

Тримати громадянам свої заощадження на банківських вкладах вигідно, оскільки при значній сумі проценти, що нараховуються, у розрахунку на місяць часто перевищують розмір самої пенсії. Банківськими вкладами можна оперативнo розпоряджатися. Вклади, що знаходяться у державних банках гарантуються державою. Це вагомi аргументи по відношенню до коштів, що знаходяться у недержавних пенсійних фондах, доля яких через кілька десятків років невідома і встановлені законодавством гарантії недостатні для їх забезпечення;

2)доходи від участі в інститутах спільного інвестування (ІСІ), тобто в корпоративному фонді (юридичній особі, яка утворюється в формі акціонерного товариства і проводить виключно діяльність із спільного інвестування) або в пайовому фонді (сукупність активів, що належать учасникам такого фонду на праві спільної часткової власності, перебувають в управлінні компанії з управління активами та обліковуються нею окремо від результатів її господарської діяльності). Порядок залучення та ефективного розміщення фінансових ресурсів інвесторів до таких фондів регулюються Законом України від 5 липня 2012 року № 5080-VI " Про інститути спільного інвестування".

Інвестори, придбаючи акції ІСІ, тим самим надають цим фондам свої грошові кошти для інвестування. Дохід від укладених грошей може бути одержаний лише на стадії, коли інвестор продає свої акції іншій особі за ціною більшою ніж ціна їх придбання або в разі виплати йому дивідендів по цих цінних паперах, що буває не так часто. Таким чином дохід інвестора складається з приросту вартості належних йому цінних паперів та /або дивідендів, що нараховуються за цінними паперами.

При укладенні договору на придбання цінних паперів кошти передаються у колективну власність і інвестуються у цінні папери, банківські депозити, в нерухомість, корпоративні права тощо. Управління інвестиціями здійснюють професіонали. Розміщення коштів у різні інвестиції зменшує ризик їх

знецінення. У той же час ІСІ не гарантує значне примноження вкладених коштів. Водночас вважається, що дохідність в ІСІ вища ніж у банківській системі;

3) доходи від самостійного інвестування на ринку цінних паперів. Особа може самостійно інвестувати кошти, визначаючись з найпривабливішими фінансовими ринками, що вимагає наявності певних професійних знань у цій сфері, чого у більшості випадків немає. Самостійне управління має і низку переваг, основна з яких полягає у власному контролі над ризиками, ліквідністю вкладень, а також у можливості вивільнити на термінові потреби частину інвестиційних коштів практично в будь-який момент. Найбільшу прибутковість за оптимального рівня ризику можна досягти саме при самостійному управлінні;

4) інші форми заощаджень та отримання прибутку. Придбання нерухомості та здача її в аренду з наступним відчуженням. Така практика дає позитивні результати не тільки щодо збереження власних заощаджень, але і в отриманні у майбутньому певного прибутку.

При значній інфляції гривневі заощадження економісти пропонують перевести в іноземну валюту. Гривневі заощадження можна перевести у золото, облігації внутрішньої державної позики, валютні державні сертифікати або в інші корпоративні та муніципальні облігації.

3.4.2 Недержавне пенсійне забезпечення

Згідно зі ст.2 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» під третім рівнем розуміють систему недержавного пенсійного забезпечення, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

9 липня 2003 року Верховна Рада України прийняла Закон України « Про недержавне пенсійне забезпечення», що набрав чинності з 1 січня 2004 року. Фактично недержавні пенсійні фонди (НПФ) почали функціонувати з 2005 року і їх діяльність поки що спрямована на збір коштів. Недержавне пенсійне забезпечення можна характеризувати як складову не тільки системи соціального забезпечення, але й фінансової системи. Кошти спочатку спрямовуються на потреби фінансового ринку і після їх ефективного використання повертаються для проведення відповідних пенсійних виплат.

Система недержавного пенсійного забезпечення представлена в Україні ринком послуг недержавних пенсійних фондів. Комерційні банки та страхові організації, що також є суб'єктами недержавного пенсійного забезпечення, не мають достатньої правової бази для роботи в цій сфері.

Сьогодні більшість недержавних пенсійних фондів не забезпечують дохідність пенсійних активів вище рівня інфляції. Розмір інвестиційного доходу в більшості фондів є недостатнім, а на фінансовому ринку відсутні надійні види фінансових інструментів, які дали б змогу забезпечити належну диверсифікацію пенсійних активів недержавних пенсійних фондів. На офіційному рівні зазначається, що основними причинами повільного розвитку системи недержавного пенсійного забезпечення є :1) низький рівень дохідності пенсійних активів; 2) законодавча неврегульованість окремих питань діяльності ринку недержавного пенсійного забезпечення; 3) низький рівень довіри населення до недержавного пенсійного забезпечення, банківської системи та інших фінансових установ; 4) недостатня заінтересованість роботодавців у фінансуванні недержавних пенсійних програм для працівників; 5) низький фінансовий рівень спрямованості громадян для участі у системі недержавного пенсійного забезпечення; 6) обмежений вибір фінансових інструментів, придатних для інвестування в них пенсійних коштів, внаслідок відставання розвитку капіталу від потреб інституційних інвесторів; 7) низький рівень

роз'яснювальної роботи щодо змісту та ролі системи недержавного пенсійного забезпечення в суспільстві та недостатність її фінансування.

3.4.3 Особисте страхування

Особисте страхування – це вид страхування, предметом договору якого є майнові інтереси, що не суперечать закону і пов'язані з життям, здоров'ям, працездатністю та пенсійним забезпеченням. Основними нормативними актами, що регулюють відносини щодо особистого страхування є ЦК України (ст.ст. 979-999) та Закон України від 7 березня 1996 року № 85/96 –ВР «Про страхування».

Особисте страхування пов'язане з особливою сферою процесу відтворення – з відтворенням робочої сили та зумовлене ризиковим характером діяльності людей різних професій, підвищеним ступенем ризику, пов'язаним із погіршенням довкілля, зростанням питомої ваги людей похилого віку в загальній кількості людей тощо. Воно проводиться з метою організації страхового захисту окремих громадян і членів їх родин на випадок виникнення різних подій, що відображаються на житті, здоров'ї та працездатності цих громадян.

Особисте страхування має багато спільного із загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, насамперед у об'єктах страхування. Головна відмінність між ними – в джерелах формування страхових фондів : для загальнообов'язкового державного соціального страхування це в основному кошти підприємств, установ, організацій, і лише незначною мірою – індивідуальні доходи (певний відсоток від зарплати), тоді як для особистого страхування індивідуальні доходи є головним джерелом, а кошти підприємств, установ і організацій – тією мірою, якою особисте страхування є обов'язковим. Особливе місце в особистому страхуванні займає медичне страхування, оскільки в формі обов'язкового набуває

рис соціального страхування, а в формі добровільного – особистого.

Об'єктом особистого страхування є майнові інтереси, які пов'язані з життям або здоров'ям чи працездатністю, або пенсійним забезпеченням. Саме майнові інтереси страхуються, тобто інтереси пов'язані з виплатою певної грошової суми в разі настання страхового випадку. Предмети особистого страхування не мають вартісної оцінки, тому вважається, що не відбувається компенсація матеріальної шкоди, а мають місце виплати страховика на користь страхувальника або його родини, які носять характер фінансової допомоги.

Особисте страхування пов'язане з такими страховими ризиками, як : 1) смерть страхувальника(застрахованого); 2) тимчасова втрата працездатності; 3) постійна втрата працездатності; 4) закінчення страхувальником (застрахованим) активної трудової діяльності в зв'язку з виходом на пенсію; 5) дожиття страхувальника(застрахованого) до закінчення строку страхування.

Формами особистого страхування є добровільне (ст. 6) і обов'язкове (ст.7 цитованого Закону). Добровільне страхування – це страхування, яке здійснюється на основі договору між страхувальником і страховиком. Загальні умови і порядок здійснення добровільного страхування визначаються правилами страхування, що встановлюються страховиком самостійно. Конкретні умови страхування визначаються при укладенні договору страхування відповідно до законодавства. Видами добровільного страхування можуть, зокрема, бути : 1) страхування життя; 2) страхування від нещасних випадків; 3) медичне страхування (безперервне страхування здоров'я) ; 4) страхування здоров'я на випадок хвороби.

Для здійснення обов'язкового страхування законодавчо встановлений єдиний порядок та правила його проведення, форми типового договору, особливі умови ліцензування обов'язкового страхування, розміри страхових сум та максимальний розмір страхових тарифів. Вичерпний перелік

обов'язкових видів страхування дано у ст. 7 Закону України «Про страхування». З них до особистого страхування відноситься медичне страхування, особисте страхування певних категорій працівників чи їх життя і здоров'я.

А. Страхування життя – це вид особистого страхування, який передбачає обов'язок страховика здійснювати страхову виплату згідно з договором страхування в разі смерті застрахованої особи, а також, якщо це передбачено договором страхування в разі дожиття застрахованої особи до закінчення строку дії договору страхування та (або) досягнення застрахованою особою визначеного договором віку.

Страхування життя передбачає одноразову або розстрочену виплату страхової суми, якщо настане одна з таких подій:

1) дожиття застрахованого до закінчення терміну дії договору страхування;

2) смерть застрахованого з будь-якої причини в період дії договору страхування (або рішення суду про оголошення застрахованої особи померлою);

3) досягнення застрахованим певного віку: пенсійного (пенсійного страхування) або віку, визначеного договором страхування.

Умови договору страхування життя передбачають обов'язок страховика здійснити страхову виплату в разі нещасного випадку, що стався із застрахованою особою та (або) хвороби застрахованої особи. Страхові виплати за вищезазначеними страховими подіями становлять певну страхову суму. Видами страхування життя є змішане страхування, страхування дітей, страхування до одруження, страхування додаткових пенсій.

Змішаним страхуванням називають такий вид страхування життя, який об'єднує в одному договорі і на одну особу кілька самостійних видів страхування (страхування на дожиття, страхування на випадок смерті застрахованого, втрату застрахованим здоров'я від нещасного випадку). В Україні договори змішаного страхування життя укладаються строком на 3, 5, 10, 15, 20 років. На страхування приймаються громадяни від

16 років і до того віку, який вважається середньою тривалістю життя.

Страховання на дожиття означає, що особа, яка платить страховий внесок і дожила до певного, попередньо встановленого віку отримує від страховика страхову суму; у протилежному випадку в разі смерті застрахованого в період дії договору страховик виплачує 100% страхової суми спадкоємцям. Страховання на випадок смерті передбачає, що за страхову премію, яка вноситься страхувальником протягом усього його життя або до якогось певного часу, страховик зобов'язується при настанні смерті, коли б вона не сталася, виплатити, встановлену попередньо, страхову суму.

Специфічною формою страхування на дожиття є страхування ренти і додаткової пенсії. Страховання ренти – це сукупність видів страхування, за умовами яких страховик зобов'язується виплачувати застрахованій особі (особам) при дожитті до встановленого договором строку, регулярно страхове забезпечення довічно або тимчасово.

Страховання пенсій – це вид особистого страхування і водночас різновид ренти, при якому страховик бере на себе зобов'язання виплачувати застрахованому у певному розмірі і з певною періодичністю пенсію протягом життя або обумовленого строку, а страхувальник – сплачувати страхові внески.

Б. Страховання від нещасного випадку відноситься до ризикових видів страхування, метою якого є страховий захист громадян на випадок втрати здоров'я або смерті внаслідок нещасного випадку. Передбачено кілька видів цього страхування: з оплатою внесків як за рахунок страхувальників (індивідуальний вид страхування від нещасних випадків), так і за рахунок підприємств і організацій (колективний вид страхування).

Страховою подією за цим видом страхування є нещасний випадок, тобто будь-який раптовий, випадковий вплив на здоров'я застрахованого, який стався не з його вини та призвів до травми, інвалідності і смерті. Страховими випадками є: 1)

тимчасова втрата застрахованою особою загальної працездатності (не менше ніж на 7 днів); 2) постійна втрата загальної працездатності (встановлення групи інвалідності); 3) смерть застрахованої особи внаслідок нещасного випадку. Застрахований від нещасного випадку має право на такі види страхового відшкодування : 1) фіксована сума за кожен день тимчасової втрати працездатності; 2) визначений відсоток страхової суми при отриманні інвалідності; 3) повна страхова сума у випадку смерті.

Указане страхування буває добровільним і обов'язковим. До добровільних видів страхування від нещасних випадків належить: 1) індивідуальне страхування громадян від нещасних випадків; 2) страхування дітей і школярів від нещасних випадків; 3) колективне страхування працівників за рахунок коштів підприємств тощо. Обов'язкове особисте страхування від нещасних випадків вміщує такі види страхування: 1) на транспорті; 2) працівників відомчої та сільської пожежної охорони і членів добровільних пожежних дружин (команд); 3) життя і здоров'я спеціалістів ветеринарної медицини.

В. Медичне страхування об'єднує всі види страхування, пов'язані з відшкодуванням витрат страхувальника в зв'язку із захворюванням і необхідністю лікування. Це страхування пов'язане з компенсацією витрат громадянам, зумовлених оплатою медичної допомоги та інших витрат, пов'язаних із підтримкою здоров'я: 1) відвідуванням лікарів; 2) придбанням медикаментів; 3) лікуванням у стаціонарі; 4) отриманням стоматологічної допомоги, зубним протезуванням; 5) проведенням оздоровчих та профілактичних заходів.

Медичне страхування буває обов'язковим (вирішується питання про запровадження обов'язкового державного медичного страхування, що відноситься до права соціального забезпечення і є одним із видів державного соціального страхування) та добровільним.

Страхові компанії України пропонують стандартні програми медичного страхування своїм клієнтам, які різняться набором

послуг і ціною: 1) програма поліклінічного обслуговування; 2) програма стоматологічної допомоги; 3) програма «швидка допомога»; 4) програма «стаціонар».

3.4.4 Соціальний пакет підприємства (установи, організації)

Практика надання соціальних пільг та гарантій найманим працівникам не з боку держави, а з боку роботодавців, що отримала назву соціального пакету, розпочалася в 70-х роках ХХ ст. спочатку в США, а пізніше в Європі. З переходом до ринкових умов ця практика була поширена і в Україні.

Соціальний пакет – це сукупність фінансових, матеріальних та нематеріальних благ, які підвищують рівень життя і надаються підприємством працівнику понад розмір основної заробітної плати з метою заохочення до трудової діяльності.

Основними характерними рисами соціального пакета є те, що: 1) його складовими є блага; 2) блага можуть бути фінансовими, матеріальними та нематеріальними; 3) ці блага не входять до складу основної заробітної плати; 4) він виконує функцію заохочення до трудової діяльності; 5) блага, що входять до його складу, підвищують рівень життя працівників.

Розповсюдженими складовими соціального пакету є: 1) надання працівникам безвідсоткових грошових позик; 2) медичне обслуговування та страхування; 3) оплата лікування працівників; 4) забезпечення безоплатного отримання працівниками спеціальної освіти чи підвищення кваліфікації за рахунок підприємства; 5) компенсація їх побутових витрат (зокрема, в оплаті орендованого житла або погашення комунальних платежів); 6) безоплатне харчування; 7) абонементи до спортивних клубів, басейнів; 8) забезпечення мобільними телефонами та оплата зв'язку; 9) перевезення працівників до місця роботи і назад; 10) забезпечення автомобілем; 11) путівки на відпочинок; 12) квитки на концерти; 13) надання працівникам можливості участі в культурних та

спортивних заходах; 14) компенсація за проїзд при відсутності особистого транспорту; 15) компенсація за використання особистого транспорту (паливо та амортизація); 16) оздоровчі виплати раз на рік; 17) подарунки працівникам до свят; 18) виплати за материнство та батьківство; 19) щорічний подарунок дітям працівників у день народження; 20) матеріальна допомога при виході на пенсію, наприклад, до трьох середніх місячних зарплат.

Підприємства звертають увагу на колишніх працівників. Турбота про пенсіонерів потрібна, в першу чергу для діючих працівників : по відношенню роботодавця до них працівники судять, як він у майбутньому буде відноситися до них. Пенсіонерам призначають персональні пенсії від підприємства, надають матеріальну допомогу, якщо вони опинились у складній ситуації, беруть участь у їх похоронах тощо. Тут доцільно вивчити японський досвід турботи про колишніх працівників.

У бюджетних організаціях соціальні пакети не практикуються, оскільки бюджетні кошти на ці цілі не виділяються. У таких організаціях для вищого керівництва інколи вводять неофіційні соціальні пакети, що суперечать чинному законодавству.

3.4.5 Довічне утримання

Договір довічного утримання (догляду) регламентується ст.ст. 744-758 та деякими іншими ЦК України. За цим договором одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме або рухоме майно, яке має значну цінність, в замість чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно (ст. 744 ЦК України). Практика до рухомого майна відносить транспортні засоби, антикварні речі, ювелірні прикраси, твори мистецтва, скульптури, побутову техніку тощо. У Законі відсутнє

визначення «значної цінності» і така цінність визначається сторонами при укладенні договору.

Відчужувачем може бути фізична особа, незалежно від віку та стану здоров'я, що має майно на праві приватної власності, яким вона може розпоряджатися. На практиці можуть виникати спори стосовно психічного стану здоров'я осіб, які хворі на психічну хворобу, але в судовому порядку не визнані недієздатними (ст.ст. 236-241 ЦПК України). Набувачем може бути повнолітня дієздатна фізична або юридична особа.

Цей договір укладається в письмовій формі. Право власності на цінне майно у набувача виникає з моменту нотаріального посвідчення такого договору – у разі відчуження за договором рухомого майна та з моменту реєстрації правочину – у разі відчуження нерухомого майна. З цього часу набувач може користуватися таким майном, а розпоряджатися лише після смерті відчужувача. Такі договори не є еквівалентними та відносяться до ризикових, оскільки на момент його укладення не можна визначити, що буде більшим – вартість житла чи остаточна вартість зустрічного надання. Договір довічного утримання (догляду) є одностороннім, реальним та оплатним.

Матеріальне забезпечення відчужувача полягає у наданні таких благ:

- **житла.** Відчужувачеві повинна бути надана ізольована кімната, як правило, це житло надається відчужувачеві саме в тому житловому приміщенні, право власності на яке переходить набувачу за договором. В інших випадках повинно бути вказано місцезнаходження житла (кімнати), розмір тощо;

- **харчування.** Поділяється на два варіанти : а) види харчування, що повинні надаватися; б) конкретні види харчування в договорі не визначаються, а лише вказуються, що набувач повинен забезпечувати відчужувача майна необхідним харчуванням;

- **догляду** – конкретні форми догляду, в залежності від стану здоров'я відчужувача. У договорі бажано визначити умови, форми, способи догляду, їх періодичність, якість та зміст;

- **допомоги.** Відчужувач може вимагати різних видів допомоги, наприклад, отримання грошей за переказами, посилок, прибирання житла тощо.

У договорі необхідно визначити, коли та з якою періодичністю набувач повинен здійснювати надання на користь відчужувача майна, тобто забезпечення останнього утриманням та доглядом довічно. Дія договору довічного утримання визначається тривалістю життя відчужувача майна.

Обов'язки відчужувача майна фактично вичерпуються з передачею набувачеві права власності на нерухоме майно, яке не обтяжене заставою, а також на рухоме майно, що має значну цінність. У свою чергу набувач зобов'язується виконувати усі вимоги, що полягають у здійсненні всіх необхідних дій з матеріального забезпечення відчужувача, з його утримання та догляду.

Надання відчужувачеві матеріального забезпечення натурою більше стосується юридичних осіб, що є набувачами майна за договором довічного утримання (догляду). Для набувачів, що є фізичними особами, найоптимальнішим способом догляду є виплата ренти. Для запобігання зловживань з боку сторін експерти пропонують для них такий варіант взаємовідносин : встановлення фіксованої щомісячної плати (ренти), що повинна збільшуватися на розмір інфляції з періодичністю, обумовленою сторонами. При відправці раз на місяць грошей поштою або на рахунок підопічного квітанція є важливим доказом сумлінності піклувальника. При значній вартості відчужуваного майна на практиці набувач передає відчужувачу одноразово значну суму, а потім щомісяця надає йому обумовлену суму грошей (ренту) або на цю суму чи її частину забезпечує натуральними видами допомоги.

Набувачами за договором довічного утримання (догляду) найчастіше бувають сусіди та знайомі відчужувача, тому законодавець якнайкраще враховує інтереси обох сторін. Тут основне в договорі чітко прописати умови утримання та надання матеріальних благ, а також як контролюватиметься процес

виконання набувачем своїх зобов'язань (підтвердження надання послуг чеком, квитанцією чи розпискою).

Договір довічного утримання (догляду) слід відрізнити від спадкового договору (ст.ст. 1302-1308 ЦК України). За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і в разі його смерті набуває право власності на майно відчужувача (ст. 1302 ЦК України). Розпорядження може включати матеріальне утримання протягом життя, розпорядження щодо свого похорону, утримання третіх осіб, оплату освіти комусь із родичів чи знайомих, догляд за домашніми улюбленцями, відвідування культурних заходів тощо. Цей договір, як і договір довічного утримання, регулює перехід права власності на майно від відчужувача до набувача, за що друга сторона зобов'язується виконати розпорядження першої сторони, які передбачені договором. Спадковий договір в односторонньому порядку може бути розірваний в судовому порядку або за обопільною згодою сторін у нотаріуса. Заповіт не поширюється на спадковий договір. Відмінність спадкового договору від договору довічного утримання (догляду) пов'язується з моментом набуття права власності, тобто після смерті відчужувача.

Крім договору довічного утримання (догляду), спадкового договору, розпоряджатись майном можна через оформлення заповіту чи договору дарування.

Заповіт – це особисте розпорядження особи на випадок своєї смерті, в якому він висловлює свою волю – кому і на яких умовах переходить його майно. Заповіт має односторонній характер, тому для його складання не потрібна згода спадкоємців. Заповідач у будь-який момент може змінювати або скасовувати заповіт. Момент переходу права власності тут настає після смерті заповідача та офіційного вступу в спадщину осіб, указаних у даному документі. Для цього законодавець виділив термін у 6 місяців (див. ст.ст. 1233-1257 ЦК України).

За договором дарування одна сторона зобов'язується безоплатно передати своє майно іншій стороні. У цьому випадку

перехід права власності настає за життя дарувальника. За законом це момент передачі подарунка, але найчастіше в договорі обумовлюється, що факт такої передачі підтверджується передачею оригіналу договору дарування або ключів від квартири, тобто практично це момент підписання договору. Дарування не може бути під умовою. Дарування нерухомого майна здійснюється на користь близьких родичів (дітей, онуків тощо). Дарування детально регламентується ЦК України (ст.ст. 717-730).

3.4.6 Родинна підтримка

Менталітет українців побудований на турботі батьків по відношенню до своїх дітей. Уже перебуваючи на заслуженому відпочинку, батьки продовжують турбуватися про своїх дорослих дітей: доглядають онуків, забезпечують їх продукцією, що вирощена на присадибних і дачних ділянках, надають фінансову підтримку в оплаті комунальних послуг, навчанні онуків у вищих навчальних закладах тощо. У свою чергу, діти допомагають батькам в оплаті ліків при хворобі, доглядають в останній період їх життя (здавати батьків у будинки-інтернати не прийнято), стежать за могилами померлих родичів та інше. Такі взаємовідносини побудовані на основі звичаєвого права.

Крім того, Сімейний кодекс України регулює деякі відносини щодо матеріального забезпечення непрацевдатних членів сім'ї. До таких видів матеріальної допомоги належать :

- **аліменти.** За СК України право на аліменти мають :
1) той із подружжя, який є непрацевдатним і потребує матеріальної допомоги (ст. ст. 75-76); 2) дружина під час вагітності та в разі проживання з нею дитини (ст. 86) ; 3) чоловік у разі проживання з ним дитини (ст. 86); 4) той з подружжя, з ким проживає дитина-інвалід (ст. 88); 5) чоловік чи жінка, які не перебувають у шлюбі між собою на підставах, зазначених у законі (ст.91) ; 6) дитина до досягнення нею повноліття (ст. ст. 180-181) ; 7) повнолітні непрацевдатні дочка чи син, що

потребують матеріальної допомоги (ст. 198); 8) повнолітні син і дочка, які навчаються, до досягнення ними 23 років (ст. 199); 9) батьки, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги (ст. 202); 10) малолітні неповнолітні внуки (ст. 265) ; 11) дід, баба, прабаба, прадід, які потребують матеріальної допомоги (ст. 266) ; 12) малолітні неповнолітні брати і сестри, які потребують матеріальної допомоги, а також повнолітні непрацездатні брати і сестри (ст. 267); 13) малолітні і неповнолітні падчерки і пасинки (ст. 268); 14) непрацездатні мачуха і вітчим (ст. 270) ; 15) непрацездатні родичі й інші особи у випадках, зазначених у законі (ст. 271).

Непрацездатними за сімейним законодавством визнаються малолітні (до 14 років), неповнолітні (від 14 до 18 років), особи, які досягли пенсійного віку, встановленого законом, або є інвалідами I, II чи III груп. До непрацездатності прирівнюється вагітність дружини та догляд за дитиною до досягнення нею певного віку. До осіб, які потребують матеріальної допомоги, належать такі, що зовсім не мають або мають засоби до існування, які не забезпечують їм прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Сімейне законодавство чітко визначає коло осіб, які мають право на утримання, указує, хто зобов'язаний здійснювати таке утримання, а також указує розмір і порядок стягнення аліментів;

- **усиновлення.** Відповідно до ст. 207 СК України під усиновленням розуміють прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, яке здійснене на підставі рішення суду. З різних форм влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлення є найоптимальнішим варіантом. Воно проводиться в найвищих інтересах дитини для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя.

Закон детально регламентує коло осіб, які можуть бути усиновителями, вимоги до них, переваги одних осіб по відношенню до інших, їх правовий статус тощо (ст. ст. 207-242 СК України; ст.ст. 251-255 ЦПК України).

Витрати на утримання і виховання усиновлених дітей здійснюються за рахунок сімейного бюджету. Держава цих витрат не відшкодовує, але у визначених законом випадках може надавати сім'ям, що усиновили дітей, соціальну допомогу;

- **опіка і піклування.** Це одна із форм передачі дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, іншим особам з метою створення найоптимальніших умов їх всебічного розвитку, виховання та захисту належних дітям прав і законних інтересів. Цей інститут регламентується ст. ст. 243-251 СК України. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла 14 років, а піклування – над дитиною у віці від 14 до 18 років.

Закон не покладає на опікунів (піклувальників) обов'язку утримувати підопічних дітей. Їх утримання здійснюється за рахунок належних їм прибутків чи коштів (дивідендів, аліментів, пенсії, соціальної допомоги). Додаткові витрати опікунів з боку держави не відшкодовуються і мають характер морального обов'язку. Опіка і піклування перед усім передбачає побутове обслуговування підопічних, яке в праві соціального забезпечення називається соціальним. Обов'язки з опіки і піклування опікунами та піклувальниками виконуються безоплатно;

- **патронат.** За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування на виховання у сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату. Патронат регламентується ст.ст. 252-256 СК України. Патронатні відносини виникають на підставі договору між органом опіки та піклування і патронатним вихователем, а не на підставі адміністративно-правового акта органу опіки та піклування. Це новий для сімейного права правовий інститут, що відповідає сучасним концепціям виховання дітей, позбавлених батьківського піклування. Формами патронату є прийомна сім'я (ст.ст. 256-1 – 256-4 СК України) та дитячий будинок сімейного типу (ст. ст. 256-6 – 258-8 СК України);

• **матеріальна допомога на відшкодування додаткових витрат.** Члени сім'ї можуть потрапити в складну життєву обставину, наслідком якої можуть бути додаткові матеріальні витрати. Аліменти на такі обставини не розраховані і сімейне законодавство встановило випадки, за яких зобов'язана особа повинна відшкодувати ці витрати.

Відповідно до ст. 90 СК України дружина, чоловік взаємозобов'язані брати участь у витратах, пов'язаних із хворобою або каліцтвом другого із подружжя. Додаткові витрати тільки на лікування чи придбання засобів реабілітації чи виробів медичного призначення відшкодовуються добровільно або стягуються через суд. Звичайно, що тут ураховуються матеріальні можливості потенційного платника, реально понесені витрати та необхідність проведення лікування.

Крім обов'язку сплачувати аліменти, той із батьків, з кого вони присуджені, а також той, до кого вимога про стягнення аліментів не була подана, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на дитину, що викликані особливими обставинами (розвитком здібностей дитини, її хворобою, каліцтвом тощо). У разі спору розмір додаткових витрат визначається за рішенням суду, з урахуванням обставин, що мають істотне значення. Витрати можуть фінансуватися наперед або покриватися після їх фактичного понесення разово, періодично або постійно (ст. 185 СК України).

У додаткових витратах беруть участь не тільки один з подружжя чи батьків дитини, а й інші члени сім'ї. Так, дочка, син, крім сплати аліментів, зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних важкою хворобою, інвалідністю або немічністю (ст. 203 СК України). У виняткових випадках, якщо мати, батько є тяжко хворими, інвалідами, а дитина, до досягнення нею повноліття, має достатній дохід (заробіток), суд може стягнути з неї одноразово або протягом певного строку кошти на покриття витрат, пов'язаних із лікуванням та доглядом за ними (ст. 206 СК України).

3.4.7 Благодійність

Благодійність, філантропія, меценатство, волонтерство, гуманітарна допомога, соціальне підприємництво, спонсорство, гранти – це всі поняття одного смислового поля, яке можна позначити дієсловом віддавати. Щодо співвідношення цих понять висловлені різні думки : одні багато з цих понять вважають синонімами, а інші стараються знайти між ними суттєві відмінності. Визначення деяких з них дано в нормативних актах.

Благодійність (добročинність) – безкорисливе надання допомоги тим, хто її потребує і не є пов'язаними з благодійником. Вважається, що складовими благодійності є благодійництво та благодійна діяльність. За раніше чинним Законом України «Про благодійництво та благодійні організації» - благодійництво – добровільна безкорислива пожертва фізичних та юридичних осіб у наданні набувачам матеріальної, фінансової, організаційної та іншої благодійної допомоги. Чинний Закон України від 5 липня 2012 року № 5073-VI «Про благодійну діяльність та благодійні організації» визначає благодійну діяльність як добровільну особисту та /або майнову допомогу для досягнення визначених цим Законом цілей, що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара.

Філантропія – любов до людей, доброзичливе ставлення до людини взагалі, благодійність, жертвування своїм часом, грошима, репутацією задля благочинності, заступництво нужденних, людинолюбство, безкорислива допомога. Наприклад, у Старому Завіті зустрічаються вказівки на такі види філантропії : 1) допомога бідному ; 2) нагодувати голодного; 3) напоїти спраглому; 4) одягнути голого, 5) допомогти хворому і каліці; 6) надати гостинність бездомним мандрівникам; 7) подбати про в'язнів. Філантропія розглядається як синонім благодійності.

Меценатство – добровільна безкорислива благодійна діяльність у сферах освіти, культури та мистецтва, охорони культурної спадщини, науки і наукових досліджень. Це більш вужче поняття ніж благодійність, оскільки обмежене певними сферами благодійної діяльності.

Волонтерство або волонтерська діяльність – це добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється шляхом надання волонтерської допомоги. Це одна із форм благодійництва.

Гуманітарна допомога – цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі, що надається донорами із гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги. Її можна розглядати як форму благодійності.

Соціальне підприємництво – підприємницька діяльність, націлена на пом'якшення або вирішення соціальних проблем, перш за все у таких сферах, як освіта, охорона навколишнього середовища, боротьба з бідністю, за права людини.

Спонсорство – добровільна матеріальна, фінансова, організаційна та інша підтримка фізичними та юридичними особами набувачів благодійної допомоги з метою популяризації виключно свого імені (найменування), свого знака для товарів і послуг.

Гранти – це грошові або інші засоби, що передаються безкоштовно і без повернення громадянами та юридичними особами для здійснення цілей на умовах, передбачених грантодавцем.

Суб'єктами благодійної діяльності є бенефіціари, з одного боку, та благодійні організації, - з другого.

Бенефіціар – набувач благодійної допомоги, що одержує допомогу від одного чи кількох благодійників для досягнення цілей, визначених Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Ним може бути : 1) фізична особа; 2) неприбуткова організація; 3) територіальна громада; 4) будь-які юридичні особи, що одержують допомогу для досягнення цілей, визначених вищезитованим Законом. Ними також можуть бути

окремі громадяни, що відносяться до вразливих груп населення, громадські організації інвалідів, соціальні установи сфери соціального забезпечення тощо.

Благодійна організація – юридична особа приватного права, установчі документи якої визначають благодійну діяльність в одній чи кількох сферах, визначених Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації», як основну мету її діяльності. Благодійник – дієздатна фізична або юридична особа приватного права (у тому числі благодійна організація), яка добровільно здійснює один чи декілька видів благодійної діяльності. Видами благодійних організацій є : 1) благодійне товариство – благодійна організація, яка створена не менше ніж двома засновниками та діє на підставі статуту; 2) благодійна установа – благодійна організація, установчий акт якої визначає активи, які один або кілька засновників передають для досягнення цілей благодійної діяльності за рахунок таких активів та/або доходів від таких актів; 3) благодійний фонд – благодійна організація, яка діє на підставі статуту, має учасників та управляється учасниками, які не зобов'язані передавати цій організації будь-які активи для досягнення цілей благодійної діяльності. Всі ці благодійні організації можуть функціонувати в сфері соціального забезпечення.

Однією зі сфер благодійної діяльності є соціальний захист, соціальне забезпечення, соціальні послуги і подолання бідності. Якщо благодійна допомога надається незахищеним верствам населення, то така допомога може стосуватися всіх інших сфер благодійної діяльності, що зазначені у ч. 2 ст. 3 Закону України «Про благодійну діяльність та благодійні організації».

Видами благодійної діяльності є : 1) безоплатна передача у власність бенефіціарів коштів, іншого майна, а також безоплатне відступлення бенефіціарам майнових прав; 2) безоплатна передача бенефіціарам права користування та інших речових прав на майно та майнові права; 3) безоплатна передача бенефіціарам доходів від майна і майнових прав; 4) безоплатне надання послуг та виконання робіт на користь бенефіціарів; 5)

благодійна спільна діяльність та виконання інших контрактів, договорів про благодійну діяльність; 6) публічний збір благодійних пожертв; 7) управління благодійними ендавментами (пожертвами коштів чи майна); 8) виконання заповітів, заповідальних відказів і спадкових договорів для благодійної діяльності; 9) проведення благодійних аукціонів, негрошових лотерей, конкурсів та інших благодійних заходів, не заборонених законом.

Видами благодійної допомоги є : 1) благодійна жертва – безоплатна передача благодійником коштів, іншого майна, майнових прав у власність бенефіціарів для досягнення певних, наперед обумовлених цілей благодійної діяльності; 2) благодійний грант – цільова допомога у формі валютних цінностей, яка має бути використана бенефіціаром протягом строку, визначеного благодійником.

Благодійництво в Україні розглядається перш за все як обов'язок суспільства по відношенню до його членів, а також як засіб усунення соціальної несправедливості і гармонізації відносин між різними соціальними групами. Особливо це проявляється по відношенню до найбільш уразливих груп людей – дітей, жінок, інвалідів, пенсіонерів тощо.

3.4.8 Волонтерська діяльність

Волонтерський рух у світі виник в 1859 році, а в Україні він з'явився на початку 90-их років ХХ століття, а офіційно його визнано постановою КМУ від 10 грудня 2003 року, якою було затверджене Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг. Зараз волонтерство в Україні регламентується Законом України від 19 квітня 2011 року № 3236 – VI « Про волонтерську діяльність». Згідно з цим Законом, волонтерська діяльність – добровільна, безкорислива, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами та волонтерськими організаціями шляхом надання волонтерської допомоги. Під останньою

розуміють роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами та волонтерськими організаціями. Не є волонтерською діяльністю безоплатне виконання робіт або надання послуг особами, що має одноразовий характер або здійснюється на основі сімейних, дружніх чи сусідських відносин.

У сфері соціального забезпечення волонтерська діяльність здійснюється за такими напрямками : 1) надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб, що потребують соціальної реабілітації; 2) здійснення догляду за хворими, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги; 3) надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям; 4) надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів.

Волонтерська діяльність в Україні здійснюється шляхом : 1) надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах за місцем проживання особи, у стаціонарних інтернатних установах та закладах, в установах та закладах денного перебування, у територіальних центрах соціального обслуговування, в установах та закладах тимчасового або постійного перебування тощо; 2) залучення пенсіонерів, домогосподарок, студентів та молоді до участі у волонтерській діяльності; 3) установлення зв'язків з міжнародними волонтерськими організаціями та вивчення їхнього досвіду роботи.

Найчастіше волонтери залучаються соціальними службами до надання таких соціальних послуг : 1) придбання і доставки медикаментів, продовольчих, промислових та господарських товарів, книг, газет, журналів, гарячих обідів; 2) приготування

їжі, годування; 3) допомога в проведенні заходів особистої гігієни; 4) прибирання приміщення, прання білизни; 5) обробіток присадибної ділянки; 6) виконання ремонтних робіт; 7) відвідування хворих у стаціонарних медичних закладах; 8) читання художньої літератури, преси, написання листів; 9) організація дозвілля. Практично волонтерів можна залучати до всіх послуг, що надаються соціальними службами.

У центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді волонтери можуть залучатися до надання всіх послуг: 1) підготовки та розповсюдження інформаційно-просвітницьких матеріалів соціальної реклами; 2) організації та проведення груп взаємодопомоги в т.ч. консультування за методикою «рівний-рівному»; 3) залучення інших волонтерів; 4) консультування на «Телефоні довіри»; 5) проведення опитувань, анкетувань, соціологічних досліджень; 6) робота інформаційних майданчиків, центрів; 7) проведення благодійних акцій, фестивалів, новорічно-різдвяних свят; 8) робота клубів спілкування; 9) проведення тренінгів, відеолекторіїв, бесід, лекцій; 10) відвідування деяких категорій отримувачів на дому; 11) проведення вуличних акцій.

Волонтерство є основою системи саморегуляції у суспільстві. Вважається, що саме залучення широких кіл громадськості до розв'язання суспільних проблем на волонтерських засадах може створювати передумови для формування такої системи саморегуляції у суспільстві, коли проблеми, що виникають, можуть бути вирішені за рахунок внутрішнього потенціалу цього суспільства.

3.4.9 Гуманітарна допомога

Відповідно до Закону України від 22 жовтня 1999 року № 1192 – XIV «Про гуманітарну допомогу» **гуманітарна допомога** – цільова адресна безоплатна допомога в грошовій або натуральній формі, у вигляді безповоротної фінансової допомоги або добровільних пожертвувань, або допомога у

вигляді виконання робіт, надання послуг, що надається іноземними та вітчизняними донорами з гуманних мотивів отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за кордоном, які потребують її у зв'язку із соціальною незахищеністю, матеріальною незабезпеченістю, важким фінансовим становищем, виникненням надзвичайного стану, зокрема, внаслідок стихійного лиха, аварій, епідемій і епізоотій, економічних, техногенних та інших катастроф, які створюють загрозу для життя і здоров'я населення, або тяжкою хворобою конкретних фізичних осіб, а також для підготовки до збройного захисту держави та її захисту у разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вказана допомога є різновидом благодійництва.

Суб'єктами гуманітарної допомоги визнаються :

- **донори** (іноземні, вітчизняні) – юридичні та фізичні особи в Україні або за її межами, які добровільно надають гуманітарну допомогу отримувачам гуманітарної допомоги в Україні або за її межами;

- **отримувачі** гуманітарної допомоги – такі юридичні особи, яких зареєстровано в установленому Кабінетом Міністрів України порядку в Єдиному реєстрі отримувачів гуманітарної допомоги. До них належать : 1) підприємства громадських організацій інвалідів, ветеранів війни та праці, а також підприємства, установи та організації, що утримуються за рахунок бюджетів, та уповноважені ними державні установи; 2) благодійні організації; 3) громадські організації інвалідів, ветеранів війни та праці, Товариство Червоного Хреста України та його обласні організації, творчі спілки, а також громадські організації, створені для здійснення передбаченої їх статутними документами економічної, оздоровчої, аматорської, спортивної, культурної, освітньої та наукової діяльності; 4) релігійні організації; 5) реабілітаційні установи для інвалідів та дітей-інвалідів, які мають відповідну ліцензію на здійснення реабілітаційних послуг, незалежно від відомчого підпорядкування, типу і форми власності;

- **набувачі** гуманітарної допомоги – фізичні та юридичні особи, які її потребують і яким вона безпосередньо надається.

Підставою для започаткування процедури визнання допомоги гуманітарною є письмова пропозиція донора про її надання, а підставою для здійснення гуманітарної допомоги в Україні є письмова згода отримувача гуманітарної допомоги на її одержання.

Згідно зі ст.11-1 цього Закону забезпечення інвалідів, дітей-інвалідів автомобілями, визнаними гуманітарною допомогою, здійснюється на умовах, передбачених законом та в порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України. Постановою КМУ від 19 липня 2006 року № 999 затв. Порядок забезпечення інвалідів автомобілем. Пункти 41-43 цього Порядку регламентують порядок забезпечення інвалідів автомобілями, визнаними гуманітарною допомогою.

Отримувачами гуманітарної допомоги часто виступає Товариство Червоного Хреста України. Це можуть бути продукти харчування, одяг, взуття, ковдри, подушки, засоби гігієни, побутова техніка, миючі засоби, канцтовари, медикаменти, інвалідні візки, милиці та інше. Організаціям і установам інвалідів здебільшого направляють транспортні засоби, призначені для перевезення більше ніж 8 осіб; аудіо- та відеотехніка, призначені відповідно для сліпих і глухих; аудіо- та відеокасети з навчальними, соціальними, реабілітаційними програмами, інформацією з фізичної культури та спорту інвалідів; меблі, що передаються саме для таких організацій; медико-соціальне обладнання та оснащення, що передається виключно реабілітаційним установам для інвалідів та дітей-інвалідів тощо. Практично всі благодійні організації виступають одержувачами гуманітарної допомоги. Ведення Єдиного реєстру отримувачів гуманітарної допомоги здійснює Мінсоцполітики України відповідно до Порядку реєстрації отримувачів гуманітарної допомоги затв. постановою КМУ від 30 січня 2013 року № 39.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення категорії «форма соціального забезпечення».
2. Що слід розуміти під категорією «організаційно-правова форма соціального забезпечення»?
3. Назвіть основні ознаки організаційно-правових форм соціального забезпечення.
4. Яка різниця між організаційно-правовими формами та видами соціального забезпечення?
5. Охарактеризуйте джерела фінансування як критерій розмежування організаційно-правових форм соціального забезпечення.
6. Які є види організаційно-правових форм соціального забезпечення?
7. Назвіть види загальнообов'язкового державного соціального страхування.
8. Дайте коротку характеристику державного соціального забезпечення як організаційно-правової форми соціального забезпечення.
9. Які є види недержавного соціального забезпечення?
10. Ваше відношення до так званих змішаних організаційно-правових форм соціального забезпечення.

Теми рефератів

1. Поняття, основні риси та види організаційно-правових форм соціального забезпечення.
2. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування як організаційно-правова форма соціального забезпечення.
3. Державне соціальне забезпечення як організаційно-правова форма соціального забезпечення.
4. Організаційно-правові форми забезпечення пенсіями.
5. Організаційно-правові форми забезпечення соціальними допомогами.
6. Організаційно-правові форми надання соціальних послуг.

Нормативні акти та література

1. Бюджетний кодекс України. Прийнятий 8 липня 2010 року № 2456-VI.
2. Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. Закон України від 18 травня 2004 року № 1727-IV.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV.
4. Про недержавне пенсійне забезпечення. Закон України від 9 липня 2003 року № 1057-IV.
5. Про соціальні послуги. Закон України від 19 червня 2003 року № 966-IV.
6. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV.
7. Про державну допомогу сім'ям з дітьми. Закон України від 21 листопада 1992 року № 2811-XII.
8. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III.
9. Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам. Закон України від 16 листопада 2000 року № 2109-III.
10. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям. Закон України від 1 червня 2000 року № 1768-III.
11. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР.
12. Андрійв В.В. Страхові допомоги у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування /В.В. Андрійв// Порівняльно-аналітичне право.- 2013.-№ 2.- С. 199-201.
13. Аркатов Я.А. Основні суттєві ознаки загальнообов'язкового державного медичного страхування/Я.А. Аркатов// Право та інновації.-2014.-№ 4(8).-С.142-147.

14. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: Навч. посібник.-2-ге вид./Н.Б. Болотіна//К.:Знання, 2008.- С.65-73.
15. Бориченко К.В. Соціальний захист сімей із дітьми за законодавством України: автореф. дис... канд.. юрид. наук:12.00.05/К.В. Бориченко.-Одеса, 2015.-20 с.
16. Бориченко К.В. Поняття та ознаки додаткового соціального захисту як організаційно-правової форми соціального захисту/К.В. Бориченко [Електронний ресурс] - Режим доступу : <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/2999/>
17. Вапнярчук Н.М. Пільга як одна з форм системи соціального забезпечення /Н.М. Вапнярчук// Право і суспільство.-2015.- № 3 ч.3. - С. 97-101.
18. Гуменюк І. Соціальна ринкова система соціального страхування: напрямки реформування та проблеми законодавчого забезпечення/ І. Гуменюк [Електронний ресурс].- Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2750>.
19. Кайтанський О.С. Організаційно-правові форми соціального захисту молоді в Україні/ О.С. Кайтанський// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки.-2015.-Вип. 5, Т.2 .- С 37-41.
20. Кузьменко С.Г. Аналіз сучасних форм соціального захисту населення/С.Г. Кузьменко// Університетські наукові записки.-2012.-№ 3(43).-С.419-426.
21. Лупина О.М. Організаційно-правові форми соціального забезпечення громадян у зв'язку з хворобою /О.М. Лупина// Право і безпека.-2013.-№ 1(48).- С.167-172.
22. Право соціального забезпечення в Україні : підручник / Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін.: за ред. Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенко.-2-ге вид.-Х.:ФІНН,2012.-С.27-38.
23. Право соціального забезпечення: навч. посібник / П.Д.Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. // За ред.

- П.Д. Пилипенка.- К.:Видавничий Дім «Ін юре», 2006.- С.233-292.
24. Прилипко С.М. Проблеми теорії права соціального забезпечення: монографія/ С.М. Прилипко// Х.: ПП «Берека-Нова», 2006.- С. 191-233.
 25. Сташків Б.І. Вступ до права соціального забезпечення: навчальний посібник /Б.І. Сташків// Чернігів: РВК «Десна».- 2014.- С.62-75.
 26. Сташків Б.І. Проблеми предмета та системи права соціального забезпечення: навч. видання /Б.І. Сташків// Чернігів.: Чернігівський державний технологічний університет, 2012.- С.41-47.
 27. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посібник /Б.І. Сташків// К.: Знання, 2005.- С.40-53.
 28. Стрепко В.Л. Про види допомог за правом соціального забезпечення /В.Л. Стрепко// Порівняльно-аналітичне право.- 2015.- № 4- С. 190-192.
 29. Хвесюк В.І. Форми і заходи соціального забезпечення працівників органів прокуратури /В.І. Хвесюк// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція.-2015.- № 14, т.1 .- С. 126-128.
 30. Хомич І.Ю. Особливості соціальної допомоги як форми соціального забезпечення населення України /І.Ю. Хомич// Форум права.-2013.- № 3.- С. 717-724.
 31. Шумна Л.П. Соціальна підтримка як організаційно-правова форма соціального забезпечення: автореф. дис... д-ра юрид.наук:12.00.05/Л.П. Шумна.-Харків, 2014.- 39 с.
 32. Шумна Л.П. Організаційно-правові форми соціального забезпечення/Л.П. Шумна// Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право.- 2014.- вип. 24, т.2.- С 205-208.
 33. Шумна Л.П. Право на соціальну підтримку і гарантії його реалізації в умовах ринкової економіки : монографія /Л.П. Шумна// Чернігів: Чернігівський нац.. техн.. ун-т, 2014.- С. 132-160.

Глава 4

ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ І ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ

- 4.1 Поняття, мета встановлення, принципи формування державних соціальних стандартів
- 4.2 Система і класифікація соціальних нормативів
- 4.3 Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт
- 4.4 Застосування державних соціальних стандартів та нормативів у сфері соціального забезпечення
- 4.5 Державні соціальні гарантії
- 4.6 Державний моніторинг застосування державних соціальних стандартів та нормативів

4.1 Поняття, мета встановлення, принципи формування державних соціальних стандартів

Слово «стандарт» англійського походження і означає норма, взірєць. У широкому розумінні – зразок, еталон, модель, які приймаються за вихідні для порівняння з ними інших подібних об'єктів. Закон України від 5 червня 2014 року № 1315-VII «Про стандартизацію» термін «стандарт» розглядає як нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері (п.20 ст.1), але дія цього Закону не поширюється на соціальні стандарти, передбачені законодавством (ст.2).

Визначення державних соціальних стандартів дано в ст. 1 Закону України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії». Це встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій. Далі в цій статті розкрито зміст його компонентів, а саме: а) соціальні норми – показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг; б) соціальні нормативи – показники забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами; в) нормативи витрат (фінансування) – показники поточних і капітальних витрат із бюджетів усіх рівнів на забезпечення потреб на рівні, не нижчому від державних соціальних стандартів і нормативів. Соціальні норми і нормативи підкріплені нормативами фінансування і складають державні соціальні стандарти. Через це відпадає потреба у виокремленні в державних соціальних стандартах ще нормативів, що входять у його зміст. Визначення державних соціальних стандартів

стосується всієї соціальної сфери і використовується різними галузями права.

Зараз робиться спроба поряд із цим визначенням у нормативних актах дати інші, що його конкретизують, але стосуються певних видів соціального забезпечення. Так, в абз.14 ст.1 Закону України від 19 червня 2003 року № 966-IV «Про соціальні послуги» державний стандарт соціальної послуги розглядається як визначені нормативно-правовим актом центрального органу виконавчої влади у сфері соціальної політики зміст та обсяг, норми і нормативи, умови та порядок надання соціальної послуги, показники її якості. Вказана дефініція охоплює сім складових і стосується не тільки стандарту соціальної послуги, але і його реалізації (умови і порядок її надання), що не зовсім є правильним. Обсяг містить кількісні показники і повинен відноситись до норм і нормативів. Показники якості носять суб'єктивний характер, важко формалізуються і навряд їх бажано включати до стандарту соціальної послуги. У науці до цих пір ведуться суперечки стосовно того, що слід розуміти під показником якості послуги, а точніше критеріїв їх визначення. Указане поняття в принципі не суперечить дефініції державних соціальних стандартів.

Науковці державні соціальні стандарти розглядають як: 1) соціальні норми і нормативи різного рівня; 2) соціальні мінімальні гарантії держави; 3) соціальні орієнтири; 4) засіб для оцінки мінімальної бюджетної потреби регіонів у фінансовій підтримці; 5) критерій оцінки різних сторін життя; 6) нормативно-технічний документ, що встановлює комплекс норм, правил, вимог до об'єкту стандартизації; 7) основні вимоги, що висуваються до розвитку соціальної сфери, якості життя тощо; 8) гарантії високого рівня і якості життя, які держава зобов'язується забезпечити громадянам. Можна знайти й інші визначення державних соціальних стандартів.

Основними рисами державних соціальних стандартів є те, що вони: 1) визначаються нормативно-правовими актами; 2) діють у соціальній сфері; 3) є нормами і нормативами; 4)

установлюються в мінімальних обсягах; 5) обумовлені можливостями національної економіки; 6) періодично переглядаються; 7) є єдиними на всій території країни; 8) фінансуються за рахунок бюджетних та позабюджетних коштів; 9) спрямовані на збалансування інтересів роботодавців, працівників та держави.

На підставі цих ознак можна зробити висновок, що державні соціальні стандарти в сфері соціального забезпечення – це передбачені нормами права і забезпечені фінансово соціальні норми і нормативи, що встановлюються на певний термін і визначають мінімальні гарантії соціального забезпечення громадян на рівні, необхідному для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Науковцями правильно підкреслюється, що соціальні стандарти становлять собою юридичну форму опосередкування, з одного боку, економічних можливостей держави у забезпеченні соціальних прав громадян, а з іншого, – міру визнання державою соціально-економічних потреб особи, незадоволення яких ставить під сумнів людську гідність, можливість реалізації всіх інших належних їй прав і свобод.

Державні соціальні стандарти в різних аспектах розглядаються, зокрема, як: 1) елемент соціальної політики; 2) орієнтир у правотворчій діяльності; 3) засіб боротьби з бідністю; 4) спосіб вирівнювання майнового стану громадян різних соціально-демографічних груп і регіонів; 5) механізм реалізації соціальних прав громадян на гідний рівень життя. Державні соціальні стандарти можуть бути мінімальними (так їх розглядає законодавець), раціональними (суб'єктивний підхід щодо реально встановленого прожиткового мінімуму), але ніколи не бувають максимальними (як стандарт не можна розглядати максимальний розмір пенсії). Закон вимагає, щоб державні соціальні стандарти обов'язково враховувалися при розробці програм економічного і соціального розвитку. Вони є підставою для визначення розмірів основних соціальних гарантій, зокрема, мінімальних розмірів заробітної плати та пенсії за віком.

Відповідно до ст.2 цитованого Закону державні соціальні стандарти встановлюються з метою: 1) визначення механізму реалізації соціальних прав та державних соціальних гарантій громадян, визначених Конституцією України; 2) визначення пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах і послугах та фінансових ресурсів для їх реалізації; 3) визначення та обґрунтування розмірів видатків Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів, соціальних фондів на соціальний захист і забезпечення населення та утримання соціальної сфери.

Формування державних соціальних стандартів згідно зі ст. 3 даного Закону здійснюється за такими принципами: 1) забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного; 2) законодавчого встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів; 3) диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів; 4) наукової обґрунтованості норм споживання та забезпечення; 5) соціального партнерства; 6) гласності та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні; 7) урахування вимог норм міжнародних договорів України в сфері соціального захисту та трудових відносин.

4.2 Система і класифікація соціальних нормативів

Соціальні стандарти у соціальній сфері становлять певну систему, у якій виділяють певні підсистеми, що стосуються тієї чи іншої сфери їх застосування або видів соціальної сфери, наприклад, соціального забезпечення.

Стаття 4 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» класифікацію соціальних нормативів проводить за характером задоволення соціальних потреб та за рівнем їх задоволення.

За першим критерієм (за характером задоволення соціальних потреб) соціальні нормативи поділяються на:

- **нормативи споживання** – розміри споживання в натуральному виразі за певний проміжок часу (за рік, за місяць, за день) продуктів харчування, непродовольчих товарів поточного споживання та деяких видів послуг;

- **нормативи забезпечення** – визначена кількість наявних в особистому споживанні предметів довгострокового користування, а також забезпечення певної території мережею закладів охорони здоров'я, освіти, підприємств, установ, організацій соціально-культурного, побутового, транспортного обслуговування та житлово-комунальних послуг;

- **нормативи доходу** – розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує їм достатній рівень задоволення потреб, що обраховується на основі визначення вартості величини набору нормативів споживання та забезпечення.

За другим критерієм (за рівнем задоволення соціальних потреб) нормативи поділяються на:

- **нормативи раціонального споживання** – рівень, що гарантує оптимальне задоволення потреб;

- **нормативи мінімального споживання** – соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг, виходячи із соціальних або фізіологічних потреб;

- **статистичні нормативи** – нормативи, що визначаються на основі показників фактичного споживання або забезпеченості для всього населення чи його окремих соціально-демографічних груп.

Цитований Закон виділяє ще такий критерій, як сфера застосування державних соціальних стандартів і нормативів. За цим критерієм розрізняють:

- державні соціальні стандарти в сфері доходів населення (ст. 7);

- державні соціальні нормативи в сфері соціальних послуг (ст.8);
- державні соціальні нормативи в сфері житлово-комунального обслуговування (ст.9);
- державні соціальні нормативи в сфері транспортного обслуговування та зв'язку (ст.10);
- державні соціальні нормативи в сфері охорони здоров'я (ст.11);
- державні соціальні нормативи в сфері забезпечення навчальними закладами (ст.12);
- державні соціальні нормативи в сфері обслуговування закладами культури (ст.13);
- державні соціальні нормативи в сфері обслуговування закладами фізичної культури та спорту (ст.14);
- державні соціальні нормативи в сфері побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування (ст.15).

Залежно від сфери впливу в літературі розрізняють такі соціальні стандарти та нормативи:

- **економічні:** а) прожитковий мінімум; б) реальний ВВП на душу населення; в) співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати; г) мінімальний рівень погодинної заробітної плати; г) рівень безробіття (з урахуванням прихованого);
- **демографічні:** а) тривалість життя; б) сумарний коефіцієнт народжуваності; в) коефіцієнт старіння населення; г) рівень депопуляції;
- **соціальні:** а) грамотність населення; б) середня тривалість навчання; в) співвідношення 10% найбагатших до 10% найбідніших; г) частка населення, що проживає за межею бідності; г) кількість правопорушень на 100 тис. населення; д) кількість психічних патологій на 100 тис. населення.

Чутчева О.Г. класифікує соціальні стандарти, зокрема, за такими підставами:

- відповідно до рівня правової регламентації та суб'єктів стандартизації – на міжнародні, регіональні, національні, стандарти організацій;

- у залежності від об'єктів стандартизації на : 1) стандарти в сфері отримання доходів громадян, що забезпечують доступ до мінімуму благ та послуг, необхідних для відтворення людини (відповідного рівня та якості життєдіяльності); 2) стандарти в сфері отримання державних соціальних надань на страховій або на безоплатній основі, що забезпечують доступ до мінімуму благ та послуг, необхідних для відтворення людини (відповідного рівня та якості життєдіяльності); 3) стандарти в сфері отримання від державних або недержавних організацій на платній основі додаткових благ та послуг, необхідних для відтворення людини (відповідного рівня та якості життя);

- у залежності від фінансування – нормативи соціальної забезпеченості (сукупні видатки за визначеними нормативно-правовими актами соціальними стандартами) та нормативи витрат (реально профінансовані соціальні стандарти).

4.3 Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт

Прожитковий мінімум регламентується Законом України від 15 липня 1999 року № 966-XIV «Про прожитковий мінімум», Законом України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», законом про Державний бюджет України на відповідний календарний рік, а також рядом підзаконних актів. Під прожитковим мінімумом (мінімальним споживчим бюджетом) розуміють вартісну (грошову) величину мінімального споживчого кошика, необхідного людині для задоволення її найнеобхідніших потреб. Нормативне визначення прожиткового мінімуму дано у ч.1 ст.1 Закону України «Про прожитковий мінімум» (див. §6.4.6.).

Прожитковий мінімум включає два елементи – фізіологічний та соціальний. Фізіологічний мінімум - це вартісне

вираження матеріальних цінностей, конче необхідних для існування людини. У світовій практиці він становить 85-87% загального прожиткового мінімуму, а решта припадає на соціальну частину – певний набір духовних цінностей мінімально прийнятого рівня життя.

В Україні прожитковий мінімум визначається нормативним методом, який полягає в установленні вартісної величини прожиткового мінімуму через мінімальний споживчий кошик, що розраховується на місяць на одну особу. Він визначається диференційовано залежно від вікового критерію або ж залежно від соціальної та демографічної групи особи: 1) для дітей віком до 6 років; 2) для дітей віком від 6 до 18 років; 3) для працездатних осіб; 4) для осіб, які втратили працездатність. До працездатних осіб відносяться особи, які не досягли встановленого законом пенсійного віку. До осіб, які втратили працездатність відносяться особи, які : 1) досягли встановленого законом пенсійного віку; 2) досягли пенсійного віку, що дає право на призначення пенсії на пільгових умовах; 3) є непрацюючими і визнані інвалідами в установленому порядку.

Прожитковий мінімум, визначений для осіб, які відповідно до законодавства підлягають обов'язковому державному соціальному страхуванню, збільшується на суму обов'язкових платежів (ч.5 ст.1 Закону України «Про прожитковий мінімум»).

Указаний мінімум на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення, складається з вартісних величин:

- набору продуктів харчування, достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я. Вартість такого набору в розрахунку на рік для однієї особи кожної групи населення визначається як сума вартостей споживання кожного продукту включених до цього набору шляхом множення норми його споживання на ціну в розрахунку на місяць як $1/12$ річної вартості відповідного набору;

- мінімального набору непродовольчих товарів, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Вони об'єднані в такі дві групи: а) індивідуального користування (верхній зимовий одяг, верхній демісезонний одяг, костюм (сукня), натільна білизна, панчішно-шкарпеткові вироби, головні убори, галантерейні вироби, взуття); б) загальносімейного користування (текстильні вироби, білизна, посуд, побутові прилади, меблі, предмети першої потреби, предмети санітарії та ліки). Вартість набору непродовольчих товарів у середньому на одну особу на рік складається із суми вартостей споживання непродовольчих товарів індивідуального та загальносімейного користування на одну особу на рік. Вартість такого набору в розрахунку на місяць на одну особу розраховується як $1/12$ річної вартості відповідного набору. Вартість споживання кожного предмета гардеробу визначається шляхом множення нормативного обсягу споживання на ціну відповідного предмета. Вартість набору непродовольчих товарів загальносімейного користування на одну особу на рік розраховується як сума вартостей обсягів споживання цих товарів за всіма позиціями, виходячи з терміну їх служби та середнього розміру сім'ї (щорічно визначається Держслужбою статистики України);

- мінімального набору послуг, необхідного для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості. Вартість набору послуг розраховується як сума вартостей наборів житлово-комунальних, побутових, транспортних послуг, послуг культури та зв'язку. Наприклад, вартість користування житлом на місяць визначається шляхом множення норми користування житлом на одну особу (загальної площі), на квартирну плату за 1 кв. м загальної площі.

Нормативною базою для таких розрахунків є «Методика визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які відносяться до основних соціальних і демографічних груп населення», що була затверджена рядом міністерств 17 травня 2000 року.

Кабінет Міністрів України своєю постановою від 14 квітня 2000 року за № 656 затвердив «Набори продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп». Ця постанова повинна була уже кілька раз переглядатись, але через економічні труднощі цього не було зроблено. Оскільки ця постанова постійно піддається критиці, то в цьому параграфі вона наводиться повністю.

Набори продуктів харчування, набори непродовольчих товарів та набори послуг для основних соціальних і демографічних груп населення

Набір продуктів харчування для дітей (одній дитині кілограмів на рік)

Найменування продукту	Вік дитини, років	
	0 - 6	6 - 18
Хлібопродукти:		
хліб пшеничний	29,2	51,1
хліб житній	14,6	28
борошно пшеничне	4,6	7,9
Крохмаль	0,7	1,1
Крупи, бобові, макаронні вироби:		
крупяні:	11,1	15,3
рисова	1,3	1,8
манна	0,9	1,2
пшоняна	1,7	2,3
гречана	2,4	3,4
вівсяна	0,7	0,9
інші крупи	4,1	5,7
бобові	0,6	0,8
макаронні вироби	2,9	4
Картопля	73	93,7
Овочі різні:		
капуста	16,4	21,9
помідори	16,4	21,9

морква	8,2	10,9
огірки	6,6	8,7
буряки	6,6	8,7
цибуля	6,6	8,7
інші овочі та баштанні	21,3	28,5
Фрукти різні:		
яблука	27,4	30,4
ягоди та виноград	8,2	9,1
цитрусові та інші тропічні плоди	5,5	6,1
кісточкові	5,5	6,1
груші	2,7	3
інші фрукти та горіхи	5,5	6,1
Соки плодово-ягідні та овочеві	45,6	54,8
Сухофрукти	3,65	5,5
Цукор	18,25	23,1
Мед	1,1	1,1
Кондитерські вироби	5,5	6,1
Масло вершкове	7,7	12,8
Олія	3	5,1
Яйця, штук	182,5	365
Молоко, молокопродукти:		
молоко незбиране	91,3	82,1
кисломолочні напої	91,3	82,1
сир	18,25	20,7
сметана	2,7	7,3
сир твердий	1,8	4,3
М'ясо, м'ясопродукти:		
м'ясо:		
яловичина, баранина, телятина	11,7	18,3
свинина пісна	5,8	9,2
птиця, кріль	5,8	9,2
субпродукти (печінка, язик, мозок)	5,9	9,1
м'ясопродукти:		
ковбаса варена, сосиски, сардельки	4	6,3
ковбаса напівкопчена	1,3	2,1
балик м'ясний, шинка, карбонат	1	1,5
сало	1	1,5

Риба, рибопродукти:		
риба свіжа, свіжоморожена	8,6	14,6
рибопродукти	4,2	7,3
Чай	0,073	0,1
Какао	0,365	0,365
Дріжджі	0,365	0,365
Сіль	1,8	3,3
Спеції (лавровий лист)	0,073	0,1

Поживний склад середньодобових наборів продуктів харчування для дітей

Показник	Вік дитини, років				
	0 - 3	4 - 6	7 - 10	11 - 13	14 - 17
Білки, грамів	53	65	78	87	96
з них тваринні, грамів	33	37	39	44	48
Жири, грамів	53	58	70	77	84
з них олії, грамів	6	10	16	18	20
Вуглеводи, грамів	212	305	365	408	446
Енергетична цінність, ккал	1540	2000	2400	2675	2925

**Набір продуктів харчування для працездатного населення
(кілограмів/рік на одну людину)**

Найменування продукту	Кількість
Хлібопродукти:	
борошно житнє	0,4
борошно пшеничне	9
хліб житній	39
хліб пшеничний	62
макаронні вироби	4
рис	2,5
пшоно	1
гречана крупа	2
вівсяна крупа	1,1
бобові	1,9
інші	0,5
Картопля	95
Овочі, баштанні:	
капуста	28
помідори, огірки	25
морква, буряк	18
цибуля, часник	10
баштанні	16
інші	13
Фрукти і ягоди:	
фрукти, ягоди свіжі	60
сухофрукти	4
Цукор, кондитерські вироби:	
цукор	24
кондитерські вироби	13
Олія	7,1

Найменування продукту	Кількість
Маргарин	2
М'ясопродукти:	
яловичина	14
баранина	2
крізь	2
свинина	8
субпродукти	4
птиця домашня	12
сало	2
ковбасні вироби	9
Рибопродукти:	
риба свіжа	7
оселедці	4
інші	2
Молокопродукти:	
молоко незбиране	60
молоко з малим вмістом жиру	65
масло вершкове	5
сир твердий	3,5
сир м'який	10
сметана	5
Яйця, штук	220
Поживний склад	
Білки, грамів	87,1
Жири, грамів	98,4
Вуглеводи, грамів	388,1
Енергетична цінність, ккал	2790,8

**Набір продуктів харчування для непрацездатного населення
(кілограмів/рік на одну людину)**

Найменування продукту	Кількість
Хлібопродукти:	
борошно житнє	0,3
борошно пшеничне	8,8
хліб житній	38
хліб пшеничний	62
макаронні вироби	4,1
рис	2,3
манна крупа	0,9
пшоно	0,9
гречана крупа	2
вівсяна крупа	1,1
бобові	1,9
інші	0,6
Картопля	108
Овочі, баштанні:	
капуста	27,5
помідори, огірки	22
морква, буряк	16
цибуля, часник	8
баштанні	14,5
інші	10
Фрукти і ягоди:	
фрукти, ягоди свіжі	31
сухофрукти	1,8
Цукор, кондитерські вироби	22,5
Олія	6,7
Маргарин	1,5

Найменування продукту	Кількість
М'ясопродукти:	
яловичина	12
баранина	0,9
свинина	9,5
субпродукти та інші	2
птиця домашня	5
сало	2
ковбасні вироби	6,6
Рибопродукти:	
риба свіжа	2,5
оселедці	0,7
Молокопродукти:	
молоко незбиране	83
молоко збиране, кефір	22
масло вершкове	3,9
сир м'який	7,6
сметана	4
Яйця, штук	187,5
Поживний склад	3,5
Білки, грамів	58,6
Жири, грамів	65,7
Вуглеводи, грамів	295,8
Енергетична цінність, ккал	
Білки, грамів	87,1
Жири, грамів	98,4
Вуглеводи, грамів	388,1
Енергетична цінність, ккал	2790,8

**Мінімальний набір предметів гардеробу для чоловіків
працездатного віку та пенсіонерів (на одну особу)**

Найменування товару	Чоловік працездатного віку		Пенсіонер	
	кількість предметів, штук	термін служби предметів, років	кількість предметів, штук	термін служби предметів, років
Верхній зимовий одяг				
куртка на синтапоні	1	4	1	5
Верхній демісезонний одяг				
плащ	1	5	1	8
Костюм (двійка)	1	5	1	7
Сорочка із змішаної тканини	5	4	3	5
Брюки:				
із напіввовняної тканини	1	4	1	5
із джинсової або бавовняної тканини	1	3	1	5
Джемпер, светр	1	3	1	6
Спортивний костюм	1	3	1	4
Натільна білизна:				
труси	5	2	4	2
майка	2	1	2	1
плавки	1	10	-	-
Панчішно-шкарпеткові вироби:				
шкарпетки	7	1	5	2
Головні убори:				
кашкет із вовняної тканини	1	6	1	7
шапка, шарф із вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі (комплект)	1	6	1	6
Галантерейні вироби:				

рукавиці із вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі	1	3	1	4
краватка	1	10	1	10
електробритва	1	6	1	6
інші* (30 відсотків)				
Взуття:				
зимове:				
чоботи утеплені	1	5	1	6
осінньо-весняне:				
черевики осінні	2	5	1	5
літнє та спортивне:				
кросове взуття	1	3	1	3
туфлі	2	5	1	5
домашнє	1	3	1	3
гумове	1	7	1	5

**Мінімальний набір предметів гардеробу для жінок
працездатного віку та пенсіонерів (на одну особу)**

Найменування товару	Жінки працездатного віку		Пенсіонерка	
	кількість предметів, штук	термін служби предметів, років	кількість предметів, штук	термін служби предметів, років
Верхній зимовий одяг:				
пальто	1	8	1	10
Верхній демісезонний одяг				
пальто	1	7	1	8
плащ	1	5	1	8
Сукня:				
із напіввовняної тканини	1	5	1	6
із бавовняної тканини	1	3	1	2
Халат	1	5	2	5
Блузка	3	5	2	6
Спідниця із вовняної та	1	5	1	6

напіввовняної тканини				
Джемпер, светр	1	3	1	6
Спортивний костюм	1	3	1	4
Натільна білизна:				
труси	5	2	5	3
бюстгальтер	2	2	2	4
сорочка нічна	2	3	2	3
комбінація	2	4	2	4
купальник	1	4	x	x
Панчішно-шкарпеткові вироби:				
колготки	6	2	4	2
рейтузи	1	4	1	3
Головні убори:				
шапка, шарф із вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі (комплект)	1	4	1	5
хустка:				
напіввовняна	1	4	1	4
бавовняна	-	-	1	4
Галантерейні вироби:				
рукавички із вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі	2	3	1	4
інші* (30 відсотків)				
Взуття:				
зимове:				
чоботи	1	5	1	6
осінньо-весняне:				
туфлі (на низькому підборі)	1	2	1	3,5
літнє та спортивне:				
туфлі	1	1,5	1	2,5
спортивне некросове	1	3	-	-
домашнє	1	3	1	3
гумове	1	3	1	2

Мінімальний набір предметів гардеробу для дітей від 0 до 6 років (на одну особу)

Найменування товару	Кількість, штук	Термін служби, років
Верхній зимовий одяг:		
шуба із штучного хутра або пальто	1	2
Верхній демісезонний одяг:		
куртка на синтапоні	1	2
Сукня для дівчаток із напіввовняної тканини	2	3,5
Сорочка для хлопчиків із бавовняної та змішаної тканини	2	1
Брюки для хлопчиків:		
із напіввовняної тканини	1	2
із джинсової тканини	1	1,5
Джемпер, светр	1	2
Спортивний костюм	1	1
Гарнітур для новонароджених (шапочка, сорочечка, пелюшки)	1	6
Натільна білизна:		
труси	5	1,5
футболка	3	1
піжама	1	2
Панчішно-шкарпеткові вироби:		
шкарпетки	4	1
колготки	3	1
рейтузи	1	2
Головні убори:		
шапка, шарф із вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі (комплект)	1	2
Галантерейні вироби:		
рукавички з вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі	2	3
Взуття:		
зимове:		
чоботи (валянки)	1	1
осінньо-весняне:		
черевики, напівчеревики	1	1

літнє та спортивне:		
туфлі	1	1
домашнє	1	1
гумове	1	1

Мінімальний набір предметів гардеробу для дітей від 6 до 18 років (на одну особу)

Найменування товару	Кількість, штук	Термін служби, років
Верхній зимовий одяг:		
пальто або шуба із штучного хутра	1	3
Верхній демісезонний одяг:		
куртка із плащової (змішаної) або синтетичної тканини	1	3
Сукня для дівчаток	1	2
Блузка	1	3
Спідниця	1	4
Сорочки для хлопчиків із бавовняної та змішаної тканини	3	3
Шкільна форма	1	1,5
Брюки для хлопчиків із джинсової тканини	1	2
Джемпер, светр	1	3
Спортивний костюм	1	2
Натільна білизна:		
труси	5	2
футболка	5	2
купальник (плавки)	1	5
Панчішно-шкарпеткові вироби:		
шкарпетки	3	2
колготки	3	2
рейтузи	1	3
Головні убори:		
шапка, шарф із вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі (комплект)	1	3
Галантерейні вироби:		
рукавиці з вовняної, напіввовняної та синтетичної пряжі	1	3

Взуття:		
зимове:		
чоботи утеплені	1	2
осінньо-весняне:		
черевики, напівчеревики	1	2
літнє та спортивне:		
кросове	1	2
туфлі	1	2
домашнє	1	2
гумове	1	2
Шкільне письмове приладдя:		
сумка (рюкзак) учнівський	1	2
зошит (у перерахунку на 12 листків)	50	1
авторучка	10	1
підручник	2	1

**Мінімальний набір текстильної білизни
(на одну середньостатистичну сім'ю)**

Найменування товару	Кількість, штук	Термін служби, років
Ковдра:		
синтапонова	3	10
напіввовняна	3	8
Подушка	3	15
Підодяльник	6	5
Простирadlo	6	4
Наволочка	6	4
Рушник:		
простий	6	3
махровий	3	8
Хустки носові	3	1

Мінімальний набір предметів першої потреби, санітарії та ліків (на одну середньостатистичну сім'ю)

Найменування товару	Кількість, штук	Термін служби, років
Предмети першої потреби:		

миючі та чистячі засоби:		
мило туалетне (масою 100 грамів)	42	1
мило господарське (масою 250 грамів)	34	1
синтетичні миючі засоби (пакування 500 грамів)	24	1
шампунь (пакування 250 грамів)	6	1
крем для взуття (пакування 50 грамів)	6	1
засоби гігієни:		
зубна паста (пакування 75 грамів)	17	1
зубна щітка	6	1
одеколон	2	1
гребінка	3	1
санітарно-гігієнічні вироби з паперу	36	1
інші* (0,7 відсотка)		
Предмети санітарії та ліки:		
вата (пакування 1 кілограм)	5	1
бинт (пакування 5 сантиметрів x 10 метрів)	5	1
судинорозширювальні (валідол, валеріана в пакуванні по 10 штук)	5	1
дезінфекційні засоби (йод, зеленка) в пляшечці	2	1
боле- та жарознижуючі засоби (анальгін, аспірин в пакуванні по 10 штук)	5	1
вітаміни (пакування по 10 штук)	9	1
гірчичники (пакування по 10 штук)	1	1
дитячий крем (тюбик)	1	1
інші* (8 відсотків)		

Мінімальний набір товарів культурно-побутового та господарського призначення (на одну середньостатистичну сім'ю)

Найменування товару	Кількість, штук	Термін служби, років
Посуд:		
тарілка	6	3
каструля	4	9
сковорода	2	9

чайник	1	8
чайний сервіз (6 персон)	1	5
столові прибори:		
ложка	6	10
виделка	6	10
ніж	3	10
Побутові прилади:		
холодильник (однокамерний)	1	15
телевізор (51 сантиметр по діагоналі)	1	10
пральна машина (типу "Малютка")	1	14
електропраска	1	9
люстра	4	25
настільна лампа	1	25
годинник будь-якого виду	2	12
радіоприймач однопрограмний	1	20
Меблі:		
шафа для одягу	1	25
набір для кухні	1	25
дзеркало для ванної кімнати	1	20
ліжко або диван	3	25
стіл письмовий (однотумбовий)	1	25
стілець	3	15
інші* (6 відсотків)		

* Визначено у відсотках до вартості непродовольчих товарів певної групи.

Набір житлово-комунальних послуг

Найменування послуги	Одиниця виміру	Кількість на рік	Кількість на місяць
Користування житлом	кв. метрів (загальної площі) на одну особу		21
Водопостачання та водовідведення:			
у будинках з водопроводом і каналізацією без ванн і гарячого водопостачання	куб. метрів на одну особу	38,3* ----- 36,5	3,2 ----- 3

у будинках з водопроводом, каналізацією, ваннами і газовими підігрівачами	- " -	53 ---- 51,1	4,4 ---- 4,3
у будинках з водопроводом, каналізацією, централізованим гарячим водопостачанням, ваннами 1500 - 1700 міліметрів, душем	- " -	69,3 ---- 67,5	5,8 ---- 5,6
Теплопостачання у розрахунку на одну особу в середньому по Україні:			
опалення житлових будинків з централізованими системами теплопостачання	Гкал на кв. метр	0,13	0,009
гаряче водопостачання в житлових будинках з централізованими системами теплопостачання	Гкал на одну особу	1,3	0,1
опалення житлових будинків з централізованими системами теплопостачання	- " -	2,4	0,2
Газопостачання:			
для споживачів з установленою плитою газовою за наявності централізованого гарячого водопостачання	куб. метрів на середньостатистичну сім'ю		31,36
для споживачів з установленою плитою газовою за відсутності централізованого гарячого водопостачання та газового водонагрівача	- " -		58,56
для споживачів з установленою плитою газовою та водонагрівачем	- " -		75,52
для споживачів з індивідуальним опаленням у	- " -		431,2

будинках не вище двох поверхів			
Електроенергія:			
для квартир, що обладнані газовою плитою	кВт.г на середньостатистичну сім'ю	1320	110
для квартир, що обладнані електроплитою	- " -	2700	225
Послуги зв'язку та інформативні:			
передплата (придбання) газет та журналів	штук на середньостатистичну сім'ю	52	
розмови місцевого телефонного зв'язку	хвилин на одну особу		15
листування в межах України	конвертів на середньостатистичну сім'ю		1
радіоточка	штук на середньостатистичну сім'ю		1
телеантена	- " -		1

* У чисельнику - водопостачання, у знаменнику - водовідведення.

Набір побутових послуг (у середньому на душу населення на рік)

Найменування послуги	Одиниця виміру	Діти віком до 6 років	Діти віком від 6 до 18 років	Праце здатні особи	Особи, які втратили працездатність
Ремонт взуття	пар взуття	-	1	2	2
Ремонт одягу	одиниць одягу	-	0,2	0,3	0,3
Ремонт телевізорів	телевізорів	-	-	0,3	0,3
Ремонт холодильників та	одиниць побутової	-	-	0,2	0,2

пральних машин	техніки				
Ремонт годинників	годинників	-	0,1	0,2	0,2
Ремонт житла (матеріали для ремонту)	замовлень на ремонт	~	-	0,1	0,1
Послуги пралень	кілограмів	-	-	-	2
Хімчистка та фарбування одягу	одиниць одягу	-	0,5	1	0,5
Послуги лазень і душових	чоловіко-відвідувань	-	0,5	1	1
Фотопослуги	замовлень на документи	-	0,2	0,2	0,1
Перукарські послуги	стрижок волосся	0,4	4	4	4

Транспортні послуги (у середньому на душу населення на рік)

Найменування послуги	Діти до 6 років	Діти віком від 6 до 18 років	Працездатні особи	Особи, які втратили працездатність
Поїздки міським автомобільним, електричним транспортом та метрополітеном	-	147	524	-
Поїздки приміським автомобільним та залізничним транспортом	-	27	95	-

Послуги культури

Найменування послуги	Одиниця виміру	Кількість на рік
Відвідування театрів, кінотеатрів, клубів, музеїв, парків, зоопарків, заповідників, цирків, музичних установ, бібліотек, придбання книг	разів (штук) на середньостатистичну сім'ю	12

Згідно з ч.1 ст.3 вищезитованого Закону набір продуктів харчування та набір непродовольчих товарів визначаються в натуральних показниках, набір послуг у нормативах споживання не рідше одного разу на п'ять років. На практиці ця законодавча норма постійно порушується.

Набір продуктів харчування формується Міністерством охорони здоров'я України з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Набори непродовольчих товарів та послуг формують відповідні міністерства. У ст.3 названого Закону закріплені основні принципи формування набору продуктів харчування (абз. 2 п. 2), основні принципи формування набору непродовольчих товарів (абз. 2 п. 3), основні принципи формування набору послуг (абз. 3 п. 4).

Прожитковий мінімум установлюється Кабінетом Міністрів України та затверджується Верховною Радою України в законі про Державний бюджет України на відповідний рік (див. ст. 4 цього Закону).

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про прожитковий мінімум» прожитковий мінімум застосовується для:

- загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм;
- установлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат, виходячи з вимог Конституції України та законів України;
- визначення права на призначення соціальної допомоги;
- визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та інших;
- установлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;

- формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів.

4.4 Застосування державних соціальних стандартів та нормативів у сфері соціального забезпечення

Законами України встановлені соціальні норми пенсійного забезпечення (мінімальні та максимальні розміри пенсій) та надання соціальної допомоги. Вони відносяться до державних соціальних стандартів в сфері соціального забезпечення. Стандарти надання різних видів соціальних виплат відносяться до адміністративних послуг.

Відповідно до ст.8 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» державні соціальні нормативи в сфері надання соціальних послуг устанавлюються для визначення розмірів державних гарантій соціальної підтримки осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах. Ці положення конкретизовані в державному класифікаторі соціальних стандартів і нормативів, що був затверджений наказом Мінпраці та соцполітики України 17 червня 2002 року № 293 (див.пункт 2).

Державні соціальні нормативи в сфері соціального обслуговування встановлюються для визначення переліку соціальних послуг, які можуть надаватися громадянам похилого віку, інвалідам, дітям-інвалідам, дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, безпритульним, самотнім, іншим соціально-незахищеним громадянам, що перебувають у складних життєвих обставинах.

Для якісного обслуговування підопічних і вихованців будинків-інтернатів системи соціального захисту населення, територіальних центрів та інших соціальних закладів, що знаходяться у віданні Мінсоцполітики України, устанавлені норми харчування і забезпечення медикаментами, норми строку носки одягу та взуття, користування твердим інвентарем та норми миючих і обробляючих засобів.

Перелік державних соціальних нормативів у сфері соціального обслуговування включає:

- соціальні послуги, що надаються закладами соціального обслуговування (житлово-комунальні, соціально-побутові, психологічні тощо послуги);

- норми харчування та забезпечення непродовольчими товарами у державних і комунальних закладах соціального обслуговування;

- норми видачі та строки використання одягу, взуття і м'якого інвентарю в будинках-інтернатах для осіб похилого віку, інвалідів та дітей, які перебувають на утриманні держави;

- норми витрат миючих і обробляючих засобів для прання та додаткової обробки білизни в закладах системи соціального захисту;

- соціальні нормативи послуг, які надаються притулком для дітей служби у справах дітей: а) нормативи організації діяльності притулку (норматив наповнюваності груп притулку, норматив співвідношення вихованців і вихователів у притулку, санітарні норми улаштування, обладнання, утримання притулку); б) штатні нормативи керівних і педагогічних працівників, медичного та обслуговуючого персоналу притулку; в) нормативи соціальних послуг у притулку (норми харчування); г) нормативи матеріального забезпечення (норми забезпечення одягом, білизною, взуттям та предметами особистої гігієни; нормативного оснащення притулку м'яким інвентарем і обладнанням);

- соціальні нормативи послуг, які надаються центром соціально-психологічної реабілітації дітей служби у справах дітей.

Наказом Мінсоцполітики України від 16 травня 2012 року № 282 затверджено «Порядок розроблення державного стандарту соціальної послуги». Він передбачає загальні засади розроблення та затвердження державного стандарту соціальної послуги для всіх видів соціальних послуг, що надаються різним

соціальним групам, для забезпечення гарантованого державою обсягу соціальної послуги, оцінки їх якості та ефективності.

Стандарт визначає: 1) вимоги щодо забезпечення необхідного рівня доступності і якості соціальних послуг у цілому, а також на кожному етапі їх надання; 2) зміст та обсяг, норми і нормативи, умови і порядок надання соціальної послуги, показники їх якості. Він застосовується для: 1) організації надання соціальних послуг; 2) оцінки, моніторингу та контролю за якістю соціальної послуги; 3) визначення тарифу платної соціальної послуги.

Вищевказаний Порядок передбачає таку структуру: 1. Загальні положення. 2. Порядок розроблення стандарту. 3. Структура Стандарту. 4. Зміст Стандарту. 5. Показники якості. 6. Моніторинг та контроль. 7. Фінансово-економічне обґрунтування вартості соціальної послуги.

Мінсоцполітики України, зокрема, затверджені такі стандарти:

- Державний стандарт соціальної послуги представництва інтересів (наказ № 1261 від 30 грудня 2015 року);
- Державний стандарт соціальної послуги профілактики (наказ № 912 від 10 серпня 2015 року);
- Державний стандарт соціальної послуги консультування (наказ № 678 від 2 липня 2015 року);
- Державний стандарт соціальної адаптації (наказ № 514 від 18 травня 2015 року);
- Державний стандарт догляду вдома (наказ № 760 від 13 листопада 2013 року);
- Державний стандарт соціальної інтеграції та реінтеграції бездомних осіб (наказ № 596 від 19 вересня 2013 року);
- Державний стандарт надання притулку бездомним особам (наказ № 495 від 13 серпня 2013 року);
- Державний стандарт денного догляду (наказ № 452 від 30 липня 2013 року).

4.5 Державні соціальні гарантії

Слово «гарантія» означає забезпечення, запорука. Термін «гарантії» використовують для означення способів і засобів, за допомогою яких здійснюється забезпечення. Категорія «соціальні гарантії» розглядається як наявність соціально-економічних прав людини або як додаткові права (пільги), що надаються окремим категоріям осіб чи як заходи соціальної підтримки вразливих груп населення або як соціальні зобов'язання держави (інших суб'єктів у сфері соціального забезпечення тощо).

Юристи під соціальними гарантіями розуміють:

- основоположні умови, які зумовлюють у цілому реальність прав і свобод людини і є вирішальною передумовою формування в індивіда заінтересованості в їх реалізації;
- матеріальні і юридичні засоби, що забезпечують реалізацію соціально-економічних прав членів суспільства;
- передбачені законом довготривалі зобов'язання держави, які спрямовані на реалізацію конституційних прав громадян;
- частину загальних прав і свобод, які покликані забезпечити реалізацію соціальних прав.

Згідно зі ст.1 Закону України № 2017-III державні соціальні гарантії – встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, розмір інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму. Це надзвичайно вузьке визначення і стосується лише цього Закону, тобто можна констатувати, що у нормативних актах відсутнє легальне визначення державних соціальних гарантій, які б охоплювали всі їх компоненти. Таким чином, мінімальні розміри виплат, що вказані в цьому Законі, і є державними соціальними гарантіями в даному випадку.

Державні соціальні гарантії поділяються на два види: а) основні державні соціальні гарантії (ст.17); б) інші державні

соціальні гарантії (ст.18). До числа основних державних соціальних гарантій включаються: 1) мінімальний розмір заробітної плати; 2) мінімальний розмір пенсії за віком; 3) неоподаткований мінімум доходів громадян; 4) розміри державної соціальної допомоги та інших соціальних виплат. Інші державні соціальні гарантії встановлюються щодо: 1) рівня життя населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС; 2) стипендій учням професійно-технічних та студентам вищих державних навчальних закладів; 3) індексації доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін; 4) надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування в сфері освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, торгівлі та громадського харчування; 5) забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки.

Метою встановлення основних державних соціальних гарантій є забезпечення конституційного права громадян на достатній життєвий рівень (див. §6.4.6). Ті гарантії, які є основним джерелом існування, не можуть бути нижчими від прожиткового мінімуму, встановленого законом. Державні гарантії є обов'язковими для всіх надавачів соціального забезпечення. Ст.19 вищевказаного Закону передбачає, що виключно законами України визначаються: 1) мінімальний розмір заробітної плати; 2) мінімальний розмір пенсії за віком; 3) неоподаткований мінімум доходів громадян; 4) величина порогу індексації грошових доходів громадян; 5) пільги щодо оплати житлово-комунальних, транспортних послуг і послуг зв'язку та критерії їх надання. Мінімальні розміри соціальних гарантій (виплат) щорічно встановлюються Верховною Радою України. Кабінету Міністрів України делеговано право встановлювати розміри деяких соціальних виплат.

Детальніше зупинимось на окремих державних соціальних гарантіях.

- **Мінімальний розмір заробітної плати.** Відповідно до ст.3 Закону України від 24 березня 1995 року № 108/95-ВР «Про оплату праці» мінімальна заробітна плата – це законодавчо встановлений розмір заробітної плати за просту, некваліфіковану працю, нижче якого не може проводитися оплата за виконану працівниками місячну, а також погодинну норму праці (обсяг роботи). До неї не включаються доплати, надбавки, заохочувальні та компенсаційні виплати. Вона є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників.

Умови визначення розміру мінімальної заробітної плати вказані у ст.9 цього Закону. Він визначається з урахуванням потреб працівників та їх сімей, вартісної величини достатнього для забезпечення нормального функціонування організму працездатної людини, збереження її здоров'я, набору продуктів харчування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості, а також загального рівня середньої заробітної плати, продуктивності праці та рівня зайнятості. Мінімальна заробітна плата встановлюється в розмірі, не нижчому від розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Розмір мінімальної заробітної плати встановлюється Верховною Радою України за поданням Кабінету Міністрів України не рідше одного разу на рік у законі про Державний бюджет України з урахуванням пропозицій, вироблених шляхом переговорів представників професійних спілок, роботодавців, які об'єдналися для ведення колективних переговорів і укладення генеральної угоди, та переглядається залежно від зміни розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Ст.11 вказаного вище Закону передбачає, що мінімальні розміри ставок (окладів)

заробітної плати, як мінімальні гарантії в оплаті праці, визначаються генеральною угодою. Мінімальна заробітна плата встановлюється на національному рівні і є однаковою для всіх (відсутній регіональний, галузевий чи інший поділ). Мінімальна заробітна плата у погодинному розмірі уперше була запроваджена в Україні у 2010 році.

Згідно з Рекомендаціями МОП № 135 «Щодо встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються» основною метою встановлення мінімальної заробітної плати повинно бути надання особам, які працюють за наймом, необхідного соціального захисту відносно мінімально припустимих рівнів заробітної плати. При визначенні рівня мінімальної заробітної плати необхідно брати до уваги, серед інших, такі критерії: 1) потреби працівників та їхніх сімей; 2) загальний рівень заробітної плати в країні; 3) вартість життя та її зміни; 4) соціальні виплати; 5) порівняльний рівень життя інших соціальних груп.

Наслідком встановлення необґрунтованого розміру мінімальної заробітної плати є: 1) дешева робоча сила, що не спонукає до підвищення продуктивності праці; 2) уповільнення споживчого ринку, що негативно впливає на економіку; 3) поширення бідності на працюючих; 4) необхідність надання соціальної підтримки економічно активному населенню; 5) низькі відрахування до ПФУ; 6) неможливість брати участь у недержавних пенсійних фондах; 7) нарахування пенсії на рівні, нижчому за прожитковий мінімум тощо.

• **Мінімальний розмір пенсії за віком.** Мінімальна пенсія – державна соціальна гарантія, розмір якої визначається цим Законом (ст.1 Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування»). Відповідно до ч.1 ст.28 цього Закону мінімальний розмір пенсії за віком за наявності у чоловіків 35 років, а у жінок 30 років страхового стажу встановлюється в розмірі прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначається Законом України про Державний бюджет України на поточний рік. У разі, коли

щомісячний розмір пенсійних виплат не досягає прожиткового мінімуму, встановленого Законом для осіб, які втратили працездатність, таким особам надається щомісячна державна адресна допомога в сумі, що не вистачає до зазначеного прожиткового мінімуму (постанова КМУ від 18 вересня 2004 року № 1215 «Про підвищення рівня пенсійного забезпечення»).

- **Неоподаткований мінімум доходів громадян.** Це грошова сума розміром у 17 гривень, встановлена пунктом 5 підрозділу 1 розділу XX Податкового кодексу України, яка застосовується при посиленні на неоподаткований мінімум доходів громадян в законах або інших нормативно-правових актах, за виключенням норм адміністративного та кримінального законодавства у частині кваліфікації злочинів або правопорушень, для яких сума неоподаткованого мінімуму встановлюється на рівні податкової соціальної пільги. Вказана пільга була введена з січня 2004 року замість поняття неоподаткований мінімум. Податкова соціальна пільга надається у розмірі, що дорівнює 50% розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи (у розрахунку на місяць), встановленому законом на 1 січня звітного податкового року для будь-якого платника податку.

- **Розміри державних соціальних допомог та інших соціальних виплат.** Законодавство про соціальні допомоги використовує два терміни: прожитковий мінімум та гарантований рівень забезпечення прожиткового мінімуму. Конкретні розміри соціальної допомоги визначаються законом України про Державний бюджет України на відповідний календарний рік.

4.6 Державний моніторинг застосування державних соціальних стандартів та нормативів

Моніторинг або відстеження - це комплекс наукових, технічних, технологічних, організаційних та інших засобів, які забезпечують систематичний контроль (стеження) за станом та

тенденціями розвитку природних, технологічних та суспільних процесів. Методологічно моніторинг – це проведення низки однотипних замірів досліджуваного об'єкта і подальший аналіз, оцінка, порівняння отриманих результатів для виявлення певних закономірностей, тенденцій, змінних і їх динаміки.

Відповідно до ст.24 Закону України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» з метою дотримання державних соціальних гарантії, оцінки ефективності державної соціальної політики, її впливу на рівень та якість життя в Україні здійснюється постійний державний моніторинг у сфері застосування та фінансового забезпечення державних соціальних стандартів і нормативів. Порядок проведення моніторингу встановлюється Кабінетом Міністрів України. За результатами його проведення здійснюється перегляд розмірів державних соціальних гарантії в порядку, що визначається законом. Відомості щодо його результатів підлягають публікації в офіційних виданнях.

Згідно з ч.2 ст.24 цього Закону основними засобами здійснення моніторингу є: 1) щомісячна оцінка вартісної величини основних державних соціальних стандартів; 2) ведення державного статистичного обліку щодо дотримання державних стандартів і нормативів; 3) поточне коригування вартісних величин державних соціальних нормативів та нормативів витрат (фінансування) залежно від зміни цін та інших умов їх формування.

В Україні систематичний моніторинг проводиться щодо прожиткового мінімуму, соціальної підтримки населення та надання соціальних послуг.

Порядок проведення моніторингу прожиткового мінімуму в загальних рисах передбачений ст.5 Закону України «Про прожитковий мінімум». Відповідно до нього для спостереження за динамікою рівня життя в Україні на основі статистичних даних про рівень споживчих цін Мінсоцполітики України розраховує щомісяця фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу, а також окремо для кожної групи населення (ч.2

ст.1 цього Закону). Такі розрахунки оприлюднюються до 20 числа наступного місяця Міністерством на своєму веб-сайті у мережі Інтернет, а також публікуються в офіційних виданнях загальнодержавної сфери розповсюдження. Дані про фактичний розмір прожиткового мінімуму разом із відповідними розрахунками щомісяця надаються: 1) Президентіві України; 2) Верховній Раді України; 3) Кабінету Міністрів України; 4) всеукраїнським об'єднанням професійних спілок; 5) всеукраїнським об'єднанням організацій роботодавців.

Кабінет Міністрів України своєю постановою від 20 червня 2012 року № 554 затвердив Порядок проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення. Згідно з цим Порядком об'єктами моніторингу є такі сфери соціальної підтримки населення:

- допомога на дітей одиницям матерям, допомога при усиновленні дитини, допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, які призначаються відповідно до Закону України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» та Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми;

- державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям, яка призначається відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» та Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям;

- державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам, яка призначається відповідно до Закону України «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам»;

- субсидія для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, яка призначається відповідно до Положення про порядок призначення та надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

Моніторинг здійснюється відповідно до Методики проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення, що була затверджена спільним наказом Мінсоцполітики, Мінекономіки, Мінфіну, Держкомстатистики, НАН України 12 березня 2013 року № 114/242/392/85/85.

Мінсоцполітики України своїм наказом № 904 від 27 грудня 2013 року затвердило Методичні рекомендації з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг. Об'єктом моніторингу є соціальні послуги, що надаються окремим категоріям громадян (соціальні побутові, психологічні, соціально-педагогічні, соціально-медичні тощо). Моніторинг та оцінка проводиться з метою: 1) визначення відповідності надання соціальних послуг державним стандартам цих послуг та потребам їх отримувача; 2) забезпечення надання населенню гарантованих державою якісних соціальних послуг; 3) удосконалення діяльності роботи з організації та надання соціальних послуг; 4) підготовки відповідних звітів про надання соціальних послуг; 5) планування подальшої роботи розвитку системи надання соціальних послуг; 6) формування державної політики в сфері надання соціальних послуг.

Моніторинг соціальних послуг передбачає систематичний збір та обробку статистичних, адміністративних, оперативних даних. Показники, які застосовуються під час моніторингу соціальних послуг розробляються у відповідності до завдань та пріоритетів соціальної політики в сфері надання соціальних послуг. До кожного показника повинна розроблятися відповідна інструкція. При проведенні моніторингу визначаються його показники: 1) кількісні, які мають матеріальну основу і можуть бути виміряні метричним інструментом; 2) якісні, які мають нематеріальну основу і можуть бути опосередковано оцінені експертними даними.

Стадіями проведення моніторингу соціальних послуг є: 1) визначення пріоритетів та завдань у сфері надання соціальних послуг; 2) розробка показників моніторингу соціальних послуг;

3) збір даних та показників щодо надання соціальних послуг;
4) аналіз даних та показників щодо надання соціальних послуг, у тому числі з порівнянням за минулі періоди, та визначення потреб населення адміністративно-територіальної одиниці у соціальних послугах; 5) перегляд пріоритетів та завдань у сфері надання соціальних послуг; 6) планування роботи з розвитку системи надання соціальних послуг.

Оцінка якості надання соціальних послуг здійснюється шляхом: 1) опитування (анкетування) отримувачів соціальних послуг та/або їх законних представників; 2) спостереження за процесом надання соціальних послуг; 3) бесіди (співбесіди) з персоналом суб'єкта, що надає соціальні послуги; 4) вивчення документації, у тому числі звернень отримувачів соціальних послуг тощо.

Моніторинг найчастіше проводиться відносно якості надання соціальних послуг. Сьогодні інструментів, які б вимірювали безпосередню діяльність людини при наданні послуг, не винайдено. Це означає, що якість соціальних послуг можна визначати лише опосередковано. До якісних показників надання соціальних послуг відносяться: 1) задоволеність (ступінь задоволеності) отримувачів послуг за їх оцінками; 2) довіра – взаємна впевненість у відсутності агресивних дій між суб'єктами соціальних послуг; 3) своєчасність, тобто мінімізація часу очікування надання послуги з моменту звернення за нею; 4) доступність – відсутність перешкод при зверненні отримувача соціальної послуги для їх надання; 5) зручність – наявність в отримувача набору способів звернення за послугою, простота особистого впливу на отримання соціальної послуги; 6) точність – надання послуги у певній відповідності до укладеного договору; 7) безвідмовність – надання соціальної послуги в будь-якому випадку, якщо це не суперечить закону; 8) повага – взаємна повага між надавачами і отримувачами соціальних послуг; 9) безпека – відсутність можливості проявлення моральної чи фізичної небезпеки суб'єктів системи соціальних послуг.

Моніторинг може проводитися відносно надання пенсійного забезпечення, а також інших видів соціального забезпечення. Спостереження громадської думки здійснюється стосовно роботи органів соціального забезпечення, соціальної політики держави, законодавчої діяльності у сфері соціального забезпечення тощо.

Практика показує, що моніторинг застосування державних соціальних стандартів і нормативів часто проводиться формально, його результати не впливають на ефективність роботи органів соціального забезпечення, зростає невдоволення населення соціальною політикою держави тощо.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття «державні соціальні стандарти».
2. Назвіть мету встановлення державних соціальних стандартів.
3. Перерахуйте принципи формування державних соціальних стандартів.
4. Які складові входять до державних соціальних стандартів?
5. За якими критеріями проводиться класифікація державних соціальних стандартів?
6. Що слід розуміти під прожитковим мінімумом?
7. З чого складається споживчий кошик?
8. Як вираховується прожитковий мінімум?
9. Який порядок затвердження розміру прожиткового мінімуму?
10. Які державні соціальні стандарти застосовуються в сфері соціального забезпечення?
11. Дайте визначення державних соціальних гарантій.
12. Назвіть види державних соціальних гарантій.
13. Яка мета встановлення державних соціальних гарантій?
14. Який порядок проведення моніторингу застосування державних соціальних стандартів?
15. Хто враховує результати моніторингу застосування державних соціальних стандартів?

Теми рефератів

1. Правове регулювання державних соціальних стандартів.
2. Сфера застосування державних соціальних стандартів.
3. Державні соціальні стандарти України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз.
4. Проблеми застосування прожиткового мінімуму: правовий аспект.
5. Світовий досвід моніторингу застосування державних соціальних стандартів.

Нормативні акти та література

1. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії. Закон України від 5 жовтня 2000 року № 2017-III.
2. Про прожитковий мінімум. Закон України від 15 липня 1999 року № 966-XIV.
3. Про проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2012 року № 554.
4. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення. Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656.
5. Про затвердження методичних рекомендацій з проведення моніторингу та оцінки якості соціальних послуг. Наказ Міністерства соціальної політики України від 27 грудня 2013 року № 904.
6. Про затвердження методики проведення моніторингу та оцінювання ефективності програм соціальної підтримки населення. Спільний наказ Мінсоцполітики, Мінекономіки, Мінфіну, Держстатистики, НАН України від 12 березня 2013 року № 114/242/392/85/85.
7. Методика комплексної оцінки бідності. Затв. наказом Мінсоцполітики, Мінекономіки, Мінфіна, Держстатистики

України, НАН України від 8 жовтня 2012 року № 629/1105/1059/408/612.

8. Державний класифікатор соціальних стандартів і нормативів. Затв. наказом Мінпраці та соцполітики України від 17 червня 2002 року № 293.
9. Методика визначення прожиткового мінімуму на одну особу та для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення. Затв. наказом Мінпраці, Мінекономіки, Держкомстату від 17 травня 2000 року № 109/95/57.
10. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навч. посібник.- К.:Знання,2008.- С.165-218.
11. Новосільська Т.В. Прожитковий мінімум як базовий державний соціальний стандарт/Т.В. Новосільська//Вісник соціально-економічних досліджень.- 2013.- вип.3(50), ч.2.- С.175-181.
12. Пишуліна О.М. Соціальне значення мінімальної заробітної плати та її роль у формуванні ціни робочої сили на ринку праці України/О.М.Пишуліна// Стратегічні пріоритети.- 2007.-№ 4(5).- С.134-141.
13. Право соціального забезпечення: навч. посібник/П.Д.Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін.; за ред.. П.Д. Пилипенка.- К.: Видавничий Дім «Ін Юре»,2006.- С.215-232.
14. Синчук С.М. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення/ С.М. Синчук// Вісник Львів.ун-ту.Серія Юридична.-2011.- Вип.52.-С. 234-242.
15. Сокол М.В. Прожитковий мінімум та його значення у формуванні якісної системи соціальних стандартів/ М.В. Сокол// Форум права.- 2012.- № 4.- С. 841-846.
16. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: навч.посібник/Б.І. Сташків.- К.: Знання, 2005.- С.53-66.
17. Сташків Б.І. Вступ до права соціального забезпечення: навч.посібник/Б.І. Сташків.-Чернігів РВК «Десна», 2014.- С.105-124.

18. Стрепко В.Л. Забезпечення допомогами життєвого рівня не нижче за прожитковий мінімум/ В.Л. Стрепко// Вісник Львів.ун-ту. Серія юридична.- 2008.- Вип.47.- С.138-144.
19. Тарасенко В.С. Деякі особливості визначення прожиткового мінімуму для дітей/В.С. Тарасенко// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки.-Вип.5, ч.2.- 2015.- С.63-66.
20. Чутчева О.Г. Щодо визначення соціальних стандартів: проблеми теорії та практики/О.Г. Чутчева// Держава і право. Серія Юридичні і політичні науки.- Вип.48.- С.339-344.
21. Шевчук В.М. Правове регулювання економічного обґрунтування розміру прожиткового мінімуму /В.М. Шевчук// Правова держава.-2012.-№ 14.- С.206-211.
22. Шумна Л.П. Державні соціальні гарантії як системне соціально-правове явище/Л.П. Шумна// Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина. Тези доп. Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів (м. Чернігів, 22-23 травня 2014 р.).- Чернігів, Вид. «Десна Поліграф», 2014.- С.10-15.

Глава 5

ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯК САМОСТІЙНА ГАЛУЗЬ ПРАВА

- 5.1 Право соціального забезпечення як галузь національного права.
- 5.2 Предмет права соціального забезпечення.
- 5.3 Особливості врегульованих нормами права моделей суспільних відносин у сфері соціального забезпечення.
- 5.4 Функції права соціального забезпечення.
- 5.5 Система права соціального забезпечення.
- 5.6 Право соціального забезпечення в системі права України.
- 5.7 Співвідношення системи права соціального забезпечення та системи законодавства про соціальне забезпечення.
- 5.8 Систематизація законодавства про соціальне забезпечення.
- 5.9 Право соціального забезпечення як наука.
- 5.10 Право соціального забезпечення як навчальна дисципліна.

5.1. Право соціального забезпечення як галузь національного права

Визначення поняття права соціального забезпечення залежить від того, як автори розглядають цю галузь права: у широкому чи вузькому розумінні. У широкому розумінні суспільні відносини в сфері соціального забезпечення розуміють не тільки як установлені державою чи за її дорученням і недержавними організаціями, але договорами, а в деяких випадках при самозабезпеченні і нормами звичаєвого права.

У літературі відсутні суттєві відмінності у визначенні права соціального забезпечення як галузі права. Це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини з приводу формування соціальних фондів та отримання з них певних видів соціального забезпечення у разі відсутності чи недостатності в особи, що опинилась у складній життєвій ситуації, засобів до існування.

Право соціального забезпечення науковці однозначно відносять до самостійних галузей права. Його самостійність обумовлена наявністю:

– **власного предмета правового регулювання.** Нішу для цієї галузі права становлять споріднені групи суспільних відносин у сфері соціального забезпечення. Саме сфера правового регулювання й об'єднує різні групи суспільних відносин у певний рід за метою їх виникнення, зміни та припинення. Предмет правового регулювання у вузькому розумінні розглядається як суспільні відносини, що підлягають правовому впорядкуванню, і в широкому, що включає і результат такого впорядкування, тобто правовідносини. При визначенні місця права соціального забезпечення в системі права України уточнюється його предмет, ведеться полеміка щодо галузевої належності окремих суспільних відносин. Визнається, що частина розподільчих відносин дійсно є предметом права соціального забезпечення і не регулюється іншими галузями права;

– потреби в інтенсивному правовому регулюванні певної сфери та в створенні відповідного (галузевого) законодавства. Причинами цього є перш за все охоплення соціальним забезпеченням практично всього населення, розширення видів соціального забезпечення та створення розгалуженої мережі органів, що надають таке забезпечення. Наслідком цього є формування галузевого законодавства і на його базі розробка доктрини системи права соціального забезпечення. Наявність органів, до компетенції яких входять нормотворча і нормозастосовуюча діяльність у сфері соціального забезпечення, і спонукає державу до регулювання даної соціальної сфери на рівні галузі законодавства. Для практики байдуже, чи формується при цьому система галузевого права чи ні. Завдання науки полягає в науковому забезпеченні формування відповідної галузі законодавства;

– достатньої кількості нормативного матеріалу, здатного до нормативного впорядкування суспільних відносин. Мається на увазі така їх кількість, яка дає можливість сформулювати правові інститути галузі права та її загальну і особливу частини. Наявність кодифікованих нормативних актів (кодексів) для галузі не є обов'язковою. У той же час удосконалення галузевого законодавства в сфері соціального забезпечення передбачає розробку і прийняття кодифікованих нормативних актів (одного чи декількох), що закріплюють предмет правового регулювання, галузеві принципи, завдання, коло учасників правовідносин у сфері соціального забезпечення і їх правове становище тощо;

– здатності до взаємодії з іншими галузями права як підсистеми одного і того ж рівня. Якщо система права поділяється на частини (галузі), то останні повинні мати більш-менш рівний статус по відношенню одна до одної. Галузі повинні бути невід'ємною складовою частиною системи права, відзначатися незалежністю між собою, мати особливий предмет правового регулювання, складатися з інститутів права, які

розміщені в певному порядку, характеризуватися за певними ознаками правового режиму.

У навчальній літературі деякі автори право соціального забезпечення відносять до комплексних галузей права, оскільки до його складу увійшли норми, які спочатку відносились до інших галузей права. Указана галузь утворилась за рахунок системної інтеграції:

1) норм конституційного права (у частині встановлення основних засад правового регулювання у відповідній сфері);

2) норм трудового права (у частині визначення трудового стажу і інших, пов'язаних із трудовими відносинами, підстав соціального забезпечення);

3) норм адміністративного права (у частині встановлення компетенції органів державної влади і місцевого самоврядування і їх посадових осіб по реалізації прав громадян у сфері соціального забезпечення);

4) норм цивільного права (у частині встановлення базових засад регулювання відносин між сторонами договорів соціального страхування та інших договорів, предметом яких є надання послуг по соціальному забезпеченню);

5) норм фінансового права (у частині встановлення механізмів фінансового виконання зобов'язань по соціальному забезпеченню);

б) норм, які не входять у які-небудь інші галузі, крім права соціального забезпечення (у частині встановлення суб'єктивних прав громадян на соціальне забезпечення).

За такого підходу важко визначити предмет права соціального забезпечення та провести його відмежування від інших галузей права. Віднесення права соціального забезпечення до комплексних галузей права є дискусійним, оскільки багато галузей права первісно виділились із цивільного та адміністративного права і за цією ознакою їх ніхто не відносить до комплексних.

Критерієм класифікації норм права на галузі у більшості випадків називають предмет і метод правового регулювання. До

допоміжних відносять: 1) галузеві принципи; 2) функції права; 3) санкції; 4) джерела права; 5) особливості суб'єкта права; 6) мету і зміст правового регулювання; 7) якісну своєрідність і автономність групи норм права; 8) великий масив нормативного матеріалу; 9) заінтересованість суспільства в створенні і розвитку нової галузі права.; 10) особливості механізму правового регулювання; 11) правовий режим; 12) наявність, крім правових норм і інститутів, спеціальних понять і категорій.

5.2. Предмет права соціального забезпечення

Комплекс норм права можна віднести до галузі права за наявності, перш за все, самотійного середовища (правового простору чи правового поля) для правового регулювання, що включає такі категорії, як «сфера», «об'єкт», «предмет», які неоднозначно та суперечливо тлумачаться вченими. Одні фахівці права ці терміни вважають синонімами, а інші роблять спробу віднайти між ними суттєві відмінності.

Сфера (в перекладі – куля) правового регулювання – це суспільні відносини, які врегульовані або можуть бути врегульовані декількома галузями права. Сфера соціального забезпечення, наприклад, регулюється правом соціального забезпечення, адміністративним, фінансовим, трудовим, цивільним тощо правом. Якщо вказані суспільні відносини регулюються однією галуззю права, то мова йде не про сферу, а про об'єкт правового регулювання. На практиці в середині галузі права слово «сфера» часто вживається стосовно пенсійного забезпечення, забезпечення допомогою, надання соціальних послуг і т.ін.

Під об'єктом права розуміють суспільні відносини, які вже врегульовані нормами однієї галузі права або можуть у найближчий час чи в майбутньому бути ними врегульовані, або конкретні майнові і немайнові блага й інтереси, відносини, з приводу яких регламентовані законом. До об'єкта правового регулювання відносять: 1) свідомо-вольові аспекти суспільних

відносин, тобто зовнішню поведінку людей (дії і бездіяльність), що визначається їх свідомістю і волею; 2) суспільні відносини, що регулюються правом, їх носіїв, тобто людей, а також ті умови, в яких вони знаходяться як учасники правових відносин; 3) предмет правового регулювання; 4) соціальну сферу, що включає людей, суспільні відносини та поведінку людей. Фахівці права соціального забезпечення намагаються уникати терміна «об'єкт» або ототожнюють його з предметом правового регулювання. Зазначається, що категорія «об'єкт» більш широке поняття ніж поняття «предмет правового регулювання».

Предмет правового регулювання – суспільні відносини, що врегульовані нормами певної галузі права. Ті відносини, що лише можуть бути врегульовані, належать не до предмета, а до об'єкта правового регулювання. У багатьох публікаціях до предмета правового регулювання включають не тільки ті відносини, що вже врегульовані, але й ті, що можуть піддаватися такому регулюванню. Крім суспільних відносин, до предмета правового регулювання інколи відносять : 1) взаємовідносини людей і держави, людей між собою, соціальні і технічні норми; 2) поведінку людей; 3) установлюючий у сфері правової регуляції особливий порядок (правовий режим), який визначається сукупністю однопорядкових (за їх регулятивно-правовими властивостями і характеристиками) норм права, що становлять право відповідної галузі права. Право регулює поведінку (вчинки, дії) людей, але, коли говорять про суспільні відносини, то мають на увазі всі можливі нюанси, що можуть виникнути у взаємовідносинах між людьми. Суспільні відносини не можна протиставляти поведінці людей.

У публікаціях з права соціального забезпечення соціальні (суспільні) відносини (стосунки) однозначно розглядаються як предмет правового регулювання даної галузі права. Ним є врегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини в цій сфері, що включають суб'єктів цих відносин (отримувачів і надавачів певних видів соціального забезпечення), їх поведінку (вчинки, дії, бездіяльність), об'єкти

(предмети, явища) навколишнього світу, тобто гроші, речі, знижки, послуги тощо або, на думку деяких фахівців, окремі види соціального забезпечення, а також соціальні факти, тобто події і дії, що стали причиною виникнення, зміни чи припинення даних відносин. Будь-яке суспільне відношення у сфері соціального забезпечення складається з цих чотирьох складових (суб'єктів, об'єктів, поведінки, соціальних фактів).

Таким чином, **предмет права соціального забезпечення** – це відносно відокремлена група взаємопов'язаних між собою суспільних відносин, що виникають при реалізації фізичними особами права на соціальне забезпечення.

Суспільні відносини в сфері соціального забезпечення залежно від можливості їх правового регулювання поділяються на дві групи : а) суспільні відносини, які можуть бути врегульовані нормами права, тобто мають правову природу; б) суспільні відносини, що не можуть бути об'єктом права, тобто ті, які не мають правової природи. Предметом правового регулювання і в тому числі в сфері соціального забезпечення, є лише : 1) вольові відносини, що знаходяться під контролем свідомості і волі суб'єктів, тобто розумні відносини; 2) ті відносини, які піддаються зовнішньому контролю з боку держави і суспільства; 3) відносини у випадках, коли в суб'єктів є можливість вибору одного з двох і більше варіантів поведінки; 4) це стійкі і такі, що часто повторюються типові відносини; 5) та поведінка, яка соціально значимо впливає на інтереси інших людей, тобто вони є життєво важливими для фізичної особи чи її сім'ї.

Характерними рисами суспільних відносин у сфері соціального забезпечення є :

- 1) специфічні способи мобілізації, розподілу і використання коштів на соціальне забезпечення;
- 2) загальна економічна природа відносин, оскільки вони мають розподільчий характер;
- 3) специфічне коло суб'єктів цих відносин;
- 4) особливості об'єкта цих відносин;

5) специфіка соціальних фактів, що можуть вести до виникнення, зміни чи припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення;

6) жорстке нормативне регулювання даних відносин.

До структури предмета права соціального забезпечення відносяться як матеріальні, так і процедурні відносини. Матеріальні відносини складають : 1) відносини щодо надання фізичним особам соціального забезпечення у грошовій формі (пенсій, допомог, субсидій, компенсаційних виплат); 2) відносини щодо надання різних соціальних послуг у натуральній формі (соціальне обслуговування, натуральна допомога). Процедурними є відносини щодо : а) установлення спеціальними органами фактів, що мають юридичне значення для соціального забезпечення; б) прийняття рішення про надання громадянам соціального забезпечення; в) спорів про соціальне забезпечення у вищестоящих у порядку підпорядкування органах і установах. Так визначають предмет права соціального забезпечення прихильники вузького його розуміння.

Прибічники широкого розуміння предмета права соціального забезпечення до його складу включають процесуальні відносини щодо розгляду справ про соціальне забезпечення в судових органах, суспільні відносини з приводу недержавного соціального забезпечення, надання пільг за професійною ознакою чи соціальних послуг за повну вартість. До цієї галузі права включаються відносини з приводу стипендіального забезпечення, медичної допомоги, безоплатної освіти, надання соціального житла тощо.

Деякі відносини, що схожі з відносинами в сфері соціального забезпечення, не входять до предмета права соціального забезпечення. Це такі :

1) відносини з управління соціальним забезпеченням, які наділені всіма ознаками адміністративних відносин, а, отже, є предметом адміністративного права;

2) трудові (службові) відносини між працівниками організацій (державних органів), що надають забезпечення, які входять до предмета трудового і адміністративного права;

3) частина відносин з формування і розподілу грошових фондів на цілі соціального забезпечення, що відносяться до предмета фінансового права.

Предмет правового регулювання відноситься до фундаментальних проблем права соціального забезпечення. Як молода галузь права вона ще не визначилась зі своїм змістом, переліком відносин, що є об'єктом її регулювання, критеріями, за допомогою яких ці чи інші відносини включаються до даної галузі права тощо.

Перш за все зміст предмета галузі права визначається якоюсь мірою її назвою. Після прийняття Конституції України 1996 року, у якій закріпили право громадян на соціальний захист (ст.46), була зроблена спроба перейменувати право соціального забезпечення на право соціального захисту, що, в свою чергу, призвело до дискусії. Точки зору:

1) „право соціального захисту” є синонімом терміна „право соціального забезпечення”;

2) поняття „соціальний захист” ширше ніж поняття „соціальне забезпечення” і включає окремі відносини, що зараз регулюються трудовим, цивільним, житловим, сімейним і екологічним правом;

3) поняття „соціальне забезпечення” є більш широким ніж поняття „соціальний захист”;

4) право соціального забезпечення і право соціального захисту - різні галузі права зі своїми специфічними предметами.

Формування предмета права соціального забезпечення залежить від розуміння науковцями поняття „соціальне забезпечення”. Чи включаються до джерел фінансування соціального забезпечення кошти громадян (участь у недержавних пенсійних програмах), сплата єдиного соціального внеску, фінанси приватних закладів соціального обслуговування тощо?

Постійно ведуться дискусії щодо груп суспільних відносин, які бажано включити до права соціального забезпечення та суспільних відносин у сфері соціального забезпечення, які розглядаються в рамках адміністративного, фінансового, трудового та цивільного права.

Фахівцями права соціального забезпечення робиться спроба виділити критерії, за допомогою яких ті чи інші суспільні відносини бажано включити до права соціального забезпечення. Сьогодні найчастіше називають такі критерії, відповідно до яких той чи інший вид забезпечення необхідно визнавати соціальним:

1) джерела фінансування – спеціальні державні позабюджетні фонди, державний бюджет, фонди соціальної підтримки населення;

2) коло осіб, які підлягають забезпеченню;

3) умови надання забезпечення – настання відповідних обставин, указаних у законі;

4) мета надання забезпечення – вирівнювання соціального стану окремих категорій громадян з іншими членами суспільства.

В українській фаховій літературі критеріями, за якими суспільні відносини можуть відноситись до предмета правового регулювання права соціального забезпечення, зокрема, називають :

1) відсутність, втрата чи недостатність засобів до існування і (або) потреба в сторонньому догляді чи особливий статус особи;

2) мета створення фондів соціального забезпечення та здійснення з них матеріального забезпечення.

5.3. Особливості врегульованих нормами права моделей суспільних відносин у сфері соціального забезпечення

Із середини ХХ ст. в радянській правовій науці інтенсивно почали досліджувати проблематику юридичних способів впливу на суспільні відносини, що отримала назву „методи правового

регулювання”. Цим терміном замінили інший – „способи правового регулювання” . Опубліковані монографії, наукові статті та відповідні параграфи навчальної літератури вказують, що тематика досліджень значно ширша ніж прийнята науковцями назва.

У теорії права під способами правового регулювання розуміють установлену в нормах права юридично значиму інформацію, яка містить позицію держави стосовно існуючих чи майбутніх суспільних відносин (недопущення, необхідність, бажаність або нейтральна позиція), що наділена властивістю за допомогою загального психологічного і спеціального юридичного механізму впливати на поведінку людей. У залежності від напрямку регулювання виділяють три основні способи: позитивне зобов’язання, заборона і дозвіл. Способи правового регулювання є первинними, а методи похідними від способів інструментами. Якщо спосіб розглядається з позицій впливу права на поведінку людей на підставі одиначної норми або обмеженої групи норм, то метод вважається одним із критеріїв розмежування цілих галузей права.

Метод правового регулювання - це сукупність прийомів, способів і засобів, за допомогою яких право впливає на суспільні відносини. У більшості випадків метод правового регулювання розглядають за такими параметрами: 1) порядок установлення прав і обов’язків сторін (із закону, акта застосування права, договору і т. ін.); 2) ступінь самостійності суб’єктів при виникненні прав і обов’язків (рівність сторін чи відношення влади і підпорядкування); 3) способи регулювання активності суб’єктів права (заборона, припис, дозвіл, рекомендація, заохочення); 4) способи забезпечення прав і обов’язків (судовий та позасудовий порядок). На підставі поєднання цих компонентів розрізняють два методи правового регулювання: диспозитивний (автономії) та імперативний (авторитарний).

В юридичній літературі висловлені різні міркування щодо методу правового регулювання: одні вважають, що кожна галузь права має свій метод правового регулювання, інші

дотримуються думки, що в усіх галузях права використовується єдиний метод правового регулювання, а треті стверджують про наявність у праві як галузевих методів правового регулювання, так і загального методу правового регулювання. Серед фахівців права соціального забезпечення є прихильники всіх трьох точок зору. Окремі науковці вважають, що галузь права має не один, а декілька методів правового регулювання.

У даний час частіше говорять не про єдиний метод правового регулювання, а про систему методів правового регулювання як сукупність прийомів і способів юридичного впливу на суспільні відносини, що є предметом правового регулювання і стосуються всіх галузей права. Такими методами є диспозитивний і імперативний або диспозитивно-імперативний чи імперативно-диспозитивний.

Особливості правового впливу на окремі групи суспільних відносин складають метод правового регулювання тієї чи іншої галузі права. У галузях права діють не тільки загальноправові методи правового регулювання, але й методи, що притаманні даній галузі права.

У праві соціального забезпечення певний час популярними були такі галузеві методи правового регулювання:

- **метод державних надань.** Він складається з трьох елементів: а) надання одному із суб'єктів правовідношення (громадянину) матеріальних благ аліментарного характеру; б) надання йому ж установлених законом правових можливостей для визначення своєї поведінки; в) покладення на інший суб'єкт (орган, що здійснює соціальне забезпечення) обов'язку надати громадянам указане забезпечення або вчинити в зв'язку з цим певні дії. Головна відмінна риса методу державних надань - безеквівалентне надання громадянам різного роду матеріальних благ аліментарного характеру з державних джерел і коштів кооперативно-колгоспних і громадських організацій. Цей метод ще називали надавально-сприяючим;

- **метод нормативного регулювання права соціального забезпечення.** Специфіка цього методу полягає в тому, що він

об'єднує ряд особливих способів і прийомів, за допомогою яких держава впливає на суспільні відносини, що виникають при здійсненні громадянами права на відповідні види соціального забезпечення з метою більш повного і всебічного задоволення матеріальних та культурних потреб престарілих і непрацездатних членів суспільства та надання допомоги сім'ї;

- **метод соціально-аліментарних домагань і надань.** Це особливе поєднання юридичних прийомів і способів впливу (заборон, велінь, дозволів і матеріальних надань) на суспільні відносини соціального забезпечення, яке гарантує здійснення безоплатного, безеквівалентного розподілу матеріальних благ і послуг із фондів соціального забезпечення на справедливій основі без застосування договірних засад і на принципах усезагальності, високого життєвого рівня і при широкій участі трудящих через органи державного управління, громадські організації і трудові колективи в управлінні соціальним забезпеченням;

- **метод соціальної реабілітації.** За допомогою цього методу встановлюється і надається сприяння в цьому, досягається єдність у регулюванні відносин при виконанні відповідних правових обов'язків по наданню різноманітних матеріальних благ і послуг непрацездатним громадянам:

- **метод сполучення соціального страхування і соціального надання.** Цей метод здійснюється на принципах солідарності та часткової відплатності. Автором цієї ідеї виступила український фахівець права соціального забезпечення Болотіна Н.Б.

Останнім часом багато вчених у галузі права соціального забезпечення дійшли висновку, що, оскільки метод права соціального забезпечення представляє собою складне багатогранне явище, що має цілий ряд компонентів, які входять до нього, недоцільно пробувати визначати його якими-небудь термінами.

Сьогодні в навчальній літературі найчастіше називають такі особливості методу права соціального забезпечення:

1) поєднання імперативного і диспозитивного способів правового регулювання при перевазі першого;

2) поєднання централізованого (на рівні держави) правового регулювання з регіональним (на рівні області), муніципальним (на рівні територіальної громади) і локальним (на рівні, як правило, підприємств, установ, організацій тощо) регулюванням;

3) специфіка юридичних фактів (основними з яких є події, що не залежать від волі людини);

4) специфіка санкцій (як правило, це правообмежуючі та правовідновлюючі, а караючі не застосовуються);

5) відносна автономність суб'єктів по відношенню один до одного;

6) відносний характер прав громадян як суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин та недопустимість прийняття рішення органом соціального забезпечення на свій розсуд;

7) позасудовий і судовий порядок захисту порушеного права громадян у сфері соціального забезпечення.

Ряд учених запропонували розглядати питання методу права соціального забезпечення в рамках механізму правового регулювання чи правового режиму або особливостей моделей суспільних відносин у сфері соціального забезпечення. Ці пропозиції заслуговують подальшого детального дослідження з боку фахівців права соціального забезпечення.

На думку автора цього посібника, проблематику методів правового регулювання найкраще розглядати в рамках такої категорії, як „особливості врегульованих нормами права моделей суспільних відносин у певній сфері”. Адже основним елементом права є норма права і саме в нормах права необхідно шукати відмінності, які в своїй сукупності становлять специфічний критерій відмежування однієї галузі від іншої.

Особливості врегульованих нормами права моделей суспільних відносин у сфері соціального забезпечення як

критерій поділу права на окремі складові і відмежування їх однієї від іншої включають такі елементи:

- **мету соціального забезпечення.** Нею є надання необхідних засобів до існування в грошовій чи натуральній формі непрацездатним особам, а в окремих випадках працездатним громадянам, які опинилися у важкій життєвій ситуації, для підтримки їх на певному рівні життєдіяльності. Указана мета реалізується через правове регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення;

- **залежність рівня соціального забезпечення від фінансових можливостей держави.** В економіці постійно відбуваються підйоми та спади. Під час економічних криз виникають труднощі з матеріальним забезпеченням населення. Усі ці нюанси слід урахувувати при встановленні рівня соціального забезпечення. З цією метою створюються різноманітні фонди, які й виступають джерелом фінансування соціальних виплат та надання соціальних послуг. В інших галузях права така жорстка залежність від стану економіки відсутня;

- **особливості предмета правового регулювання.** Право соціального забезпечення регулює суспільні відносини з приводу надання в індивідуальній формі матеріальних благ особам у разі настання відповідного соціального випадку, наслідком якого є втрата повністю чи частково джерел і засобів до існування або понесення додаткових витрат. Особливості предмета правового регулювання виявляються в його елементах (суб'єктах, їх поведінці, об'єктах, соціальних фактах). У праві соціального забезпечення особами, між якими можуть виникнути відповідні відносини, є орган соціального забезпечення (надавач матеріального забезпечення) та фізична особа чи сім'я (отримувач матеріального забезпечення). Їх поведінка в сфері соціального забезпечення потребує впорядкування. Об'єктом правового регулювання виступають кошти (пенсії, соціальна допомога, субсидії тощо) та соціальні послуги і в тому числі в натуральній формі. Соціальними

фактами виступають події, унаслідок яких особа опинилась у складній життєвій ситуації і потребує допомоги. Зміст елементів предмета правового регулювання в кожній галузі права свій (див. § 5.2).

- **способи фіксації норм права (порядок установлення прав і обов'язків учасників відносин у сфері соціального забезпечення).** За допомогою таких прийомів, як припис (позитивне зобов'язання), дозвіл і заборона здійснюється закріплення бажаної для держави поведінки людей у сфері соціального забезпечення. Це здійснюється за допомогою двох основних способів – імперативного та диспозитивного з суттєвою перевагою першого;

- **особливості правового статусу суб'єктів правовідносин у сфері соціального забезпечення.** До специфічних рис цих суб'єктів правовідносин належать такі: 1) хоча правовідносини в сфері соціального забезпечення є майновими, але учасники їх не є рівними, як у цивільному праві, і не перебувають між собою у підпорядкуванні, як в адміністративному праві. Суб'єкти цих відносин є економічно нерівними, але й адміністративно незалежними один від одного; 2) майнові права, що належать фізичним особам, мають абсолютний характер і користуються свободою вибору поведінки, а майнові обов'язки покладаються на органи соціального забезпечення; 3) права людини в сфері соціального забезпечення встановлюються за допомогою правомочних норм і виражені в формі дозволів. Правовий статус органів соціального забезпечення визначається зобов'язуючими нормами;

- **обумовленість виникнення, зміни і припинення правовідносин специфічними юридичними фактами.** Процедурні правовідносини можуть виникати на підставі й одного юридичного факту (заяви особи), а матеріальні – лише за наявності певного юридичного складу. Юридичні факти (соціальні випадки) обумовлені соціальними ризиками і тому ними, як правило, виступають події (досягнення певного віку, інвалідність, втрата годувальника, наявність дітей, безробіття

тощо). Їх ще називають основними (головними) юридичними фактами. Крім них, у матеріальних правовідносинах до юридичних фактів обов'язково належать дії суб'єктів цих відносин – заява фізичної особи, рішення компетентного органу;

- **особливості санкцій, закріплених у нормах права соціального забезпечення.** За допущені правопорушення в сфері соціального забезпечення до суб'єктів застосовуються правовідновлюючі санкції (застосовуються до фізичних осіб, які умисно допустили матеріальну шкоду), а також правообмежуючі санкції (застосовуються до осіб, які порушили встановлені для них правила, наприклад, неявка без поважних причин на прийом до лікаря в разі перебування на лікарняному). Правовідновлюючі санкції не носять штрафного характеру, оскільки особа зобов'язана повернути зайво виплачену їй суму пенсії чи допомоги і при цьому до неї не застосовуються додаткові заходи майнового чи іншого характеру;

- **порядок вирішення спорів.** Захист суб'єктивних прав у сфері соціального забезпечення здійснюється двома способами: в адміністративному та судовому порядку. Специфіка полягає в учасниках процесу (фізична особа та орган соціального забезпечення). У суді справи розглядаються в порядку адміністративного чи цивільного судочинства. В адміністративному порядку справа розглядається органом соціального забезпечення чи його вищестоящим органом;

- **особливості джерел права соціального забезпечення.** Наявність великої кількості підзаконних актів, значної кількості суб'єктів нормотворчої діяльності, особливе поєднання централізованого правового регулювання з регіональним (обласним) та локальним.

Указаний перелік не є вичерпним і його можна продовжити.

5.4. Функції права соціального забезпечення

Термін «функції» не є власне юридичним поняттям. У правовій науці він вживається для характеристики соціальної

ролі держави та права. У нього вкладається подвійний зміст : 1) роль, яку здійснює право в цілому чи окремий його елемент; 2) конкретні напрями правового впливу на суспільні відносини.

Функції права це :

- основні напрями його впливу на суспільні відносини, поведінку людей;

- правова характеристика соціокультурної реальності суспільства і окремих його компонентів;

- соціальна роль, яку воно виконує в організації (упорядкуванні) суспільних відносин, що визначається спрямуванням і методом їх правового регулювання;

- основні напрями правового впливу, що виражають роль права в упорядкуванні суспільних відносин.

Проблематика функцій права в теорії права носить дискусійний характер, що проявляється при висвітленні функцій окремих галузей права.

Функції права соціального забезпечення – це напрями впливу на процес формування відповідної галузі права та реалізації норм у суспільних відносинах у сфері соціального забезпечення з метою здійснення мети і завдань держави щодо соціального забезпечення та захисту населення.

Основні ознаки функцій права соціального забезпечення:

1) становлять собою основні напрями правового впливу;
2) об'єктом правового впливу є суспільні відносини в сфері соціального забезпечення;

3) обумовлені соціальним призначенням права соціального забезпечення;

4) виражають суть права соціального забезпечення;

5) мають сталий характер, оскільки існують тривалий час;

6) здійснюються в певній формі і певними методами.

У теорії права сутність права зводиться до відповіді на три питання: Хто створює право? Кому воно служить? Яким чином виявляється його сутність? Відповіді на ці питання залежать від праворозуміння їх авторів. Сутність права соціального забезпечення проявляється через такі його якісні риси, як його

ознаки, принципи та функції. Сутність права соціального забезпечення полягає в тому, що його нормами, які виражають волю більшості громадян країни, регулюються відносини з приводу розподілу суспільного продукту з метою вирівнювання доходів, підвищення добробуту і задоволення життєвих потреб окремих категорій осіб шляхом надання їм різних видів соціального забезпечення.

Соціальне призначення права соціального забезпечення виражається у фіксації оптимальних правил поведінки людей у сфері соціального забезпечення в нормах цього права, а також у втіленні цих норм права в суспільні відносини. Соціальне призначення норм цієї галузі права найбільш рельєфно проявляється в його функціях.

Формами здійснення функцій права соціального забезпечення є :

1) **інформаційний вплив**, що виражається в тому, що норми права соціального забезпечення містять інформацію про види, форми і розмір (обсяг) соціального забезпечення, яка впливає на свідомість людей;

2) **орієнтаційний вплив**, що проявляється в націленні людей на певні моделі поведінки, наприклад, на придбання страхового стажу більшої тривалості або на участь у недержавних пенсійних фондах тощо;

3) **правове регулювання**, що виявляється в безпосередньому впливі на поведінку учасників суспільних відносин у сфері соціального забезпечення.

Методами здійснення функцій права соціального забезпечення виступають : 1) переконання, що включає цілісну систему різноманітних заходів, прийомів впливу на свідомість людей, а через свідомість – на їх поведінку; 2) заохочення, що полягає в стимулюванні певної поведінки особи під дією мотиву, що виникає внаслідок взаємодії потреб та інтересів цієї особи з передбаченими у нормативно-правових приписах конкретними моральними та/або матеріальними благами, які вона потенційно може отримати; 3) примус, що проявляється в локалізації,

нейтралізації недопущенні правопорушень. За допомогою цих методів спрямовується у відповідному напрямку поведінка надавачів і отримувачів окремих видів соціального забезпечення.

Функції права соціального забезпечення поділяються на загальносоціальні та спеціально-юридичні. До загальносоціальних відносяться функції соціального забезпечення (економічна, політична, соціальна, реабілітаційна, демографічна, інформаційна). Друга група функцій фахівцями права соціального забезпечення, як правило, не висвітлюється.

Спеціально-юридичні функції прийнято поділяти на регулятивні та охоронні. В окремих підручниках з теорії права робиться застереження, що такий поділ є умовним, оскільки регулятивна і охоронна функції реалізують основне соціальне призначення права – впорядковувати суспільні відносини, забезпечити їх стабільність та сталість, і тому через охоронну функцію право регулює поведінку їх суб'єктів, а через регулятивну – охороняє і захищає соціальні цінності. Деякі вчені говорять лише про регулятивну функцію права, але виділяють у ній регулятивно-статистичну, регулятивно-динамічну та регулятивно-охоронну функції. Указані функції краще назвати підфункціями регулятивної функції. І цей поділ є умовним, оскільки важко чітко провести розмежування, особливо між статистичною та динамічною функціями.

На нашу думку, регулюючи суспільні відносини, право виконує дві основні функції: 1) фіксацію чи закріплення оптимальних правил поведінки людей у нормах права; 2) втілення вимог норм права в суспільні відносини. Перша з них реалізується в процесі нормотворення, а друга – у правовідносинах.

Перш ніж приступити до підготовки нормативно-правового акта, що регулює суспільні відносини у сфері соціального забезпечення, необхідно попередньо отримати інформацію щодо: 1) потреби запровадження додаткового виду соціального забезпечення чи припинення надання окремих з них або

внесення коректив в існуючу систему соціального забезпечення; 2) кількості осіб, які потребують цього виду соціального забезпечення; 3) обсягу надання соціального забезпечення в грошовому виразі окремій особі відповідно до фінансових можливостей держави; 4) прогнозу можливих фінансових зловживань з боку надавачів та отримувачів соціального забезпечення.

У процесі підготовки, наприклад, правового акта нормотворчий орган звертає увагу на необхідність: 1) дати вичерпний перелік осіб, які підлягають соціальному забезпеченню та вказати органи, які таке забезпечення надаватимуть; 2) чітко окреслити права й обов'язки учасників правовідносин у сфері соціального забезпечення та механізм безперешкодного їх використання; 3) зазначити юридичні факти, за наявності яких виникають, змінюються і припиняються правовідносини в сфері соціального забезпечення та доступний для громадян порядок їх фіксації та встановлення; 4) визначити джерела фінансування витрат на ці види соціального забезпечення; 5) передбачити гарантії захисту права особи на цей вид соціального забезпечення. Дотримання цих умов у процесі нормотворчої діяльності та юридичної техніки перевіряється під час експертної оцінки проекту нормативного акта, а пізніше під час реалізації його норм.

Функція закріплення оптимальних правил поведінки людей у сфері соціального забезпечення проявляється з моменту виникнення потреби суспільства щодо врегулювання певних відносин і триває до прийняття відповідного нормативного акта та охоплює як правоутворення, так і правотворчість. Указана функція спрямована на первинне регулювання суспільних відносин, оновлення нормативних актів, усунення прогалин у праві та систематизацію нормативно-правових актів у сфері соціального забезпечення.

Регулюванням суспільних відносин у сфері соціального забезпечення займається широке коло суб'єктів правотворчості: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, місцеві

адміністрації, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації. Метою даної функції є координація зусиль цих органів у цій сфері, прийняття професійно підготовлених та стабільних актів, своєчасне реагування на вимоги часу.

Нормативні акти в сфері соціального забезпечення діють з часу набрання ними законної сили і до моменту втрати ними чинності. У цей період на їх базі можуть виникати відповідні правовідносини, відбувається реалізація норм права, здійснюється друга функція права - втілення вимог норм права у суспільні відносини. Зіставляючи поведінку суб'єктів права з нормами права, можна перевірити рівень відповідності вчинків учасників правовідносин вимогам норм права, які регулюють конкретні суспільні відносини. Указана функція якраз і демонструє роботу права, його ефективність та активну роль у житті суспільства і вказує на те, що право регулює, впроваджує в суспільні відносини на стадії конкретного правовідношення.

Основною передумовою здійснення названої функції є виділення законодавцем на відповідний бюджетний рік коштів для фінансування витрат на соціальне забезпечення, в рамках яких і надаватимуться конкретні види соціального забезпечення. Рівень освоєння цих коштів і вказуватиме на ефективність роботи права соціального забезпечення або, іншими словами, на здійснення відповідної функції.

Названа функція тісно пов'язана з реалізацією норм права. Реалізація права – це також втілення норм права в життя, але при її висвітленні звертають увагу на формальний бік проблеми, а саме: етапи процесу реалізації, форми безпосередньої реалізації норм права, стадії застосування норм права тощо. Ці проблеми, як правило, вивчаються в статично як належне. Втілення вимог норм права в суспільні відносини як функція права досліджується тільки в динаміці, “роботі” як реально існуюче явище. Результат реалізації норм права в конкретному правовідношенні і є метою дії функції права соціального забезпечення.

У даній функції права соціального забезпечення знаходить свій вияв предмет галузі права (суспільні відносини в сфері соціального забезпечення), їх завдання (матеріальна підтримка певних категорій осіб), способи правового регулювання (дозвіл, зобов'язання, заборона), соціальне призначення (регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення), цінність (здатність права служити меті і бути засобом задоволення потреб людей у сфері соціального забезпечення), принципи права (провідні засади, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання в сфері соціального забезпечення). Справжня сутність усіх цих категорій може бути виявлена в процесі функціонування права. Функції права виступають критерієм оцінки теоретичних обґрунтувань цих категорій права.

Як функція права соціального забезпечення, втілення вимог норм права в суспільні відносини має на меті відновлення даної соціальної системи та утвердження в суспільстві нормативних начал.

Функції права соціального забезпечення здійснюють прямий вплив на суспільні відносини соціального забезпечення і відносяться до власне юридичних функцій права. Крім того, вказані функції здійснюють непрямий вплив на різні сфери суспільного життя. Напрямки такого побічного впливу називаються загальносоціальними функціями, і в літературі наводиться їх перелік, який у різних авторів суттєво відрізняється за кількістю, назвою та змістом. На думку автора, це не загальносоціальні функції права, а його завдання в різних сферах соціального життя.

Слід розрізняти функції права соціального забезпечення як галузі права, окремого правового інституту цієї галузі права, як однієї з галузей юридичної науки і навчальної дисципліни. Це різні поняття, і їх не можна плутати.

5.5. Система (структура) права соціального забезпечення

Учені право соціального забезпечення досліджують за допомогою системного підходу, що полягає в дослідженні об'єкта (права) як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними. Його суть полягає в реалізації вимог загальної теорії систем, згідно з якою кожен об'єкт в процесі його дослідження повинен розглядатися як велика і складна система і, одночасно, як елемент загальної системи. Системний підхід означає, що будь-який об'єкт розглядається з використанням таких восьми його аспектів: 1) системно-елементного або системно-комплексного, який полягає у виявленні елементів – складових даної системи; 2) системно-структурного, який полягає у з'ясуванні компонентів і елементів, внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами даної системи, що дозволяє отримати уявлення про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи; 3) системно-функціонального, який потребує виявлення функцій, для виконання яких створені й існують відповідні системи; 4) системно-цільового, який означає необхідність наукового визначення завдань і підзавдань системи, їхніх взаємних зв'язків між собою; 5) системно-ресурсного, який полягає в ретельному виявленні ресурсів, потрібних для функціонування системи, для вирішення системно тієї або іншої проблеми; 6) системно-інтеграційного, який полягає у визначенні сукупності якісних властивостей системи, що забезпечують її цілісність і особливість; 7) системно-комунікаційного, який означає необхідність виявлення зовнішніх зв'язків даної системи з іншими, тобто її зв'язків з навколишнім середовищем; 8) системно-історичного, який дозволяє з'ясувати умови в часі, які вплинули на виникнення досліджуваної системи, пройдені нею етапи, сучасний стан, а також можливі перспективи розвитку.

Системний підхід базується на таких категоріях, як „система” (сукупність елементів і зв'язків між ними),

„структура” (спосіб взаємодії елементів системи за допомогою певних зв’язків), „процес” (динамічна зміна системи в часі), „функція” (робота елемента в системі), „етап” (положення системи щодо інших її положень) тощо. Принципами системного підходу є: 1) цілісність, яка дозволяє розглядати систему одночасно і як єдине ціле, і як підсистему вищестоящих рівнів; 2) ієрархічність побудови, тобто наявність множини (принаймні двох) елементів, які розташовані на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня; 3) структуризація, яка дозволяє аналізувати елементи системи і їх взаємозв’язки в рамках конкретної організаційної структури; 4) системність – властивість об’єкта володіти всіма ознаками системи.

Термін „система” в перекладі з грецької мови означає ціле, що складається з частин. У праві цей термін розглядається як юридико-доктринальна категорія. Система права (структура права), що виражає внутрішню узгодженість та єдність юридичних норм і водночас їх поділ на відповідні галузі й інститути.

У літературі в структурі права виділяють: 1) право в цілому; 2) галузь права; 3) підгалузь права; 4) інститут права; 5) норму права; або: 1) норму права; 2) галузь права; 3) підгалузь права; 4) інститут права; 5) субінститут права; чи: 1) норми права; 2) інститути права; 3) підгалузі права; 4) галузь права; або: 1) міжгалузеві комплекси; 2) галузі; 3) підгалузі; 4) інститути права.

Система права соціального забезпечення – це виявлення норм права, що регулюють суспільні відносини в сфері соціального забезпечення як первинного структурного елемента даної галузі права та об’єднання їх у певні взаємопов’язані компоненти (правові інститути, підгалузі права) з одночасним розміщенням цих структурних елементів у відповідній послідовності залежно від того, яку роль вони відіграють всередині цього єдиного цілого.

До структури системи права соціального забезпечення належать:

- **норма права.** Вона є первинним і найменшим елементом системи права. Це врегульоване нормами права правило поведінки, що охороняється державою і наділене ознаками права. У свою чергу норма права як окрема система має свою структуру, тобто складається з гіпотези, диспозиції та санкції;

- **правовий інститут.** Це основний елемент системи будь-якої галузі права, який представлений сукупністю правових норм, що регулюють однорідну групу суспільних відносин. Усі, без виключення, норми права повинні бути включені до складу якого-небудь правового інституту. Останні можуть бути галузевими чи міжгалузевими;

- **підгалузь права.** Це об'єднання декількох правових інститутів однієї і тієї ж галузі права. Зовнішнім вираженням підгалузі є наявність у ній такої групи норм, яка містить загальні принципові положення, що притаманні декільком, але не всім правовим інститутам цієї галузі права. У праві соціального забезпечення окремі вчені виділяють такі підгалузі права, як загальнообов'язкове державне соціальне страхування та державне соціальне забезпечення або пенсійне право, право соціальної допомоги, право соціального обслуговування.

Багато фахівців права виступає проти підгалузей права, оскільки останні мають „сепаратистський” характер і постійно прагнуть до виокремлення з відповідної галузі права. Через це у рамках правового інституту вони виділяють генеральні інститути, субінститути чи підінститути, але чітко не визначають їх межі та різницю між ними. Специфіка соціально-забезпечуючих правовідносин така, що з них не можна сконструювати окремі галузі права з особливим предметом правового регулювання. Визнання в праві соціального забезпечення наявності підгалузей права робить зайвим використання в цій галузі права таких категорій, як „генеральний інститут”, „субінститут”, „підінститут”.

Структурні елементи (норми права, правові інститути, підгалузі права) у своїй сукупності становлять систему при умові, що вони перебувають між собою в певних правових зв'язках (підпорядкування, координації, функціональній залежності тощо).

Система галузі права дає можливість науково обґрунтувати розташування правових норм усередині права соціального забезпечення. Основним критерієм тут виступає роль, яку відіграють норми права соціального забезпечення. Одні з них мають значення для всієї галузі права, а інші – лише для окремих правових інститутів чи комплексів. За цим критерієм норми права поділяються на загальні та особливі.

Загальна частина права соціального забезпечення складається з правових інститутів, які містять норми, що стосуються всіх суспільних відносин, які є предметом регулювання даної галузі права. В окремих навчальних підручниках зазначається, що Загальна частина права соціального забезпечення не може мати самостійних інститутів, оскільки являє собою лише сукупність відповідних норм, без їх організації всередині цієї частини, а в інших – навпаки, стверджується, що Загальна частина цієї галузі складається із самостійних правових інститутів (правосуб'єктність, соціальні ризики). Одні вчені вважають, що Загальна частина права соціального забезпечення сформувалась, а інші, – що тільки йде процес її формування. Відсутність кодифікованих нормативних актів не дає можливості чітко окреслити інститути Загальної частини права соціального забезпечення.

Прилипко С.М., Ярошенко О.М., Москаленко О.В. до Загальної частини права соціального забезпечення включають норми, які закріплюють специфіку і загальні положення та правові інститути галузі, а саме ті, що: а) окреслюють сферу дії і предмет галузі; б) визначають правовий статус громадян у сфері соціального забезпечення; в) регламентують інститут правосуб'єктності чи правовий статус суб'єктів; г) установлюють загальні принципи права соціального

забезпечення; д) містять вказівки щодо джерел цієї галузі; е) указують на підставу виникнення, зміни чи припинення соціально-забезпечувальних правовідносин; є) називають організаційно-правові форми соціального забезпечення; ж) визначають види соціального забезпечення. У літературі це найбільш повне визначення змісту Загальної частини даної галузі права.

Загальна частина галузі права соціального забезпечення вченими конструюється за аналогією інших галузей права (трудового, адміністративного, фінансового та ін.). Нормативний акт, який би регулював загальні питання цієї галузі, відсутній. Ученими з усього масиву нормативних актів виокремлюють окремі норми і на їх базі визначаються інститути Загальної частини цієї галузі права.

У публікаціях висловлені різні думки щодо Загальної частини цієї галузі права, які пов'язані з тим, що продовжується процес її формування за допомогою групування норм у певні інститути. Зараз у цю частину включають норми, що визначають:

- зміст, обсяг та межі права на соціальне забезпечення як одне з основних конституційних прав людини;
- коло суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин, їх правосуб'єктність та права і обов'язки;
- форми і види соціального забезпечення;
- галузеві принципи;
- юридичні факти;
- предмет правового регулювання, основні завдання галузі;
- способи і форми захисту прав та інтересів у сфері соціального забезпечення;
- державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії;
- строки в сфері соціального забезпечення.

До вказаної частини деякі науковці включили інститути обчислення середньомісячного заробітку і страхового стажу, але вони охоплюють не всі, а лише частину видів соціального забезпечення.

У свою чергу інститут способів і форм захисту прав та інтересів у сфері соціального забезпечення може включати норми, що стосуються:

- юридичної відповідальності (норми, які містять санкції за порушення обов'язків у правовідносинах соціального забезпечення);

- установлення юридичних фактів (норми, що регулюють процедуру діяльності органів держави по встановленню обставин, які впливають на виникнення права громадян на різні види забезпечення);

- правозастосовуючої діяльності в сфері соціального забезпечення (норми, які встановлюють процедуру здійснення громадянами своїх прав на різні види забезпечення);

- вирішення спорів про соціальне забезпечення (норми, що регулюють відносини, які виникають у процесі врегулювання розбіжностей між громадянами і органами, що надають забезпечення).

Спірним є віднесення інституту соціальних ризиків до загальної частини галузі. Соціальні ризики не є юридичними фактами. Категорія „соціальні ризики” застосовується тільки в загальнообов'язковому державному соціальному страхуванні, а державне соціальне забезпечення йому не надає юридичного значення. З переліку можливих соціальних ризиків навряд чи можна сформулювати правовий інститут.

Щодо структури Особливої частини галузі існує дві основні точки зору: одні вчені вважають, що вона складається лише з правових інститутів, а інші допускають виділення в ній ще підгалузі (підгалузей) права. Окремі науковці висловились проти можливості формування в ній певних підгалузей, але допускають наявність наукових підгалузей (у науці права соціального забезпечення).

Противники підгалузей вважають, що пенсійні відносини становлять ядро галузі права соціального забезпечення і якщо їх виділити окремо (пенсійне право), то зникне і сама галузь. Такі аргументи не є переконливими. Відносини по забезпеченню

пенсіями і допомогами, а також по наданню соціальних послуг є рівнозначними та нероздільними і тому виділення окремих підгалузей не веде до зникнення галузі права. „Федералізація” галузі не веде до обов’язкового створення нової галузі права.

Серед законодавства про соціальне забезпечення найбільш виділяються нормативні акти, що регулюють пенсійні відносини. Серед них можна виділити норми, що регулюють загальні питання пенсійного забезпечення (Загальна частина підгалузі) та норми, що стосуються окремих видів пенсійного забезпечення (Особлива частина підгалузі). В Україні вже опубліковано ряд навчальних посібників з пенсійного забезпечення, які дають уявлення про цю підгалузь права та правові інститути, що входять до неї.

У підгалузі з умовною назвою „пенсійне право” можна виділити такі правові інститути: 1) пенсії за віком у солідарній системі; 2) пенсії по інвалідності у солідарній системі; 3) пенсії у зв’язку з втратою годувальника в солідарній системі; 4) пенсії по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 5) пенсії у зв’язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 6) спеціальне пенсійне забезпечення (перебуває в стадії інтенсивного реформування); 7) пільгові пенсії; 8) пенсії за вислугу років; 9) призначення і виплата пенсій; 10) пенсійні виплати за рахунок коштів накопичувальної системи загальнообов’язкового державного пенсійного страхування; 11) недержавне пенсійне забезпечення. Цей перелік правових інститутів пенсійного права не є вичерпним, але наочно демонструє наявність у праві соціального забезпечення окремої підгалузі права.

Багато науковців припускає наявність у праві соціального забезпечення такої підгалузі права з умовною назвою „право соціальної допомоги” (допомогового права тощо). З багаточисельних нормативних актів, що регулюють правовідносини в сфері надання соціальних допомог, також можна виділити загальні норми та норми щодо надання окремих

видів соціальної допомоги. Ця підгалузь перебуває в стадії інтенсивного формування.

У допомоговому праві можна виділити такі правові інститути: 1) допомога по тимчасовій непрацездатності; 2) допомога по вагітності та пологах; 3) відшкодування збитків, заподіяних працівникові каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним своїх трудових обов'язків; 4) допомога на поховання; 5) допомога по безробіттю; 6) державна допомога сім'ям з дітьми; 7) державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; 8) державна соціальна допомога інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; 9) державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам; 10) компенсаційні виплати та допомоги громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 11) тимчасова державна допомога дітям; 12) соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; 13) допомога на догляд; 14) одноразова матеріальна допомога особі, яка постраждала від торгівлі людьми; 15) одноразова винагорода жінці, якій присвоєне почесне звання України „Мати-героїня”; 16) житлові субсидії; 17) державна допомога дітям віком до 16 років, інфікованим вірусом імунодефіциту людини або хворим на СНІД; 18) одноразова матеріальна допомога інвалідам та непрацездатним особам; 19) державна допомога особам, яким виповнилося 100 і більше років; 20) разова грошова допомога до Дня Перемоги; 21) одноразові грошові допомоги біженцям; 22) допомоги, що надаються за місцевими програмами; 23) інші державні соціальні допомоги. Деякі з цих допомог можна згрупувати в окремі правові інститути.

Висловлена думка про наявність у праві соціального забезпечення третьої підгалузі права – „права соціального обслуговування”. З приводу соціального обслуговування прийнято багато нормативно-правових актів. Вони також містять загальні і спеціальні норми. Види соціального обслуговування становлять окремі правові інститути цієї підгалузі права.

Предмет, форми і види соціального обслуговування передбачені Законом України „Про соціальні послуги”.

Крім підгалузей права, до Особливої частини права соціального забезпечення належать і окремі правові інститути, наприклад, страхового і трудового стажу, обчислення середньомісячного доходу для надання певних видів соціального забезпечення тощо.

5.6. Право соціального забезпечення в системі права України

Характеристика права соціального забезпечення як самостійної галузі права не буде повною без визначення місця цієї галузі права серед інших, зокрема, конституційного, адміністративного, фінансового, трудового, цивільного, медичного і соціального права.

І. У кінці ХХ ст. правознавці колишнього СРСР повернулися до розгляду проблем поділу права на публічне та приватне. Не обминули цієї теми і фахівці права соціального забезпечення, які в поглядах на ці питання розділились на дві групи: одні право соціального забезпечення відносять до публічного права, а інші дійшли висновку, що визначена галузь права містить норми як публічного, так і приватного права.

У рамках соціально-страхових відносин виникають приватно-публічні соціально-забезпечувальні відносини. Сьогодні в праві соціального забезпечення переважають норми публічного права, але в процесі розширення правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення роль норм приватного права буде зростати.

Розмежування права на публічне і приватне пов'язане з поділом норм права за галузями українського права, тобто таке розмежування не є окремим елементом між правом у цілому та його галузями. Поділ цей носить умовний характер. В існуючій системі права норми права тісно пов'язані між собою та переплетені, оскільки приватне право не може існувати без

публічного, а суспільний інтерес у більшості випадків спрямований на задоволення приватних інтересів. Це відноситься і до права соціального забезпечення.

II. У західній літературі, починаючи з ХХ ст., соціальне право (законодавство) тлумачиться переважно в двох розуміннях: вузькому та широкому. У вузькому розумінні воно включає трудове право, соціальне страхування і соціальне обслуговування, а в широкому - до названих ще відносять медичне обслуговування, державну охорону здоров'я, поліпшення житлових умов та народну освіту.

У сучасній українській правовій літературі наведені різні концепції соціального права (соціального законодавства). За однією із цих концепцій соціальне право – це комплексне правове утворення, яке об'єднує різні галузі та інститути права (конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, екологічного права, права соціального забезпечення та інші), спільною метою яких є соціальний захист населення.

Прихильники соціального права ставлять його нарівні з публічним та приватним правом, оскільки в ньому останні органічно поєднуються. Соціальне право є гармонійним поєднанням ознак публічного і приватного права, що виділяє його в окремий вид права. Соціальне право інколи називають гуманітарним правом.

Соціальне право можна визначити як сукупність окремих галузей права, спрямованих на соціальний захист населення. Його інколи відносять до надгалузей, що повинні будуватись за іншими ознаками ніж галузі права. Окремі вчені соціальне право відносять до самостійної галузі права або до комплексних галузей права. Найпростіше об'єднати кілька галузей в одну, але виникає проблема в формуванні її загальної частини. Комплексна галузь вимагає чіткого відмежування виділених правових інститутів від тих, що залишились у материнських галузях права. На жаль, прихильники соціального права як комплексної галузі права так і не змогли визначити предмет правового регулювання всіх галузей права, що підпали під

«реформування». Соціальне право як галузь права не має перспективи розвитку і не має практичного значення для науки. Водночас необхідно продовжувати розробку концепцій соціального права як галузі законодавства, що має наукове та практичне значення.

Більшість дослідників право соціального забезпечення включають до складу соціального права на правах складової частини чи підгалузі. Деякі фахівці ототожнюють право соціального захисту та соціальне право, а значить ставлять знак рівності між останнім та правом соціального забезпечення.

Проблематику соціального права найдоцільніше розглядати в рамках конституційного права при розкритті змісту такого правового інституту, як права, свободи та обов'язки людини та громадянина, що регулює, в тому числі відносини, спрямовані на забезпечення реалізації належних особі основних соціальних прав. Отримані результати стануть підґрунтям для подальших досліджень, але вже в межах відповідних галузей права при конкретизації тих чи інших соціальних прав.

III. Якщо в навчальній літературі ототожнюються поняття права соціального забезпечення та права соціального захисту, то в наукових публікаціях робиться спроба їх розмежування. Ці галузі тісно пов'язані, але мають різні предмети правового регулювання. Якщо метою права соціального забезпечення є матеріальне забезпечення особи в індивідуальній формі, то право соціального захисту населення націлене на створення умов для забезпечення гарантування та реалізації колективних прав у сфері життєдіяльності людини. У даний час проблематика формування такої галузі права досліджується в рамках права соціального забезпечення, але з часом ці галузі права можуть бути відмежовані одна від одної.

Предметом дослідження права соціального захисту населення є перш за все норми, що закріплюють правовий статус соціальної держави, головні напрями її діяльності і основні завдання, соціальну спрямованість економіки та економічно-соціальні функції держави, засади соціальної політики. Крім

того, до предмета права соціального захисту населення відносяться суспільні відносини, що виникають з приводу:

- закріплення переліку соціальних ризиків як приводу для встановлення певного виду соціального забезпечення чи соціального захисту населення;

- визначення окремих категорій (груп) населення, що потребують соціального захисту та встановлення соціальних пільг;

- установа державних соціальних стандартів та державних соціальних гарантій;

- забезпечення колективних соціальних прав людей, встановлення механізмів їх реалізації;

- соціальної безпеки;

- реалізації права на безпечне для життя і здоров'я довкілля;

- безбар'єрності оточуючого середовища для осіб з особливими потребами;

- користування культурною спадщиною, охорони здоров'я, прав громадян як споживачів;

- соціального супроводу окремих категорій громадян.

IV. Предметом конституційного права, між іншим, є основні права, свободи й обов'язки особи та ступінь їх гарантованості з боку держави. До цих прав відноситься і право на соціальне забезпечення. Право соціального забезпечення конкретизує зміст суб'єктивного права на соціальне забезпечення, його форми і види, включаючи порядок і умови, за яких надається конкретний вид соціального забезпечення, його розмір (обсяг).

V. Предметом адміністративного права є суспільні відносини, що виникають між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування, як по вертикалі, так і по горизонталі, з приводу їхньої виконавчо-розпорядчої діяльності з організації соціального забезпечення громадян. Предметом регулювання права соціального забезпечення є суспільні відносини, що виникають між органами соціального забезпечення, з одного

боку, та фізичною особою, з другого боку, з приводу надання останній конкретного виду соціального забезпечення, тобто перевірки наявності права на певний вид соціального забезпечення, та дотримання встановленого порядку реалізації цього права.

VI. Предметом фінансового права є суспільні відносини, що виникають у процесі акумуляції, розподілу і використання коштів, тобто фінансової діяльності держави. У багатьох підручниках зазначається, що відносини, пов'язані з акумулюванням і використанням коштів різних соціальних фондів, не є предметом права соціального забезпечення, а належать до фінансового права. Окремі вчені з цим не погоджуються. Продовжуються дискусії щодо розмежування предмета правового регулювання фінансових відносин, стосовно соціального забезпечення між цими двома галузями права.

VII. Для права соціального забезпечення важливе значення мають такі правові інститути трудового права, як заробітна плата та охорона праці. Розмір мінімальної заробітної плати повинен бути таким, щоб економічно активні люди могли в працездатному віці забезпечити себе засобами до існування в разі настання складної життєвої обставини, взяти участь у недержавних пенсійних програмах, отримувати мінімальну пенсію за віком, яка б забезпечила їй гідне життя (не нижче реального прожиткового мінімуму) на заслуженому відпочинку. Належна охорона праці на виробництві суттєво скорочує витрати відповідних фондів на надання соціального забезпечення у випадку хвороби та нещасного випадку на виробництві.

Спільним для трудового права і права соціального забезпечення є питання, що пов'язані з трудовим стажем, але в кожній із цих галузей права йому надається різне юридичне значення.

Трудове законодавство враховує особливості правового регулювання праці вразливих верств населення (жінок,

неповнолітніх, осіб зі зниженою працездатністю), що знаходяться під захистом права соціального забезпечення.

VIII. Зараз найбільш дискусійним є питання співвідношення предметів права соціального забезпечення та цивільного права. У навчальній літературі можна знайти твердження, що добровільні і повністю оплачувані види соціального забезпечення (платні соціальні послуги, добровільне медичне страхування, платні медичні послуги, добровільне пенсійне страхування, платні освітні послуги) регулюються нормами цивільного права. Стверджується, що в основу відносин, які функціонують у сфері недержавного пенсійного забезпечення, закладені начала добровільності, а значить і рівності суб'єктів, діяльність яких регулюється цивільно-правовими нормами. Підкреслюється недопустимість, як правило, договірного регулювання соціального забезпечення. Приватно-договірне регулювання соціального забезпечення, що включається у предмет галузі права соціального забезпечення, в кращому випадку обмежується суб'єктами трудового права, яким установлюються в трудовому договорі додаткові види соціального забезпечення за рахунок коштів роботодавця.

Окремі вчені вищеперераховані відносини з добровільного соціального страхування і платні (в повному обсязі) відносини із соціального обслуговування населення відносять до права соціального забезпечення, хоча погоджуються, що вони схожі на цивільно-правові. У той же час договори на соціальне страхування від нещасних випадків і договори на платне чи частково оплачуване соціальне обслуговування відрізняються за своєю природою від цивільних договорів. Договір на соціальне обслуговування обмежується державними стандартами якості соціального обслуговування. Діяльність приватних організацій та індивідуальних підприємців із надання соціальних послуг вимагає спеціального державного ліцензування. Договори добровільного соціального страхування припускають активну участь держави не тільки в конкретному, але і в непрямому управлінні системою недержавного соціального страхування.

Звичайно, що включення цих відносин до права соціального забезпечення змінило б і напрям їх правового регулювання.

IX. Медичне право виникло як галузь міжнародного права, а пізніше на його базі почали формувати національне медичне право. Під ним розуміють сукупність норм, що регулюють суспільні відносини в сфері медичної діяльності чи охорони здоров'я. Щодо правового статусу медичного права висловлені міркування, що це підгалузь права соціального забезпечення, комплексна галузь законодавства, комплексна галузь права.

Остання точка зору переважає, хоча багато фахівців права виступають проти комплексних галузей права і вважають, що комплексними галузями можуть бути лише галузі законодавства.

Сьогодні фахівці права соціального забезпечення не підтримують ідею, що медичне право є однією з підгалузей права соціального забезпечення. У той же час вони вважають, що відносини з приводу надання людині медичної допомоги і медичних послуг безоплатно чи зі знижкою належать до права соціального забезпечення. Серцевиною цієї галузі права є надання соціального забезпечення безкоштовно чи з частковою оплатою. Для медичного права – це не основне, і діяльність медичних установ базується на комерційній основі, тобто для неї байдужі джерела фінансування, основне, щоб здійснювалась оплата в повному розмірі за надані медичні послуги чи надану медичну допомогу.

Право соціального забезпечення та медичне право об'єднують такі юридичні факти, як народження, хвороба, настання інвалідності тощо. Однак засобами права соціального забезпечення забезпечуються матеріальні витрати, що понесла особа в зв'язку із зазначеними обставинами, шляхом надання певного виду соціального забезпечення, а медичне право регламентує відносини з приводу надання допомоги саме медичними засобами.

5.7 Співвідношення системи права соціального забезпечення та системи законодавства про соціальне забезпечення

Система законодавства про соціальне забезпечення - це сукупність чинних нормативно-правових актів у сфері соціального забезпечення, які поділяються відповідно до різних критеріїв на певні складові частини.

На відміну від системи права соціального забезпечення як галузі права система законодавства про соціальне забезпечення характеризується такими ознаками:

- 1) відображає зовнішню видиму форму права;
- 2) її первинними елементами є стаття нормативного акта;
- 3) складається із сукупності правових актів нормативного характеру (форм права), що є формою вираження норм права;
- 4) у її формуванні значне місце займає суб'єктивний характер, що пов'язаний із практичною діяльністю органів соціального забезпечення;
- 5) будується як з урахуванням галузевого принципу, так і без його врахування, тобто нормативні акти можуть містити норми різних галузей права (права соціального забезпечення, конституційного, адміністративного, фінансового, цивільного права та ін.)

Наказом Міністерства юстиції України № 43/5 від 2 червня 2004 року був затверджений Класифікатор галузей законодавства України. Він розроблений для використання при веденні Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів, інших електронних баз даних законодавства України. Під кодом 210.000.000 значиться галузь законодавства «Праця, зайнятість населення, соціальне страхування і соціальне забезпечення. Державна служба». Підгалузь законодавства «Соціальне страхування і соціальне забезпечення» розміщується під кодом 210.270.000. Далі поділ іде за окремими видами соціального забезпечення.

Загальні риси системи галузі права і системи відповідного законодавства повинні знаходитись у єдності і відповідності як форма (система законодавства) і зміст (система права). З іншого боку, система права соціального забезпечення і система його інститутів повинні служити вихідною базою для системи законодавства про соціальне забезпечення.

Первинною складовою частиною системи законодавства про соціальне забезпечення є нормативно-правові акти (закони, укази, постанови, накази, інструкції тощо), які можуть мати складну структуру і поділятися на абзаци, пункти тощо. Кожен з елементів нормативно-правових актів може містити одну або декілька норм права. Крім того, окремі статті нормативно-правового акта можуть закріплювати як конкретні правила поведінки, так і певні їх елементи. Такі складові нормативно-правових актів називаються нормативними приписами.

Норми права як елемент системи права соціального забезпечення знаходять своє вираження в нормативно-правових актах як елементах системи законодавства про соціальне забезпечення або в їх частинах (статтях, абзацах, пунктах). Таким чином, якщо система права – це система узгоджених між собою правил поведінки або їх певних груп, то система законодавства – це певні нормативні акти, їх елементи або групи, у яких указані правила поведінки знаходять своє нормативно-юридичне закріплення.

Окремі науковці вважають, що систему права та систему законодавства слід розглядати як єдине ціле, оскільки право не може мати дві відмінні системи. Неможливо провести межу між нормою права і нормативним актом, оскільки в кінцевому рахунку і те, і інше – це сукупність правових норм, у зв'язку з чим галузі права і галузі законодавства виявляються тотожними за змістом.

5.8 Систематизація законодавства про соціальне забезпечення

Систематизація законодавства – це діяльність з впорядкування чинних нормативно-правових актів у єдину узгоджену систему, з метою забезпечення ефективного правового регулювання. Існує чотири види (форми, способи) систематизації нормативних актів, а саме :

- **облік нормативно-правових актів.** Це збирання, фіксування в логічній послідовності та зберігання нормативно-правових актів, підтримання їх у відповідному контрольному (актуальному) стані з урахуванням усіх змін та доповнень, а також створення спеціальних систем їхнього нагромадження та пошуку. Відомі такі види обліку : журнальний, картковий та електронний. Перші два види обліку сьогодні не застосовуються;

- **інкорпорація.** Це об'єднання групи чинних правових актів у одному збірнику за певним критерієм (хронологічним, тематичним, тощо) без зміни їхнього змісту. Інкорпорація може бути офіційною та неофіційною або предметною, суб'єктною і хронологічною чи загальною, міжгалузевою, галузевою та спеціальною. Результатом інкорпорації є відповідні збірники нормативних актів;

- **кодифікація.** Це змістовна переробка, узгодження й об'єднання певної групи юридичних норм, пов'язаних спільним предметом правового регулювання, в єдиному нормативному акті. У результаті кодифікації видається єдиний, логічно і юридично цільний нормативно-правовий акт. Кодифікація завжди здійснюється на офіційному рівні відповідним нормотворчим органом. Результатом кодифікації можуть бути основи, кодекси, положення, статuti тощо;

- **консолідація.** Це вид систематизації, в процесі якого кілька актів об'єднуються в новому документі. Такий документ (новий нормативний акт) повністю замінює попередній. Усі правові положення нормативного характеру раніше прийнятих актів об'єднуються в ньому без змін, хоча, як правило,

здійснюється їх редакційна правка (усуваються суперечності, повтори тощо). Результатом консолідації є Звід законів.

Фактично консолідованим актом можна назвати Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», що був створений на базі Законів України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» і «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», але перший офіційно був визнаний таким, що втратив чинність, а другий – таким, до якого були внесені зміни і викладений у новій редакції.

У науці права соціального забезпечення ще з радянських часів ведуться дискусії щодо такої форми систематизації законодавства як кодифікація. Інші форми (інкорпорація та консолідація) залишені поза увагою вчених.

У літературі даються такі визначення кодифікаційних нормативно-правових актів:

- Конституція – основний закон, що регламентує основи суспільного, політичного, економічного життя суспільства, права і свободи особи;

- основи законодавства – кодифікований акт, що містить концептуальні поняття, цілі і завдання правового регулювання, принципи, які встановлюють основні напрямки регулювання певної сфери суспільних відносин. Як правило, такий акт складається з нетипових норм – норм-цілей, норм-принципів, норм-дефініцій і забезпечує зв'язок і узгодженість норм тих чи інших галузей або інститутів права (Основи законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування);

- кодекс – єдиний, зведений, юридично і логічно цілісний внутрішньо узгоджений нормативний акт, що має складну структуру і великий обсяг, поділяється на частини : загальну і особливу, розділи та глави;

- статут – кодифікаційний акт, що регулює діяльність певних відомств, міністерств, організацій, ту чи іншу сферу управління;
- положення – кодифікаційний акт, що визначає правовий статус, завдання і компетенцію державних органів і установ;
- правила – кодифікаційний акт, що визначає не правовий статус, а правовий порядок якогось виду діяльності.

Вчені виокремлюють такі основні риси кодифікації : 1) становить собою найбільш складну і досконалу форму систематизації; 2) здійснюють її офіційні органи, що уповноважені на правотворчу діяльність; 3) передбачає створення більш стабільних норм, які розраховані на тривалий період дії; 4) предмет кодифікації, як правило, визначається в залежності від поділу системи законодавства на галузі та інститути; 5) під час кодифікації повинні бути усунені прогалини і внутрішні суперечності у відповідних галузях і інститутах системи законодавства; 6) в результаті кодифікації створюється новий нормативно-правовий акт, що відрізняється якісною новизною правових положень, що містяться в ньому; 7) новий акт регулює значну і обширну сферу суспільних відносин (майнові, трудові, сімейні тощо).; 8) має складну структуру, включає частини, розділи, глави та ін..; 9) підсумковою формою кодифікації є закон, що приймається парламентом; 10) одночасно з кодифікованим актом, як правило, приймається документ (постанова тощо) про порядок введення його в дію.

Підстави розмежування кодифікації і інкорпорації:

- інкорпорація не переслідує мети зміни змісту нормативно-правових актів і об'єднує їх в хронологічному, тематичному чи іншому порядку. В процесі кодифікації перероблюється зміст нормативно-правових актів: вилучаються застарілі норми і створюються нові норми;
- інкорпорація – постійний процес впорядкування діючого законодавства і без зміни його змісту. Кодифікація здійснюється періодично і, як правило, через певний (тривалий) час;

- інкорпорація охоплює всі нормативно-правові акти в рамках часового періоду. Кодифікація охоплює норми, що регулюють групу однорідних суспільних відносин.

- в процесі інкорпорації відповідна діяльність пов'язана з зовнішньою, технічною обробкою нормативно-правових актів. При кодифікації переглядається все законодавство, проводиться ретельний аналіз нормативного матеріалу, формується структура нового нормативного акта;

- результатом інкорпорації є збірник чи звід виданих у різний час нормативних актів. Результатом кодифікації є прийняття нового нормативного акта (кодексу);

- кодифікація завжди здійснюється офіційними державними органами, а інкорпорація здійснюється науковими та навчальними закладами, приватними особами без спеціального офіційного доручення і контролю.

Наявність величезної кількості нормативних актів різної юридичної сили в сфері соціального забезпечення, безсистемне їх прийняття під впливом певних політичних обставин, суперечності та складність у застосуванні спонукають нормотворчі та правозастосовуючі органи до вжиття заходів щодо систематизації таких актів. Серед різних форм систематизації нормативних актів найбільша увага приділяється кодифікації законодавства у сфері соціального забезпечення. Більшість фахівців схиляються до думки про необхідність підготовки та прийняття одного чи декількох кодексів, які би регулювали соціально-забезпечувальні відносини. Тут доречно ознайомитися із зарубіжним досвідом запровадження відповідних кодексів.

У Франції з 1956 року діє Кодекс соціального забезпечення Французької Республіки, де нормативні акти за юридичною силою згруповані в три частини: 1) закони; 2) регламентарні акти Президента і Уряду Франції, що приймаються тільки на підставі висновків Державної Ради; 3) прості декрети Прем'єр-Міністра. Крім того, у Кодекс включені статті відомчих нормативних актів, а також основні положення судової доктрини. Кодекс

регулює значну кількість суспільних відносин у сфері соціального забезпечення і постійно оновлюється. Норми права соціального забезпечення також включені до Кодексу державної служби, Кодексу взаємного страхування, Трудового кодексу, Кодексу цивільних і військових пенсій державної служби тощо. За своєю структурою, порядком прийняття і т.ін. Кодекс соціального забезпечення ФР значно відрізняються від кодексів, що приймаються в Україні.

На відміну від Франції, в Австралійській Республіці відсутній Кодекс про соціальне забезпечення, але прийнята інша форма систематизації законодавства про соціальне забезпечення – інкорпорація. Як і в Україні нормативні акти обліковуються та публікуються в офіційних виданнях. У той же час в Австрії є поширеною практикою розробка вченими неофіційних збірників законодавства під назвою «Кодекс». У Кодексі соціального забезпечення Австрії в алфавітному порядку включені чинні закони в сфері соціального забезпечення. Він включає нормативно-правові акти різного рівня : федеративні закони, федеральний конституційний закон, директиви, накази. Цей Кодекс щорічно перевидається і користується популярністю серед учених і практичних працівників, але на нього не можна офіційно посилатися. У даний час цей досвід можуть використати фахівці права соціального забезпечення України, оскільки офіційні структури в його розробці не беруть участі.

Значний досвід з розробки та прийняття Соціального кодексу накопичений у Німеччині. Рішення про необхідність реформування соціального законодавства було прийнято у 50-ті роки ХХ ст.. 19 березня 1970 р. Уряд Віллі Брандта прийняв рішення переробити на основі єдиних принципів і законодавчо об'єднати всі сфери соціального законодавства. Для цього була створена експертна комісія, яка в 1980 році представила остаточні пропозиції по Соціальному кодексу. Уже з середини 70-тих років ХХ ст. почали приймати окремі томи цього Кодексу, а саме : I «Загальна частина» (1976 р.), II «Базовий соціальний захист осіб, що знаходяться у пошуку роботи»

(2005 р.), III «Підтримка праці» (1998 р.), IV «Загальні приписи щодо соціального страхування» (1977 р.), V «Законне страхування на випадок хвороби» (1989 р.), VI «Законне пенсійне страхування» (1992 р.), VII «Законне страхування від нещасних випадків» (1997 р.), VIII «Допомога дітям і молоді» (1990-1991 р.), IX «Реабілітація і інтеграція інвалідів» (2001 р.), X «Соціально-адміністративні процедури і захист соціальних даних», XI «Соціальне страхування на випадок необхідного догляду» (1995-1996 р.), XII «Соціальна допомога» (2005 р.). Томи I і X становлять Загальну частину, а II-IX, XI і XII – Особливу частину цього Кодексу. З точки зору законодавчої техніки, томи Особливої частини не становлять єдине ціле. Відповідно до § 68 т I до Особливої частини належать й інші закони, що не включені до Соціального кодексу (наприклад, Закони «Про пенсійне забезпечення фермерів», «Про житлові субсидії», «Про батьківську допомогу і батьківські відпустки»). Цей досвід буде дуже корисним для наших офіційних органів, що займаються підготовкою та прийняттям кодифікованих нормативних актів.

Відносно кодифікації соціально-забезпечувального законодавства сформувався три точки зору. Перша з них полягає в тому, що деякі вчені пропонують розробити та прийняти надгалузевий Соціальний кодекс України (так званий звід законів про соціальні права), який би закріпив соціальні права людей у сфері трудових, цивільних, житлових, податкових, соціально-забезпечувальних, освітніх, культурних відносин та охорони здоров'я. У Німеччині концепція Соціального кодексу розроблялась 10 років, а 12 його томів приймалися упродовж 30 років. У даний час в Україні відсутні кваліфіковані кадри для формування експертної комісії з розробки концепції такого Кодексу та впровадження її в життя. Вказана ідея існує на рівні гіпотези і може бути реалізована у віддаленій перспективі. Сьогодні можна проводити експерименти з розробки за допомогою інкорпорації неофіційного Зводу соціального законодавства. Прихильників

вищевказаної ідеї не так уже й багато, особливо тих, які бажають узятись за її реалізацію, при відсутності коштів на фінансування відповідних заходів.

Друга точка зору стосується підготовки галузевого кодифікаційного акта типу Соціального кодексу України чи Кодексу соціального забезпечення (захисту) України тощо. 15 лютого 2013 року за № 2311 вдруге (перший раз у 2012 році) у Верховній Раді України був зареєстрований проект Соціального кодексу України народного депутата А.В. Яценка, що включає загальну та спеціальну частини, 21 розділ та 484 статті. За своїм змістом це галузевий нормативний акт, що регулює суспільні відносини в сфері соціального забезпечення. Він механічно охоплює собою більшість законів України в сфері соціального забезпечення. Наукова концепція підготовки цього акта не була розроблена. Зараз це основний недолік усіх підготовлених проектів кодифікованих актів.

Висловлена пропозиція підготувати Кодекс соціального забезпечення за зразком Європейського кодексу соціального забезпечення. Його структуру можна використати, але український Кодекс не може повністю її копіювати та юридична техніка викладу матеріалу сильно відрізняється від прийомів і способів викладу, що прийняті у міжнародних правових актах.

Кодекс соціального забезпечення України можна з часом підготувати, але за умови створення великого авторського колективу з числа науковців, практичних працівників та за сприяння офіційних органів. Така робота вимагає належного фінансового забезпечення. Передумовою є створення Кабінетом Міністрів України експертної групи з розробки концепції Кодексу соціального забезпечення та зміни підходів до розробки галузевих кодифікаційних актів, що передбачає включення до такого документа правових актів різної юридичної сили (законів і підзаконних актів).

Сьогодні найбільш популярною є третя точка зору, що передбачає створення ряду кодифікаційних актів. Автор цього посібника на науково-практичному семінарі, що проводився в

Києві 23 березня 2005 року, запропонував розпочати підготовку проектів Кодексу про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, Кодексу про державну соціальну допомогу, Кодексу соціального обслуговування та Кодексу про державне пенсійне забезпечення. Деякі з цих пропозицій не втратили своєї актуальності і сьогодні.

У 2002 році Науково-дослідний інститут праці і зайнятості населення Мінсоцполітики і НАН України на замовлення Міністерства соціальної політики України розробили проект Кодексу загальнообов'язкового державного соціального страхування. У Верховній Раді України 12 липня 2000 року був зареєстрований проект Пенсійного кодексу України, авторами якого були Сергієнко О.І. та Сиротюк М.Д., а 16 липня 2014 року в парламенті знову зареєстрували проект Пенсійного кодексу України за авторством Мирного О.Б., Мірошниченка І.М., Леонова Є.В. і Карнаух Т.В. Ці проекти також вимагають доопрацювання. У той же час вони демонструють можливість та реальність прийняття в Україні кодексів з окремих сфер соціального забезпечення.

5.9 Право соціального забезпечення як наука

У нормативних актах термін «наука» визначається як сфера діяльності людини спрямована на одержання (вироблення і систематизацію у вигляді теорій, гіпотез, законів природи чи суспільства тощо) нових знань про навколишній світ, основою якої є збір, постійне оновлення, систематизація, критичний аналіз фактів, синтез нових знань або узагальнень, що описують природні або суспільні явища, які досліджуються, та (або) дозволяють будувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і прогнозувати їх перебіг. Наука – це процес творчої діяльності з отримання нових знань і результат цієї діяльності у вигляді цілісної системи знань, сформульованих на основі певних принципів. Наука - сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення і систематизація об'єктивних знань про дійсність, а

також одна з форм суспільної свідомості. Критеріями науковості, які відрізняють науку від інших форм пізнання, є :

- 1) об'єктивність;
- 2) системність;
- 3) практична націленість;
- 4) орієнтація на передбачення;
- 5) суворота доказовість;
- 6) обґрунтованість;
- 7) достовірність результатів.

Наука оперує такими категоріями :

- теорія – вчення, система ідей, поглядів, положень, тверджень, спрямованих на тлумачення того чи іншого явища. Її розглядають як сукупність узагальнюючих положень, що утворюють науку або її розділ;

- наукова концепція – це система поглядів, теоретичних положень, основних думок щодо об'єкта дослідження, які об'єднані певною головною ідеєю;

- концептуальність – це визначення змісту, суті, смислу того, про що йде мова;

- принцип – це правило, що виникло в результаті об'єктивно-осмисленого досвіду;

- поняття – це думка, відбита в узагальненій формі. Розкриття змісту поняття називають його визначенням;

- науковий факт – подія чи явище, яке є основою для висновку або підтвердження;

- наукова ідея – інтуїтивне пояснення явища (процесу) без проміжної аргументації, без усвідомлення всієї сукупності, зв'язків, на основі яких робиться висновок;

- гіпотеза – наукове припущення, висунуте для пояснення будь-яких явищ (процесів) або причин, які зумовлюють даний наслідок;

- закон – внутрішній суттєвий зв'язок явищ, що зумовлює їх закономірний розвиток;

- судження – думка, в якій за допомогою зв'язку понять стверджується або заперечується що-небудь. Воно робиться через безпосереднє спостереження будь-якого факту або опосередковано – за допомогою умовиводу;

- умовивід - розумова операція, за допомогою якої з певної кількості заданих суджень виводиться інше судження, яке певним чином пов'язане з вихідним;

- проблема - теоретичне або практичне питання, що потребує вирішення; задача, що підлягає дослідженню; ситуація діяльності, яка містить протиріччя наукового, організаційного або іншого характеру і являє собою перепони, що виникають при досягненні суб'єктом цілеспрямованого результату своєї діяльності;

- категорія - найбільш загальні та фундаментальні поняття, які відбивають істотні, всезагальні властивості і відносини явищ дійсності та пізнання;

- аксіома - положення, яке приймається без логічних доказів; початкове положення теорії;

- інтерпретація (тлумачення) - логічна форма, яка дозволяє пояснити, визначити зміст наукових знань про явища та процеси.

Наукове пізнання здійснюється на емпіричному та теоретичному рівнях за допомогою, як правило, трьох груп способів дослідження: 1) методів емпіричного дослідження (спостереження, порівняння, вимірювання, експеримент тощо); 2) методів, що використовуються як на емпіричному, так і на теоретичному рівнях дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція, дедукція, моделювання та ін.); 3) методів, що використовуються на теоретичному рівні дослідження (сходження від абстрактного до конкретного, систематичний, структурно-діяльнісний тощо).

За предметом і способом пізнання розрізняють такі науки : про природу (природничі), суспільство (суспільні) та технічні. Суспільні науки- система знань, що визначає закономірності функціонування суспільства та діяльності особи як суспільної одиниці. До суспільних (соціальних, суспільствознавства) наук належать: 1) соціологія; 2) соціальна психологія; 3) політологія; 4) юриспруденція(право та правознавство); 5) політична економіка; 6) історія; 7) демографія; 8) соціальна статистика; 9) соціальна гігієна та ін.. Виділяють ще гуманітарні науки (мова,

література, музика, філософія, релігія, образотворче мистецтво тощо).

Юридичні науки(юриспруденція)- це система знань про об'єктивні закономірності (необхідності) і випадковості виникнення, розвитку і функціонування права і держави в їхній структурній єдності, їхнє місце і роль у суспільному житті. Юридичні науки можна поділити на такі групи: 1) теоретичні юридичні науки (теорія держави і права, юридична деонтологія, філософія права, соціологія права, порівняльне правознавство); 2) історико-юридичні науки (зарубіжна та вітчизняна історія держави і права, історія правових і політичних вчень); 3) галузеві науки (конституційне право, адміністративне право, трудове право тощо); 4) міжгалузеві науки (юридична деліктологія, житлове, банківське, екологічне право та ін.) 5) організаційні науки (державного будівництва, муніципальне право, судових і правоохоронних органів та ін.); 6) прикладні науки (криміналістика, кримінологія, судова медицина, судова психіатрія, судова бухгалтерія, юридична психологія, правова статистика тощо); 7) міжнародно-правові науки (міжнародне публічне право, міжнародне приватне право тощо). На думку правознавців, основними рисами юридичної науки є: 1) належить до суспільних наук, що має прикладний характер (обслуговує інтереси громадського життя); 2) має властивості точних наук; 3) втілює в собі позитивні якості наук про мислення.

Право соціального забезпечення належить до суспільних наук. Як суспільна наука відносяться до юриспруденції, де включена до групи галузевих наук. У навчальній літературі дають такі визначення права соціального забезпечення як науки, зокрема, це :

- система ідей, теорій та вчень про правове регулювання соціального забезпечення;

- система наукових знань, правових поглядів, ідей про комплекс явищ, що мають місце в соціальній сфері суспільства;

- вчення про соціальне забезпечення, правові форми і види цього забезпечення, вчення про предмет, метод і систему права соціального забезпечення, його принципи і джерела, вчення про правовідносини, що виникають при реалізації норм права соціального забезпечення (їх суб'єкти, об'єкти та зміст);

- система взаємопов'язаних понять, поглядів, висновків, суджень, ідей, концепцій, теорій про право соціального забезпечення;

- комплекс знань про відносини в суспільстві, що з'являються в зв'язку з виконанням державою функцій щодо забезпечення жителів пенсіями, допомогами та іншими видами соціального забезпечення з правовим їх регулюванням.

На підставі цих та інших визначень можна зробити висновок, що право соціального забезпечення як наука – це галузева юридична наука, що складається із системи взаємопов'язаних і взаємоузгоджених ідей, теорій, концепцій, понять, поглядів, висновків, суджень тощо про правові явища в сфері соціального забезпечення.

Наука права соціального забезпечення досліджує відносини в сфері соціального забезпечення, норми права соціального забезпечення, що регулюють ці відносини, законодавчі та інші нормативно-правові акти про соціальне забезпечення, практику їх застосування, а також наукознавчі проблеми права соціального забезпечення. Відповідно до паспорта спеціальності 12.00.05 – трудове право; право соціального забезпечення, що був затверджений Президією ВАК України 8 жовтня 2008 року, напрямками дослідження науки права соціального забезпечення є:

- предмет науки права соціального забезпечення, ефективність науки права соціального забезпечення; генеза науки права соціального забезпечення, їх окремі представники; єдність і система науки права соціального забезпечення; взаємозв'язок науки права соціального забезпечення з іншими науками, зарубіжними науками права соціального забезпечення.

- соціальне забезпечення та його структура. Організаційно-правові форми та види соціального забезпечення;

- конституційні засади права громадян на соціальний захист в Україні. Правовий механізм збереження права на соціальний захист в Україні;

- генеза права соціального забезпечення, тенденції його подальшого розвитку; вплив конституції, галузей публічного та приватного права на право соціального забезпечення. Теоретичні дослідження предмета, методу, системи, функцій, принципів, джерел і суб'єктів права соціального забезпечення. Право соціального забезпечення в системі національного права;

- правовідносини в сфері соціального забезпечення та їх суб'єкти;

- державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії в сфері соціального забезпечення;

- загальнообов'язкове державне соціальне страхування: поняття, види, правове регулювання;

- пенсійне страхування та пенсійне забезпечення в Україні (загальнообов'язкове державне пенсійне страхування; державне пенсійне забезпечення; недержавне пенсійне забезпечення);

- державна соціальна допомога. Соціальне обслуговування та діяльність соціальних служб. Соціальний захист окремих категорій населення України;

- медична допомога

- міжнародно-правове регулювання відносин у сфері соціального забезпечення. Зарубіжне право соціального забезпечення.

Розкриття змісту будь-якої правової науки відбувається через характеристику таких категорій, як об'єкт і предмет наукового пізнання. У той же час є науковці, які ототожнюють предмет і об'єкт пізнання.

Об'єктом науки права соціального забезпечення є правові явища (явища правової дійсності або правова реальність), що виникають у сфері соціального забезпечення і підлягають науковому пізнанню. Об'єкти виступають потенційним

предметом відповідної науки. Повністю вивчених об'єктів не буває, їх пізнання – це безкінечний процес. Термін „об'єкт” указує, що правове явище вивчається не повністю, а фрагментно (частково, у певному аспекті тощо). Об'єктами науки можуть бути соціально-забезпечувальні норми, правовідносини, що виникають на їх базі, відповідна практика, понятійний апарат науки тощо.

Предмет науки права соціального забезпечення – це певні аспекти соціально-забезпечувальних правових явищ, які в своїй сукупності становлять коло питань, що вивчаються даною наукою.

Предметом дослідження науки права соціального забезпечення є: 1) норми права, що регулюють суспільні відносини в сфері соціального забезпечення; 2) суспільні відносини, що складаються в процесі соціального захисту населення і потребують правового регулювання; 3) конкретні правовідносини, що виникають на підставі норм права соціального забезпечення; 4) правозастосовуюча діяльність у сфері соціального забезпечення; 5) історія виникнення права соціального забезпечення як галузі права та науки і перспективи їх розвитку; 6) міжнародно-правові акти з питань права соціального забезпечення; 7) право соціального забезпечення зарубіжних країн.

У результаті вивчення цих явищ науці права соціального забезпечення вдалося: 1) сформулювати понятійний апарат права соціального забезпечення як галузі права та галузі юридичної науки; 2) структурувати соціально-забезпечувальні норми в правові інститути; 3) розробити теорії соціально-забезпечувальних правовідносин, форм (джерел) права соціального забезпечення, системи принципів цієї галузі права тощо; 4) у порівняльному плані проаналізувати правове регулювання соціального забезпечення у зарубіжних країнах; 5) сформулювати висновки щодо систематизації і кодифікації законодавства в сфері соціального забезпечення; 6) внести

пропозиції стосовно проведення назрілих реформ у сфері соціального забезпечення тощо.

Система науки права соціального забезпечення – це групування знань (теорій, вчень, концепцій та ін.) про правові явища в сфері соціального забезпечення у певні блоки і розташування їх у відповідній логічній послідовності. Теоретичні погляди, твердження і судження не є елементами системи науки, а підлягають подальшій формалізації та включенню до тієї чи іншої теорії (вчення, концепції тощо).

У навчальній літературі зазвичай наводиться симбіоз системи науки, галузі і навчальної дисципліни. У них система науки наводиться побіжно, відсутнє чітке розмежування із системою галузі. Система науки права соціального забезпечення повинна включати вчення про:

- понятійний апарат науки (розкриття змісту термінів, що використовуються в науці);
- предмет, способи дослідження та систему науки права соціального забезпечення;
- предмет і особливості моделей суспільних відносин у сфері соціального забезпечення;
- систему, форми (джерела), принципи права соціального забезпечення як галузі права;
- соціально-забезпечувальні правовідносини (поняття, суб'єкти, об'єкти, зміст, юридичні факти та ін.);
- місце права соціального забезпечення в системі національного права;
- юридичну відповідальність у сфері соціального забезпечення;
- організаційно-правові форми і види соціального забезпечення;
- державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії;
- правове регулювання надання конкретного виду соціального забезпечення;
- правозастосовуючу і правотворчу діяльність в сфері соціального забезпечення;

- історію розвитку законодавства про соціальне забезпечення та науки права соціального забезпечення;
- правове регулювання соціального забезпечення в зарубіжних країнах (порівняльний аналіз);
- міжнародно-правове регулювання соціального забезпечення;
- тенденції та перспективи розвитку законодавства у сфері соціального забезпечення.

У свою чергу, у системі науки права соціального забезпечення виділяють Загальну і Особливу частини, а інколи і Спеціальну. У системі науки важко передбачити всі проблеми, над якими працюють фахівці права соціального забезпечення. Система науки вченими завжди розглядається в динаміці, але не в статиці.

5.10 Право соціального забезпечення як навчальна дисципліна

Навчальна дисципліна – це науково обґрунтована система знань, навичок і вмінь, яку відібрано для вивчення в різноманітних освітньо-виховних системах. Конкретний перелік і взаємозв'язок предметів визначається навчальними планами, структурологічними схемами підготовки відповідних фахівців. Згідно з Вікіпедією – це педагогічно адаптована система понять про явища, закономірності, закони, теорії, методи тощо будь-якої галузі діяльності (або сукупності різних галузей діяльності) із визначенням потрібного рівня сформованості у тих, хто навчається, певної сукупності вмінь і навичок.

За кордоном частіше вживається термін «академічна дисципліна». Це галузь знань, яка викладається і досліджена на рівні коледжу або університету. Академічні дисципліни визначаються й визнаються науковими журналами, в яких публікуються результати досліджень, а також науковими співтовариствами, кафедрами або факультетами, до яких належать фахівці в цій сфері. Обов'язковою умовою визнання

академічної дисципліни є її викладання щонайменше у 5-ти університетах з кількістю студентів більше 10000.

Право соціального забезпечення як навчальну дисципліну почали вивчати із 70-х років ХХ ст. спочатку в окремих вузах, а пізніше в усіх, без винятку юридичних вузах та факультетах. Сьогодні важко уявити фахівця права без знання основ соціального законодавства.

Право соціального забезпечення як навчальна дисципліна – це науково обгрунтована система знань, умінь та практичних навичок про механізми правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення, якими повинен оволодіти здобувач вищої (юридичної) освіти в процесі вивчення права соціального забезпечення як галузі національного права та однойменної науки.

Указана дисципліна відрізняється від права соціального забезпечення як галузі права і галузевої науки. Предметом галузі права є норми права і правовідносини, що виникають на їх базі, а предметом науки є наукові погляди, ідеї, концепції про правове регулювання соціально-забезпечувальних правовідносин. Предметом права соціального забезпечення як навчальної дисципліни є система знань про однойменну науку та галузь права.

Право соціального забезпечення як навчальна дисципліна сформувалась під впливом відповідної галузі права, галузі законодавства та галузевої науки. Тому прийнято їх розглядати за метою. Так, метою галузі права є регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення, метою галузевого законодавства є розробка та прийняття нормативних актів, що регулюють соціально-забезпечувальні відносини, метою галузевої науки є розробка наукових концепцій про правові засади соціального забезпечення, а мета навчальної дисципліни – дати теоретичні і практичні знання про право соціального забезпечення.

Навчальна програма дисципліни «Право соціального забезпечення» передбачає її мету та завдання, а також вимоги до

знань і вмінь здобувачів вищої освіти. Метою цієї дисципліни є сприяння в оволодінні здобувачами вищої освіти систематизованими знаннями про науку права соціального забезпечення, в отриманні практичних навичок орієнтування серед масиву нормативних актів у сфері соціального забезпечення та подальше формування в них відповідної правової культури і юридичного мислення. Основними завданнями даної дисципліни є: 1) дати здобувачам вищої освіти необхідні теоретичні знання з правового регулювання надання соціального забезпечення громадянам України; 2) навчити здобувачів орієнтуватися в нормативних актах, що регулюють правовідносини в сфері соціального забезпечення; 3) прищепити здобувачам навички розв'язання правових ситуацій, що виникають при наданні громадянам конкретних видів соціального забезпечення; 4) показати тенденції розвитку соціально-забезпечувального законодавства в сучасних умовах; 5) викликати у здобувачів інтерес до самостійного вивчення окремих правових питань, ведення дослідницької роботи, а також роботи з юридичною літературою та нормативними актами.

Здобувачі вищої освіти після вивчення права соціального забезпечення повинні знати: 1) основні положення діючих нормативних актів, що регламентують надання соціального забезпечення за системою загальнообов'язкового державного соціального страхування та державного соціального забезпечення; 2) види і порядок призначення пенсій і соціальних допомог та надання соціальних послуг; 3) судову та позасудову практику застосування норм права соціального забезпечення.

Після вивчення вказаної навчальної дисципліни здобувач вищої освіти повинен уміти: 1) визначати суспільні відносини, що становлять предмет права соціального забезпечення і відрізнити їх від суспільних відносин, що є предметом суміжних галузей права; 2) орієнтуватися в багаточисельних нормативних актах, що є джерелом (формою) права соціального забезпечення; 3) тлумачити норми права відповідно до ситуацій, що виникають

у житті людини; 4) складати проекти необхідних документів (заяв, скарг, рішень тощо), що використовуються у ході реалізації права на соціальне забезпечення; 5) використовувати передбачену законом процедуру для поновлення порушеного права людини в сфері соціального забезпечення; 6) роз'яснити заінтересованим особам зміст відповідних норм права соціального забезпечення; 7) вносити в нормотворчі органи пропозиції щодо вдосконалення законодавства в сфері соціального забезпечення.

Здобувачі вищої освіти теоретичні знання про право соціального забезпечення перш за все черпають з опублікованих викладачами конспектів та курсів лекцій, навчальних посібників і підручників. Додаткові знання вони отримують із наукових публікацій (статей, монографій, дисертацій тощо). Практичну підготовку вони дістають на семінарських заняттях при розв'язанні правових задач, що складені на підставі судової практики і практики роботи органів соціального забезпечення. Практичні заняття дають можливість прищепити здобувачам навички тлумачення і застосування нормативно-правових актів, що регулюють відносини соціального забезпечення, юридично правильно кваліфікувати факти й обставини, які стосуються сфери соціального забезпечення, а також самостійно працювати з нормативною базою і правильно застосовувати норми права до конкретних життєвих ситуацій.

Структура права соціального забезпечення як навчальна дисципліна враховує систему галузі і науки права соціального забезпечення. Вона також складається із Загальної та Особливої частин.

У Загальній частині послідовно розкривається зміст права соціального забезпечення як самостійної галузі права (поняття, предмет, особливості, система, функції, місце в структурі національного права тощо), його принципи, форми (джерела), правовідносини (суб'єкти, об'єкти, зміст, юридичні факти і т.ін.), юридична відповідальність у сфері соціального забезпечення, а також історія розвитку законодавства про

соціальне забезпечення. Для кращого розуміння теоретичних проблем права соціального забезпечення у цій частині висвітлюються питання, що стосуються соціальної держави, соціальної політики в сфері соціального забезпечення, права на соціальне забезпечення та його гарантії тощо. Сьогодні в навчальних посібниках і підручниках звертається увага на організаційно-правові форми соціального забезпечення та державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії.

Особлива частина в усіх навчальних посібниках присвячена окремим видам соціального забезпечення, але матеріал викладається по-різному. Одні автори виділяють такі підгалузі права, як пенсійне право, право соціальної допомоги, право соціального обслуговування і в їх рамках розкривається зміст відповідних видів соціального забезпечення. Інші автори окремі види соціального забезпечення розташовують за організаційно-правовими формами соціального забезпечення (загальнообов'язкове державне соціальне страхування, державне соціальне забезпечення, недержавне соціальне забезпечення). Є автори, які не визнають у праві соціального забезпечення наявність у ньому підгалузей права і матеріал викладають за видами соціального забезпечення відповідних правових інститутів (інститут пенсійного забезпечення, інститут забезпечення допомогами, інститут надання соціального обслуговування (послуг), інститут соціальних пільг тощо). Усі ці способи розміщення навчального матеріалу мають право на існування і не суперечать один одному.

Окремі науковці в навчальній дисципліні ще виділяють спеціальну частину. У ній розміщують матеріал щодо міжнародного права соціального забезпечення (міжнародних стандартів) та основ права соціального забезпечення деяких зарубіжних країн. Це додаткові знання для більш поглибленого вивчення права соціального забезпечення.

Крім того, навчальні заклади можуть вводити спецкурси з окремих розділів права соціального забезпечення. До таких спецкурсів можна віднести «Право пенсійного забезпечення»,

«Соціальне страхування в Україні», «Державне соціальне забезпечення», «Правове регулювання надання соціальної допомоги та послуг», «Право соціального забезпечення зарубіжних країн», «Проблеми права соціального забезпечення», «Правові засади соціального страхування в Україні», «Міжнародне право соціального забезпечення» тощо.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення права соціального забезпечення як галузі права.
2. За якими ознаками визначається самостійність галузі права?
3. Які суспільні відносини можуть бути предметом правового регулювання?
4. Які суспільні відносини регулюються правом соціального забезпечення?
5. З яких елементів складається предмет права соціального забезпечення?
6. Що таке система права соціального забезпечення як галузі права і чим вона відрізняється від системи права соціального забезпечення як науки?
7. Чи можна в структурі права соціального забезпечення виділити підгалузі права?
8. Яка різниця між системою права соціального забезпечення та системою законодавства про соціальне забезпечення?
9. З якими галузями права проводиться розмежування права соціального забезпечення?
10. Проведіть розмежування предмета правового регулювання права соціального забезпечення та трудового права.
11. У чому виявляються особливості врегульованих нормами права моделей суспільних відносин у сфері соціального забезпечення?
12. Що слід розуміти під терміном „функції права”?
13. Перерахуйте запропоновані науковцями функції права соціального забезпечення.

14. Яка відмінність між функціями права соціального забезпечення та функціями соціального забезпечення?
15. Що входить до предмета науки права соціального забезпечення?
16. Які способи пізнання використовує наука права соціального забезпечення?
17. У чому полягає відмінність між правом соціального забезпечення як наукою та навчальною дисципліною?

Теми рефератів

1. Коло суспільних відносин, що регулюються правом соціального забезпечення.
2. Концепції предмета права соціального забезпечення.
3. Право соціального забезпечення як самостійна галузь національного права.
4. Критерії виділення норм права соціального забезпечення в окрему галузь права.
5. Система права соціального забезпечення як галузі права, науки та навчальної дисципліни.
6. Функції соціального забезпечення та права соціального забезпечення.
7. Кодифікація норм права соціального забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Європейська соціальна хартія (переглянута). Прийнята Радою Європи 3 травня 1996 року. Ратифікована Україною 14 вересня 2006 року.
2. Європейський кодекс соціального забезпечення. Прийнятий Радою Європи 16 квітня 1964 року. Переглянутий 6 листопада 1990 року.
3. Проект Пенсійного кодексу України від 12 липня 2000 року. Автори Сергієнко О.І., Сирота М.Д. / [Електронний ресурс] : Режим доступу: [W1.c1/rada.gov.ua](http://w1.c1/rada.gov.ua).

4. Проект Соціального кодексу України від 15 лютого 2013 року/[Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>.
5. Проект Пенсійного кодексу України від 16 липня 2014 року. Автори Мирний О.Б., Мірошніченко І.М., Леонов Е.В., Карнаух Т.В./[Електронний ресурс] : Режим доступу: W1.c1/rada.gov.ua.
6. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України: навч. посібник-2-ге видання / Н. Б. Болотіна // К.: Знання, 2008.-С. 87-128
7. Дараганова Н. В. Предмет права соціального забезпечення / Н. В. Дараганова // Юридична наука.-2013.-№ 8.-С. 33-38
8. Гетьман Є.А. Кодифікація законодавства України: загальна характеристика, особливості, види: монографія/ Є.А. Гетьман. – Х. : Право, 2012. – 192 с.
9. Гетьман Є. Кодекс як особливий вид закону/ Є.Гетьман // Вісник Академії правових наук. – 2011. - № 1. – С. 42-50.
10. Гірник О.О. Щодо проблеми удосконалення законодавства України про соціальне обслуговування/ О.О. Гірник // [Електронний ресурс].- Режим доступу: end.lp.edu.ua.
11. Гончаров А. Поняття соціального захисту / А. Гончаров // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10(166). – С. 126-128.
12. Гуменюк І.О. Концептуальні підходи у визначенні структури та змісту Кодексу соціального забезпечення України / І.О. Гуменюк // [Електронний ресурс].- Режим доступу: irdis-nbuv.gov.ua.
13. Князькова Л.М. Проблеми уніфікації та диференціації норм соціального забезпечення / Л.М. Князькова // Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії та практики: матеріали міжн. наук. практ. конф. (Київ, жовтень 1999 рік)- К.: Ін-тут зак-ва ВРУ, 1999. – С. 455-459.
14. Круглов О.М. Функції соціального страхування України в умовах подолання негативних наслідків світової фінансової

- кризи: теоретичний аспект / О.М. Круглов // Форум права. – 2011. - № 2. – С.463-467.
15. Москаленко О.В. Перспективи кодифікації законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування / О.В. Москаленко // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2013. – № 26. – С.393-400.
 16. Нижник Н.Р., Гуменюк І.О. Перспективи кодифікації українського законодавства про соціальне забезпечення/ Н.Р. Нижник, І.О. Гуменюк // Юридичний вісник. – 2013. - № 2 (27). – С. 87-91.
 17. Право соціального забезпечення України: підручник / Т. А. Замфірова, М. І. Іншин, С. М. Прилипко та інші: за заг. редакцією Т. А. Замфірової, С. М. Прилипко, О. М. Ярошенка-2-ге видання-Х.:ФІНН, 2012.-С. 66-104
 18. Право соціального забезпечення: навч. посібник/ П. Д. Пилипенко, В. Я. Бурак, С. М. Синчук та інші/ за редакцією П. Д. Пилипенко.-К.:Видавничий дім «ІнЮре», 2006.-С. 9-55
 19. Прилипко С.М. Система права соціального забезпечення/ С.М. Прилипко // Наук. записки. – 2009. - № 1(7). Право, економіка, гуманітарні науки. – С. 56-63.
 20. Прилипко С. М. Проблеми предмета права соціального забезпечення: монографія / С. М. Прилипко. – Х.: ПП «Берега Нова», 2006. – 264 с.
 21. Сільченко С.О. До питання про метод права соціального забезпечення/ С.О. Сільченко // Право і безпека. – 2011. - № 5(42). – С. 190-194.
 22. Скоробагатько А.В. Деякі фактори щодо кодифікації законодавства України про соціальне забезпечення / А.В. Скоробагатько // Право та економіка: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку: матеріали міжнарод. наук. практ. конф. (м. Одеса, 30 травня 2008 р.). – Одеса : Астропринт, 2008. – С. 477- 481.
 23. Сташків, Б. І. Проблеми предмета та системи права соціального забезпечення: навчальне видання / Б. І. Сташків.

- Чернігів: Чернігівський державний технологічний університет, 2012. – 237 с.
24. Сташків Б.І. Теоретико-правові аспекти предмета права соціального забезпечення // Соціальне право України : Збірник наукових праць / За ред.. Л.П. Шумної. – Чернігів : Вид-во Чернігівського державного технологічного університету, 2012 - № 1(1). – С.231-242.
 25. Сташків Б.І. Право соціального забезпечення у системі національного права України / Б.І. Сташків // Соціальне право України. – 2013. № 2(3). – С.247-262.
 26. Сташків, Б.І. Проблеми функцій права соціального забезпечення : стислий конспект лекції / Б.І. Сташків. – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. – 27 с.
 27. Сташків, Б.І. Проблеми методу та правового режиму права соціального забезпечення : навчальне видання / Б. І. Сташків. – Чернігів : Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. – 88 с.
 28. Сташків Б. І. Теорія права соціального забезпечення: навч. посібник / Б. І. Сташків // К.: Знання, 2005.-С. 67-112
 29. Тищенко О.В. Проблеми вдосконалення соціально-забезпечувального законодавства України / О.В. Тищенко// Порівняльно – аналітичне право. – 2015. - № 2. – С. 151-154.
 30. Тищенко О.В. Реалізація гуманістичної функції права соціального забезпечення України в сучасних соціально-економічних умовах/ О.В. Тищенко// Юридичний науковий електронний журнал. – 2015. - № 3. – С. 101-104/[Електронний ресурс] : Режим доступу: (se).org.ua.
 31. Тищенко О.В. Концептуальні основи вчення про предмет права соціального забезпечення / О.В Тищенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція.- 2014.-№ 7.- С. 161-164
 32. Тищенко О.В. Поняття права соціального забезпечення: теоретичні аспекти/ О.В.Тищенко // Науковий вісник

- Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2014. – Вип. 26. – С. 115-119.
33. Тищенко О.В. Систематизація соціально-забезпечувального законодавства України / О.В. Тищенко // Учёные записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серія «Юридические науки», Том 26 (65), 2013. - № 2-2. С. 65 70.
34. Ткаченко Л.Г. Кодифікація пенсійного законодавства : перспективи та проблеми / Л.Г. Ткаченко // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення. Зб. наук. праць. Матеріали І міжн. наук. – практ. конф. (Київ, 25-26 квітня 2013 р.). – К.: Ніка – Центр, 2013. – С. 634-638.
35. Шумило М.М. Криза джерел права соціального забезпечення як причина кодифікації пенсійного законодавства / М.М. Шумило // Держава і право : зб. наук. праць. Серія „Юридичні і політичні науки”. – 2010. Вип. 49. – С. 281-286.
36. Шумило М. Кодифікація соціального законодавства / М. Шумило // [Електронний ресурс] : Режим доступу: law.knu.ua.
37. Шумило М.М. Розвиток науки права соціального забезпечення на сучасному етапі / М.М. Шумило // Держава і право. – 2011.- Вип. 53. – С. 371-377.

Глава 6

ПРИНЦИПИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 6.1 Поняття і загальна характеристика принципів права соціального забезпечення.
 - 6.1.1 Загальнотеоретична характеристика принципів права.
 - 6.1.2 Поняття, ознаки, значення та види принципів права соціального забезпечення
- 6.2 Принципи міжнародного права соціального забезпечення
- 6.3 Соціальна справедливість як загальноправовий принцип права соціального забезпечення.
- 6.4 Зміст галузевих принципів права соціального забезпечення
 - 6.4.1 Належність права на соціальне забезпечення до основних прав і свобод людини.
 - 6.4.2 Установлення соціального забезпечення у всіх випадках настання соціально значимих обставин.
 - 6.4.3 Принцип створення на випадок настання соціальних випадків, що ведуть до матеріальної незабезпеченості людей, фондів соціального забезпечення на засадах поєднання соціальної солідарності та соціального індивідуалізму .
 - 6.4.4 Принцип всезагальності, всебічності та доступності соціального забезпечення.
 - 6.4.5 Принцип диференціації видів, умов і норм соціального забезпечення.
 - 6.4.6 Принцип надання соціального забезпечення в обсягах, що орієнтує на достатній рівень життя.

- 6.4.7 Принцип гарантування здійснення передбачених законодавством видів соціального забезпечення.
- 6.5 Внутрішньогалузеві принципи права соціального забезпечення.
 - 6.5.1 Нормативно-правові принципи структурних утворень права соціального забезпечення.
 - 6.5.2 Принципи пенсійного права.
 - 6.5.3 Принципи допомогового права.
 - 6.5.4 Принципи соціально-обслуговувального права.
- 6.6 Співвідношення принципів права соціального забезпечення з принципами суміжних галузей права.

6.1. Поняття і загальна характеристика принципів права соціального забезпечення

6.1.1. Загальнотеоретична характеристика принципів права

Принцип – слово латинського походження, що означає начало, основа. Слово „принцип” за своїм семантичним значенням тотожне українським словам основа, засада. Термін принцип розглядається в трьох значеннях : 1) основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальністю, значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації; 2) внутрішні переконання людини, що визначає її ставлення до дійсності, суспільних ідей, норма(правило) поведінки і діяльності; 3) основа устрою чи дії приладу машини і т. ін. В. Даль тлумачив цей термін як наукове чи моральне начало, підставу, основу, від якої не відступають. Юристи слово принцип розглядають як теоретичне узагальнення найбільш загального, типового. Те, що виражає закономірності існування та розвитку, ядро цілісного, системного утворення.

Найчастіше принципи права визначаються вченими з точки зору позитивного (юридичного) та природного (неписаного) права. Дослідники позитивного права під принципами права розуміють основні ідеї, керівні засади, які характеризують суть і зміст права, його внутрішню будову і подальший розвиток, що безпосередньо закріплені в нормах права (норми –принципи) або виводяться зі змісту нормативно - правових актів.

Принципи природного права – це основоположні ідеї щодо забезпечення безперешкодного користування належними людині від народження правами і свободами, належного правового регулювання суспільних відносин, визначення критеріїв оцінювання нормотворчої і нормозастосовчої діяльності державних органів та контролю громадянського суспільства за

дотриманням цих прав і свобод державою. До основних положень природного права, на яких базуються його принципи, належать такі: 1) природні права є сукупністю закономірностей, наділених якостями об'єктивності, всезагальності, безмежності сфери і строків дії; 2) джерелом прав людини є не писане право, а природа самої людини; 3) указані права належать людині від народження і не можуть бути від неї відчужені; 4) природне право є більш високого рівня і виступає критерієм оцінки позитивного права; 5) ядро природного права складають такі моральні цінності, як справедливість, свобода, рівність; 6) природні права реалізуються об'єктивно незалежно від волі людини і без правозастосовуючих актів.

Прихильники позитивного права джерелом принципів права вважають не природу людини, а волю держави, що закріплена офіційно в нормах писаного права. Лише посилаючись на конкретні нормативні приписи, можна говорити про функціонування в країні певних правових принципів. Держава сама вирішує, на яких основоположних ідеях буде будуватися її правова система, які права і обов'язки вона проголошує і яким чином буде їх захищати. Таких декларацій державні органи можуть дотримуватись, але також під різними приводами ігнорувати. Інтерпретація правових принципів завжди дається в контексті здійснюваної державою політики в різних сферах суспільного життя.

Існує ще третя точка зору. Її прибічники вважають, що принципи права можуть виводитися із свідомості людей, а також із норм права або закріплюватись в останніх. Розмежувати основоположні ідеї природного і позитивного права надзвичайно складно.

При визначенні принципів права вживають такі поняття, як: 1) основні(основоположні, керівні) ідеї; 2) керівні положення, начала; 3) основні вихідні начала, вимоги; 4) вихідні теоретичні положення; 5) обов'язкові вихідні нормативно – правові положення; 6) вихідні, визначальні ідеї, положення, настанови; 7) вихідні і основоположні начала; 8) загальні нормативно-

керівні положення; 9) провідні засади; 10) незаперечні вимоги. Між ними є певні відмінності, але при характеристиці права розглядаються як однорідні, тобто, як основні, головні, відправні, стержневі, загальні, спрямовуючі і т. ін. положення ідеї, вимоги тощо.

Учені принципи права розглядають як поняття, що виражають сутність історичного типу права або указують, що принципи – це категорія об'єктивна, чи вважають, що це сфера правосвідомості, правої ідеології та юридичної науки або звертають увагу на те, що принципи права – це норми, що мають більш важливе значення чи визначають принципи як основні суб'єктивні права та обов'язки.

Вікепедія до ознак принципів права віднесла такі: 1) вони є концентрованим виразом сутнісних рис та цінностей, що притаманні певній системі права; 2) мають найбільш загальний характер; 3) визначають змістовний характер системи права та її системних підрозділів, а також напрямки їх подальшого розвитку; 4) мають пріоритет над нормами права; 5) порівняно з правовими нормами відрізняються більшою стійкістю або, іншими словами, вони залишаються незмінним протягом тривалого часу; 6) виступають як загальне мірило поведінки, не вказуючи права і обов'язки; 7) зазвичай фіксуються в зовнішніх формах (джерелах) права, а також можуть застосовуватися і як неписані; 8) важливою формою їхнього виявлення виступає судова практика.

Оксана Старчук проаналізувала наявні точки зору радянських і сучасних вчених стосовно ознак принципів права. Ними вони вважають:

1) історичний характер. Принципи права не є вічними, так само, як і відносини, які ними виражаються. Вони історичні і перехідні продукти;

2) ідеологічний характер. Принципи виражають свідоме прагнення людей шляхом вироблення загальних керівних положень спрямувати свою поведінку відповідно до об'єктивних закономірностей та тенденцій розвитку суспільства в цілому й

окремих суспільних явищ, в тому числі економіки, політики, моралі і права;

3) об'єктивна зумовленість. Принципи права існують реально і об'єктивно, виступаючи як явища ідеологічного характеру, існують у самому праві та зумовлені економічним і соціально-політичним устроєм суспільства, особливостями функціонування політичної системи;

4) регулятивний характер. Принципи права - це продукт свідомості і волі людей, які містять певні веління, приписи, правила поведінки, що реалізуються в життя суспільством і державою та регулюють стільки, скільки регулюється саме право;

5) нормативність. Принципи права є загальнообов'язковими, формально визначеними та встановлюються державою;

6) універсальність. Принципи права пронизують всю юридичну матерію, і вони повинні враховуватись у будь-якій правовій ситуації;

7) вища імперативність. Свідчить не лише про їхню обов'язковість, а й про те, що правові норми, які не вважаються принципами, повинні з них випливати, їм відповідати;

8) загальна значимість (загальнозначимість) полягає у тому, що принципи права спрямовують весь механізм правового регулювання суспільних відносин;

9) системність та взаємоузгодженість. Принципи права повинні бути не тільки взаємоузгодженими між собою, а й з іншими елементами правового регулювання. Відповідно до принципів права формується система права. І тому взаємоузгодженість елементів правового регулювання забезпечує цілеспрямовану дію всієї системи права;

10) стабільність, що пов'язана з довготривалістю принципів права ;

11) предметна визначеність. Полягає в тому, що принципи права виражають суть норм права, за допомогою яких здійснюється правове регулювання суспільних відносин, які визначені предметом правового регулювання цієї галузі права.

Принципи права класифікуються за такими критеріями:

-за сферою поширення виділяють загальноправові, міжгалузеві, галузеві та внутрішньогалузеві принципи. До загальноправових належать принципи, що притаманні праву в цілому, без виділення в ньому галузей і підгалузей. Міжгалузеві принципи представляють собою висхідні начала, які характеризують спільність і специфіку суміжних галузей права і функціонують у рамках двох чи більше галузей права. До галузевих належать принципи, які властиві певній галузі права, відбивають її сутність і пронизують зміст її норм. До внутрішньогалузевих відносяться принципи, які діють у межах підгалузей права чи окремих правових інститутів;

-за типом права принципи права можуть бути такими, що відповідають рабовласницькому, феодальному, капіталістичному чи соціалістичному праву;

-за способами фіксації принципи позитивного права поділяються на ті, що прямо зафіксовані в нормі права або виведені зі змісту норм юридичних актів;

-за формою нормативного вираження, тобто за характером нормативного джерела, в якому вони закріплені, принципи поділяються на такі, що закріплені в Конституції України, міжнародно-правових актах, у поточному законодавстві країни;

-за рівнем фундаментальності (основоположності) виділяють:
а) загальноцивілізаційні принципи (універсальні засади);
б) загальноправові принципи (спільні засади для декількох правових систем); в) загальні принципи системи права (для міжнародних чи національних правових систем);

-за територією поширення розрізняють міжнародні та національні (внутрішньодержавні) принципи;

-за предметом правового регулювання вони поділяються за окремими галузями права;

-за змістом розрізняються загальносоціальні (економічні, політичні і т. ін.) і спеціально-юридичні принципи ;

-за сферою суспільних відносин, на які поширюються принципи, та характером суспільних закономірностей, що ними відображаються, в науці виділяють такі принципи: 1) загальнолюдські ; 2) загальноправові; 3) міжгалузеві; 4) галузеві; 5) окремих інститутів права .

А.М. Колодій виокремив такі принципи: 1) правосвідомості; 2) правоутворення; 3) правотворчості, а серед них – законотворчості і нормотворчості; 4) системи права : а) загальноправові (основні) ; б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права; 5) структури права : а) загальносоціального і юридичного ; б) публічного і приватного; в) регулятивного і охоронного; г) матеріального і процесуального; д) об'єктивного і суб'єктивного ; б) правореалізації , а серед них – правозастосування; 7) правоохоронні, а серед них особливо – правосуддя і юридична відповідальність.

6.1.2. Поняття, ознаки, значення та види принципів права соціального забезпечення

Принцип права соціального забезпечення відповідає на запитання: як, на яких засадах будується правове регулювання сфери соціального забезпечення, які наукові ідеї лежать в його основі. Вони виражають, з одного боку, закономірності права, а з іншого – виступають керівними положеннями для нормотворчого органу при розробці та прийнятті нормативно-правового акта. Принципи є зв'язуючою ланкою між основними закономірностями розвитку і функціонування суспільства та правовою системою.

Джерелами принципів права соціального забезпечення виступають середовище життєдіяльності людини, економіка, політика, ідеологія, релігія, правова матерія (правові ідеї, норми права, правовідносини). Принципи права соціального забезпечення мають відповідати характеру суспільних відносин у сфері соціального забезпечення, що склалися у суспільстві, а ,отже, їхнє виникнення та існування зумовлені об'єктивними

чинниками. З іншого боку, вони формуються під впливом суб'єктивних чинників, оскільки є породженням суспільної свідомості. При суттєвій зміні суспільних відносин у сфері соціального забезпечення виникає потреба в зміні змісту визнаних принципів права соціального забезпечення. Відповідні положення формуються в правосвідомості людей з врахуванням практики роботи органів соціального забезпечення та напрацювань учених. Визнані положення (ідеї) включаються до змісту принципів та фіксуються в нормативних актах. Певні ідеї включаються до правових актів поетапно з урахуванням економічного становища України.

Нормотворча діяльність у соціальній сфері ґрунтується на певних засадах, що закріпились у людській свідомості. Принципи права соціального забезпечення виступають джерелами правотворення. Вони є первинними щодо норм права соціального забезпечення, формують їх зміст, визначають рамки правового регулювання. З часом накопичується значний правовий масив, який, у свою чергу, служить матеріалом для конструювання нових правових принципів. У цьому проявляється один із взаємозв'язків права соціального забезпечення з його принципами.

Принципи права соціального забезпечення існують не ізольовано від норм права, а часто формуються під їх впливом. Багатовіковий досвід людства синтезується в певні ідеї, які пізніше втілюються в норми права та правовідносини. Керівні ідеї виступають орієнтирами здійснення правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення. Через це вони виводяться повністю з правового масиву. Останній може служити джерелом для формування окремих елементів конкретного принципу права.

У літературі принципи права інколи зводять до загальних норм, які не встановлюють конкретні правила поведінки, але формують вимоги, яким повинні відповідати інші норми права. Ототожнення цих понять фактично означає заперечення самих принципів права, позбавлення їх можливості бути критерієм

оцінки правових норм і правовідносин, що виникають на їхній базі, а також здійснення контролю суспільства за юридичною діяльністю.

Останнім часом у соціальній сфері практикується прийняття різних програм, стратегій, концепцій, які встановлюють певні соціальні стандарти соціального захисту населення, яких слід добитися і в тому числі за допомогою правового регулювання, тобто виступають орієнтирами подальшого правового регулювання суспільних відносин. Принципи права не ставлять за мету добитися певного результату, їхня ціль – дотримання закладених у них вимог суспільства до держави в процесі правового регулювання відповідних відносин у сфері соціального забезпечення.

Принципи права соціального забезпечення – це загальноновизнані основоположні ідеї, відправні положення, відповідно до яких визначаються зміст, способи і напрями правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення. Названі принципи: 1) складають ідеологічну і моральну основу застосування і розвитку права; 2) визначають мету і пріоритети розвитку законодавства в сфері соціального забезпечення; 3) установлюють порядок функціонування і застосування норм права на практиці; 4) створюють єдину уніфіковану систему права соціального забезпечення; 5) характеризують зміст права, його суть і призначення.

З урахуванням висловлених у літературі думок можна сформулювати такі ознаки принципів права соціального забезпечення: 1) є загальноновизнаними ідеями, що виражають суть і основний зміст права соціального забезпечення; 2) наділені найвищою імперативністю та універсальністю; 3) діють незалежно від того, чи закріплені безпосередньо у нормах права, або виводяться з їхнього змісту; 4) є довговічними порівняно з нормами права, не встановлюються і не скасовуються; 5) направлені на розвиток права і служать орієнтирами в сфері правотворчості; 6) використовуються як у процесі правотворчості, так і в процесі правозастосування та тлумачення

норм права або, іншими словами, проявляють себе в процесі формування, розвитку і функціонування права соціально забезпечення.

Значення принципів права соціального забезпечення полягає в тому, що вони : 1) виступають одним із критеріїв самостійності однойменної галузі права; 2) виступають одним із джерел права соціального забезпечення; 3) виражають уявлення людей про справедливий розподіл фондів, призначених для соціального забезпечення; 4) визначають рамки правового регулювання суспільних відносин у сфері соціального забезпечення та характерні риси даної галузі права; 5) дають можливість порівнювати українську систему соціального забезпечення з відповідними системами зарубіжних країн.

Найбільш поширеною є класифікація принципів права за сферою дії, тобто загальноправові, міжгалузеві, галузеві і принципи окремих складових у галузі права (принципи правових інститутів).

У навчальній літературі до загальноправових принципів, що розглядаються в складі принципів права соціального забезпечення відносяться такі принципи: 1) гуманізму; 2) справедливості; 3) рівності; 4) законності; 5) гарантованості визнання, дотримання і захисту прав і свобод людини; 6) включення до правової системи загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права; 7) право на життя; 8) належності основних прав і свобод людини кожному з моменту народження і їхня невідчужуваність; 9) єдності юридичних прав і обов'язків; 10) демократизму; 11) безпосередньої дії прав і свобод людини; 12) забезпечення гідного життя і вільного розвитку людини. У праві соціального забезпечення ці принципи можна розглядати як окремі елементи принципу соціальної справедливості.

Міжгалузеві принципи можливі при регулюванні схожих суспільних відносин, наприклад, принципи здійснення правосуддя в галузях процесуального права. Таких схожих суспільних відносин для правового регулювання правом соціального забезпечення, трудовим, цивільним, фінансовим

правом тощо немає, і автори їх не наводять. Це свідчить про те, що в праві соціального забезпечення міжгалузеві принципи не повинні розглядатися. Про відсутність міжгалузевих принципів у праві соціального забезпечення можна зробити висновок після ознайомлення з численними навчальними посібниками суміжних галузей права. Вони дають зовсім інший перелік та характеристику міжгалузевих принципів ніж фахівці права соціального забезпечення. У цій галузі права доцільно говорити про співвідношення і взаємозв'язок окремих принципів права соціального забезпечення із принципами суміжних галузей права.

Серед учених постійно ведуться дискусії з приводу назви, переліку, місця у структурі галузі та змісту принципів права соціального забезпечення. Це, перш за все, зумовлено відсутністю кодифікованого нормативного акта, у якому був би наведений перелік галузевих принципів цієї галузі права. По-друге, принципи права соціального забезпечення як єдиної самостійної галузі права пройшли певний еволюційний шлях розвитку від принципів окремих підгалузей права соціального забезпечення (соціального страхування, пенсійного права, права соціальної допомоги та права соціального обслуговування) до переосмислення загальноправових принципів права та обґрунтування галузевих принципів даної галузі права. Сьогодні тільки в навчальних посібниках можна нарахувати біля 60 назв лише галузевих принципів права соціального забезпечення. Найбільш популярними є такі назви принципів права соціального забезпечення: 1) всезагальність права на соціальне забезпечення; 2) доступність соціального забезпечення; 3) диференціація видів, умов і рівня забезпечення в залежності від трудового вкладу, причин нужденності та інших соціально значимих обставин; 4) всебічності і різноманітності видів соціального забезпечення; 5) залежність рівня забезпечення від прожиткового мінімуму; 6) здійснення соціального забезпечення за рахунок як страхових платежів, так і коштів бюджету; 7) залежність права на соціальне забезпечення від соціального

ризик; 8) справедливість при розподілі благ за рахунок коштів, що спрямовуються на соціальне забезпечення громадян; 9) гарантованість соціального забезпечення; 10) адресність соціального забезпечення; 11) солідарності та субсидування; 12) соціального страхування; 13) зв'язок забезпечення, як правило, із працею; 14) забезпечення не тільки громадян, але і їх сімей; 15) пріоритет у забезпеченні деяких категорій громадян; 16) відповідність соціального забезпечення міжнародним стандартам соціального захисту; 17) незменшуваність змісту та обсягу прав у сфері соціального забезпечення; 18) збереження прав у галузі соціального забезпечення; 19) безповоротність виплачених грошових сум та вартості наданих соціальних послуг; 20) розмежування предметів ведення і повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування; 21) участь громадських об'єднань, що представляють інтереси громадян, у розробці, прийнятті і здійсненні рішень з питань соціального забезпечення і захисту їх прав; 22) наукова та економічна обґрунтованість соціальних стандартів; 23) законодавчого визначення умов і порядку здійснення соціального забезпечення; 24) обов'язковість сплати страхувальниками страхових внесків; 25) прозорості, своєчасності і повноти соціального забезпечення.

Не всі з перерахованих вище принципів можна віднести до галузевих принципів права соціального забезпечення. Деякі з них доцільніше об'єднати, а окремі з них є не самостійними принципами, а певними рисами права соціального забезпечення. У § 6.4. цього посібника наводиться дещо інший перелік та обґрунтування галузевих принципів права соціального забезпечення.

6.2 Принципи міжнародного права соціального забезпечення

Міжнародне право – система загальноновизнаних принципів і норм договірної та звичаєвого права, що регулюють відносини

між державами і народами. Виділяють міжнародне публічне та міжнародне приватне право, а також наддержавне право (право Європейського Союзу). У Декларації ООН про принципи міжнародного права закріплені такі загальновизнані принципи міжнародного права: 1) незастосування сили або загрози силою; 2) мирне розв'язання міжнародних суперечок; 3) невтручання у справи, які є внутрішньою компетенцією держав; 4) співробітництво держав відповідно до Статуту ООН; 5) рівноправ'я і самовизначення народів; 6) суверенна рівність держав; 7) сумлінне виконання державами зобов'язань, прийнятих ними відповідно до Статуту ООН. У 1975 році наведений перелік був доповнений ще трьома принципами: 1) непорушність кордонів; 2) територіальна цілісність; 3) поважання прав людини і основних свобод.

У свою чергу, у міжнародному праві виділяють окремі галузі відповідно до національної системи права. Міжнародне право соціального забезпечення – сукупність загальновизнаних принципів та норм права, що регулюють соціально-забезпечувальні відносини з іноземним елементом та визначають міжнародні мінімальні стандарти в сфері соціального забезпечення.

Окремі науковці в міжнародному праві соціального забезпечення виділяють:

-загальну частину, яка містить загальновизнані принципи і норми міжнародного права соціального забезпечення, що легалізують право на соціальне забезпечення, його різні види, право на захист від бідності та соціального неблагополуччя;

-колізійне міжнародне право соціального забезпечення, що включає міжнародні колізійні норми, які регулюють міжнародні соціально-забезпечувальні відносини за участю суб'єктів іноземного права (мігрантів, іноземців, осіб без громадянства). Ці колізії пов'язані з відмінностями в законодавстві різних країн;

-контрольно-наглядове міжнародне право, яке покликане забезпечити нормативне регулювання гарантій дотримання міжнародно-правових норм, форм і способів захисту соціально-

забезпечувальних прав, передбачених міжнародними актами. Мова йде про судові й адміністративні форми (контрольні механізми МОП, діяльність Європейського суду по правах людини тощо), а також про міжнародні соціально-партнерські механізми забезпечення прав у сфері соціального забезпечення, діяльність неурядових організацій по захисту вразливих груп населення.

Принципи міжнародного права соціального забезпечення – це основоположні ідеї, що визначають суть і напрями розвитку правового регулювання міжнародних соціально-забезпечувальних відносин.

Основні ідеї, що визначають зміст права соціального забезпечення можна знайти в таких міжнародно-правових актах, як Статут ООН, Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966 р.), Конвенціях МОП № 88, 102, 117, 121, 128, 130, 131, 139, 157, 159, 168, 169, 188 та інших.

До принципів міжнародного права соціального забезпечення належать:

1) принцип рівноправності громадян країни та іноземців у сфері соціального забезпечення. Основні ідеї цього принципу закріплені в Конвенціях МОП № 19 (1925 р.) „Про рівноправність громадян країни та іноземців у галузі відшкодування працівникам шкоди у разі нещасних випадків” і № 118 (1962 р.) „Про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства в галузі соціального забезпечення”. Перша Конвенція охоплювала випадки виробничого травматизму та виплати відшкодування і стосувалася в більшості випадків відповідальності роботодавців. У ній зазначалось, що кожний член МОП, який ратифікував цю Конвенцію, зобов’язується надати громадянам будь-якого іншого члена МОП, потерпілим від нещасних випадків на виробництві, що сталися на його території, або їхнім утриманцям права на відшкодування однакові з тими, що передбачені для його власних громадян. Іншими словами, цей

принцип означає рівні права громадян будь-якої держави-учасниці Конвенції із громадянами країни, на території якої стався нещасний випадок на виробництві без урахування місця проживання.

Друга Конвенція МОП поширила рівноправність на всіх працівників-мігрантів і громадян, що постійно проживають у країні, а також на всі види соціальної допомоги, передбачені Конвенцією МОП № 102 . Рівноправність забезпечується лише громадянам тих країн, які, ратифікувавши відповідну Конвенцію, мають аналогічні правові зобов'язання по відношенню до працівників-мігрантів. Принцип рівноправності між громадянами держави-члена та громадянами будь-якої іншої держави, для якої Конвенція є чинною, застосовується прямо. Якщо соціальна допомога надається громадянам відповідної країни під час їхнього проживання за кордоном, вона повинна забезпечуватися таким же чином, як і громадянам будь-якої іншої держави-учасниці Конвенції.

Відповідно до ст.68 Конвенції МОП № 102 (1952 р.) особи, які не є громадянами країни проживання, мають такі самі права, як і громадяни, які проживають у цій країні. При системі соціального забезпечення, заснованій на внесках, працівники-мігранти, як правило, мають однакові права з громадянами відповідної країни;

2) принцип збереження прав у галузі соціального забезпечення. Зафіксований у Конвенції МОП № 157 (1982 р.), яка доповнює Конвенцію МОП № 118 щодо збереження прав і стосується застосованого законодавства. Визначення застосованого законодавства проводиться за угодами сторін і зводиться до таких положень: наймані працівники підпадають під дію законодавства держави працевлаштування; самозайняті підпадають під дію законодавства держави, в якій вони здійснюють свою діяльність; моряки підпадають під дію законодавства держави, під прапором якої плаває відповідне судно; особи, які не належать до самозайнятого активного населення, підпадають під дію законодавства держави, у якій

вони проживають. Конвенція № 157 визначає також правила збереження набутих прав і правила збереження прав, які перебувають у процесі набуття.

Збереження набутих прав здійснюється на такі види довгострокової допомоги: допомога по інвалідності, допомога за віком (по старості), допомога у зв'язку з втратою годувальника, допомога в разі трудового каліцтва або професійного захворювання і допомога в разі смерті. Ці допомоги виплачуються громадянам держави-учасниці і громадянам будь-якої держави-учасниці, біженцям і особам без громадянства незалежно від місця їхнього проживання і незалежно від того, чи надаються такі допомоги в іншій країні (повна взаємність). Угодами передбачається порядок відшкодування державі виплачених сум.

Правила збереження прав, які перебувають у процесі набуття, передбачені у ст.6-8 Конвенції № 157. Кожна держава, що ратифікує Конвенцію, гарантує збереження прав, які перебувають у процесі набуття. Це опосередковане зобов'язання тому, що цей принцип має бути відображений у дво- чи багатосторонніх угодах. Дія цих угод повинна поширюватись на найманих працівників і на певні види допомог, у тому числі на допомогу по інвалідності, допомогу за віком (по старості), допомогу в зв'язку з втратою годувальника, допомогу в разі трудового каліцтва чи професійного захворювання і допомогу в разі смерті. Тут застосовується принцип підсумовування, тобто зарахування періодів страхування, зайнятості, професійної діяльності або проживання. Конвенція МОП № 48 (1935 р.) передбачила збереження прав мігрантів на пенсію за віком, по інвалідності та у зв'язку з втратою годувальника. Після набуття чинності Конвенцією № 157 вона втратила актуальність і закрита для ратифікації.

3) принцип установалення загальних правил подолання розбіжностей при застосуванні соціально-забезпечувального законодавства різних країн. Способи усунення розбіжностей у законодавстві різних держав дещо інші, ніж у національному

праві. Вибір законодавства, що підлягає застосуванню, зазвичай визначається характером професійної діяльності іноземців та осіб без громадянства.

Для найманих працівників таким критерієм у більшості випадків виступає місце роботи, що означає поширення на них законодавства тієї країни, на території якої вони працюють. Страхові пенсії, допомоги та послуги надаються, якщо страховий випадок (тимчасова непрацездатність, досягнення пенсійного віку тощо) відбувся на території держави місця роботи. Відряджені для роботи за кордоном працівники забезпечуються різними видами соціального забезпечення за законодавством держави, що направила їх у відрядження. На моряків поширюється законодавство тієї держави, під прапором якої плаває корабель або за місцем його реєстрації.

До осіб, які працюють не за наймом, застосовується законодавство країни, у якій здійснюється професійна діяльність або країни постійного місця проживання.

Відносно державних службовців діє законодавство тієї держави, в органах якої вони працюють, незалежно від місця знаходження цього органу, наприклад, працівників дипломатичних установ.

Для непрацюючих осіб критерієм визначення законодавства, що буде застосоване, є держава їх постійного місця проживання.

З наведених правил є певні виключення, що стосуються працівників, які знаходяться у відрядженні (застосовується законодавство країни постійної роботи), осіб, робота яких пов'язана з постійними поїздками (для транспортних організацій діє законодавство країни, де знаходиться підприємство-роботодавець), громадян, що працюють не за наймом (застосовується законодавство країни місця проживання, а не місця професійної діяльності у випадках, якщо в країні, де такі особи працюють, відсутнє відповідне законодавство або якщо в обох країнах критерієм охоплення є місце проживання);

4) орієнтація національного законодавства на встановлення міжнародних соціальних стандартів при

наданні окремих видів соціального забезпечення. М.М. Шумило міжнародні соціальні стандарти в сфері соціального забезпечення визначає як соціальний мінімум, що встановлений міжнародними нормативно-правовими актами та є обов'язковим для країн-підписантів, наявність якого надає можливість непрацевдатним особам реалізувати свої права та свободи в повному обсязі нарівні з працевдатними. Якщо держава визнає ці міжнародні стандарти шляхом ратифікації чи імплементації, то вони автоматично набувають рис державних гарантій. Міжнародні соціальні стандарти перш за все закріплені в Конвенції МОП № 102 „Про мінімальні норми соціального забезпечення”(1952 р.). У ній зазначається, що розміри допомоги розраховуються у відсотковому співвідношенні із розміром заробітної плати, складають наступні величини: у разі хвороби або на випадок безробіття (отримувач – чоловік з дружиною і двома дітьми) – 45%; у зв'язку з вагітністю та пологами (материнством) – 45%. Конвенція МОП № 128 „Про допомоги по інвалідності, по старості, на випадок втрати годувальника” (1967 р.) передбачає такі розміри виплат при настанні страхових випадків: по інвалідності 50% (отримувач – чоловік з дружиною і двома дітьми); за віком – 45% (отримувач - чоловік з дружиною пенсійного віку); у зв'язку з втратою годувальника – 45% (отримувач – вдова з двома дітьми).

Міжнародні соціальні стандарти в сфері соціального забезпечення можна знайти в регіональних міжнародно-правових актах, наприклад, у Європейському кодексі соціального забезпечення.

6.3 Соціальна справедливість як загальноправовий принцип права соціального забезпечення.

Категорія „соціальна справедливість” найчастіше використовується для характеристики системи розподілу благ, що включають у себе не тільки матеріальні об'єкти, що мають чітко визначений товарно-грошовий еквівалент, а й такі поняття,

як влада, привілеї, права, повноваження, обов'язки тощо. Вона пов'язана з розподілом і перерозподілом благ, регулюванням ринково-господарських відносин, забезпеченням основних соціально-економічних прав, соціальним захистом населення. Соціальна справедливість є поняттям моральної свідомості та одним із принципів, що регулює взаємовідносини між людьми з приводу розподілу (перерозподілу) соціальних цінностей. Принцип соціальної справедливості належить до загальноправових принципів, має морально-правовий зміст, у праві служить для співставлення між можливою і необхідною поведінкою та оцінки її результатів.

Принцип соціальної справедливості пронизує всі, без винятку принципи права і по відношенню до них є базовим. У праві соціального забезпечення його основними ознаками є такі:

-**демократизм**, що тлумачиться як визнання або здійснення демократії чи народність, простота. Означає, що в процесі розробки соціально-забезпечувальних нормативних актів в їх обговоренні беруть участь громадські організації, що представляють інтереси вразливих груп населення. До управління системою загальнообов'язкового державного соціального страхування залучаються представники роботодавців та застрахованих. Це дає змогу враховувати інтереси як держави, так і громадян у сфері надання соціального забезпечення. Міністерство соціальної політики України в своїй діяльності постійно враховує думку профспілкових органів, громадських організацій інвалідів тощо;

- **гуманізм** (людяність). Розглядається як система ідей і поглядів на людину як на найбільшу соціальну цінність, створення умов для її повноцінного життя і фізичного та духовного розвитку. Проявляється в ставленні державних органів та оточуючих до людини, що пройняте турботою про її благо, повагою до її гідності. Кредо гуманізму – визнання цінності окремого індивіда, незаперечного і невід'ємного права на життя, свободу і власність (Дж.Локк). Ідея гуманізму спрямована на забезпечення кожному гідного рівня життя.

Соціальне забезпечення надається не тільки особам, що потрапили в складну життєву ситуацію через незалежні від них обставин, але і тим, хто в такій ситуації опинився з власної вини (надання державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, соціальний захист бездомних тощо). Особлива увага приділяється клієнтам в соціальних установах. Принцип соціальної справедливості, у першу чергу, проявляється у гуманному ставленні надавачів соціального забезпечення до отримувачів такої допомоги;

- **рівноправність.** Вживаються два терміни: рівність та рівноправність. Рівність – це рівне становище людей у суспільстві, що виражається в однаковому ставленні до засобів виробництва і в користуванні тими самими політичними і громадянськими правами. Рівність відноситься до соціально-моральних категорій. Рівноправність – користування однаковими, рівними з ким-, чим-небудь правами. Рівноправність – юридична категорія і означає рівність прав людини, рівноправність чоловіків і жінок, рівність людей від народження незалежно від расової приналежності, рівність перед законом і судом, рівне право на доступ до державної служби, рівну оплату за працю рівної цінності тощо.

Наявність різних верств населення вимагає встановлення диференціації їх прав у сфері соціального забезпечення з метою вирівнювання прав суб'єктів соціально-забезпечувальних відносин з урахуванням їх фактичної нерівності, що обумовлені соціальними, економічними, культурними, національними та іншими відмінностями, станом здоров'я тощо. Актуальним для права соціального забезпечення є забезпечення рівних можливостей для людей з особливими потребами (доступ до оточуючого довкілля), вирівнювання прав чоловіків і жінок у матеріальному забезпеченні з урахуванням гендерної рівності (наприклад, установа єдиного пенсійного віку), упорядкування соціальних пільг, що надаються різним категоріям громадян (установа єдиних принципів призначення, перерахунку і осучаснення пенсій тощо),

створення комфортних умов проживання підопічних в усіх, без винятку інтернатних установах Міністерства соціальної політики України, надання реабілітаційних засобів усім, хто їх потребує без установаження штучної черговості в їх наданні. Вимагає усунення перекосів у матеріальному забезпеченні окремих категорій осіб, виділених ще в радянський час за ідеологічними ознаками;

- **законність.** Характеризує організацію і функціонування суспільства і держави на правових засадах. У її змісті виділяють такі аспекти: 1) ідея законності; 2) метод державного керівництва суспільством; 3) принцип діяльності держави; 4) режим законності. Законність виражається в системі вимог суворого і неухильного дотримання законів і відповідних їм підзаконних актів усіма суб'єктами суспільних відносин і стосується як нормотворчої, так і правозастосовуючої діяльності.

В основі правового регулювання в сфері соціального забезпечення покладена ідея законності, яка означає: 1) верховенство закону в сфері нормативних актів, що стосуються матеріального забезпечення. Основні види соціального забезпечення регулюються законами України, а в підзаконних актах у більшості випадків передбачений механізм їх реалізації; 2) єдність законності в соціальній сфері, яка полягає в однаковому тлумаченні та застосуванні їх на всій території України; 3) доцільність законності. Виступає критерієм оцінки ефективності досягнення мети і завдань, яку держава ставила при прийнятті нормативних актів; 4) реальність законності. Означає досягнення фактичного виконання правових приписів суб'єктами соціально-забезпечувальних правовідносин.

Нормативно-правові акти в сфері соціального забезпечення будуть справедливими, якщо вони враховують інтереси різних груп населення, прийняті в установленому порядку і неухильно виконуються, тобто законність виступає складовою змісту принципу соціальної справедливості;

- **гарантованість визнання, дотримання і захисту прав людини в сфері соціального забезпечення.** Вона є продовженням принципу законності. Загальними умовами гарантування цих прав виступають: 1) економічні умови (ступінь організованості в економічній сфері, ритмічна робота всього господарського організму, постійне зростання продуктивності праці й обсягу виробництва, стійка грошова система тощо); 2) політичні умови (стійка легітимна влада, що має підтримку народу і здатна забезпечити реалізацію визнаних правових принципів і гарантувати стабільний розвиток суспільства, безпеку людей, ефективну боротьбу з антисуспільними проявами); 3) ідеологічні умови (рівень загальної, політичної і правової культури населення, за якою повага до закону є особистим переконанням не лише пересічного громадянина, а й державного службовця, законодавця, усіх працівників соціальних установ; 4) соціальні умови (соціальна стабільність, упевненість громадян у непорушності їх соціальних прав і свобод, віра в завтрашній день. Цьому сприяє постійне підвищення життєвого рівня людей, збільшення соціальних виплат, розробка і реалізація спеціальних програм боротьби з бідністю, скорочення кількості безробітних, сприятлива демографічна ситуація, охорона здоров'я та ін.); 5) правові умови (стабільність законодавства, його повнота, високий рівень юридичної техніки, використання законодавцем правових засобів, методів, способів і типів правового регулювання, принципи, на яких будується законодавство). Юридичними гарантіями забезпечення соціальних прав є засоби виявлення правопорушень у сфері соціального захисту населення, засоби попередження правопорушень (узгодження соціальних програм з вищими органами, громадськими організаціями), засоби припинення правопорушень (наприклад, скасування незаконного рішення), заходи захисту і поновлення порушених прав, усунення наслідків правопорушень, а також юридична відповідальність. Важливою гарантією захисту соціальних прав є можливість оскарження в суді будь-яких дій працівників органів

соціального захисту населення, можливість пред'явлення позовів, демократичний порядок встановлення у судовому порядку обставин, що мають юридичне значення для надання соціального забезпечення.

Про принцип соціальної справедливості можна говорити лише при умові, що проголошені державою права в сфері соціального забезпечення будуть державою забезпечені системою відповідних гарантій;

- **єдність юридичних прав і обов'язків суб'єктів соціально-забезпечувальних відносин.** Її суть полягає в тому, що право користування одним суб'єктом будь-яким соціальним благом кореспондує обов'язок іншого суб'єкта виконати необхідні для суспільства дії. Вона проявляється у таких положеннях: 1) загальному суб'єктивному праву (на державну соціальну допомогу, соціальну послугу тощо) кореспондує обов'язок інших осіб сприяти здійсненню цих прав, хто б не був їх носієм; 2) загальним юридичним обов'язкам (не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей) відповідають суб'єктивні юридичні права конкретних осіб вимагати їх дотримання; 3) праву одного суб'єкта відповідає обов'язок іншого (праву особи на пенсію за віком кореспондує обов'язок територіального органу ПФУ призначити вказану пенсію); 4) кожен суб'єкт виступає щодо іншого водночас як носій прав і обов'язків (взаємовідносини працівників соціальних служб і їх клієнтів).

Нормативні акти вважаються справедливими, якщо в них не тільки чітко окреслені права отримувачів матеріального забезпечення, але зазначені обов'язки їх надавачів щодо реалізації відповідних прав.

У соціальному забезпеченні принцип соціальної справедливості полягає в наступному:

- держава повинна мати всеохоплюючу систему соціального забезпечення, що включає: а) іще непрацюючих осіб (безоплатна якісна освіта, безкоштовна охорона здоров'я підростаючого покоління, доступ до культурних цінностей, фізкультури і

спорту, державна підтримка дітей і молодих сімей); б) осіб працездатного віку (забезпечення роботою, гідна оплата праці, профілактика захворювань, допомога безробітним та в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю тощо); в) уже непрацездатних осіб (соціальне забезпечення, що включає гідні пенсії і соціальні допомоги та якісні соціальні послуги, доступ до закладів охорони здоров'я тощо);

- відповідність системи соціального забезпечення можливостям національної економіки;

- участь держави, роботодавців і працівників та на добровільній основі юридичних і фізичних осіб у формуванні фінансових джерел соціального забезпечення;

- рівність у пенсійному забезпеченні за однакові трудові заслуги незалежно від часу виходу на пенсію (проблема осучаснення пенсійних виплат);

- прагнення до відповідності соціальних виплат реальному прожитковому мінімуму, що визначається, але не встановлюється владними структурами;

- наявність розгалуженої мережі установ з надання соціальних послуг максимально наближених до місця проживання інвалідів та людей похилого віку;

- дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина по відношенню до отримувачів соціального забезпечення, особливо тих, що знаходяться в інтернатних установах;

- забезпечення доступу осіб з обмеженими можливостями до навколишнього середовища;

- пріоритет заходів по соціальному захисту дітей-сиріт і прирівняних до них осіб, дітей-інвалідів, інвалідів та осіб, що потребують стороннього догляду;

- орієнтація соціального обслуговування на індивідуальні потреби отримувачів соціальних послуг;

- розумне, що не викликає обурення, співвідношення мінімальних і максимальних пенсій, наявність єдиних підстав для призначення і осучаснення пенсійних виплат;

- допустимість установаження доплат до пенсій особам, що мають особливий статус чи працювали в особливих умовах;
- своєчасне вжиття заходів до усунення перекосів у пільговому забезпеченні окремих категорій осіб шляхом збільшення їм заробітної плати або доплат до пенсій;
- оперативне реагування на появу нових соціальних ризиків, що ведуть до втрати чи зниження наявних засобів до існування, чи понесення додаткових витрат чи необхідності надання певних соціальних послуг;
- наявність доступного механізму реалізації особою права на той чи інший вид соціального забезпечення;
- раціональне використання коштів, виділених на потреби соціального забезпечення, боротьба з нецільовим їх використанням та розкраданням;
- відповідальність держави за роботу недержавних пенсійних фондів з коштами накопичувальної системи, відшкодування фізичним особам збитків, понесених ними в результаті неефективної роботи цих фондів.

Цей перелік не є вичерпним і постійним. Соціальна справедливість розглядається як один з основних загальнолюдських соціальних ідеалів. Кожна фізична особа залежно від свого соціального стану по-своєму інтерпретує її. Зміст і розуміння соціальної справедливості не є постійним і змінюється з плином часу. Сьогодні у фахівців немає єдиного розуміння цього поняття.

Принцип соціальної справедливості є однією з гарантій права на соціальне забезпечення і в той же час вимагає свого гарантування з боку відповідних правових і неправових засобів, узятих в сукупності. Лише за наявності таких умов можна говорити про справедливе соціальне забезпечення в країні.

6.4. Зміст галузевих принципів права соціального забезпечення

6.4.1. Належність права на соціальне забезпечення до основних прав і свобод людини

Право на соціальне забезпечення (див. § 2.1. і 2.2.) як конституційне право (ст.46 Конституції України) належить до основних прав людини і є одним із основних принципів права соціального забезпечення. Указане право як основне характеризується:

- **тісним зв'язком із правом на життя.** Право на життя (ст.27 Конституції України) є базовим правом людини, а всі інші права – похідні від цього права. Право на соціальне забезпечення виступає додатковим інструментом, що забезпечує ефективну його реалізацію. Право на життя не поглинає повністю право на соціальне забезпечення. Основне завдання системи соціального забезпечення – убезпечення людини від голодної смерті, тобто відсутність засобів до існування не може бути причиною її смерті;

- **умови і порядок надання соціального забезпечення мусять регламентуватися законом.** Відповідно по пункту 6 статті 92 Конституції України виключно Законами України визначаються основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення. Ч.3 ст.4 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” передбачає, що виключно законами про пенсійне забезпечення визначаються: види пенсійного забезпечення; умови участі у пенсійній системі чи її рівнях; пенсійний вік для чоловіків та жінок, при досягненні якого особа має право на отримання пенсійних виплат; джерела формування коштів, що спрямовуються на пенсійне забезпечення; умови, норми та порядок пенсійного забезпечення; організація та порядок здійснення управління в системі пенсійного забезпечення.

Закон України „ Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування” визначає правові, фінансові та організаційні засади загальнообов’язкового державного соціального страхування, гарантії працюючих громадян щодо їх соціального захисту у зв’язку з тимчасовою втратою працездатності, вагітністю та пологами, від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, охорони життя та здоров’я. Закон України „ Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” визначає правові, фінансові та організаційні засади загальнообов’язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

Закон України „ Про соціальні послуги” визначає основні організаційні та правові засади надання соціальних послуг особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. У свою чергу, Закон України „ Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” визначає основи соціальної захищеності інвалідів в Україні і гарантує їм рівні з усіма іншими громадянами можливості для участі в економічній, політичній і соціальній сфері життя суспільства, створення необхідних умов, які дають можливість інвалідам ефективно реалізовувати права та свободи людини і громадянина та вести повноцінний спосіб життя згідно з індивідуальними можливостями, здібностями, інтересами.

Закон України „ Про державну допомогу сім’ям з дітьми” встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім’ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім’ям з дітьми в загальній системі соціального захисту населення.

На рівні закону визначаються:

- правові засади надання державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам, а також надання державної соціальної допомоги на догляд;

- гарантії інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом установлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму;

- правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб із їх числа;

- гарантії забезпечення рівня життя не нижчого від прожиткового мінімуму шляхом надання грошової допомоги найменш соціально захищеним сім'ям.

Законами регламентується соціальний захист ветеранів війни та ветеранів праці і інших громадян похилого віку в Україні, осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, жертв нациських переслідувань та політичних репресій тощо. Треба зазначити, що підзаконними актами, як правило, встановлюється механізм реалізації людиною наданого їй законом права на конкретний вид соціального забезпечення;

- **розміри і види соціального забезпечення повинні враховувати вимоги норм міжнародних актів.** Ст.9 Конституції України передбачає, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Найбільш поширеними є такі способи впровадження і врахування міжнародних норм щодо соціального забезпечення: а) врахування у внутрішньому законодавстві міжнародного досвіду в цій сфері (міжнародних актів, до яких Україна приєдналася); б) включення норм таких договорів до українського законодавства повністю або частково; в) безпосереднє застосування норм права, що містяться в ратифікованих Верховною Радою України міжнародних договорах.

Конвенції і рекомендації є формою міжнародного правового регулювання соціального забезпечення. Конвенції, зокрема, передбачають міжнародні зобов'язання щодо запровадження в

державі соціальних стандартів на рівні не нижчому ніж визначається міжнародним співтовариством. Рекомендації також містять відповідні побажання. Міжнародні стандарти соціального забезпечення (кількісні та якісні показники закріплені у міжнародно-правових актах ООН і МОП, Ради Європи а також у двосторонніх договорах. Такі стандарти зазвичай закріплені в Конвенціях МОП;

- **принципи права соціального забезпечення є його змістом.** Право на соціальне забезпечення в більшості випадків розкривається через висвітлення змісту загальноправових та галузевих принципів права соціального забезпечення. Вказане право характеризується з точки зору соціальної справедливості, всезагальності, всебічності та доступності, диференціації видів умов і норм соціального забезпечення тощо.

6.4.2. Установлення соціального забезпечення у всіх випадках настання соціально значимих обставин

Цей принцип акцентує увагу на своєчасне виявлення соціальних ризиків, при настанні яких особа не має або втратила повністю чи частково засоби до існування чи несе додаткові витрати і потребує допомоги з боку держави і суспільства.

Соціальні ризики в праві соціального забезпечення – це породжені об'єктивними причинами і визнані суспільством обставини, що можуть виникнути і за наявності яких особа втрачає доходи від трудової діяльності і/або несе додаткові витрати чи не має засобів до існування або має їх на рівні нижче від прожиткового мінімуму, чи через стан здоров'я не має можливості до самообслуговування і в зв'язку з цим з метою попередження матеріальної незабезпеченості потребує допомоги з боку держави і суспільства шляхом призначення відповідної пенсії, надання тієї чи іншої грошової допомоги чи певних видів соціальних послуг.

До характерних ознак соціальних ризиків належать такі:

- ймовірність виникнення події має об'єктивний характер, не залежить від волі особи і не може нормативно регламентуватися;

- обумовлені економічною системою і суспільною організацією праці;

- індивідуально захиститись від таких обставин особа не може і потребує матеріальної підтримки з боку суспільства;

- обставини, що можуть виникнути, повинні піддаватися кількісній науковій оцінці і прогнозу як з позицій ймовірності настання ризикових ситуацій (чисельність інвалідів, пенсіонерів, померлих і т.ін.), так і з позицій їх вартісних параметрів (тривалість захворювання, вік виходу на пенсію, середній вік настання інвалідності і т.ін.);

- майновими наслідками їх є втрата заробітку або трудового доходу та необхідність додаткових витрат на лікування, соціальні послуги, утримання непрацездатних членів сім'ї тощо чи інше погіршення матеріального стану;

- ризик повинен мати випадковий характер і його реалізація (настання соціального випадку) не може бути пов'язана з певними бажаннями особи;

- факт настання соціального випадку, як правило, невідомий у часі та просторі;

- заінтересованість держави і суспільства в пом'якшенні та подоланні цих наслідків шляхом закріплення їх у тій чи іншій формі в нормативних актах.

У соціальних ризиках необхідно розрізняти причини та наслідки їх настання. Причинами тих чи інших наслідків можуть бути: 1) тимчасова непрацездатність; 2) нещасний випадок на виробництві; 3) професійне захворювання; 4) вагітність і пологи; 5) інвалідність; 6) старість; 7) втрата годувальника; 8) необхідність догляду за малолітньою дитиною, дитиною-інвалідом, інвалідом, престарілим членом сім'ї; 9) смерть; 10) безробіття; 11) малозабезпеченість (бідність, нужденність); 12) сирітство; 13) самотність. Цей перелік не є вичерпним. Наслідками цих причин є: 1) втрата заробітку чи іншого

трудового доходу; 2) зниження рівня життя нижче рівня прожиткового мінімуму; 3) понесення додаткових (підвищених) втрат, які визнані соціально значимими; 4) соціальне неблагополуччя (сирітство, самотність, безпритульність тощо). Цей перелік не є вичерпним. У публікаціях причини і наслідки називають соціальними ризиками. Саме причини є тими обставинами, внаслідок яких особа стає матеріально не забезпеченою, і тому їх слід вважати соціальними ризиками. Завдяки цьому можна встановлювати різні види як соціального страхування, так і державного соціального забезпечення.

Соціальні ризики притаманні будь-якому суспільству, існують об'єктивно і не залежать від волі законодавця. Держава реагує не на самі ризики, а на їх наслідки, які і можна піддавати правовому регулюванню. Соціальні ризики виступають приводом для прийняття відповідного нормативного акта, а соціальні випадки (юридичні факти) – підставою для надання соціального забезпечення згідно з прийнятим правовим актом. Категорія „соціальний ризик” служить для визначення джерел фінансування, а категорія „соціальний випадок” – для надання особі матеріальної підтримки.

Страхові випадки передбачені законодавством про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (див., наприклад, ст.26 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування). Нестрахові випадки припускаються, а в нормативно-правових актах фіксуються як юридичні факти. Страхові випадки компенсуються за рахунок страхових фондів, а нестрахові – за рахунок державних коштів.

Залежно від соціальних випадків змінюється соціально-забезпечувальне законодавство. Так, у 30-х роках ХХ ст. в СРСР було ліквідоване офіційно безробіття, в зв'язку з чим втратили чинність усі нормативні акти, що його стосувалися. В кінці ХХ ст. ринкова економіка породила масове безробіття, на що держава зреагувала прийняттям нормативних актів щодо

загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття.

У радянський час існувала бідність, але держава офіційно на неї не реагувала і лише в окремих випадках призначалась державна допомога на дітей. Прожитковий мінімум не визначався. Масове зубожіння населення в 90-х роках ХХ століття змусило законодавця прийняти закони про соціальний захист малозабезпечених сімей.

Довгий час існував ризик бездомності, на який держава не звертала уваги. Лише на початку ХХІ століття був прийнятий пакет нормативних актів про соціальний захист бездомних.

6.4.3 Принцип створення на випадок настання соціальних випадків, що ведуть до матеріальної незабезпеченості людей, фондів соціального забезпечення на засадах поєднання соціальної солідарності та соціального індивідуалізму

Суть цього принципу полягає у визначенні постійних і довготривалих джерел фінансування витрат на соціальне забезпечення з метою забезпечення стабільності матеріального стану людей у різні періоди їх життя і в різних життєвих ситуаціях. Населення країни поділяється на економічно активні і неактивні групи. Перша група спроможна в разі потреби утримувати себе за рахунок сплачених податків, внесків у спеціальні фонди та накопичених власних коштів. Друга група не має власних доходів і не сплачує податки і внески до спеціальних фондів і тому потребує постійної фінансової підтримки з боку держави. Тому соціальне забезпечення економічно активного населення здійснюється через систему соціального страхування (в Україні вона називається загальнообов'язкове державне соціальне страхування). Матеріальне забезпечення осіб які не беруть участі у суспільно корисній діяльності здійснюється за рахунок бюджетних коштів. Сьогодні основна ідея полягає в тому, що у формуванні фондів

соціального забезпечення повинні брати участь держава, роботодавці та самі громадяни. Звідси джерелами формування таких фондів виступають бюджетні кошти, кошти соціальних фондів та власні заощадження людей.

Держава зобов'язана створювати умови для стабільного розвитку економіки і отримання працюючими гідних зарплат, які б давали змогу утримувати себе і свою сім'ю, відраховувати певні суми у страхові фонди тощо. Страхові фонди створюються роботодавцями і працівниками за участі держави. Їх мета – підтримка доходів працівників на певному рівні чи заміщення у разі їх втрати. Розрахунок розмірів внесків і їх витрачання робиться на довготривалу перспективу. До уваги беруться такі показники, як вік виходу на пенсію, тривалість перебування на пенсії, співвідношення працюючих та непрацюючих тощо. Значна частина зібраних коштів йде на соціальні виплати непрацездатним особам за принципом солідарності поколінь. Це основне джерело фінансування соціального забезпечення.

Другим основним джерелом фінансування соціального забезпечення є бюджетні кошти, що формуються з податкових платежів. Справедливість податкової системи полягає в тому, що багатий платить за бідного, здоровий за хворого, а працюючий за непрацюючого. За рахунок податків частково фінансуються потреби працюючих, а також надається соціальне забезпечення членам суспільства, які не мають права на пенсію, малозабезпеченим, сім'ям з дітьми тощо. З цих коштів також здійснюються доплати до страхових пенсій окремим категоріям працівників. За бюджетні кошти в основному створюється соціальна інфраструктура по наданню соціальних послуг. Суми коштів на соціальне забезпечення щорічно визначаються відповідними бюджетами, але їх можна прогнозувати на тривалий час (декілька десятків років). У деяких країнах соціальне забезпечення повністю здійснюється за рахунок держави. Бюджетне фінансування соціального забезпечення тією чи іншою мірою притаманне всім, без винятку, країнам світу.

У більшості випадків додатковим джерелом фінансування окремих видів соціального забезпечення виступають особисті кошти громадян. Вони формуються за рахунок участі в недержавному пенсійному забезпеченні (страхуванні) чи особистому страхуванні, банківських вкладів (депозитів), доходів від участі в інститутах спільного інвестування чи самостійного інвестування на ринку цінних паперів, переведення національної валюти в іноземну, здачі нерухомого майна в оренду тощо. Певну роль у фінансуванні соціального забезпечення відіграють кошти родинної (сімейної) підтримки (аліменти, матеріальна допомога і т.ін.), кошти благодійників, фінансування довічного утримання, соціальні пакети роботодавців тощо. Поширеною є практика утримання пенсіонерами присадибної чи дачної ділянки, продовження роботи після досягнення пенсійного віку.

6.4.4 Принцип всезагальності, всебічності та доступності соціального забезпечення

У літературі всезагальність, всебічність та доступність розглядаються як самостійні принципи права соціального забезпечення або в поєднанні з іншими принципами цієї галузі права. Між ними є багато спільного, оскільки всезагальність вказує на суб'єктивний склад отримувачів соціального забезпечення, всебічність підкреслює розмаїття видів та форм матеріального забезпечення, а доступність - на простоту умов, за наявності яких особа може реалізувати своє право на конкретний вид соціального забезпечення. Тому найдоцільніше ці принципи розглядати разом як один із принципів права соціального забезпечення.

А. Всезагальність означає те, що належить чи притаманне всім. Всезагальність - це визнання державою і закріплення в нормах права рівних можливостей кожного отримати певні види соціального забезпечення при настанні вказаних у законі юридичних фактів незалежно від раси, кольору шкіри

політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання або інших ознак (ст. 46, ч.2 ст. 24 Конституції України). Всезагальність реалізовується в процесі розробки і прийняття нормативних актів, а при застосуванні їх може бути виявлено, що деякі категорії населення не охоплені соціальним забезпеченням, що спонукає до відповідної нормотворчої діяльності.

Соціальне забезпечення впроваджувалось поступово: спочатку воно надавалось певним категоріям держслужбовців, пізніше було поширене на робітників, службовців і селян (колгоспників) і, в останню чергу, на малозабезпечені верстви населення. Цей процес продовжується і донині, наприклад, з 2005 року окремі соціальні послуги почали надавати бездомним.

Залежно від зв'язку з державою особи поділяються на громадян України, іноземців і осіб без громадянства. Серед останніх ще виділяють біженців. Іноземці та особи без громадянства, які отримали посвідку на постійне проживання, якщо інше не встановлене законом, у сфері соціального забезпечення користуються такими ж правами, як і громадяни України. Іноземці та особи без громадянства, які отримали посвідку на тимчасове проживання, користуються соціально-забезпечувальними правами відповідно до укладених міждержавних договорів. Якщо такі особи тимчасово перебувають в Україні (мають візу), то вони, як правило, мають незначні права в сфері соціального забезпечення. Окремо здійснюється соціальний захист біженців. У всіх нормативно-правових актах дається перелік осіб, на яких поширюється дія цих актів.

У пенсійному законодавстві право на пенсію мають особи, які досягли певного віку і мають установлений законом страховий і/або спеціальний стаж. Особи без стажу таким правом не користуються. Коло осіб, які мають право на пенсійні виплати, передбачене ст. 11,12 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”. При

відмові в добровільній участі в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування (ст.12) це коло буде значно звужене. У зв'язку з відмовою від соціальних пенсій і переведенням їх до системи державної соціальної допомоги, особи, які не мають відповідного страхового стажу (15 років), позбавлені права на страхову пенсію. Як бачимо, у пенсійних правовідносинах всезагальність використовується обмежено.

У випадку, коли особа не набула необхідного страхового стажу (в тому числі із власної вини) та досягла 63-річного віку, вона має право на державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам. У більшості випадків особа має право на певну державну соціальну допомогу при умові, що складна життєва обставина виникла через незалежні від неї причини. Якщо така обставина трапилася з її вини, то право на таку допомогу особа не має, тобто всезагальність на державну соціальну допомогу звужується.

Соціальні послуги надаються всім особам, які опинились у складних життєвих обставинах (з їх вини чи без такої), внаслідок яких вони частково або повністю втратили здатність чи можливість самостійно піклуватися про себе та брати участь у суспільному житті. На практиці всезагальність може бути порушена через неможливість надати соціальні послуги за місцем проживання особи, фінансові труднощі держави тощо.

Деякі автори до основних засад відносять принцип надання соціального забезпечення як працівнику, колишньому працівнику, їх сім'ям, так і кожному як члену суспільства без будь-кого зв'язку з трудовою діяльністю. Цей принцип стосується суб'єктивного складу отримувачів соціального забезпечення, тобто його зміст можна розглядати в рамках всезагальності соціального забезпечення.

Б. Всебічність (універсальність, множинність, розмаїття, комплексність) видів і форм соціального забезпечення означає, що в разі втрати засобів до існування повністю чи частково, їх відсутності чи понесення додаткових витрат, людині повинні надаватися різні види соціального забезпечення в певних

формах. Соціальне забезпечення надається у таких формах: грошовій (пенсії, допомоги, компенсації), натуральній (соціальні послуги і в тому числі натуральна допомога), позитивних дій надавачів соціального забезпечення.

Видами пенсійних виплат є: пенсії за віком; пенсії по інвалідності; пенсії в зв'язку зі втратою годувальника; пенсії за вислугу років. До цих виплат відносять довічне грошове утримання судді у відставці. За пенсійним законодавством також виплачуються додаткові пенсії, надбавки, підвищення і доплати до пенсії. При встановленні пенсійних виплат до уваги беруться різні обставини, що стосуються умов праці, правового статусу особи тощо, і тому вони суттєво відрізняються за умовами і розмірами призначення.

У системі загальнообов'язкового державного соціального страхування розрізняють такі види допомог: допомога на поховання пенсіонера; допомога по тимчасовій непрацездатності (включаючи догляд за хворою дитиною); допомога по вагітності та пологах(застрахованій особі); допомога на поховання(крім поховання пенсіонерів, безробітних та осіб, які померли від нещасного випадку на виробництві); допомога по тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; відшкодування збитків, заподіяних працівникові каліцтвом чи іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним із виконанням ним своїх трудових обов'язків; допомога на поховання осіб, які померли внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; допомога по безробіттю; допомога на поховання безробітного.

Розрізняються такі державні соціальні допомоги що виплачуються за рахунок бюджетних коштів: 1) допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; 2) допомога при народженні дитини; 3) допомога при усиновленні дитини; 4) допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; 5) допомога на дітей самотнім матерям; 6) державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям; 7) державна соціальна допомога

інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам; 8) державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам; 9) компенсаційні виплати та допомоги громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; 10) тимчасова державна допомога дітям; 11) соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; 12) щомісячна грошова допомога (допомога на догляд) особі, яка проживає з інвалідом I –II групи внаслідок психічного захворювання. Цей перелік не є вичерпним.

Соціальні послуги надаються у формі матеріальної допомоги або соціального обслуговування. До основних видів соціальних послуг належать: 1) соціально - побутові послуги; 2) психологічні послуги; 3) соціально - педагогічні послуги; 4) соціально - медичні послуги; 5) соціально - економічні послуги; 6) юридичні послуги; 7) послуги з працевлаштування; 8) інформаційні послуги; 9) інші послуги. У свою чергу, ці послуги ще поділяються на певні підвиди.

Всебічність передбачає надання одних видів соціального забезпечення комплексно з іншими з урахуванням потреб особи. Система соціального забезпечення побудована таким чином, що людина з моменту народження і до смерті знаходиться під захистом держави, яка в будь-який момент може прийти їй на допомогу. Особа може одночасно отримувати пенсію, окремі види соціальної допомоги та необхідні соціальні послуги. Всебічність характеризує якісну сторону надання соціального забезпечення з урахуванням передбачених законом усіх соціальних випадків. Всебічність завжди розглядається з урахуванням інших принципів права соціального забезпечення.

В. Доступність соціального забезпечення означає, що умови надання окремих видів соціального забезпечення та порядок їх реалізації повинні бути доступні кожному. Таким чином, доступність, як правило, розглядається в двох аспектах: а) формування умов (юридичного складу), за наявності яких особа матиме право на той чи інший вид соціального забезпечення; б) встановлення доступного порядку реалізації

цього права за сприяння державних органів, роботодавців та інших осіб, що уповноважені вирішувати певні питання при застосуванні відповідних норм права.

Останнім часом ускладнюються умови призначення пенсій (підвищується пенсійний вік, а також страховий та пільговий стаж тощо). Не можна встановлювати пенсійний вік, до якого не доживатиме більшість. Також не можна встановлювати страховий стаж, який недосяжний для багатьох людей. Страховий стаж у 35(30) років на сучасному етапі є максимальним і його збільшення буде суперечити принципу доступності соціального забезпечення.

Доступність найбільш рельєфно проявляється в праві соціального обслуговування. Тут доступність проявляється в наступному: 1) наявність надавачів соціальних послуг; 2) наявність соціальних працівників; 3) достатність фінансових ресурсів для оплати соціальних послуг; 4) транспортна доступність надавачів соціальних послуг і соціальних працівників; 5) стандартизація соціальних послуг. Соціальні послуги надаються за місцем проживання отримувачів. Наявність розвинутої мережі соціальних служб робить їх доступними для їх клієнтів. По відношенню осіб з обмеженими можливостями суть принципу доступності розкривається у ст. 9 Конвенції ООН про права інвалідів.

6.4.5 Принцип диференціації видів, умов і норм соціального забезпечення

Цей принцип у науковців має різну назву, зокрема:

- єдність та диференціація правового регулювання в сфері соціального забезпечення;
- єдність і диференціація умов і правових норм про соціальне забезпечення;
- диференціація умов та рівня соціального захисту;
- диференціація правового регулювання в залежності від ряду факторів;

- диференціація видів, умов і рівня забезпечення в залежності від трудового вкладу, причин працездатності та інших соціально значимих обставин;
- диференціація умов соціального забезпечення;
- диференціація умов, що визначають право на соціальне забезпечення;
- комплексність і диференціація способів соціального забезпечення;
- універсальність, диференціація та розмаїття видів соціального забезпечення;
- принцип відмінностей умов і рівня соціального забезпечення в залежності від трудового стажу і деяких інших обставин.

Категорія «диференціація» розглядається юристами як: 1) принцип права чи правового регулювання; 2) прийом правового регулювання; 3) риса методу правового регулювання; 4) одночасно як прийом та принцип правового регулювання або принцип, прийом, риса методу правового регулювання. Крім того, диференціація досліджується як самостійний принцип або складова іншого принципу. Диференціація притаманна всім галузям права без виключення і тому цей принцип не може бути міжгалузевим. Його особливості дають підставу відносити його до принципів деяких галузей права. У багатьох навчальних посібниках диференціація не включається до переліку самостійних принципів права соціального забезпечення.

Слово «диференціація» латинського походження і означає розходження, відмінності, поділ, розчленування чого-небудь на окремі різномірні елементи.

У гуманітарній сфері розрізняють такі види диференціації:

- економічна, що виражається у відмінності доходів, рівня життя, в існуванні багатих та бідних;
- професійна, тобто виділення в суспільстві різних груп за родом їх діяльності, заняттям, відношенням до престижних чи непрестижних категорій тощо;

- політична, яка проявляється у розділі суспільства на керуючих і керованих, політичних лідерів та маси і т.ін.;

- юридична, що виявляється у відмінностях правового статусу окремих осіб при правовому регулюванні тих чи інших суспільних відносин.

Окремі фахівці роблять наголос на єдність та диференціацію правового регулювання та співвідношення цих категорій. Право регулює найбільш поширені суспільні відносини і розраховане на всіх людей, що беруть у них участь. Це так звані загальні норми. Єдність правового регулювання пояснюють наявністю єдиного законодавства, єдиного способу формування суб'єктів правовідносин, єдністю підстав виникнення, зміни та припинення цих правовідносин, єдністю способу захисту правооримувачів соціального забезпечення, категорією соціального ризику тощо. У праві соціального забезпечення його єдність не може базуватись на категорії соціальних ризиків, оскільки останні не беруть участі у правовому регулюванні і є лише приводом для такого регулювання. Інші ознаки у більшості випадків вказують не на єдність, а диференціацію правового регулювання. Галузеве законодавство містить не так багато загальних норм і тому відсутня потреба у характеристиці єдності як однієї із ознак відповідного принципу права соціального забезпечення. Саме за допомогою диференціації найбільш оптимально здійснюється соціальне забезпечення окремих категорій громадян.

Особливості у наданні соціального забезпечення певним групам населення регулюються спеціальними (диференційними) нормами. Диференціація у праві соціального забезпечення здійснюється у першу чергу за допомогою соціальних пільг. Під останніми необхідно розуміти способи (прийоми) диференціації видів, умов і норм (обсягів, рівнів) соціального забезпечення громадян з врахуванням визнаних суспільством соціально значимих обставин та факторів, що впливають на життєдіяльність людини. Основною функцією соціальних пільг є диференційна, а похідними – компенсаційна, соціально-

стимулююча, заохочувальна, морально-етична та політико-правова. Часто соціальні пільги розглядаються як засіб найбільш справедливого забезпечення вразливих категорій населення (наприклад, інвалідів з різними формами захворювання при наданні соціальних послуг).

У праві соціального забезпечення соціальні пільги (їх у нормативних актах ще називають пільгами, перевагами, гарантіями тощо) ніколи не надавались з метою продемонструвати перевагу одних осіб над іншими чи звільнення від виконання певних обов'язків або надання додаткових прав. Такою метою завжди була соціальна підтримка малозабезпечених, оптимальне з економічної точки зору забезпечення окремих категорій осіб з врахуванням їх минулої діяльності та участі у захисті Батьківщини.

До основних ознак диференціації права соціального забезпечення належать такі: 1) об'єктом диференціації є суспільні відносини у сфері соціального забезпечення; 2) суб'єктом здійснення диференціації виступає орган, що приймає нормативно-правовий акт, що регламентує відносини у сфері соціального забезпечення; 3) суть диференціації полягає у поділі соціально-забезпечувальних норм на загальні та спеціальні до яких належать норми-доповнення, норми-вилучення, норми-пристосування; 4) підставами диференціації виступають об'єктивні обставини, що наділені стійкими рисами і вимагають відмінного підходу в регулюванні соціально-забезпечувальних відносин. Організаційно-правові форми соціального забезпечення відіграють певну роль у диференціації соціального забезпечення, але не основну, оскільки диференціація тут зумовлена особливостями джерел фінансування.

В основу диференціації покладені соціально значимі обставини та фактори. Критерії диференціації можуть носити об'єктивний (природно-кліматичні, несприятливі умови праці тощо) чи суб'єктивний (стать, стан здоров'я, вік і т.ін.) характер. Розглянемо деякі з цих обставин та факторів.

Першу чергу становлять обставини, що пов'язані з трудовою діяльністю людини, тобто несприятливі умови праці, тривалість сплати страхових внесків (єдиного соціального внеску), а також тривалість професійної діяльності у певних випадках. Саме на ці обставини особливу увагу звертають при соціальному забезпеченні економічно активних членів суспільства.

Умови праці – це сукупність факторів (виробничих, санітарно-гігієнічних, безпеки, інженерно-психологічних, естетичних та соціальних) зовнішнього середовища, що впливають на здоров'я та працездатність людини в процесі праці. МОП вказує на такі фактори виробничого середовища, що впливають на працездатність людини і викликають у неї втому: 1) фізичне зусилля (пересування або підтримування вантажів, зусилля натиску на предмет праці тощо); 2) нервова напруга; 3) темп роботи; 4) робоче положення (положення тіла людини щодо засобів виробництва); 5) монотонність роботи; 6) температура, вологість, теплове випромінювання в робочій зоні; 7) забруднення повітря; 8) виробничий шум; 9) вібрація, обертання, поштовхи на робочому місці; 10) освітлення у робочій зоні. Соціальне законодавство юридичне значення надає таким умовам праці, які негативно впливають на працездатність і здоров'я людини.

Кабінет Міністрів України своєю постановою від 24 червня 2016 року № 461 затвердив Список № 1 виробництв, робіт, посад і показників на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці, зайнятість в яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах, а також Список № 2 виробництв, робіт, професій, посад і показників на роботах із шкідливими і важкими умовами праці, зайнятість в яких повний робочий день дає право на пенсію за віком на пільгових умовах. Особи, які працювали на відповідних роботах мають право на пільгову пенсію згідно п.п. «а» і «б» ч. 1 ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення» п. 2 розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Вказані

особи мають право на дочасний вихід на пенсію за віком і зменшений страховий стаж, що необхідний для призначення цієї пенсії.

Постановою Кабінету Міністрів України від 31 березня 1994 року № 202 був затверджений Список робіт і професій, що дають право на пенсію незалежно від віку при безпосередній зайнятості протягом повного робочого дня на підземних і відкритих гірничих роботах (включаючи особовий склад гірничорятувальних частин), пов'язаних з видобутком вугілля, сланцю, руди та інших корисних копалин, на будівництві шахт і рудників та в металургії, терміном не менше 25 років. Особи, що підпадають під цей Список мають право на пільгову пенсію відповідно до ст. 14 Закону України «Про пенсійне забезпечення» та п. 2 розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Працівникам, що були зайняті на посадах, що зазначені у п.п. «в» - «є», «з» ч. 1 ст. 13 й п. 2 розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» також мають право на пільгову пенсію, оскільки працювали у несприятливих для здоров'я умовах. Крім того, деяким категоріям працівників залежно від умов праці за результатами атестації робочих місць можуть призначатися пенсії за рахунок підприємств і організацій, бюджетних коштів та цільових фондів у порядку, встановленому постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 року № 937 «Про затвердження Порядку призначення пенсій за рахунок коштів підприємств та організацій окремим категоріям працівників за результатами атестації робочих місць за умовами праці».

Наявність спеціального стажу (професійної діяльності) певної тривалості дає право на пенсію за вислугу років (ст.ст. 54 і 55 Закону України «Про пенсійне забезпечення» п. 2 розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»). Пільги полягають у скороченні віку виходу на пенсію переважно на 5 років або у його відсутності, зменшенні, як правило, на 5 років необхідного страхового стажу

або його відсутність. При цьому необхідний спеціальний стаж відповідної тривалості. Перебування на цих посадах також зумовлене з особливостями умов праці.

Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування передбачає для отримання мінімальної пенсії наявність страхового стажу не менше 30 років для жінок і 35 років для чоловіків. При оформленні пенсії по інвалідності вимагаються наявність страхового стажу меншої тривалості. Право на пенсію за віком особа має при наявності мінімального страхового стажу не менше 15 років. При наявності страхового стажу більше 30(35) років збільшується розмір пенсійної виплати (ст. 26, 28, 32 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»).

Наявність значних заслуг у сфері державної, громадської або господарської діяльності, досягнень у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту дає право особі на пенсію за особливі заслуги у вигляді відповідної надбавки до розміру пенсії на яку вона має право (ст. 5 Закону України «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною»). Для осіб, які мають заслуги перед Батьківщиною передбачені у діючому законодавстві багаточисленні пільги.

Другу групу обставин, що є підставою для диференціації соціального забезпечення є праця та проживання на територіях радіоактивного забруднення та в гірських населених пунктах. Особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи мають право на пенсії, компенсації та пільги відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (див. наприклад, ст. 19-24, 30, 48-60). Пільги громадянам, яким надано статус особи, що проживає і працює (навчається) на території населеного пункту, якому надано статус гірського зазначені у ст. 6 Закону України «Про статус гірських населених пунктів».

До третьої групи для диференціації належать обставини, що стосуються стану здоров'я, а саме: 1) причини інвалідності; 2)

підстави (випадки) тимчасової втрати працездатності; 3) наявність певного захворювання.

Причини інвалідності (постійної втрати працездатності) мають різні правові наслідки, що впливають на розмір та обсяг надання соціального забезпечення. До таких причин належать: 1) загальне захворювання; 2) нещасний випадок на виробництві (трудова каліцтво чи інше ушкодження здоров'я); 3) професійне захворювання; 4) захворювання, одержане під час проходження військової чи прикордонної служби; 5) захворювання, пов'язане з впливом радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи. Соціальний захист інвалідів в залежності від причин постійної непрацездатності здійснюється за різними законами України.

Різні правові наслідки, а значить умови і порядок надання соціального забезпечення мають випадки, які призвели до тимчасової втрати працездатності: 1) тимчасова непрацездатність внаслідок захворювання або травми, не пов'язаної з нещасним випадком на виробництві; 2) тимчасова непрацездатність внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 3) вагітність та пологи; 4) необхідність догляду за хворою дитиною; 5) необхідність догляду за хворим членом сім'ї; 6) догляд за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом до 18 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною; 7) карантин, накладений органами санітарно-епідеміологічної служби; 8) тимчасове переведення застрахованої особи відповідно до медичного висновку на легшу, нижче оплачувану роботу; 9) протезування з поміщенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства; 10) санаторно-курортне лікування.

Наявність певного захворювання є підставою для дочасного виходу на пенсію. Право на пенсію за віком мають особи, хворі на гіпофізарний нанізм (ліліпути), диспропорційні карлики та інваліди по зору I групи (п. 3 розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»). Для таких

осіб значно скорочений вік виходу на пенсію та необхідний страховий стаж.

Ще одну групу для диференціації соціального забезпечення становлять обставини, що стосуються соціального статусу особи: вік, стать, сімейний стан, наявність утриманців, багатодітність, виховання дітей у неповній сім'ї, отримання статусу безробітного, наявність статусу дитини чи ветерана війни, ветерана праці тощо.

Соціальне законодавство визначає вік при наявності якого особа має право на пенсію за віком і в т.ч. на пільгову пенсію, на державну соціальну допомогу особам, які не мають право на пенсію тощо. З певним віком пов'язаний статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, дитини-інваліда або визначається розмір прожиткового мінімуму чи перебування в інтернатному закладі і т.ін.

Стать особи враховується при визначенні умов надання соціального забезпечення (тривалість страхового стажу, вік при призначенні деяких пільгових пенсій, особливості надання певних соціальних послуг). Допомога по вагітності та пологах надається тільки жінкам. Так само лише жінки мають право на пільгову пенсію відповідно до п.п. «г» - «ж» ч. 1 ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення», п. 2 розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». В той же час тільки чоловіки мають право на пільгову пенсію відповідно до п. «в» ч. 1 ст. 13 Закону України «Про пенсійне забезпечення», п. 2 розділу XV Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

На диференціацію соціального забезпечення впливають і інші вищезазначені обставини. Наприклад, малозабезпеченість покладена в основу диференціації багатьох видів соціального забезпечення, що стосується соціальної підтримки осіб, які мають доходи нижче прожиткового мінімуму.

6.4.6 Принцип надання соціального забезпечення в обсягах, що орієнтує на достатній рівень життя

Уявлення людей про соціальне забезпечення будуть неповними без формування ними свого відношення до розміру (обсягу) того чи іншого виду матеріального забезпечення, тобто захист від певного соціального ризику тісно пов'язаний із розміром відшкодування втраченого доходу (його відсутності) чи додатково понесених витрат від настання соціального випадку. Більшість фахівців згодні з наявністю відповідного принципу і, зокрема, в навчальній літературі наведені такі його назви:

- забезпечення у високих розмірах, що відповідає рівню, що склався щодо задоволення потреб громадян на даному етапі розвитку суспільства. Ця назва застосовувалась у радянський період і зараз не використовується. У світі не існує жодної країни, де громадяни вважали, що соціальні виплати для них здійснюються у високих розмірах;

- здійснення соціального забезпечення в обсязі не нижче соціального стандарту, що визначений державою на певному етапі її розвитку;

- встановлення рівня соціального забезпечення, що гарантує гідне життя людини;

- здійснення соціального забезпечення в розмірах, який відповідає рівню задоволення потреб громадян, що склався на певному етапі розвитку суспільства;

 - залежність рівня забезпечення від прожиткового мінімуму;

 - обов'язок держави гарантувати рівень соціального забезпечення не нижче прожиткового мінімуму;

 - адекватність рівня забезпечення для задоволення основних потреб людини;

 - надання соціального забезпечення у розмірах, що відповідають рівню економічного розвитку, що склався;

 - забезпечення на рівні задоволення аліментарних потреб нужденних. Ця назва більш підходить до надання державою

соціальної допомоги малозабезпеченим ніж до всієї системи соціального забезпечення країни;

-орієнтація на гідний рівень життя при наданні обсягу соціального забезпечення.

Розбіжності існують не тільки щодо назви, але і змісту цього принципу. Його суть і значення можна розкрити за допомогою таких категорій, як потреби, гідний (достатній, задовільний) рівень життя, соціальні стандарти. Більшість з них носять соціальний характер і відносяться до сфери моралі і етики. При встановленні державою кількісних показників вони отримують статус економіко-правових категорій.

I. Потреба Вікіпедією тлумачиться як стан живого організму, людської особистості, соціальної групи чи суспільства в цілому, що виражає необхідність у чомусь, залежність від об'єктивних умов життєдіяльності і є рушійною силою їхньої активності. Потреба людини проявляється у необхідності певних речей чи послуг, бажанні володіти чи отримати їх, відчутті нестачі, якщо це бажання залишається незадоволеним. На формування потреб людини впливають такі фактори: 1) біологічна природа людини; 2) духовний світ людини; 3) природно-кліматичні умови; 4) національні, культурні, релігійні уявлення; 5) соціально-економічні умови життя; 6) рівень розвитку виробництва, науково-технічний прогрес.

Потреби людини різноманітні. У минулому столітті вчені нарахували більше 11000 таких потреб. В літературі вони поділяються на: 1) біологічні і соціальні; 2) матеріальні, духовні і соціальні; 3) базові і такі, що породжені розвитком цивілізації; 4) матеріальні і нематеріальні; 5) первинні і вторинні; 6) особисті й сімейні та суспільні; 7) фізіологічні, етнічні, економічні, психологічні, трудові, соціальні; 8) професійні, моральні, політичні, правові, естетичні, релігійні, екологічні тощо. (існують і інші поділи людських потреб).

Серед науковців найбільш поширеною є ієрархічна (пірамідна) класифікація потреб американського психолога

Абрахама Маслоу, який ще у 1943 році висловив припущення, що людська поведінка визначається широким спектром потреб, які розбив на п'ять груп:

1) фізіологічні потреби, які забезпечують виживання людини як біологічної істоти (потреби у їжі, одязі, житлі, воді, повітрі, сні, фізичній активності, захисті від екстремальних температур тощо);

2) потреби безпеки, що включають потреби в захисті від фізичних і психологічних небезпек з боку навколишнього світу та бажання досягти стабільного і безпечного способу життя (потреби у збереженні та підвищенні певного життєвого рівня і контролі за власною життєдіяльністю, захисті від соціальних ризиків шляхом здійснення соціального страхування чи надання державної соціальної допомоги, гарантіях зайнятості, медичного обслуговування тощо);

3) соціальні потреби чи потреби належності й причетності (потреби у дружбі, коханні, участь в об'єднаннях та спільних діях, належному мікрокліматі трудового колективу тощо);

4) потреби визнання і самоствердження, які полягають у позитивній оцінці особистості з боку суспільства, в одержанні людиною певного соціального статусу, у повазі та визнанні з боку оточуючих тощо;

5) потреби самовираження (самореалізації), які пов'язані з прагненням людини до якнайповнішого використання своїх знань, умінь, здібностей, навичок, особистого потенціалу (потреби людини в творчості, розкритті своїх здібностей, талантів, задатків до розвитку особистості та прихованого в ній потенціалу).

Економічною теорією розроблена концепція закону зростання потреб, що виражає внутрішню необхідність, сталі і суттєві зв'язки між виробництвом і досягнутим рівнем задоволення потреб людей, розвиток яких (зв'язків) сприяє появі нових потреб та засобів їх задоволення. Сьогодні у структурі потреб відбувається перехід від: 1) домінування економічних потреб до домінування соціальних; 2) задоволення елементарних

потреб до задоволення потреб на основі індивідуалізованого виробництва; 3) речової структури споживання – до переважання в ній послуг, в тому числі й послуг гуманітарного характеру, спрямованих на розвиток особистості.

Серед різноманітних потреб людини звертають увагу на основні з них. За участі міжнародних організацій було розроблено ряд варіантів концепції основних потреб людини. На думку Міжнародної організації праці основні потреби визначаються як мінімальний рівень життя, який має забезпечити суспільство для найбільших груп його членів. Задоволення основних потреб означає забезпечення мінімальних стандартів особистого споживання сім'ї в їжі, житлі, одязі, воно передбачає доступ до основних видів послуг (постачання чистою питною водою, санітарія, охорона здоров'я та освіти, транспорт), а також забезпечення кожного здатного і бажуючого працювати належним чином оплачуваною роботою. Поняття «основні потреби» включає в себе: 1) забезпечення основними товарами особистого споживання (продуктами харчування, одягом, необхідними меблями, житлом), а також задоволення деяких інших соціально необхідних як матеріальних так і нематеріальних потреб; 2) загальний доступ до основних послуг у число яких входять початкова і середня освіта, забезпечення чистою питною водою, профілактичне і лікувальне медичне обслуговування, створення екологічно здорового оточення, міська і сільська інфраструктура, засоби транспорту і зв'язку; 3) право на отримання роботи, що забезпечує досить високу продуктивність, так і досить високу заробітну плату для задоволення основних потреб сім'ї працюючої людини у товарах особистого споживання за рахунок своїх власних доходів; 4) створення інфраструктури, здатної забезпечити доступність необхідних товарів і послуг (за допомогою власного виробництва або завдяки зовнішній торгівлі) і генерувати додаткове надходження коштів, достатніх для фінансування основних комунальних послуг, а також підтримки зростання продуктивних сил; 5) масова участь у прийнятті рішень, оцінки

політики і контролю над керівними діячами, а також реалізації планів і постанов.

Основні потреби людини окреслюються у так званому споживчому кошику, тобто наборі товарів, що характеризує типовий рівень і структуру місячного (річного) споживання людини або сім'ї. Він повинен забезпечити комфортні умови життєдіяльності людини на даному етапі розвитку цивілізації і не може бути жорстко прив'язаний до реалій економіки тієї чи іншої держави. Завдання держави полягає у прагненні задовольнити населення у товарах і послугах, що повинні бути включені до споживчого кошика.

II Гідний (достатній) рівень життя. Рівень життя – характеристика економічного добробуту населення, що вимірюється як реальний дохід на душу населення та кількість населення за межею бідності. Він містить три ключові аспекти: добробут населення, рівень людського розвитку та нагромадження людського капіталу. Зміст поняття «рівень життя» розглядається через дві складові: економічну та соціальну. Перша включає: 1) кількість товарів і послуг, призначених до споживання; 2) реальну заробітну плату; 3) рівень доходів населення і заощадження; 4) структуру предметів споживання та послуг особи, сім'ї; 5) структуру витрат доходів сім'ї; 6) рівень зайнятості; 7) житлово-побутові умови; 8) умови праці та відпочинку. Друга визначається за такими критеріями: 1) забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її існування; 2) реалізація права кожної людини на вільний розвиток особистості; 3) гарантія прав на працю, освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, безпеку життя; 4) участь особи у громадсько-політичній і культурній діяльності; 5) рівень соціально-комунальної інфраструктури.

З метою забезпечення гідного рівня життя держава створює умови для задоволення основних потреб людини, що передбачено, зокрема, у таких міжнародних актах:

- у ст. 25 Загальної декларації прав людини (1948 р.), зафіксовано, що кожна людина має право на такий життєвий

рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї;

- у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1966 р.) зазначається, що держави визнають право кожного на задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту (ст. 7), а також на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ст. 11);

- Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996 р.) уточнює, що всі працівники мають право на справедливу винагороду, яка забезпечить достатній життєвий рівень для них самих та їхніх сімей (п. 4 ч. 1). Держави повинні вживати заходів для надання особам, що живуть або можуть опинитися в ситуації соціального відчуження або бідності, а також членам їхніх сімей, ефективного доступу, зокрема, до роботи, житла, професійної підготовки, освіти, культури і соціальної та медичної допомоги (ст. 30.) Вказана Хартія встановила рівень соціального забезпечення, який орієнтується на Європейський кодекс соціального забезпечення (1990 р.), що містить мінімальні соціальні стандарти, які держави беруться надавати у зв'язку з 9 соціальними ризиками – хворобою, безробіттям, старістю, трудовим каліцтвом, професійною хворобою, материнством і інвалідністю, втратою годувальника, утриманням дітей. Ці вимоги більш високого рівня ніж зазначені Конвенцією МОП № 102 про мінімальні норми соціального забезпечення (1952 р.).

Національне законодавство містить норми, що закріплюють право на гідний (достатній) рівень життя:

- кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48 Конституції України);

- кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного,

духовного і соціального розвитку (ч. 1 ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства»);

- в установах, призначених для проживання громадян похилого віку, їм гарантується гідний рівень життя, надаються впорядковані приміщення, що відповідають санітарно-гігієнічним нормам, достатнє харчування, необхідні одяг і взуття з урахуванням сезонних і кліматичних особливостей, забезпечується геріатрична медична допомога і культурне обслуговування, посильна участь в трудових процесах (ч. 1 ст. 37 Закону України «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»).

С.М.Синчук вважає, що гідний рівень життя особи – складне комплексне явище, яке складається із багатьох складових елементів, кожний з яких важливий для людини і включає не лише економічні складові рівня життя особи, а такий набір соціальних благ, які відповідають функціональним потребам людини та забезпечують її достатній розвиток та можливість повноцінної життєдіяльності.

Борисенко Т.М. під гідним рівнем життя розуміє такий набір соціально-економічних благ, включаючи харчування, одяг, житло, медичний догляд, необхідне соціальне забезпечення, соціальні послуги (освіти, культури тощо), які необхідні для підтримки здоров'я та добробуту людини та її сім'ї, забезпечення можливостей усестороннього розвитку та повноцінної життєдіяльності.

Науковці виокремлюють такі якісні рівні життя населення:

- достаток – це рівень життя, який дозволяє користуватися всіма благами, що забезпечують всебічний розвиток людини;

- нормальний рівень життя – рівень, який забезпечує раціональне споживання за науково обґрунтованими нормами, що дає людині змогу відновлювати свої фізичні та інтелектуальні сили;

- бідність – рівень життя, за якого споживання відбувається на рівні збереження працездатності як нижчої межі відтворення життєвих сил;

- злиденність – рівень життя, що забезпечує мінімально припустимий за біологічними критеріями набір благ і послуг, споживання яких дозволяє підтримувати лише життєздатність людини.

З врахуванням цих показників можна виділити такі рівні життя вразливих груп населення:

- гідний рівень життя – це отримання соціальних виплат (в основному пенсії), що дозволяють користуватися всіма благами цивілізації, отримувати кваліфіковану медичну допомогу, здійснювати щорічне оздоровлення та періодичні подорожі, а також при потребі поточний ремонт житла, можливість заощадження частини коштів. Пенсії у таких розмірах отримує незначна кількість пенсіонерів;

- достатній рівень життя – це отримання соціальних виплат на рівні реального прожиткового рівня, що дає змогу самому сплачувати житлово-комунальні послуги, придбавати необхідні ліки, засоби гігієни, загальнопоширені продукти харчування, необхідні предмети користування, задовольняти потреби життєдіяльності та деякі соціальні потреби. Реальний прожитковий мінімум державою не визначається і можна користуватися даними профспілкових та деяких інших громадських організацій. Такий рівень життя мають особи, що отримують пенсії у розмірі трьох і більше прожиткових мінімумів;

- задовільний рівень життя – отримання соціальних виплат на рівні офіційного прожиткового мінімуму, що дає змогу задовольняти деякі потреби людини на фізіологічному рівні, утруднює оплату житлово-комунальних послуг, позбавляє людину можливості придбавати ліки тощо;

- незадовільний рівень життя - отримання соціальних виплат на рівні гарантованого прожиткового мінімуму, що вимагає субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, позбавляє людину можливості нормально харчуватись, отримувати медичну допомогу, придбавати непродовольчі товари тощо. Цей рівень ще називають злиденним.

Рівень життя характеризується, як правило, прикметником гідний чи пристойний або достатній чи задовільний. Як вже вказувалось, це оціночні поняття і законодавець не вказує на їх відмінності. Достатній рівень життя вказує на надання соціальних благ у мінімальних розмірах. Гідний рівень життя повинен передбачати надання соціальних благ вище мінімального. Держава бере на себе зобов'язання задовольняти основні потреби людини на рівні, що передбачені соціальними стандартами.

III. Соціальні стандарти. Вони визначаються двома показниками: споживчим кошиком, що визначається постановою КМУ від 14 квітня 2000 року № 656 та прожитковим мінімумом, що встановлюється і затверджується відповідно до Закону України від 15 липня 1999 року № 966-XIV «Про прожитковий мінімум». Зараз прожитковий мінімум визначається Законом України про Державний бюджет на відповідний рік.

Легально прожитковий мінімум визначається як вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Відповідно до ч. 3 ст. 46 Конституції України пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом. У 2005 році влада урочисто проголосила, що ця конституційна норма виконується. З цього часу виникла проблема щодо співвідношення нормативного і реального прожиткового мінімуму. Провладні сили стверджують, що офіційний прожитковий мінімум відповідає реальному, а громадські, особливо профспілкові організації заявляють, що реальний прожитковий мінімум від офіційного відрізняється у кілька

разів. На невідповідність цих показників вказує те, що склад споживчого кошика не переглядається, офіційні представники влади визнають існуючу проблему, але через відсутність політичної волі не можуть її вирішити.

Економіка України надзвичайно слаба і держава на її базі не може забезпечувати всім своїм громадянам рівень життя, що передбачений ч. 3 ст. 46 Конституції України. Цей факт необхідно офіційно визнати. Далі потрібно з урахуванням досвіду цивілізованих країн з розвинутою економікою, визначити склад споживчого кошика українця. Після цього уже з врахуванням можливостей української економіки щорічно затверджувати рівень гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму. Він може бути на рівні 30, 40, 50 і т.д. відсотків реального прожиткового мінімуму. І далі поступово йти до 100%, але без суб'єктивізму з боку держави.

Встановлений законом прожитковий мінімум не є надійним критерієм за допомогою якого можна характеризувати принципи надання соціального забезпечення в обсягах, що орієнтує на достатній рівень життя, але інших інструментів ніж споживчий кошик (набір продовольчих і непродовольчих товарів і послуг) та його вартісна величина у грошовому виразі не має. Тому діючі нормативні акти, що стосуються прожиткового мінімуму підлягають суттєвому вдосконаленню.

Держава ніколи не забезпечувала своїх громадян на рівні реального прожиткового мінімуму і в найближчі десятиліття зробити цього не зможе, але повинна до цього прагнути збільшуючи поступово рівень гарантованого забезпечення прожиткового мінімуму.

У рішенні від 25 січня 2012 року № 3-РП/2012 Конституційний Суд України зазначив, що однією з ознак України як соціальної держави є забезпечення загальносуспільних потреб у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України виходячи з фінансових можливостей держави, яка зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами

і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України. При цьому рівень державних гарантій права на соціальний захист має відповідати Конституції України, а мета і засоби зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомоги – принципам пропорційності і справедливості.

Соціальна справедливість полягає в досягненні порозуміння при розподілі соціальних благ. Думка громадськості тут відіграє вирішальну роль. При встановленні, наприклад, розмірів пенсійних виплат справедливим вважається: 1) встановлення залежності розмірів пенсії від величини заробітної плати і стажу роботи; 2) проведення постійно індексації пенсій з врахуванням інфляції, зростання середньої заробітної плати в країні та підвищення якості життя; 3) підтримка купівельної спроможності пенсіонерів (вартості пенсій) шляхом осучаснення раніше призначених пенсій; 4) дотримання розумного співвідношення між мінімальною та максимальною пенсією; 5) здійснення диференціації розмірів пенсій з урахуванням умов праці; 6) встановлення більш високих розмірів пенсії для застрахованих осіб ніж соціальної допомоги для тих, що не займалися суспільно корисною діяльністю; 7) відмова від оподаткування пенсій; 8) врахування залежності пенсійних виплат від можливостей національної економіки; 9) незменшуваність пенсійних виплат для працюючих пенсіонерів; 10) мінімальні пенсії повинні повністю забезпечувати визнані суспільством розумні потреби людини. Цей перелік можна далі продовжувати. Відповідні вимоги з врахуванням специфіки ставляться до забезпечення громадян соціальними допомогоюми та надання їм соціальних послуг.

6.4.7 Принцип гарантування здійснення передбачених законодавством видів соціального забезпечення

Гарантованість є складовою всіх без виключення принципів права. Ідея, що на практиці не реалізовується, не відноситься до принципів позитивного права. Лише ті ідеї, які спроможні до

здійснення, включається до змісту того чи іншого правового принципу. З цієї причини гарантованість, як правило, не виокремлюється у самостійний принцип права, але оскільки при характеристиці правових принципів не завжди підкреслюється їх гарантованість, то частина фахівців права соціального забезпечення виділяє її в окремий принцип права.

В наукових публікаціях даний принцип має таку назву:

- гарантування соціального забезпечення при настанні соціальних ризиків та інших соціально важливих обставин, встановлених законодавством;

- гарантованість соціальної допомоги у випадках коли людина потребує її в силу обставин визначених соціально значимими;

- гарантованість надання заходів соціального забезпечення людині у випадках, коли вона потребує їх у силу обставин, визнаних соціально важливими;

- охорона права громадян на соціальне забезпечення;

- гарантованість права на соціальне забезпечення;

- державне гарантування права кожного на соціальне забезпечення.

Охорона права на соціальне забезпечення здійснюється у процесі безперешкодної реалізації людиною під контролем держави і громадських установ цього права, а при виникненні певних труднощів – шляхом захисту своїх прав у судовому чи позасудовому порядку. Охорона права є ознакою норми права але не самостійним принципом права соціального забезпечення і виступає елементом більш широкого за змістом принципу що нами розглядається.

Навряд чи доцільно до галузевих відносити принцип гарантування соціальної допомоги у випадках коли людина потребує її в силу обставин, визнаних соціально важливими або принцип гарантованості надання заходів соціального забезпечення людині у випадках, коли вона потребує їх у силу обставин, визнаних соціально значимими. Ці принципи можна

віднести до державного соціального забезпечення чи допомогового права і права соціального обслуговування. У багатьох випадках під гарантованістю соціального забезпечення розуміють універсальність і комплексність соціального забезпечення що не зовсім вірно.

Принцип гарантованості здійснення передбачених законодавством видів соціального забезпечення – це система взаємопов'язаних і науково обґрунтованих ідей про передумови, умови і засоби, які у своїй сукупності реально забезпечують реалізацію, охорону і захист прав людини у сфері соціального забезпечення.

Основи гарантування здійснення права на соціальне забезпечення закладаються ще на стадіях нормотворчого процесу (від внесення пропозиції про необхідність розробки відповідного проекту нормативного акта і до його прийняття). Нормативно-правовий акт буде повноцінним якщо на стадіях розробки, розгляду і прийняття його будуть максимально враховані певні економічні, ідеологічні, політичні, соціальні і організаційні фактори (загальні гарантії права на соціальне забезпечення). Головна ідея принципу гарантування на цьому етапі – відповідність розмірів соціальних виплат, закладених у нормативному акті, фінансовим можливостям держави. На практиці цього положення часто недотримуються, що веде до призупинення соціальних виплат або надання соціального забезпечення не всім хто має на нього право(так зване позачергове, першочергове тощо забезпечення) чи корегування розмірів соціальних виплат передбачених законом у бік зменшення постановами Кабінету Міністрів України. На даному етапі в правовому акті також в ідеальній формі (як повинно бути) виписується процедура реалізації його норм.

Принцип гарантування надання соціального забезпечення проявляється у процесі реалізації норм права, що здійснюється у таких формах як використання чи здійснення прав, виконання обов'язків, дотримання і застосування норм права. Найчастіше реалізація норм права соціального забезпечення проводиться в

формі застосування зафіксованих в правовому акті нормативних приписів(прийняття компетентним органом рішення про надання особі конкретного виду соціального забезпечення). Реалізація у формі виконання вимог нормативного акта можлива у випадках дотримання строків проходження медичних обстежень у МСЕК, подання необхідних документів в орган соціального захисту населення тощо. Прикладом використання є звернення до компетентного органу з вимогою про надання певного виду соціального забезпечення. Дотримання норм права здійснюється при отриманні соціальних послуг, наприклад дотримання розпорядку дня в соціальній установі. У будь якому правовідношенні із соціального забезпечення застосовується одночасно всі чотири форми реалізації норм права.

Застосування соціально-забезпечувальних норм – це процедурна діяльність компетентних у сфері соціального захисту населення суб'єктів щодо прийняття на підставі наявних юридичних фактів (умов надання соціального забезпечення) відповідно до норм правового акта індивідуального рішення про задоволення чи відхилення заяви про надання конкретного виду матеріально забезпечення. Стадіями застосування цих норм є : 1) встановлення фактичних обставин справи; 2) вибір і аналіз норм права що регулюють відповідні соціально-забезпечувальні правовідносини; 3) прийняття і документальне оформлення рішення органу соціального захисту. Гарантованість соціального забезпечення вимагає при застосування соціально-забезпечувальних норм дотримуватись таких принципів: 1) законності; 2) справедливості; 3) обґрунтованості; 4) доцільності; 5) ефективності.

Здійснення права на соціальне забезпечення вимагає наявності ефективного соціально-правового механізму реалізації, охорони і захисту цього права. До складу цього механізму входять: 1) механізм реалізації (заходи, що спроможні створити умови для реалізації вказаного права); 2) механізм охорони (включає заходи щодо профілактики виникнення перешкод, які можуть негативно вплинути на здійснення даного

права); 3) механізм захисту (заходи що ведуть до відновлення порушеного права у судовому чи позасудовому порядку). Елементами даного механізму є: 1) соціально-забезпечувальні норми; 2) правомірна діяльність (поведінка) надавачів і отримувачів соціального забезпечення; 3) гарантії (загальні і спеціальні); 4) процедури; 5) відповідальність; 6) контроль. Ці та інші елементи при нормальному функціонуванні гарантують здійснення права на соціальне забезпечення.

Гарантії права на соціальне забезпечення у своїй сукупності становлять механізм реалізації, охорони і захисту цього права і тому їх не слід розглядати як окремий елемент вказаного механізму. Соціальна політика включається до складу політичних гарантій. Норми права і правовідносини є частинами механізму правового регулювання, а не механізму реалізації конкретного права.

Термін „механізм” вказує на те, що правове явище повинно розглядатися в динаміці, а не в статичності. Практичне застосування соціально-забезпечувальних норм продемонструє ефективність гарантування права на конкретний вид соціального забезпечення.

6.5. Внутрішньогалузеві принципи права соціального забезпечення

6.5.1. Нормативно-правові принципи структурних утворень права соціального забезпечення

При прийнятті законів у сфері соціального забезпечення законодавець прагне закріпити в них нормативно-правові принципи, на підставі яких фізичним особам надаються окремі види матеріального забезпечення. Як правило, це основні засади, які належать до загальноправових, галузевих, окремих правових інститутів чи їхніх груп принципів права. Так, у ст. 5 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування закріплені принципи, що стосуються всіх

п'яти видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, а саме:

1) законодавчого визначення умов і порядку загальнообов'язкового державного соціального страхування;

2) обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору(контракту) та інших підставах, передбачених законодавством про працю, та осіб, які забезпечують себе роботою самостійно(члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадян – суб'єктів підприємницької діяльності;

3) надання права отримання виплат за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням особам, зайнятим підприємницькою, творчою діяльністю тощо;

4) обов'язковості фінансування страховими фондами витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення та соціальних послуг у обсягах, передбачених законами про загальнообов'язкове державне соціальне страхування;

5) солідарності та субсидування;

6) державних гарантій реалізації застрахованими громадянами своїх прав;

7) забезпечення рівня життя не нижчого за прожитковий мінімум, установлений законом, шляхом надання пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги, які є основним джерелом існування;

8) цільового використання коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

9) паритетності представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в управлінні загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням.

Вищеперераховані принципи були конкретизовані в законах з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, наприклад, у Законі України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування” у ст. 3 названі такі принципи трьох видів соціального страхування(у

зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; медичного):

1) законодавчого визначення умов і порядку здійснення соціального страхування;

2) обов'язковості страхування осіб відповідно до видів соціального страхування та можливості добровільності страхування у випадках, передбачених законом;

3) державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав;

4) обов'язковості фінансування Фондом витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення, страхових виплат та соціальних послуг, в обсягах, передбачених цим Законом;

5) формування та використання страхових коштів на засадах солідарності та субсидування;

6) диференціації розміру виплати допомоги залежно від страхового стажу;

7) диференціювання страхового тарифу з урахуванням умов і стану безпеки праці, виробничого травматизму та професійної захворюваності на кожному підприємстві;

8) цільового використання коштів соціального страхування;

9) економічної заінтересованості суб'єктів страхування в поліпшенні умов і безпеки праці;

10) відповідальності роботодавців та Фонду за реалізацію права застрахованої особи на матеріальне забезпечення та соціальні послуги за цим Законом.

Відповідно до ст. 7 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” державне пенсійне страхування (солідарна і накопичувальна системи) здійснюється за принципами:

1) законодавчого визначення умов і порядку здійснення загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

2) обов'язковості страхування осіб, які працюють на умовах трудового договору (контракту) та інших підставах,

передбачених законодавством, а також осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, фізичних осіб-підприємців;

3) права на добровільну участь у системі загальнообов'язкового пенсійного страхування осіб, які відповідно до Закону не підлягають загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню;

4) заінтересованості кожної працездатної особи у власному матеріальному забезпеченні після виходу на пенсію;

5) рівноправності застрахованих осіб щодо отримання пенсійних виплат та виконання обов'язків стосовно сплати страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування;

6) диференціації розмірів пенсій залежно від тривалості страхового стажу та розміру заробітної плати (доходу);

7) солідарності та субсидування в солідарній системі;

8) фінансування видатків на виплату пенсій, надання соціальних послуг за рахунок страхових внесків, бюджетних коштів і коштів цільових фондів;

9) спрямування частини страхових внесків до накопичувальної системи пенсійного страхування для здійснення оплати договорів страхування довічної пенсії і одноразової виплати залежно від розмірів накопичень застрахованої особи з урахуванням інвестиційного доходу;

10) державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав, передбачених цим Законом;

11) гласності, прозорості та доступності діяльності Пенсійного фонду України;

12) обов'язковості фінансування за рахунок коштів Пенсійного фонду України витрат, пов'язаних із виплатою пенсій та наданням соціальних послуг, в обсягах, передбачених цим Законом;

13) цільового та ефективного використання коштів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування;

14) відповідальності суб'єктів системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування за

порушення норм цього Закону, а також за невиконання або неналежне виконання покладених на них обов'язків.

Страховання на випадок безробіття відповідно до ст. 2 Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” здійснюється за принципами:

1) надання державних гарантій реалізації застрахованими особами своїх прав;

2) обов'язковості страхування на випадок безробіття всіх працюючих на умовах трудового договору(контракту) та на інших підставах, передбачених законодавством про працю, за цивільно-правовим договором, військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової служби), осіб, які забезпечують себе роботою самостійно, фізичних осіб – підприємців, а також добровільності такого страхування громадянами України, які працюють за межами України, членами особистого селянського та фермерського господарства, якщо вони не є найманими працівниками;

3) цільового використання коштів страхування на випадок безробіття;

4) солідарності та субсидування;

5) обов'язковості фінансування Фондом загально-обов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття витрат, пов'язаних із наданням матеріального забезпечення у випадку безробіття та соціальних послуг в обсягах, передбачених цим Законом;

6) паритетності в управлінні страхуванням на випадок безробіття держави, представників застрахованих осіб та роботодавців;

7) диференціації розмірів виплати допомоги по безробіттю залежно від страхового стажу та тривалості безробіття;

8) законодавчого визначення умов і порядку здійснення страхування на випадок безробіття.

Недержавне пенсійне забезпечення згідно зі ст. 4 Закону України „ Про недержавне пенсійне забезпечення” здійснюється на принципах:

1) законодавчого визначення умов недержавного пенсійного забезпечення;

2) заінтересованості фізичних осіб у недержавному пенсійному забезпеченні;

3) добровільності створення пенсійних фондів юридичними та фізичними особами, об'єднаннями фізичних осіб та об'єднаннями юридичних осіб;

4) добровільної участі фізичних осіб у системі недержавного пенсійного забезпечення та вибору виду пенсійної виплати, крім випадків, передбачених цим Законом;

5) добровільності прийняття роботодавцем рішення про здійснення пенсійних внесків на користь своїх працівників до системи недержавного пенсійного забезпечення;

6) економічної заінтересованості роботодавця у здійсненні пенсійних внесків на користь своїх працівників до системи недержавного пенсійного забезпечення;

7) неможливості необґрунтованої відмови роботодавця від здійснення пенсійних внесків до системи недержавного пенсійного забезпечення на користь своїх працівників, якщо роботодавець розпочав здійснення таких пенсійних внесків;

8) рівноправності всіх учасників пенсійного фонду, які беруть участь в одній пенсійній схемі;

9) розмежування та відокремлення активів пенсійного доходу від активів інших суб'єктів недержавного пенсійного забезпечення та накопичувального пенсійного страхування з метою захисту майнових прав учасників пенсійного фонду та унеможливлення банкрутства Пенсійного фонду України;

10) визначення розміру пенсійної виплати залежно від суми пенсійних коштів, облікованих на індивідуальному пенсійному рахунку учасника фонду або застрахованої особи;

11) гарантування фізичним особам реалізації прав, наданих їм цим Законом;

12) цільового та ефективного використання пенсійних коштів;

13) державного регулювання розміру тарифів на послуги, що надаються у системі недержавного пенсійного забезпечення;

14) відповідальності суб'єктів системи недержавного пенсійного забезпечення за порушення норм, передбачених цим Законом та іншими нормативно - правовими актами;

15) державного регулювання діяльності з недержавного пенсійного забезпечення та нагляду за його здійсненням.

Відповідно до ст. 3 Закону України „ Про соціальні послуги” надання соціальних послуг ґрунтується на принципах:

1) адресності та індивідуального підходу;

2) доступності та відкритості;

3) добровільності вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг;

4) гуманності;

5) комплексності;

6) максимальної ефективності використання бюджетних та позабюджетних коштів суб'єктами, що надають соціальні послуги;

7) законності;

8) соціальної справедливості;

9) забезпечення конфіденційності суб'єктами, що надають соціальні послуги;

10) дотримання суб'єктами, що надають соціальні послуги, державних стандартів соціальних послуг, етичних норм і правил.

6.5.2.Принципи пенсійного права

У залежності від організаційно-правової форми складовими пенсійного забезпечення є: 1) солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; 2) державне пенсійне забезпечення (див., наприклад, підпункт а пункту 9 ч.1 ст.87 Бюджетного кодексу України); 3) накопичувальна система загальнообов'язкового державного

пенсійного страхування; 4) недержавне пенсійне забезпечення. Кожна з цих складових має певний набір власних принципів, що діють у їх рамках. Принципи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування наведені у ст.7 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, а недержавного пенсійного забезпечення – у ст.4 Закону України „Про недержавне пенсійне забезпечення” (див. § 6.5.1). Принципи, які функціонують у межах всього пенсійного забезпечення, а також у системі державного пенсійного забезпечення, у нормативних актах не наводяться. Фахівці права соціального забезпечення роблять спробу виявити і сформулювати принципи пенсійного права.

Принципи пенсійного забезпечення в свій час послужили основою для формування принципів права соціального забезпечення. Одночасно їх і далі продовжують вважати принципами пенсійного права. Сьогодні до цієї підгалузі права, наприклад, фахівці Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого відносять такі принципи: 1) загальність пенсійного забезпечення; 2) диференціація умов та рівня пенсійного забезпечення; 3) універсальність та комплексність при наданні пенсійного забезпечення; 4) фінансування пенсійного забезпечення за рахунок страхових внесків та коштів державного бюджету; 5) паритетність представників усіх суб'єктів загальнообов'язкового державного соціального страхування в керівництві загальнообов'язковим державним пенсійним страхуванням; 6) цільове використання коштів загальнообов'язкового державного пенсійного страхування; 7) державний та громадський контроль за призначенням та наданням пенсійного забезпечення; 8) право на добровільне внесення страхових внесків до Пенсійного фонду України, недержавні пенсійні фонди; 9) право на судові оскарження умов надання пенсійного забезпечення та його розмірів. Інші вчені до цього переліку включають такі принципи, як: 1) доступність умов виникнення права на пенсійне забезпечення; 2) право вибору пенсійного забезпечення; 3) надання пенсійного

забезпечення на рівні не нижче від прожиткового мінімуму;
4) охорона та захист прав громадян на пенсійне забезпечення;
5) рівноправність різноманітних форм пенсійного забезпечення;
6) здійснення пенсійного забезпечення державними органами.
Указаний перелік не є вичерпним. Таким чином, суть і значення пенсійного забезпечення, як правило, визначаються за допомогою галузевих принципів.

Галузеві принципи (див. § 6.4) у пенсійному забезпеченні мають певну специфіку. Так, принцип загальності пенсійного забезпечення стосується тільки осіб, які примусово чи добровільно беруть участь у загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванні, охоплені державним пенсійним забезпеченням або беруть участь у недержавному пенсійному забезпеченні. Інші особи права на пенсійне забезпечення не мають, але з часом можуть претендувати на відповідну державну соціальну допомогу.

Доступність умов виникнення права на пенсійне забезпечення відноситься до віку виходу на пенсію, тривалості страхового стажу та розміру страхових внесків. Установлення пізнього віку виходу на пенсію (65-70 років) може стати перешкодою для багатьох людей в отриманні пенсії. Збільшення тривалості страхового стажу (наприклад, до 35-40 років) матиме такі ж наслідки. Значні розміри страхових внесків через фінансові труднощі може завадити особі взяти участь у добровільній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування або в недержавному пенсійному забезпеченні. Доступність також передбачає нескладний порядок звернення та оформлення пенсії.

Принцип універсальності та комплексності при наданні пенсійного забезпечення краще розглядати в рамках принципу диференціації видів, умов і норм пенсійного забезпечення. Пенсійні виплати в солідарній чи накопичувальній системах, або за недержавним пенсійним забезпеченням навряд чи характеризують комплексність цього виду забезпечення.

До змісту принципу фінансування пенсійного забезпечення за рахунок страхових внесків та коштів державного бюджету можна включити принципи цільового використання коштів, що виділяються на пенсійні виплати; державного та громадського контролю за призначенням та наданням пенсійного забезпечення; паритетності представників усіх суб'єктів у керівництві пенсійним страхуванням та деякі інші. Усі вони спрямовані на ефективний і справедливий збір і використання фінансових ресурсів.

Принцип права на судовий захист і принцип охорони та здійснення захисту прав громадян на пенсійне забезпечення, безспірно, відносяться до загальноправових принципів права соціального забезпечення і не повинні розглядатися в рамках галузевих принципів цього права і особливо в межах його підгалузей.

Цільові страхові фонди є некомерційними самоврядними організаціями і не відносяться до державних органів. Здійснення пенсійного забезпечення державними органами не може бути принципом пенсійного права. Таке положення не є основоположною ідеєю, що визначає суть і зміст пенсійного забезпечення.

Потребує уточнення принцип надання пенсійного забезпечення на рівні не нижче від прожиткового мінімуму. Таке забезпечення повинно надаватися на достатньому рівні. Критерієм такого рівня не може служити прожитковий мінімум, що офіційно щорічно затверджується Верховною Радою України. Цей принцип необхідно тлумачити як надання пенсійного забезпечення в обсягах, що орієнтує на реальний прожитковий мінімум.

Рівноправність різноманітних форм пенсійного забезпечення не можна вважати принципом пенсійного права, оскільки всі пенсійні системи знаходяться в різних площинах. З них основною є солідарна система, а накопичувальна є додатковою, як і недержавне пенсійне забезпечення. Державне пенсійне забезпечення, що надається за кошти платників податків,

фактично, відноситься до солідарної системи, де задіяний принцип солідарності поколінь.

Такі принципи, як неоподатковуваність пенсій та незменшуваність змісту й обсягу пенсійних виплат при прийнятті нових законів через економічні негаразди не вдалося втілити в життя. Як показала практика, розміри більш високих пенсій вирівнюються за допомогою індексації мінімальних пенсій та девальвації національної валюти. У цій ситуації немає потреби в оподаткуванні пенсій, а призначені виплати зменшуються і без прийняття нових законів.

Одним з основних принципів солідарної системи є принцип періодичної індексації та осучаснення пенсійних виплат. Головною його ідеєю є незменшуваність вартості пенсії, що призначена особі, упродовж усього її життя. Недотримання цього принципу робить чинну пенсійну систему нестабільною, неефективною і такою, що постійно потребує реформування. Цей принцип є одним із критеріїв соціальної справедливості. На жаль, він не закріплений у статті 7 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”.

Пенсійному праву притаманні такі принципи:

- обумовленості розмірів пенсійних виплат станом розвитку економіки країни. Як галузевий цей принцип належить до основоположних принципів пенсійного права. Економіка, що стабільно розвивається, дає додаткові робочі місця, знижує безробіття, дає змогу постійно підвищувати заробітну плату, а значить зростають відрахування до Пенсійного фонду України, а це, у свою чергу, дозволяє проводити своєчасно індексацію пенсій та підвищувати їх розміри. Всі без виключення пенсійні системи світу базуються на можливостях економіки своїх країн;

- диференціації умов та рівня пенсійного забезпечення. Як загальноправовий принцип він трансформувався в галузевий і особливо яскраво проявляє себе в пенсійному праві. Його суть полягає в установленні відмінностей у пенсійному забезпеченні залежно від тривалості страхового стажу та розміру заробітної

плати (доходу), а також таких факторів, як виконання особливих функціональних завдань працівником чи особливі умови його праці або роботи, чи проживання в певній місцевості, що веде до необхідності зниження пенсійного віку, зменшення тривалості необхідного страхового стажу, встановлення пільгового обчислення цього стажу та підвищення розмірів пенсії тощо;

- поєднання солідарної та накопичувальної систем загальнообов'язкового державного пенсійного страхування та недержавного пенсійного забезпечення. Ця ідея реалізована в Законах України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” та „Про недержавне пенсійне забезпечення”. З часом особа зможе основну пенсію отримувати з діючої сьогодні солідарної системи, додаткову – з накопичувальної системи, що планується запровадити в Україні, а також окрему пенсійну виплату за рахунок недержавних пенсійних фондів за умови добровільної участі в НПФ;

- зацікавленості кожної працездатної особи у власному матеріальному забезпеченні після виходу на пенсію або особистої відповідальності працівника за рівень свого матеріального забезпечення при виході на пенсію. Цей принцип спрямований на набуття умов, необхідних для призначення пенсії. Особа, зацікавлена в набутті максимального страхового стажу, у прагненні до постійного зростання заробітної плати або праці на роботах і посадах, що дають право на пільгову пенсію і т.д.;

- право вибору пенсійних виплат і форм участі в недержавних пенсійних фондах. Цей принцип, наприклад, закріплений у статті 10 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” і означає, що особі, яка має одночасно право на різні види пенсії (за віком, по інвалідності, у зв'язку з втратою годувальника), призначається один із цих видів пенсії за її вибором. У трирівневій пенсійній системі (солідарна і накопичувальна системи, недержавне пенсійне забезпечення) особа має право на вибір лише однієї пенсійної виплати в кожному рівні. Учасник

накопичувальної системи пенсійного страхування має право на отримання довічної пенсії або одноразової виплати (стаття 54 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”). У недержавному пенсійному забезпечення особа може претендувати на пенсію на визначений строк чи одноразову пенсійну виплату (стаття 60 Закону України „Про недержавне пенсійне забезпечення”).

Одночасно з пенсією непрацевдатні особи мають право отримувати додаткові пенсії, доплати, надбавки та підвищення до пенсії, а також право на різні види державної соціальної допомоги чи соціальних послуг, що фінансуються за рахунок бюджетних коштів чи коштів страхових фондів.

6.5.3. Принципи допомогового права

Соціальні допомоги поділяються на страхові, що діють в системі загальнообов’язкового державного соціального страхування та фінансуються зі страхових фондів, і нестрахові, що відносяться до державного соціального забезпечення та фінансуються за рахунок бюджетних коштів. Ці види мають певні відмінності і побудовані на власних принципах, що слід урахувувати при характеристиці цієї підгалузі права.

До принципів допомогового права належать:

- **принцип мобільності в наданні допомоги.** Означає швидке (оперативне) реагування органів влади на складні життєві обставини у яких опинились люди, і своєчасне надання їм необхідної матеріальної та іншої допомоги для подолання труднощів, що виникли. Така допомога повинна надаватися на загальнодержавному, місцевому та локальному рівнях. Види таких допомог передбачаються в законах України, постановах Кабінету Міністрів України, рішеннях місцевих органів самоврядування та локальних нормативних актах, що приймаються підприємствами, установами і організаціями.

Певні соціальні допомоги передбачені законодавством України і принцип мобільності тут полягає в своєчасному

реагуванні на їх розміри шляхом підняття розміру прожиткового мінімуму чи рівня його гарантованого забезпечення або збільшення розміру самих допомог, що відбувається дуже рідко.

Кабінет Міністрів України має право своїми підзаконними актами (постановами) вводити додаткові соціальні допомоги, затверджувати механізми реалізації прийнятих Верховною Радою України законів у сфері надання соціальних допомог тощо.

На місцевому рівні органи місцевого самоврядування можуть передбачати надання будь-яких одноразових соціальних допомог. У зв'язку з політикою децентралізації їх повноваження в цьому напрямі будуть суттєво збільшені.

Принцип мобільності також означає своєчасне реагування на всі, без винятку соціальні ризики, при яких особи можуть опинитися в складних життєвих обставинах, що вимагають реагування органів влади. До змісту цього принципу можна включити принцип соціального реагування

- **принцип адресності.** Практичні працівники під адресністю розуміють надання соціальної допомоги найбільш нужденним громадянам або сім'ям з урахування матеріального стану та середньомісячного сукупного доходу, що підтверджується відповідними документами і перевіряється в ході обстеження матеріального стану осіб, у тому числі їх доходів.

Слово «адресність» тлумачиться як спрямованість до конкретної, визначеної категорії кого,-чого-небудь. У широкому розумінні адресність означає надання соціального забезпечення конкретним фізичним особам при наявності передбачених у законі умов. У такому значенні адресність розглядалася до недавніх пір. Після виникнення проблем в економіці і гострої нестачі коштів заговорили про адресність у вузькому смислі або про принцип адресності. Його основна ідея – надання соціальної підтримки з урахуванням матеріального стану претендентів на її отримання.

Соціальна допомога в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування повинна надаватися з врахуванням не матеріального стану особи, а відповідно до розміру її зарплати (повністю чи у певних відсотках), У цьому полягає суть принципу адресності в соціальному страхуванні.

Відносно державних соціальних допомог принцип адресності означає надання матеріальної підтримки, як правило, особам, які мають дохід нижчий ніж визначений суспільством. Існуючий в Україні офіційний рівень прожиткового мінімуму не відповідає справедливому критерію адресності соціальних допомог. Визначати реальний прожитковий мінімум в Україні не прийнято.

Метою надання адресної допомоги є: 1) підтримка на певному рівні матеріального стану малозабезпечених осіб; 2) посилення адресності соціальної підтримки нужденних осіб, тобто підтримки тих, хто має доходи нижче прожиткового мінімуму; 3) зниження рівня соціальної нерівності (осіб, що живуть за межею бідності); 4) підвищення доходів населення за допомогою призначених виплат; 3) цільове (адресне) використання бюджетних коштів, що виділені на підтримку певних категорій осіб.

Принцип адресності характерний лише для соціальних допомог. Соціальні послуги надаються особам з врахуванням їх віку та стану здоров'я. Пенсії в основному призначаються з врахуванням страхового стажу та розмірів отриманої заробітної плати. В окремих випадках до мінімальної пенсії здійснюється доплата до рівня прожиткового мінімуму. Відсутність соціальних пенсій не дає можливості застосувати цей принцип у пенсійному забезпеченні. Вважається, що принцип адресності відноситься тільки до допомогового права.

У рамках принципу адресності можна розглядати принцип диференційованого підходу при визначенні розмірів і видів допомоги;

- **принцип комплексності.** Цей галузевий принцип передбачає різні види матеріальної підтримки в разі втрати

засобів до існування (їх відсутності), недостатності їх чи понесення додаткових витрат. Підставами для цього є такі юридичні факти, як вагітність і пологи, народження дитини, тимчасова непрацездатність, наприклад, через хворобу, догляд за непрацездатними, сирітство, безробіття, малозабезпеченість тощо. Держава прагне охопити соціальним забезпеченням усі можливі ситуації, що ведуть до погіршення матеріального стану. Особа може одночасно отримувати кілька державних соціальних допомог. Часто такі допомоги поєднуються з наданням соціальних послуг, а в окремих випадках і з призначенням, наприклад, пенсії у зв'язку з втратою годувальника. В комплексі всі ці види соціального забезпечення повинні поліпшити фінансовий стан відповідної сім'ї;

- принцип пріоритетності в наданні соціальної допомоги сім'ям з дітьми. У багатьох нормативних актах, різних планах, заходах і стратегіях вказується на пріоритетність соціального захисту сімей з дітьми. Держава зацікавлена в зростанні її населення, у створенні належних умов для виховання підростаючого покоління. Усе це потребує значних матеріальних витрат. Суспільство повністю бере на себе окремі витрати з утримання і виховання дітей у відповідних закладах, частково компенсує витрати на утримання і виховання дітей у домашніх умовах шляхом встановлення різних видів державних соціальних допомог сім'ям з дітьми за рахунок державних коштів та відповідних допомог за системою загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- принцип гарантованості надання допомоги в разі значного зниження рівня матеріального забезпечення. Держава взяла на себе обов'язок матеріально підтримувати своїх громадян у випадку, коли вони потрапляють у скрутне матеріальне становище через незалежні від них обставини або обставини, які вважаються поважними (народження дитини, її виховання, смерть, тимчасова непрацездатність тощо). Зазначеним обставинам надається юридичне значення, тобто держава гарантує при настанні їх відповідну допомогу. Це

породжує впевненість людини у її захищеності від усіх можливих життєвих незгод з боку держави і суспільства. Даний принцип є конкретизацією галузевого принципу гарантування здійснення передбачених законодавством видів соціального забезпечення;

- **принцип стимулювання до подолання життєвих труднощів.** Конкретний вид допомоги надається на час існування певної обставини, і період її виплати, як правило, зазначений у законі. Це має заохочувати особу до суспільно корисної праці, подолання складних життєвих обставин самотійно. Розмір і термін виплати такої допомоги мають спонукати людину до пошуку роботи, додаткових джерел до існування, подолання причини непрацездатності, ведення здорового способу життя тощо.

Болотіна Н.Б. до принципів допомогового права віднесла такі: 1) законодавчого визначення умов і порядку надання соціальної допомоги; 2) адресності; 3) гуманності; 4) доступності; 5) законодавчого встановлення соціального стандарту «прожитковий мінімум» та визначення його рівня; 6) залежності розміру соціальної допомоги від рівня нужденності особи; 7) субсидіювання; 8) безповоротності.

6.5.4 Принципи соціально-обслуговувального права

Соціальне обслуговування істотно відрізняється від пенсійного забезпечення і забезпечення соціальними допомогам, а отже, його правове регулювання має своїм підґрунтям інші засади. Принципи, які закладені в його основу, належать до внутрішньогалузевих і мають узгоджуватись із галузевими принципами. Перелік основних принципів надання соціальних послуг дано в ст. 3 Закону України „Про соціальні послуги”, і багато науковців його дотримуються. Вказаний Закон України не розкриває змісту цих принципів. Учені продовжують на підставі нормативно-правових актів формувати власний набір принципів здійснення соціального обслуговування.

До принципів соціально-обслуговувального права можна віднести наступні:

- принцип поваги до гідності особи та дотримання прав людини при наданні соціальних послуг. Він конкретизує загальноправовий принцип поваги до прав людини. Умовою дотримання законності і правопорядку в державі є обов'язок кожного поважати честь і гідність інших людей (ст. 3, 21, 28, 32, 48, 68 Конституції України).

Специфіка соціального обслуговування передбачає закріплення в нормативних актах спеціальних прав громадян у цій сфері. Відповідно до ст. 10 Закону України „Про соціальні послуги” одержувачі соціальних послуг мають право на: 1) поважне і гуманне ставлення з боку суб'єктів, що надають соціальні послуги; 2) вибір установи та закладу, а також форми соціального обслуговування; 3) інформацію щодо своїх прав, обов'язків та умов надання соціальних послуг; 4) згоду на соціальні послуги; 5) відмову від соціальних послуг; 6) конфіденційність інформації особистого характеру, що стала відомою суб'єкту, який надає соціальні послуги; 7) захист своїх прав і законних інтересів, у тому числі в судовому порядку. Саме на дотримання цих прав зорієнтовані насамперед соціальні працівники. Ці права є настільки важливими, що окремі вчені вважають їх принципами соціально-обслуговувального права.

Даний принцип означає що соціальні послуги надаються на основі визнання, дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина, в тому числі у відповідності із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права. Надання соціальних послуг ґрунтується на повазі гідності особистості, не допускає приниження честі і гідності особи, а також ураховує етнокультурні традиції, що склалися в певній місцевості. Держава забезпечує громадянам і їхнім сім'ям, що перебувають у складних життєвих обставинах, рівні можливості в отриманні соціальних послуг незалежно від статі, раси, віку, національності, мови, соціального походження, службового

становища, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, а також інших обставин;

- принцип індивідуального підходу при наданні соціальних послуг. Його ще називають принципом адресності чи принципом адресності та індивідуального підходу або принципом урахування індивідуальних потреб при наданні соціальних послуг. Якщо в допомоговому праві адресність пов'язують з наявністю в особи доходів нижче прожиткового мінімуму, то в соціально-обслуговувальному праві адресність - це надання соціального обслуговування персоніфіковано конкретній особі. Індивідуальний підхід включає до свого змісту й адресність.

Цей принцип передбачає створення шляхом відбору із загальних заходів медичної, професійної і соціальної реабілітації індивідуальних програм для кожної конкретної особи. З погляду права, цей принцип означає трансформацію права особи на охорону здоров'я, на освіту, на соціальне обслуговування в конкретне суб'єктивне право особи на отримання певних пільг і соціальних послуг.

Відповідно до ст. 5 Закону України „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”, порядок та умови визначення потреб у зв'язку з інвалідністю встановлюються на підставі висновку медико-соціальної експертизи та з урахуванням здібностей до професійної і побутової діяльності інваліда. Види і обсяги необхідного соціального захисту інваліда надаються у вигляді індивідуальної програми медико-соціально-трудової реабілітації і адаптації. Індивідуальна програма реабілітації є обов'язковою для виконання державними органами, підприємствами (об'єднаннями), установами і організаціями;

- принцип доступності надання соціальних послуг. Цей принцип означає: 1) наявність нескладної процедури оформлення медичних документів щодо необхідності надання соціальних послуг, за медичними показаннями; 2) умови і порядок надання соціальних послуг розраховані на маломобільні групи населення через це мусять бути спрощеними; 3) максимальне наближення

установ, що надають соціальні послуги до місця проживання чи перебування одержувачів соціальних послуг; 4) достатня кількість надавачів соціальних послуг, що унеможливує дефіцит надання соціальних послуг (наявність розвинутої мережі таких установ); 5) наявність достатніх фінансових ресурсів для надання соціальних послуг усім, хто їх потребує.

У деяких випадках мова йде про принцип доступності та відкритості (прозорості). Відкритість (прозорість) стосується інформації щодо переліку соціальних послуг, що надаються соціальними службами, порядку їх отримання, просування черги на отримання окремих з них, надання консультацій з цих питань, допомоги в оформленні документів тощо. Доступність та відкритість є тим принципом, що допомагає людині реалізувати своє право на ту чи іншу соціальну послугу.

Доступність ще пов'язана з оплатністю соціальних послуг. Відповідно до ст. 14 Закону України „Про соціальні послуги” фінансування соціальних послуг здійснюється за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів, спеціальних фондів, коштів підприємств, установ та організацій, плати за соціальні послуги, коштів благодійної допомоги (пожертвувань), коштів одержувачів соціальних послуг та інших джерел, передбачених законодавством. Якщо соціальні послуги надаються безоплатно, то ними може скористатися найширше коло бажаючих. Коли такі послуги надаються з частковою оплатою, то реалізувати своє право на соціальні послуги зможе лише частина людей. Через низькі розміри пенсій згодитися на отримання соціальних послуг за повну їх вартість зможуть лише одиниці;

- принцип добровільності вибору отримання чи відмови від надання соціальних послуг. Соціальне обслуговування здійснюється за умови добровільної згоди особи – претендента на отримання соціальних послуг. В окремих випадках таку згоду дають законні представники (батьки, усиновителі, опікуни і піклувальники). Соціальні послуги надаються лише за наявності письмової заяви особи – претендента чи його законного представника, що підтверджує згоду на добровільне отримання

соціальних послуг. Примусове поміщення до стаціонарної соціальної установи можливе лише у випадках передбачених законом.

Добровільність означає не лише згоду на соціальне обслуговування, а й відмову від такого. Відмова також оформляється письмовою заявою. Особа – отримувач може в будь-який час знову звернутися із заявою про надання соціальних послуг, наприклад, про влаштування до будинку - інтернату;

- принцип гуманізму при наданні соціальних послуг. Гуманізм являє собою сукупність морально-психологічних властивостей особистості. Як якість особистості гуманність формується в процесі взаємовідносин з іншими людьми і розкривається в прояві доброзичливості і дружелюбності, в готовності прийти на допомогу іншій людині, уважності до неї, вмінні зрозуміти іншу людину, поставити себе на її місце, здатності до співчуття, співпереживання, в терпимості до чужих думок, вірувань, поведінки. У вузькому сенсі гуманність – прагнення не завдавати страждання людині наскільки це можливо. Гуманність включає в себе: 1) альтруїзм (доброту); 2) моральність як сукупність життєвих правил поведінки, що реалізують альтруїзм і пригнічують егоїзм; 3) волю як душевну силу, що реалізує альтруїстичну і моральну поведінку в боротьбі з власним і чужим егоїзмом.

Якщо гуманність з боку працівників при призначенні пенсій та допомог відіграє незначну роль (особа отримує соціальні виплати через банк чи поштове відділення), то в соціально-обслуговувальному праві вона відіграє надзвичайно важливу роль і стосується соціальних працівників, які зобов'язані поважати гідність клієнтів, не допускати щодо них негуманних і дискримінаційних дій. Соціальним працівникам повинні бути притаманні такі риси, як людяність, милосердя, співчуття до осіб, які потрапили в складну життєву ситуацію. Таке відношення необхідне, у першу чергу, підопічним інтернатних установ;

- принцип послідовності, комплексності та безперервності в наданні соціальних послуг. Багато соціальних послуг, особливо реабілітаційного характеру, надаються в певній послідовності, наприклад, надомна праця інваліда, робота його у спеццеху, робота на звичайному підприємстві. Особа, яка перебувала в стаціонарній соціальній установі, отримує не одну, а низку соціальних послуг у комплексі. Така сама картина простежується і при отриманні соціальних послуг у соціальних установах за місцем проживання. Для задоволення нагальних соціальних потреб установлені різні форми соціального обслуговування. Законодавство передбачає постійне поліпшення якості соціальних послуг, що надаються, їх форм та видів шляхом періодичного встановлення державних соціальних стандартів;

- принцип реабілітаційної спрямованості соціальних послуг. Закон України „ Про реабілітацію інвалідів в Україні” під реабілітацією інвалідів розуміє систему медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної і матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення інвалідів технічними та іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення. Реабілітаційні заходи – комплекс заходів, якими здійснюється реабілітація інвалідів.

Цей принцип має профілактичну спрямованість. З правового погляду, він означає створення такої системи пільг, переваг і соціальних послуг, які забезпечували б особам, що перебувають у важкій життєвій ситуації, рівні з іншими громадянами можливості реалізації всього комплексу прав, передбачених законодавством, максимальну соціальну інтеграцію їх у суспільство;

- принцип конфіденційності інформації про одержувачів соціальних послуг. Виражається в тому, що не допускається розголошення відомостей про одержувачів соціальних послуг з боку соціальних працівників. Відповідно до ст. 11 Закону України „Про соціальні послуги” особи, що надають соціальні послуги, зобов’язані зберігати в таємниці інформацію, отриману в процесі виконання своїх обов’язків, а також ту інформацію, яка може бути використана проти особи, що обслуговується. З письмової згоди отримувача соціальних послуг або його законного представника допускається передача цих відомостей іншим особам. Надання відомостей про одержувачів соціальних послуг без їх згоди можлива тільки у випадках, передбачених законодавством.

Персональні дані (відомості про фізичну особу) належать до конфіденційної інформації. Поняття конфіденційної інформації визначено Законами України „Про інформацію” та „Про доступ до публічної інформації”. Крім того, багато інших законів прямо визначають інформацію про особу, що є конфіденційною;

- принцип пріоритетності надання соціальних послуг неповнолітнім. Закріплений у Законі України „Про охорону дитинства” та впливає з багатьох інших нормативно-правових актів і стосується ,в першу чергу, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей - інвалідів тощо. Держава зобов’язана створювати мережу відповідних закладів для цих дітей і виділяти кошти на їх фінансування та постійно вдосконалювати якість послуг, що надаються дітям. А діти, що перебувають у складній життєвій обставині, в силу вікових особливостей, як правило, потребують захисту від факторів, що негативно впливають на їх фізичний, інтелектуальний, психічний, духовний і моральний розвиток, тому потребують надання соціальних послуг в першочерговому порядку. Такі послуги надаються дітям безоплатно за рахунок бюджетних коштів;

- принцип дотримання суб’єктами, що надають соціальні послуги , державних стандартів соціальних послуг , етичних

норм і правил. Соціальне обслуговування повинно відповідати державним соціальним стандартам і гарантіям, що встановлюють вимоги до обсягу і якості соціальних послуг, порядку і умов їх надання. З цією метою визначаються: 1) перелік послуг, які надаються закладами соціального обслуговування і фінансуються за рахунок державного та місцевих бюджетів і соціальних фондів; 2) норми соціального обслуговування пенсіонерів, інвалідів та дітей, які перебувають на утриманні держави; 3) норми харчування та забезпечення непродовольчими товарами в державних і комунальних закладах соціального обслуговування та ін. Вимоги, встановлені державними соціальними стандартами і гарантіями у сфері соціального обслуговування, є обов'язковими для всіх органів соціального обслуговування, незалежно від форм власності, на всій території країни. Соціальні стандарти важливіші тим, що в них закріплені прямо кількісні та опосередковано якісні показники надання соціальних послуг;

- принцип максимальної ефективності використання бюджетних та позабюджетних коштів суб'єктами, що надають соціальні послуги. Фінансових ресурсів, що виділяються на надання соціальних послуг, завжди не вистачає, і тому їх необхідно раціонально використовувати. Необхідно встановити відповідний контроль не тільки з боку державних органів, але й громадських організацій за раціональним використанням виділених коштів. Практика показує, що найчастіше кошти неефективно використовуються при проведенні різних тендерів на закупівлю товарів і послуг, на обладнання службових кабінетів керівників соціальних служб тощо.

У літературі наводяться й інші принципи соціально - обслуговувального права.

6.6 Співвідношення принципів права соціального забезпечення з принципами суміжних галузей права

Теорія права до міжгалузевих відносить принципи, які відповідають таким умовам: 1) певні ідеї поширюються на дві і більше галузей права, але не на всі; 2) указані ідеї стосуються правового регулювання схожих суспільних відносин у декількох галузях права; 3) фахівці відповідних галузевих наук визнають наявність таких принципів у їх галузях права. Якщо ті чи інші ідеї не відповідають цим трьом умовам, то їх не можна відносити до міжгалузевих принципів права.

Класичним прикладом міжгалузевих принципів, що характерні одночасно для адміністративного, цивільного, господарського і кримінального судочинства, як уже говорилося, є такі: 1) незалежність суддів і підкорення їх закону; 2) здійснення правосуддя тільки судом; 3) рівність прав учасників судового розгляду; 4) всебічність, повнота і об'єктивність з'ясування обставин справи; 5) доступність судового захисту; 6) національна мова судочинства; 7) усність, безпосередність, безперервність, гласність судового процесу; 8) ніхто не може бути суддею у власній справі. Цей перелік не є вичерпним.

У навчальній літературі з права соціального забезпечення найчастіше згадують такі міжгалузеві принципи: 1) державної підтримки сім'ї, материнства, батьківства і дитинства; 2) охорони здоров'я; 3) єдності і диференціації; 4) захисту від бідності та безробіття; 5) забезпечення соціального захисту нужденних категорій осіб; 6) заборони примусової праці; 7) рівності всіх форм власності. Названі принципи не відповідають умовам, яким повинні відповідати міжгалузеві принципи, а значить не є міжгалузевими принципами права соціального забезпечення. Твердження про те, що сфера застосування норм права соціального забезпечення співпадає та перетинається з предметами правового регулювання сімейного, фінансового, адміністративного, житлового, трудового та деяких інших галузей права вказує не на наявність міжгалузевих принципів, а

на місце права соціального забезпечення серед інших галузей національного права.

Серед принципів сімейного права, зокрема, називають і такі: 1) пріоритет сімейно-правової охорони прав і інтересів дитини; 2) пріоритет сімейно-правової охорони прав та інтересів непрацездатних членів сім'ї; 3) пріоритет сімейного виховання дитини; 4) матеріальна підтримка членів сім'ї, які потребують такої підтримки. Вказані принципи тісно взаємодіють з принципами соціально-обслуговувального права як пріоритетність надання соціальних послуг неповнолітнім особам, громадянам похилого віку та інвалідам, що знаходяться в складній життєвій ситуації. Основна ідея цих принципів полягає у перевазі отримання соціальних послуг у сім'ї ніж у державних установах, орієнтуванні соціальних установ на допомогу сім'ї у вихованні дітей та надання необхідних послуг особам з обмеженими можливостями, що проживають у сім'ї.

Фахівці трудового права серед інших виділяють такі принципи, як: 1) свобода праці і зайнятості, заборона примусової праці; 2) право на працю, захист від безробіття, допомога у працевлаштуванні та матеріальна підтримка безробітних; 3) рівноправність у праці і зайнятості, заборона дискримінації у праці; 4) справедлива винагорода за виконану роботу; 5) охорона праці; 6) безоплатної професійної підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації; 7) матеріальна заінтересованість у результатах праці; 8) матеріальне забезпечення в разі непрацездатності, настання старості, при хворобі, в зв'язку з материнством. Принципи за допомогою яких регулюються відносини в сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування відносяться до права соціального забезпечення. Інші принципи тісно пов'язані з такими принципами права соціального забезпечення, як зацікавленість кожної працездатної особи у власному матеріальному забезпечення після виходу на пенсію, диференціація умов та рівня соціального забезпечення з урахуванням минулої діяльності, надання пенсійного забезпечення на рівні не нижче

від прожиткового мінімуму. Реалізація принципів трудового права створює умови для матеріального забезпечення в разі його непрацездатності або його сім'ї в разі його смерті.

Принцип належності права на соціальне забезпечення до основних прав і свобод людини включає право людини на житло, а значить він має певні зв'язки з принципами житлового права, а саме: 1) доступності для громадян умов найму житлових приміщень; 2) недопущення свавільного позбавлення житла; 3) недоторканості житла; 4) демократичного, гуманістичного відношення до громадян-наймачів соціального житла.

Принцип участі громадських об'єднань, які представляють інтереси вразливих груп населення та застрахованих осіб, у розробці, прийнятті, здійсненні рішень з питань соціального забезпечення і захисту їхніх прав є конкретизацією такого принципу державного управління, як широка участь громадян в управлінні справами держави і суспільства.

Більшість норм права соціального забезпечення належить до публічного права, де правовідносини будуються на таких принципах, як влади і підпорядкування, субординації, ієрархії; нерівного правового становища; імперативності ; загальної заборонності тощо.

Такий принцип фінансового права, як соціальна спрямованість фінансово-правового регулювання взаємодіє з такими принципами права соціального забезпечення, як принцип багатоканальності фінансування соціального забезпечення та принцип цільового використання коштів, що виділяються на соціальне забезпечення.

Контрольні запитання

1. Сформулюйте визначення поняття принципів права соціального забезпечення
2. Назвіть основні ознаки принципів права соціального забезпечення
3. У чому полягає значення принципів права соціального забезпечення?

4. За якими критеріями можна класифікувати принципи права соціального забезпечення?
5. Назвіть основні принципи міжнародного права соціального забезпечення.
6. Обґрунтуйте значення загальноправових принципів у праві соціального забезпечення.
7. Перерахуйте галузеві принципи права соціального забезпечення.
8. Розкрийте зміст принципу всезагальності, всебічності та доступності соціального забезпечення.
9. Які принципи можна віднести до пенсійного права, допомогового права та соціально-обслуговувального права?
10. З якими принципами трудового права співвідносяться принципи права соціального забезпечення?

Теми рефератів

1. Концепції принципів права соціального забезпечення в українській фаховій літературі.
2. Роль принципів міжнародного права соціального забезпечення в формуванні соціально-забезпечувального законодавства в Україні.
3. Генеза принципів права соціального забезпечення.
4. Проблематика міжгалузевих принципів права соціального забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року.
2. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105.
3. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV.
4. Про недержавне пенсійне забезпечення. Закон України від 9 липня 2003 року № 1057-IV.

5. Про соціальні послуги. Закон України від 19 червня 2003 року № 966-IV.
6. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III.
7. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР.
8. Богданова О.О. Адресна соціальна допомога – складова соціальної політики/ О.О. Богданова // Фінансовий простір. – 2012. - № 4(8). – С. 66-70.
9. Богославець С.В. Правова природа принципів недержавного пенсійного забезпечення/ С.В. Богославець// Зб. наук. праць. Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г.С. Сковороди «Право». – 2012. – Вип. 18. – С. 67-72.
10. Боднарук М.І. Принципи соціального страхування в Україні/ М.І. Боднарук// Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія «Юридичні науки». Вип.6. Том I. – 2013. – С. 87-89.
11. Борисенко Т.М. Регіональні аспекти забезпечення гідного рівня життя населення України/ Т.М. Борисенко// Економіка промисловості. – 2013. - № 4(64). – С. 181-187.
12. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України: навч. посібник. – 2-е видання/ Н.Б. Болотіна. – К.: Знання, 2008. – С. 132-147.
13. Єфремова Г. Щодо принципів загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності/ Г. Єфремова// Публічне право. – 2012. - № 4(8). – С. 369-374.
14. Казанчан А.А. Принципи права соціального забезпечення України/А.А. Казанчан// Вісник Одеського національного університету. Серія Правознавство. – Одеса, 2011. – Т.16, Вип. 3. – С. 122-127.
15. Колеснік – Омельченко Т.В. Поняття, основні риси та види принципів права соціального забезпечення/ Т.В. Колеснік-

- Омельченко/ Державне право: тези міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 27-28 листопада 2009р.) – Миколаїв: Іліон, 2009. – С. 261-262.
16. Колеснік – Омельченко Т.В. Роль принципів соціального забезпечення у правовому регулюванні з пенсійного забезпечення громадян України/ Т.В. Колеснік-Омельченко// Форум права. – 2011. - № 1. – С. 478-483.
 17. Колодій А.М. Принципи права України. Монографія/ А.М. Колодій// Київ: Юрінком-Інтер, 1998 – 208 с.
 18. Корнєва П.М. Щодо механізму реалізації принципу справедливості в соціальному забезпеченні/ П.М. Корнєва// Часопис Київського університету права. – 2015. – № 1. – С. 172-175
 19. Корнєва П.М. Місце принципу справедливості серед принципів права соціального забезпечення/ П.М. Корнєва// Держава і право. Юридичні і політичні науки: зб. наук. праць. – Київ, 2014. – Вип. 64. – С. 258-264.
 20. Кулачок-Тітова Л.В. Соціальна справедливість як основоположний принцип права соціального забезпечення/ Л.В. Кулачок-Тітова// Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н. Каразіна. Серія: Право. – 2013. - № 1082, вип. 16. – С. 119-122.
 21. Кулачок-Тітова Л.В. Гідний рівень життя як категорія та соціальне право людини/ Л.В. Кулачок-Тітова// Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства: матеріали міжн. наук.-практ. конференції (м.Суми 5-7 червня 2014 року) – 2014р. – С. 301-305.
 22. Молоток І.Ф. Система принципів спеціального пенсійного забезпечення/ І.Ф. Молоток//Митна справа. Спеціальний випуск. – 2013. – С.293-298.
 23. Москаленко О.В. Доступність як принцип загальнообов'язкового державного соціального страхування в Україні/ О.В. Москаленко// Право та інноваційне суспільство. – 2014. - № 1(2). – С. 77-83.

24. Нижник Н.Р., Гуменюк І.О. Принципи диференціації пенсійних відносин: окремі аспекти теорії пенсійного права/ Н.Р. Нижник, І.О. Гуменюк// Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». – 2015. – № 2(35). – С. 26-30.
25. Пенсійне забезпечення: навч. посіб. / І.А. Ветухова, Г.О. Яковлева, О.М. Ярошенко, за заг. ред.В.В. Жернакова . – Х.: Нац. у-т „Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого”, 2013. – С. 7-15.
26. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Кол. авторів. - 2-е вид. – Х.: ФІНІ, 2012. – С. 142-168.
27. Синчук С. Гарантування гідного рівня життя особи у сфері соціального забезпечення//С.Синчук//Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2011. – Вип. 52. – С.234-242.
28. Стадник М.П. Принципи пенсійного забезпечення в Україні/ М.П. Стадник//Держава і право. Серія „Юридичні і політичні науки”.- 2012. – Вип. 56. – С.307-311.
29. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права/ О.В. Старчук// Часопис Київського університету права. – 2012. - № 2. – С.40-43.
30. Стрепко В. Про універсальність та адресність допомог за правом соціального забезпечення/ В.Стрепко//Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2009. – Вип. 48. – С.197-202.
31. Сташків Б.І. Принципи права соціального забезпечення в контексті природного та позитивного права/ Б.І.Сташків// Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5-7 червня 2014 р. – Суми. Сумський держ. університет, 2014. – С.324-329.
32. Сташків Б.І. До питання про принципи права соціального забезпечення / Б.І. Сташків// Историко-правовые и социально-экономические и технические аспекты развития общества: международная научно-практическая конференция, 21 марта 2014 г. г. Чернигов: материалы

- докладов и выступлений. – Чернигов: Десна Полиграф, 2014. – С. 98-102.
33. Сташків Б.І. Гарантії принципу соціальної справедливості у праві соціального забезпечення/ Б.І.Сташків// Протиправна поведінка : критерії, відповідальність, запобігання: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (24 травня 2013р.). – Ніжин: П.П. Лисенко, 2013. С.148-156.
 34. Сташків Б.І. Проблеми реалізації принципу соціальної справедливості при проведенні реформи соціального забезпечення/ Б.І.Сташків// Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. – Чернігів: ЧДІПСТП, 2010. - № 4. _ С. 84-87.
 35. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення. Навч. посібник. –К. : Знання, 2005. – С.115-157.
 36. Сухицька Н.В. Принципи соціального забезпечення населення/ Н.В. Сухицька// Наук. вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки”. – 2014. – Вип. 6-2, Том 1. – С. 55-57.
 37. Тищенко О.В. Еволюція принципів як головних соціально-правових засад права соціального забезпечення/ О.В. Тищенко//Порівняльно-аналітичне право. 2014. - № 2.- С.171-175.
 38. Хомич І. Поняття і система принципів соціального забезпечення населення України /І.Хомич // Публічне право. – 2013. - № 3(11). – С. 182-188.
 39. Чутчева О.Г. Адресність як галузевий принцип права соціального забезпечення/ О.Г. Чутчева //Форум права. – 2011. - № 1.- С.1096-1101.
 40. Ширант А.А. Принципи пенсійного забезпечення: монографія/ А.А. Ширант.- К.: ДІА, 2012. – 192с.
 41. Шумило М.М. Міжнародні стандарти в сфері соціального захисту / М.М. Шумило // Університетські наукові записки. – 2012. - № 3(43). – С. 243-249.

42. Шумило М.М. Принципи пенсійного забезпечення/ М.М. Шумило// Вісник Одеського національного університету. Серія „Правознавство”. – 2010. – Т.15. – Вип. 1. – С. 112-117.
43. Шумна Л.П. Соціальна справедливість як один із основних принципів надання соціальних послуг/ Л.П. Шумна// Шляхи формування національної інноваційної системи та удосконалення інноваційного законодавства: матер. Всеукр. наук.- практ. конф. (м. Харків, 11 листопада 2011р.). – Х.: НДІ ПЗІР, 2011. – С. 164-168.
44. Шумна Л. До проблеми принципів інституту соціального обслуговування/ Л. Шумна// Протиправна поведінка: погляд крізь призму юридичної науки: матер. І Всеукр. наук. - практ. конф. (за заг. ред. І.Г. Богатирьова. – Ніжин: Вид. П.П. Лисенка, 2012. С. 184-186.

Глава 7

ДЖЕРЕЛА І ФОРМИ ПРАВА СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 7.1 Джерела права соціального забезпечення: поняття, зміст, види.
- 7.2 Поняття форм права соціального забезпечення та їх класифікація.
- 7.3 Міжнародно-правові акти як джерела та форма права соціального забезпечення.
- 7.4 Національні нормативно-правові акти як форма права соціального забезпечення.
 - 7.4.1 Закони як форма права соціального забезпечення.
 - 7.4.2 Підзаконні акти як форма права соціального забезпечення.
- 7.5 Локальні нормативні правові акти як форма права соціального забезпечення.
- 7.6 Судова практика як джерело права соціального забезпечення.
- 7.7 Колізії в праві соціального забезпечення.

7.1. Джерела права соціального забезпечення: поняття, зміст, види

Вважається, що термін джерело права в науковий обіг вперше ввів понад дві тисячі років тому Тит Лівій, який у своїй праці „Римська історія” назвав Закони XII таблиць джерелами всього публічного і приватного права. Як наукову проблему джерела права починають досліджувати з кінця XIX ст.

Під словом „джерело” В.І. Даль розумів будь-який початок чи підставу, корінь і причину, вихідне положення. З погляду етимології, джерело - це: 1) те, з чого береться чи черпається що-небудь, або те, що дає початок чому-небудь чи служить основою для чого-небудь; 2) письмова пам'ятка, документ, на підставі якого проводиться наукове дослідження; 3) висхідне місце або позиція, що служить основою для розвитку чого-небудь.

Термін „джерело права” можна розглядати в різних аспектах. Під ним розуміють: силу, що творить право (воля Бога чи народу, правосвідомість, ідея справедливості, державна влада та ін.); матеріали, покладені в основу того чи іншого законодавства (римське право послужило основою для створення Цивільного кодексу Німеччини); історичні пам'ятки, що колись мали значення чинного законодавства (Збірник „Права, по которым судится малороссийский народ»); засоби пізнання чинного права (пізнання права із закону) тощо.

У правовій літературі можна знайти ціле розмаїття думок щодо того, в яких значеннях слід уживати термін „джерела права”, а саме, як:

- джерела створення і джерела пізнання;
- змістовні (сутнісні) і формальні джерела права;
- матеріальні і формально-юридичні джерела права;
- джерела змісту права, джерела правоутворення та джерела пізнання права;
- джерела права в матеріальному розумінні, ідеалістичному (ідеологічному, ідейному, ідеальному) розумінні, спеціально-юридичному розумінні;

- матеріальний зміст, джерело пізнання, формально-юридичний зміст;
- матеріальні, формальні, ідеологічні джерела знань про право;
- у значенні матеріальних умов, з яких народжується право, у значенні політичних, ідеологічних, релігійних, моральних та інших умов, які впливають на зміст прав, у значенні форм правоутворення, у розумінні джерела пізнання права;
- джерела права в широкому значенні (матеріальні, ідеологічні, історичні, моральні та міжнародне право) і джерела права у вузькому значенні (формально-логічні);
- джерела права в широкому розумінні, генеза (походження)права, що включає в себе такі різновиди, як: матеріальні та ідеологічні і джерела права у вузькому розумінні (формально-юридичні);
- предметні, генетичні, функціональні, формально-юридичні, технічні, засоби пізнання права, об'єктивні (матеріальні), культурно-історичні, ідейно-теоретичні;
- генетичні, історичні, ідеологічні, соціальні;
- соціальні, політичні, формальні;
- у матеріальному сенсі, ідеальному сенсі, пізнавальному сенсі, формальному сенсі.

Качур В.О. визначає джерела права як виражені назовні у певних формах ідейні та матеріальні витoki права, які відображають його цінність у конкретних історичних умовах. На думку цього науковця, це визначення дозволяє виділити в системі джерел права матеріальні джерела права, ідеологічні джерела права, формальні джерела права і джерела пізнання права.

Джерела права соціального забезпечення – це витoki формування цієї галузі права, система факторів, які визначають зміст і форми вираження правових норм у сфері соціального забезпечення та соціального захисту населення.

До факторів, які істотно впливають на творення права соціального забезпечення, належать:

- **природні фактори** (географічні, кліматичні, біологічні). Проживання на забруднених територіях, у гірських населених пунктах, у тих чи інших регіонах накладає певний відбиток на матеріальне забезпечення і соціальне обслуговування осіб залежно від місця постійного знаходження. Належність до жіночої чи чоловічої статі, вікові особливості потребують неоднакових підходів до соціального захисту. Потреба в створенні безпечного для життя і здоров'я довкілля спонукає до прийняття спеціального законодавства;

- **економічні фактори.** Основу життєдіяльності людей становить сфера виробництва й розподілу життєвих благ. Держава зацікавлена в розширеному відтворенні кваліфікованої робочої сили і соціально-економічній підтримці малозабезпечених верств населення з метою зниження соціальної напруги в суспільстві. В умовах ринкових відносин людина може забезпечити задоволення своїх потреб лише шляхом отримання доходу від власності чи через заробітну плату за свою працю. Диференціація в доходах буває істотною, особливо в країнах з перехідною економікою. Вимога справедливого обміну полягає в тому, що той, хто отримує більше прибутків, зобов'язаний виділяти більше коштів на соціальний захист населення. Це змушує державу до прийняття правових актів, які б сприяли можливості людини своєю працею досягнути гідного рівня життя, самозайнятості, самозахисту, матеріальному забезпеченню з боку держави, справедливому перерозподілу матеріальних благ;

- **соціальні фактори.** У соціальному просторі відбуваються найрізноманітніші зв'язки й контакти, у яких беруть участь окремі особи, сім'ї, трудові колективи, групи населення й т. ін. Вони мають власні інтереси та потреби. Держава зобов'язана створювати соціальну інфраструктуру з обслуговування як усього населення, так і певних груп, які потребують соціальної підтримки. В Україні діють професійні спілки, об'єднання споживачів, громадські організації, політичні партії. Їхня діяльність не може опинитися поза увагою держави. Мета

діяльності державних органів та інститутів громадянського суспільства – соціальна злагода, якої досягають і за допомогою правових важелів;

- **політичні фактори.** Складовою політики є соціальна політика, під якою розуміють комплекс соціально-економічних заходів державних органів, підприємств, установ, організацій, їх об'єднань, органів місцевого самоврядування, спрямованих на послаблення нерівності в розподілі доходів та майна, на захист населення від бідності, безробіття, зростання цін, знецінення заощаджень і т. ін. Реалізація соціальної політики, в основному, здійснюється через видання нормативно-правових актів;

- **ідеологічні фактори.** У суспільстві існує сукупність ідей і поглядів різних категорій громадян на структуру і функціонування системи соціального забезпечення і соціального захисту населення. У країні сильні позиції людей старшого віку щодо держави як гаранта їх благополуччя, яка надає непрацевдатним хоч і невеликий, проте стабільний рівень соціальної підтримки. Обов'язок держави повністю забезпечити людину в разі непрацевдатності. Однак міцнішають позиції тих, хто вважає, що кожний повинен брати активну участь у накопичуванні коштів на майбутнє, дбати про самозайнятність і самозабезпеченість. Поле діяльності держави, навпаки, має розширитися за рахунок нових видів надання соціальних допомог, комплексного підходу до соціального захисту населення. Ідеології в сфері соціального забезпечення різних груп населення трансформуються в державну, що через соціальну політику закріплюється, зокрема, в нормативних актах і впроваджується в життя;

- **культурологічні фактори.** Культура розглядається як сукупність усіх видів перетворювальної діяльності людини і суспільства, а також як результат цієї діяльності. Вона закріплюється в матеріальних і духовних цінностях, знакових системах, акумулюючи в них певні знання, творчі здібності, уміння людини, і тим самим забезпечує їх соціальне наслідування. У вузькому розумінні культура – це система

освіти і виховання як специфічний спосіб наслідування. Існуючий рівень загальної культури суттєво впливає на нормотворчу і нормозастосовчу діяльність, на формування правової свідомості в усіх сферах суспільного життя і в сфері соціального захисту населення зокрема;

- **релігійні фактори.** Серед релігій найбільш поширеними є християнство, буддизм, іслам. Структурними елементами релігій виступають релігійна свідомість, релігійні почуття, релігійний культ, релігійні організації. Релігія є творенням людського суспільства, особливою формою пізнання ним себе самого і навколишнього світу. Релігії намагаються створити свою картину світу, свої соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце і роль людини в системі природи і суспільства. Вона створює певну систему норм і цінностей, особливо в сфері міжособистісних та сімейно-побутових стосунків. Гуманістичні ідеї любові до ближнього втілюються в благодійницькій діяльності релігійних організацій та пронизують право. Під впливом релігійних ідей формується законодавство про соціальне обслуговування людей, хворих на невиліковні хвороби;

- **моральні фактори.** Мораль – форма суспільної свідомості, сукупність принципів, правил, норм, якими люди керуються в своїй поведінці. Моральні норми народжуються поступово в процесі людських стосунків. Через вчинки у людей складаються уявлення про добро і зло, справедливість і несправедливість, честь і безчестя, совість та ін. Норми моралі, як і норми права, виступають соціальним регулятором, складаються з правил поведінки загального характеру, ґрунтуються на системі цінностей, що склалася у суспільстві. Мораль здійснює вплив на зміст і функціонування права і, перш за все, у сфері правотворчості, правозастосування і правовиконання. Правові норми мають відповідати нормам моралі, аморальних норм права не може бути. Дуже сильний вплив норми моралі мають на норми права в сфері соціального забезпечення. Ідея турботи про непрацездатних є стержневою у всіх нормативних актах, що

приймаються з питань соціального захисту населення. Мораль виступає критерієм справедливості у вторинному розподілі національного валового доходу країни.

Залежно від указаних вище факторів (перелік їх не є вичерпним) виділяють такі джерела права соціального забезпечення: природні, матеріальні (економічні), соціальні, духовні.

До джерел пізнання права соціального забезпечення входять окремі елементи правової матерії. До них належать:

- **історичні пам'ятки права соціального забезпечення.** Право соціального забезпечення України виникло не на порожньому місці. Ухвалюючи нормативні акти в сфері соціального забезпечення, враховують і аналогічні нормативні акти, що приймалися у різні часи й діяли на території України. Вони відіграли певну позитивну роль, але зі зміною соціально-економічної ситуації втратили своє значення і були скасовані. Серед них можна назвати Статут про пенсії та одноразові допомоги 1827 р., Закони від 23 червня 1912 р. „Про страхування робітників від нещасних випадків на виробництві”, „Про забезпечення працівників на випадок хвороби” та ін., Положення про соціальне забезпечення 1918р., Закон СРСР 1956 р. „Про державні пенсії”, Закон СРСР 1964 р. „Про пенсії і допомоги членам колгоспів”, Закон СРСР від 11 грудня 1990 р. „Про основні засади соціальної захищеності інвалідів у СРСР” та ін.;

- **праці фахівців права соціального забезпечення.** У попередні роки роль учених у правотворчому процесі припинувалась, але загальновідомо, що законодавчий процес не може обходитись без наукового супроводу. Вчені працюють над структурою нормативного акта, формулюють правові дефініції, проводять правову експертизу законопроектів, розробляють проекти окремих законів тощо. Без фахових знань у певній сфері суспільних відносин жоден практичний працівник не сяде за розробку законопроекту. Так, у ст. 1 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” подано визначення 40 термінів, що сформульовані науковцями.

Складовими наукових досліджень є розробка рекомендацій щодо внесення змін до чинних правових актів чи щодо підготовки нових проектів;

- **принципи права соціального забезпечення** (див гл. 6). Вони спонукають до прийняття нормативних актів, які б відповідали загальноправовим і галузевим правовим принципам. Критерієм оцінки правових актів виступає не лише мораль, а й принципи права. Особливістю права соціального забезпечення є те, що в державному соціальному забезпеченні не застосовується аналогія права чи аналогія закону, тобто не можна надавати певний вид соціального забезпечення на підставі принципів права;

- **зарубіжний досвід правотворення**. При розробці проектів нормативних актів ураховуються міжнародно-правові стандарти в сфері соціального захисту населення, вивчаються аналогічні правові акти інших країн, особливо країн колишнього СРСР, ураховуються особливості правового регулювання соціального забезпечення в країнах ЄС з метою узгодження соціального законодавства;

- **чинні нормативні акти в сфері соціального забезпечення**. При підготовці законопроектів до уваги беруться вже діючі нормативні акти. Нормативні акти вищого рівня виступають джерелом для нормативних актів нижчого рівня. Так, положення ст. 46 Конституції України відтворені в багатьох законах і підзаконних актах, а норми Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування лягли в основу законів, які регулюють окремі види загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- **правосвідомість**. Це одна із форм суспільної свідомості. Характеризується як сукупність ідей, почуттів, настроїв, уявлень, поглядів, в яких виражається ставлення до права соціального забезпечення, правових явищ у соціальній сфері, діяльності органів соціального захисту населення, а також до дій і вчинків суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин. Правосвідомість суттєво впливає на соціальні

процеси, які відбуваються в країні. Так, при проведенні пенсійної реформи відмовилися від збільшення чоловікам пенсійного віку виходу на пенсію, оскільки це негативно сприймається у суспільстві. Не вважається справедливою й формула, за якою призначаються пенсії в солідарній системі. Наявні правова психологія і правова ідеологія, які є складовою правосвідомості, часто ініціюють прийняття того чи іншого нормативного акта;

- **практична робота органів соціального захисту населення.** У процесі реалізації норм права соціального забезпечення відповідні органи щоденно стикаються з людьми, які постійно чи тимчасово перебувають у складних життєвих обставинах. Вони перші відчують необхідність прийняття нових нормативних актів, внесення змін до діючого законодавства. Саме вони найчастіше виступають авторами тих чи інших законопроектів;

- **правова культура.** Це частина загальної культури. До її сфери належать право, правова наука, правосвідомість, юридична практика та ін. Коли говорять про правову культуру в сфері соціального захисту населення, то мають на увазі, по-перше, рівень знань норм права соціального забезпечення як громадянами, так і відповідними органами, по-друге, поважне ставлення до цієї гуманної галузі права всіх членів суспільства і, по-третє, навички правової поведінки всіх учасників соціально-забезпечувальних правовідносин. Спосіб мислення, норми і стандарти поведінки в сукупності становлять правовий менталітет суспільства в різних сферах суспільного життя.

Джерелом права соціального забезпечення виступає правотворча діяльність державних органів різних рівнів відповідно до своєї компетенції. Правотворчість – специфічна інтелектуальна діяльність, яка вимагає особливих знань і навичок у творенні, зміні та скасуванні нормативних актів. Пальму першості тут тримають Верховна Рада України та Кабінет Міністрів України. Далі йдуть центральні органи виконавчої влади (Міністерство соціальної політики України,

Міністерство охорони здоров'я України, Пенсійний фонд України та ін.) На регіональному рівні нормативні акти приймають органи місцевого самоврядування, але вони, в основному, стосуються надання одноразових допомог та соціального обслуговування. Через правотворчу діяльність реалізовується державна воля у сфері соціального захисту населення.

До джерел права соціального забезпечення слід віднести акти Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України директивного характеру. В них перелічуються заходи щодо поліпшення матеріального забезпечення вразливих груп населення, нормативні акти, що слід прийняти, основні положення, які слід у них закріпити.

До джерел права соціального забезпечення слід віднести й соціальні ризики, які є приводом для прийняття нормативних актів з метою запобігання втрати засобів до існування чи понесення додаткових матеріальних витрат у разі настання страхового випадку. Включення їх у гіпотезу норми права як юридичних фактів, які мають назву страхових випадків, означає, що при настанні останніх виникають, змінюються і припиняються правовідносини.

7.2 Поняття форм права соціального забезпечення та їх класифікація

Термін „форма” розглядається в різних значеннях: 1) обриси, зовнішній вигляд, контури предмета; 2) зовнішнє вираження якого-небудь змісту; 3) пристосування для надання чому-небудь певних обрисів (форма для лиття); 4) єдиний за кольором, пошиттям та іншими ознаками одяг (форма співробітників поліції, військовослужбовців). Вживається також словосполучення математична форма, біологічна форма, музична форма, форма слова, форма держави, форма соціального забезпечення тощо.

З погляду філософії, форма є внутрішньою організацією змісту. Юристи під формою права, як правило, розуміють те, чим практика керується у вирішенні юридичних справ, тобто спосіб матеріалізації норм права шляхом нормативного вираження і структурування правових правил поведінки людей у суспільстві.

У наукових публікаціях вживається два терміни: джерела права і форми права. Джерела права у формально-юридичному значенні та форми права – це ідентичні поняття, а джерела права в матеріальному чи ідеальному значенні та форми права – це різні поняття і в цьому смислі їх не можна ототожнювати.

Таким чином, „форма права” показує, як зміст права організовано і виражено ззовні, а „джерела права” - це витoki формування права, система чинників, що зумовлюють його зміст і форми вираження (див. § 7.1)

Юридичній науці відомі такі види форм (джерел) права:

- нормативно-правовий акт;
- правовий прецедент;
- правовий звичай;
- нормативно-правовий договір (у тому числі міжнародний договір);
- релігійні тексти (Талмут, Коран, Сунна);
- правова доктрина;
- принципи права.

Указаний перелік з історичної точки зору не є вичерпним.

Форми права соціального забезпечення – це способи (прийоми, засоби) внутрішньої організації та зовнішнього вираження норм права, які регулюють суспільні відносини в сфері соціального забезпечення населення.

Розрізняють дві форми закріплення норм права соціального забезпечення: нормативно-правовий акт та нормативно-правовий договір. Останній у праві соціального забезпечення відіграє незначну роль.

Зовнішньо норми права соціального забезпечення закріплюються в формі міжнародних договорів (договори, угоди,

конвенції, пакти, протоколи та ін.), нормативно-правових актів, що видаються компетентними органами держави (закони, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств, постанови органів управління страхових фондів, рішення місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування), нормативно-правових договорів (типові договори щодо добровільної участі в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, колективні договори, генеральні, галузеві і регіональні угоди).

Бурак В. Я. до особливостей джерел права соціального забезпечення, які вирізняють їх з-поміж нормативно-правових актів інших галузей права, відносить такі:

1) в Україні немає єдиного кодифікованого акта, який би врегулював увесь комплекс суспільних відносин, що становлять предмет права соціального забезпечення;

2) важлива роль серед джерел права соціального забезпечення належить міжнародним актам;

3) зростає роль актів органів місцевого самоврядування, місцевих органів державної виконавчої влади, а також актів, які приймаються на підприємствах, установах, організаціях;

4) особливе місце серед джерел права соціального забезпечення належить актам Міністерства соціальної політики України;

5) для джерел права соціального забезпечення характерними є акти органів соціального страхування, тобто керівних органів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування;

6) для джерел права соціального забезпечення характерною є галузева спрямованість, що зумовлена відсутністю єдиного кодифікаційного акта на зразок основ законодавства чи кодексу;

7) особлива роль серед джерел права соціального забезпечення належить законам про державний бюджет на поточний рік;

8) джерела права соціального забезпечення характеризуються значним ступенем диференціації в правовому

регулюванні окремих видів соціального забезпечення залежно від попередньої діяльності осіб, яким надається соціальне забезпечення, від суб'єктів, які потребують окремих видів соціального забезпечення.

Крім того, до особливостей джерел права соціального забезпечення, на погляд автора цього навчального посібника, можна віднести:

1) наявність значної кількості відомств, які мають право приймати юридичні акти в сфері соціального забезпечення;

2) перевага підзаконних актів над законами при правовому регулюванні відповідних відносин;

3) пряма залежність правового регулювання відносин у сфері соціального забезпечення від рівня розвитку економіки країни;

4) динамічність правових актів, яка пов'язана із систематичним внесенням змін щодо обсягу і розмірів надання тих чи інших видів соціального забезпечення.

Болотіна Н. Б. серед інших особливостей джерел права соціального забезпечення називає такі:

1) у законодавстві не застосовується єдиний критерій щодо надання соціального забезпечення, натомість можна виділити чотири критерії, які покладено в основу окремих актів: а) вид соціальної виплати чи послуги; б) суб'єктивний критерій (сім'ї з дітьми); в) змішаний критерій щодо соціального забезпечення (інваліди та їх пілги); г) змішаний критерій щодо правового регулювання умов праці (служби) та соціального забезпечення окремих категорій осіб, тобто такі нормативні акти стосуються трудового, адміністративного, цивільного, фінансового права та права соціального забезпечення (соціальне забезпечення держслужбовців);

2) у змісті багатьох нормативно-правових актів є норми з технічним змістом (соціальні нормативи, формули, розрахування, які є складними для розуміння та застосування);

3) соціальні виплати, які передбачені законодавством, далеко не завжди узгоджені із законом про Державний бюджет України на відповідний рік.

Зупинимось більш детально на видах форм права соціального забезпечення.

I. Нормативно-правовий акт. Він є основним і в багатьох випадках єдиним джерелом (формою) права і завжди створюється для того, щоб стати формою права. Переваги нормативно-правового акта як форми права полягають у наступному:

1) нормативний акт завдяки певним правилам викладу містить точні, лаконічні формулювання правових норм, які виключають можливість різночитання і забезпечують однакове застосування нормативного матеріалу, тобто формальна визначеність норм права;

2) нормативні акти в сукупності утворюють єдину систему законодавства;

3) нормативно-правові акти можуть бути швидко прийняті, змінені або скасовані в міру необхідності.

Нормативно-правові акти – це акти суб'єктів нормотворення, що містять норми права і які приймаються (видаються) на основі та на виконання Конституції України і законів України, міжнародних договорів України і не повинні їм суперечити.

У навчальній літературі називають такі найбільш характерні ознаки нормативно-правового акта:

- є правоутворювальним актом, оскільки встановлює чи закріплює нові норми права або змінює (доповнює, скасовує) діючі;

- чітко формулює зміст юридичних прав, обов'язків, відповідальності;

- є офіційним актом, що приймається або санкціонується уповноваженими органами держави або ухвалюється народом на референдумі в межах їх компетенції;

- поширюється на невизначене коло осіб і розрахований на неодноразове застосування;
- має конкретну форму, яка залежить від органу, котрий його видає;
- займає чітко визначене місце серед інших нормативних актів, відповідно до субординації за юридичною силою;
- розробляється і приймається з додержанням установленого законом нормотворчої процедури;
- має форму письмового документа, що складається відповідно до правил нормотворчої техніки;
- підлягає обов'язковій державній реєстрації та обліку;
- доводиться до відома населення в установленому законом порядку.

II. Нормативно-правові договори. Їх львівські автори підручника з права соціального забезпечення називають актами договірної характеру. До останніх вони відносять:

- 1) універсальні міжнародно - правові акти;
- 2) регіональні міжнародно-правові акти;
- 3) двосторонні (локальні) договори України;
- 4) внутрішньодержавні акти соціального партнерства.

До останніх відносяться угоди, що укладаються між профспілками (їхніми об'єднаннями), що представляють найманих працівників, і роботодавцями відповідно до Закону України „Про колективні договори і угоди”. Залежно від рівня укладення існують генеральні, галузеві, регіональні та локальні угоди, які регулюють виробничі, трудові та соціально-економічні відносини.

Нормативний договір – це договірний акт, що встановлює правові норми (правила поведінки), які обов'язкові для багаточисельного і формально не визначеного кола осіб та розрахований на неодноразове застосування і діє незалежно від того, чи виникли або припинились передбачені ним відносини.

З позиції загальної теорії права нормативно –правовий договір представляє собою угоду між суб'єктами права, що покликана врегулювати їх відносини шляхом створення

(встановлення) взаємних прав і обов'язків. Це такий договір, що містить норми права. Він є результатом оформлення узгодженого волевиявлення кількох суб'єктів правотворчості, тобто є видом, формою правотворчості. Це договірний правотворчий (правоутворюючий) акт, що встановлює правові норми, за допомогою яких установлюються, змінюються або скасовуються норми права.

Основні ознаки нормативно-правових договорів:

1) похідні від закону, ґрунтуються на ньому і покликані виконувати правозаповнюючу функцію (доповнення і конкретизація діючого законодавства);

2) становлять собою правотворчий акт, змістом якого є сформульовані сторонами договору їх взаємні права, обов'язки і відповідальність;

3) покликані перш за все забезпечити публічні, загальні інтереси, їх мета – досягнення загального блага (тим самим вони відрізняються від договорів індивідуальних, що поширені в приватному праві);

4) містять норми загального (нормативного) характеру, їм певною мірою притаманна властивість нормативності (в силу чого вони адресовані невизначено великому колу адресатів, розраховані на тривалу дію і багаторазове застосування);

5) договірні норми (договори, угоди) наділені меншою юридичною силою по відношенню до норм законодавства;

6) однією з обов'язкових сторін нормативного договору виступає державний орган.

Договірне право є пріоритетним джерелом права в міжнародному публічному праві і в ряді галузевих національних систем права – конституційному, адміністративному, трудовому, міжнародному приватному праві. Віднесення нормативного договору до джерел права пояснюється в основному децентралізацією правового регулювання.

У трудовому праві розрізняють два види нормативних договорів: 1) колективні договори; 2) колективні угоди. У праві соціального забезпечення колективні договори розглядаються як

локальні акти. Необхідності розглядати їх як нормативно-правові договори немає, бо це лише заплутає систему джерел цієї галузі права. Міжнародні договори в праві соціального забезпечення розглядаються як нормативно-правові акти.

III. Правовий звичай. Це правило поведінки, що склалося історично внаслідок його фактичного і багаторазового застосування впродовж тривалого часу та визнання його державою шляхом відсилання до нього. Його ознаки: 1) усна форма; 2) тривалість існування; 3) локальний характер; 4) формальна визначеність; 5) санкціонування державою шляхом нейтрального до нього відношення (з ним не бореться), його схвалення або відсилання до нього.

При наданні пенсій та державних соціальних допомог правові звичаї не застосовуються. У той же час при недержавному соціальному забезпеченні прийнято подавати милостиню при відвідуванні церкви, забезпечувати потерпілих від стихійного лиха чи біженців тимчасовим притулком, одягом, їжею тощо.

Держава офіційно не виступає проти певних звичаїв, які в багатьох випадках уже включені до норм права і перестали бути відповідними звичаями. Окремі форми добровільної участі в допомозі нужденним побудовані на звичаєвих нормах.

Форми права соціального забезпечення можна класифікувати за різними критеріями:

- за національною належністю – національні, прийняті на території України суб'єктами правотворчості в сфері соціального забезпечення, та міжнародні, тобто чинні міжнародні договори України в сфері соціального захисту населення, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України. Цей критерій інколи називають за порядком прийняття;

- за юридичною силою – закони і підзаконні акти. Підзаконні акти – це нормативно-правові акти видані відповідно до законів або з моменту реалізації тим чи іншим органом покладених на нього повноважень у сфері соціального захисту

населення. До них належать усі акти нормативного характеру, крім законів;

- за способами закріплення норм права – Конституція України, закони, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази й інструкції центральних міністерств і відомств, рішення місцевих держадміністрацій і органів місцевого самоврядування, накази керівників установ, підприємств, організацій, договори;

- залежно від органу, що видає нормативно-правові акти, - акти законодавчої влади, акти фондів з окремих видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, акти центральних органів виконавчої влади, акти органів місцевого самоврядування. Цей критерій ще називають залежно від положення нормотворчого органу в механізмі держави;

- за дією в просторі – загальнодержавні, місцеві та локальні. Нормативні акти, що визначають умови і норми забезпечення громадян пенсіями і більшість допомог, належать до загальнодержавного законодавства. Це зумовлено необхідністю централізованої регламентації матеріального забезпечення непрацездатних громадян, що забезпечує для фізичних осіб однакові можливості здійснення права на конкретний вид пенсії. Нормативні акти органів місцевого самоврядування діють на визначеній території області, району, населеного пункту. Звичайно, в актах місцевого значення деталізуються загальнодержавні норми соціального обслуговування і працевлаштування літніх людей та інвалідів, надання адресної соціальної допомоги малозабезпеченим особам, вирішуються інші соціальні питання на регіональному рівні. Локальні норми, як правило, включаються до колективного договору, угоди чи статуту підприємства;

- за дією в часі – постійні й тимчасові. Дія нормативного акта в часі визначається часом вступу його в силу і часом припинення дії. Нормативно – правий акт набирає силу з того часу, який у ньому зазначено, а якщо в акті час не визначено, він набирає силу в установленому для відповідних актів порядку.

Так, відповідно до ст. 94 Конституції України закон набирає чинності через десять днів із дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Укази Президента України і постанови Кабінету Міністрів України набирають чинності з часу їх прийняття, якщо інше не встановлено законом. За загальним правилом, нормативно-правові акти зворотної сили не мають і, отже, регулюють відносини, що виникають після введення їх у дію. В окремих випадках, коли покращуються умови соціального забезпечення, нормотворчий орган може надати правовому акту зворотної сили.

Дія нормативного акта припиняється після закінчення терміну його дії, у разі скасування чи заміни новим. Нормативні акти в сфері соціального забезпечення, в основному, належать до постійних (термін їх дії не зазначається), але є й тимчасові. До них належать закони, якими затверджується Державний бюджет України на наступний рік, акти, якими встановлені одноразові допомоги до певного свята та інші;

- за дією на коло осіб – громадян України, іноземців, осіб без громадянства. Як правило, норми права соціального забезпечення поширюються на всіх фізичних осіб, які перебувають на території України. Будь-які винятки з цього правила зазначаються в законі. Крім того, за цим критерієм виділяють акти, які регулюють соціальне забезпечення ветеранів праці, людей похилого віку, учасників війни, інвалідів, військовослужбовців, сімей з дітьми та ін. ;

- залежно від фінансових джерел, з яких здійснюється соціальне забезпечення, - нормативні акти, що регулюють забезпечення за рахунок коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування, та нормативні акти, що регулюють забезпечення за рахунок державного бюджету;

- за видами суспільних відносин, що регулюються правом соціального забезпечення, - акти, які регулюють пенсійне забезпечення, акти про державні соціальні допомоги, пільги й компенсації; акти, що стосуються соціального обслуговування;

- за змістом – комплексні та галузеві. У комплексних актах подано норми, які стосуються кількох галузей права (акти, що визначають правовий статус і соціальний захист певних категорій осіб). До числа галузевих належать нормативні акти, які регулюють відносини, що є предметом тільки права соціального забезпечення.

7.3 Міжнародно-правові акти як джерела та форма права соціального забезпечення

У науковій літературі вживаються терміни „ міжнародно-правовий акт” та „міжнародний договір”. Одні вчені ці поняття ототожнюють, а інші вказують на певні відмінності між ними.

Тлумачні словники під терміном ”акт” розуміють: 1) окремих прояв якої-небудь діяльності; дія, подія, вчинок; 2) писаний указ, грамота, постанова державного, суспільного значення; 3) офіційний документ, протокол, запис про який-небудь документ. Термін „ договір” тлумачиться як взаємне зобов’язання, письмова або усна угода про права та обов’язки між державами, установами, підприємствами та окремими особами. Термін „міжнародний” розглядається як такий, що : 1) існує між народами, поширюється на них; 2) у ньому беруть участь представники різних країн, народів; 3) використовуються для зв’язку між країнами, народами.

Закон України від 29 червня 2004 року „ Про міжнародні договори України” термін „міжнародний договір України” визначає як укладений у письмовій формі з іноземною державою або з іншим суб’єктом міжнародного права, який регулюється міжнародним правом, незалежно від того, міститься договір в одному чи декількох пов’язаних між собою документах, і незалежно від його конкретного найменування (договір, угода, конвенція, пакт, протокол тощо). Крім того, до міжнародних договорів також відносять трактати, статuti, спільні заяви, декларації, комюніке, хартії, меморандуми, регламенти, акти, обмін нотами тощо.

Міжнародний договір – це завжди домовленість не менше двох суб'єктів міжнародного права, а міжнародно-правовий акт може встановлюватися в односторонньому порядку (наприклад, рішення Європейського суду з прав людини). Термін „міжнародно-правовий акт” є родовим поняттям по відношенню до терміна „міжнародно-правовий договір”.

Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Укладення міжнародних договорів, який суперечить Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України. Таким чином, у ст. 9 Конституції України закріплений принцип пріоритетності конституційних норм щодо норм міжнародного права, а останніх стосовно до норм поточного законодавства. Формами надання згоди на обов'язковість для неї міжнародного договору є ратифікація, затвердження, прийняття, приєднання тощо.

Конституційні положення про те, що ратифіковані Верховною Радою України міжнародні договори є частиною національного законодавства України, закріплені у ст. 2 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, ст. 3 Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”, ст. 4 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”, ст. 2 Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування”, ст. 4 Закону України „Про соціальні послуги”. У ст. 2 Закону України „Про реабілітацію інвалідів в Україні” прямо зазначено, що до законодавства України з питань реабілітації належать міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Відповідні положення закріплені і в інших законах, що регулюють відносини у сфері соціального забезпечення. Це означає, що українське законодавство ратифіковані міжнародні договори однозначно відносить до форм національного права.

Найчастіше зовнішніми формами міжнародного права називають міжнародні договори, міжнародні звичаї, рішення міжнародних організацій, загальні принципи права, які визнані цивілізованими націями, а також судові рішення (прецеденти) і доктрини найбільш кваліфікованих фахівців міжнародного права. До форм права соціального забезпечення з цього переліку відносяться лише міжнародні договори.

Відповідно до ст. 19 Закону України „ Про міжнародні договори України” чинні міжнародні договори України, згода на обов’язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства і застосовуються в порядку передбаченому для норм національного законодавства. Якщо міжнародним договором України, який набрав чинності в установленому порядку, встановленні інші правила, ніж ці, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору.

У ч.1 ст. 3 Закону України „ Про міжнародні договори України” зазначено три види таких договорів, що укладаються: а) Президентом України або за його дорученням – від імені України (ч.2 ст. 3 цього Закону) ; б) Кабінетом Міністрів України або за його дорученням – від імені Уряду України (ч.3 ст. 3 цього Закону) ; в) міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади, державними органами – від імені міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних органів (ч.4 ст. 3 цього Закону). Ці міжнародні договори ще називають міждержавними, міжурядовими та міжвідомчими. Тут критерієм класифікації міжнародних договорів виступає суб’єктивний склад їх укладачів (які органи представляють державу або на якому рівні укладаються міжнародні договори). Прикладом таких міжнародних договорів може бути: Угода між Україною та Республікою Польща про соціальне забезпечення від 18 травня 2012 року, ратифікована Законом України № 458-VII від 5 вересня 2013 року та набула чинності з 1 січня 2014 року (міждержавний договір); Угода між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про гарантії

прав громадян у галузі пенсійного забезпечення від 14 грудня 1995 року і набула чинності 11 лютого 1997 року (міжурядовий договір); Меморандум про взаємопорозуміння між Міністерством праці та соціальної політики України та Міністерством праці, охорони здоров'я та соціального захисту Грузії у сфері праці та соціального забезпечення від 1 березня 2007 року і набув чинності з дня підписання (міжвідомчий договір).

За кількістю сторін (держав), що уклали міжнародний договір, розрізняються двосторонні міжнародні договори (угода між Україною та Королівством Іспанія про соціальне забезпечення громадян від 7 жовтня 1996 року, ратифікована 17 грудня 1997 року та набула чинності 27 березня 1998 року) та багатосторонні договори (угода про гарантії прав громадян держав - учасниць СНД в галузі пенсійного забезпечення від 13 березня 1992 року. Угода підписана Азербайджаном, Вірменією, Білоруссю, Казахстаном, Киргистаном, Молдавією, Росією, Таджикистаном, Туркменистаном, Узбекистаном, Україною і з цього дня набула чинності).

За географічною сферою дії міжнародні договори поділяються на універсальні, що поширюють свою дію на території держав - учасниць ООН чи МОП (Конвенція про права інвалідів та Факультативний протокол до неї від 24 вересня 2008 року та ратифікована Верховною Радою України від 16 грудня 2009 року), регіональні, що стосуються, наприклад, Європейського Союзу чи СНД (Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 року, яка набула чинності для України 1 лютого 2007 року), двосторонні чи локальні, що діють у рамках двох чи більше країн (Договір між Україною і Латвійською Республікою про співробітництво в галузі соціального забезпечення від 26 лютого 1998 року, ратифікований 18 березня 1999 року та набув чинності 11 червня 1999 року).

За юридичною силою розрізняють: 1) акти, що обов'язкові для виконання державами-учасницями міжнародних організацій

, наприклад, Статут ООН; 2) акти, що обов'язкові для виконання після їх ратифікації, наприклад, Конвенції МОП; 3) акти, які не підлягають ратифікації і не обов'язкові для виконання, наприклад, акти рекомендаційного характеру, регламенти, директиви тощо.

За предметом (об'єктом) правового регулювання міжнародні договори можна поділити за окремими видами виплат залежно від соціального випадку (хвороба, інвалідність, досягнення пенсійного віку, втрата годувальника тощо), але Україна більшість таких конвенцій не ратифікувала.

Залежно від органу, що прийняв міжнародний нормативно-правовий акт виділяють: 1) акти, прийняті ООН і МОП (Конвенція МОП № 103 про охорону материнства 1952 р. , Конвенція МОП № 117 про основні цілі та норми соціальної політики 1962 р. , Конвенція МОП № 159 про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів 1983 р.) та регіональними міжнародними організаціями, наприклад, Радою Європи (Європейська соціальна хартія (переглянута) 1996р.).

За строком дії міжнародні договори можуть бути строковими, що приймаються на певний строк (Угода між Урядом України та Урядом Республіки Вірменія про трудову діяльність і соціальний захист громадян України та республіки Вірменія, які працюють за межами своїх держав від 17 червня 1995 року на п'ять років з автоматичним продовженням на один рік) і безстрокові, тобто без зазначення строку дії (стосуються більшості міждержавних договорів).

За критерієм створення та формою існування міжнародні акти поділяються на: 1) міжнародний договір; 2) міжнародний звичай (приклади їх застосування в праві соціального забезпечення у літературі не наводяться); 3) акти міжнародних організацій (ООН, МОП, Ради Європи тощо).

За змістом акта, в якому закріплені норми права соціального забезпечення, міжнародно-правові акти можуть бути загальними (Загальна декларація прав людини, Європейська соціальна

хартія) та спеціальними (наприклад, Конвенції МОП з окремих видів соціального забезпечення).

За критерієм офіційності джерела міжнародно-правового регулювання соціального забезпечення розподіляються на дві групи: офіційні (міжнародні договори, що ратифіковані Україною, та установчі документи ООН, МОП) та неофіційні (міжнародні договори, що не ратифіковані Україною, принципи міжнародного права, доктринальні праці вчених).

Міжнародно-правові акти в сфері соціального забезпечення за критерієм безпосередності регулювання соціально-забезпечувальних відносин поділяються на прямі, що безпосередньо встановлюють певні норми у сфері соціального забезпечення (більшість міжнародних договорів, що ратифіковані Україною), та непрямі, що регулюють соціально-забезпечувальні відносини в загальних рисах без установлення конкретних норм (принципи міжнародного права, акти застосування міжнародно-правих норм тощо).

За формою закріплення виділяють такі види міжнародних договорів:

- договір – найбільш поширене найменування різноманітних угод між державами з окремих питань соціального забезпечення (Договір між Україною та Словацькою Республікою „Про соціальне забезпечення”, ратифікований 20 вересня 2001 року);

- пакт – двостороння або багатостороння угода між державами, що укладають з якого-небудь важливого питання (Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права);

- угода – це міждержавний договір, що підписується зазвичай від імені уряду і, як правило, не підлягають ратифікації (Угода між Урядом України та Урядом Соціалістичної Республіки В'єтнам про взаємне працевлаштування громадян та їх соціальний захист від 8 квітня 1996 року);

- конвенція – міжнародна угода, що укладається в якійсь спеціальній галузі з цілого ряду питань (Конвенції МОП з питань соціального забезпечення);

- декларація – одностороння заява однієї або декількох держав, у якій висловлюється її (їх) точка зору на яку-небудь одну важливу проблему (Декларація прав людини 1948 року);

- протокол – офіційний документ допоміжного характеру, за допомогою якого доповнюється, уточнюється міжнародний договір (Факультативний протокол до Конвенції ООН про права інвалідів від 24 вересня 2008 року, Протокол про внесення змін та доповнень до Угоди про соціальний захист і охорону здоров'я громадян, які зазнали впливу радіації в результаті Чорнобильської та інших радіаційних катастроф і аварій, а також ядерних випробовувань (у рамках СНД) від 9 вересня 1994 року);

- меморандум – документ, у якому фіксуються наміри держав із вирішення певних проблем у сфері соціального забезпечення (Меморандум про співробітництво між Міністерством праці та соціальної політики України і Міністерством розвитку людських ресурсів Канади у сфері праці та соціального захисту від 30 липня 1998 року).

Особливістю міжнародних договорів у сфері соціального забезпечення є те, що вони, як правило, розглядаються як фактори (джерела), що спонукають державу до їх добровільного врахування в національному праві. На сьогодні не є ратифіковані наступні Конвенції МОП у сфері соціального забезпечення:

- про допомогу по безробіттю у випадку втрати або аварії корабля від 15 червня 1920 року № 8;

- про відшкодування шкоди у разі нещасних випадків на роботі у сільському господарстві від 25 жовтня 1921 року № 12;

- про відшкодування працівникам під час нещасних випадків на виробництві від 10 червня 1925 року № 17;

- про відшкодування працівникам під час професійних захворювань від 10 червня 1925 року № 18;

- про рівноправність громадян країни та іноземців у галузі відшкодування працівникам під час нещасних випадків від 5 червня 1925 року № 19;

- про страхування на випадок хвороби працівників промислових і торговельних підприємств та домашніх служників від 15 червня 1927 року № 24;
- про страхування на випадок хвороби працівників у сільському господарстві від 15 червня 1927 року № 25;
- про обов'язкове страхування по старості працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, а також надомників і домашніх служників від 29 червня 1933 року № 35;
- про обов'язкове страхування за віком працівників у сільському господарстві від 29 червня 1933 року № 36;
- про обов'язкове страхування по інвалідності працівників промислових та торговельних підприємств, осіб вільних професій, надомників і домашніх служників від 29 червня 1933 року № 37;
- про обов'язкове страхування на випадок інвалідності працівників у сільському господарстві від 29 червня 1933 року № 38;
- про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників промислових і торговельних підприємств, осіб вільних професій, працівників - надомників і домашніх служників від 29 червня 1933 року № 39;
- про обов'язкове страхування на випадок втрати годувальника працівників агропромислового комплексу від 29 червня 1933 року № 40;
- про відшкодування працівникам у разі професійних захворювань (переглянута у 1934 році) від 21 червня 1934 року № 42;
- про допомогу особам, котрі є безробітними з незалежних від них обставин від 23 червня 1934 року № 44;
- про запровадження міжнародної системи співробітництва у збереженні прав мігрантів на пенсію по інвалідності, старості та на випадок втрати годувальника від 22 червня 1935 року № 48;
- про страхування моряків на випадок хвороби від 24 жовтня 1936 року № 56;

- про соціальне забезпечення моряків від 28 червня 1946 року № 70;
- про пенсії морякам від 28 червня 1946 року № 71;
- про рівноправність громадян країни та іноземців і осіб без громадянства у галузі соціального забезпечення від 28 червня 1962 року № 118;
- про допомоги по інвалідності, по старості і в зв'язку з втратою годувальника від 29 червня 1967 року № 128;
- про медичну допомогу та допомоги у випадку хвороби від 25 червня 1969 року № 130;
- про соціальне забезпечення моряків (переглянута) від 9 жовтня 1987 року) № 165;
- про сприяння зайнятості та захист від безробіття від 21 червня 1988 року № 168.

До основних форм і джерел права соціального забезпечення належать такі міжнародні акти:

1. Загальна Декларація прав людини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. Це перший в історії міжнародних відносин акт, у якому було наведене широке коло прав і свобод людини у різних сферах суспільного життя, яких мають дотримуватись і поважати всі, без винятку, держави. У Декларації подані положення, що виражають основні ідеї права соціального забезпечення, його принципи. Перш за все, соціальні права визнаються за всіма людьми незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища (ст. 2). У ст. 22 зазначено, що кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності й для вільного розвитку її особи прав в економічній, соціальній та культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури й ресурсів кожної держави. Усезагальність соціального захисту має абсолютний характер і не може бути обмежена національним законодавством, тобто

нормативними актами не можна позбавляти соціального захисту окремих категорій громадян.

Право на соціальне забезпечення і соціальний захист людина має за умови настання обставин, яким закон надає правового значення. Декларація наводить основні з них, а саме: безробіття, хвороба, інвалідність, удівство, старість, материнство, дитинство.

Теоретичними засадами для визначення прожиткового мінімуму є ст. 23, 25 Декларації. У п. 1 ст. 25 зазначається, що кожна людина має право на такий життєвий рівень, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї. У п. 3 ст. 23 уточнюється, що кожний, хто працює, має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людини існування її самої та її сім'ї, а в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

Декларація відносить сім'ю, дітей і жінок, які мають малолітніх дітей, до найбільш уразливих груп населення. З метою їхнього захисту в міжнародному акті зазначено, що сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави (п. 3 ст. 16), що материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу (п. 2 ст. 25). Декларація вимагає гарантування з боку держави безплатності хоча б початкової та загальної освіти (п. 1 ст. 26).

2. Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. і ратифікований УРСР 19 жовтня 1973 р. Значну увагу в Пакті приділено правам людини в сфері соціального захисту населення, де не лише підтверджені зазначені права, що були проголошені в Загальній декларації прав людини, а й значно розширені, що зобов'язує держави гарантувати їх належними ресурсами. Відповідно до ст. 9 Пакту держави визнали право кожної людини на соціальне забезпечення, включно із соціальним страхуванням.

У ст. 11 Пакту підтверджується, що держави визнають не лише право кожного на достатній життєвий рівень, а й на не-

ухильне поліпшення умов життя як його, так і його сім'ї, зобов'язуючись при цьому вживати заходи щодо забезпечення реалізації цього права. Держави також визнають право кожної людини на свободу від голоду. У ст. 10 Пакту зазначається, що особлива охорона має забезпечуватися матерям протягом розумного періоду до і після пологів шляхом надання оплачуваної відпустки чи відпустки з достатньою допомогою на соціальне забезпечення.

3. Декларація соціального прогресу і розвитку. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 11 грудня 1969 р. У ній підкреслено, що соціальний прогрес і розвиток мають спрямовуватися на постійне підвищення матеріального і духовного рівня життя всіх членів суспільства шляхом досягнення, зокрема, таких головних завдань: подолання голоду і недоїдання та гарантія права на належне харчування; ліквідація злиднів і забезпечення неухильного підвищення рівня життя, а також справедливого і рівномірного розподілу прибутків; досягнення найвищого рівня охорони здоров'я і забезпечення охорони здоров'я всього населення, по можливості безоплатного забезпечення всіх, особливо осіб, які мають низький прибуток і великі сім'ї, задовільним житлом і комунальним обслуговуванням; надання всебічного соціального забезпечення і послуг соціального піклування, створення і поліпшення системи соціального забезпечення і страхування для всіх осіб, що через хворобу, непрацездатність або похилий вік тимчасово або постійно не можуть заробляти на життя, з метою забезпечення належного рівня життя для таких осіб, їхніх сімей і утриманців; охорона прав матері й дитини, турбота про виховання і здоров'я дітей, проведення заходів, спрямованих на охорону здоров'я і добробуту жінок, особливо матерів, що працюють під час вагітності та догляду за немовлятами, а також матерів, заробіток яких є єдиним джерелом забезпечення сім'ї; надання жінкам відпусток і допомог у зв'язку з вагітністю і материнством із збереженням за ними місця роботи і заробітної плати; захист прав і забезпечення

добробуту дітей, престарілих і інвалідів, забезпечення захисту дітей, які страждають фізичними і розумовими вадами.

На підставі принципів, викладених у Декларації, досягнути зазначених вище цілей можна за допомогою таких засобів і методів: надання безплатного обслуговування в сфері охорони здоров'я всьому населенню і забезпечення того, щоб відповідні профілактичні й лікувальні установи, а також медичне обслуговування були доступні всім; прийняття і втілення в життя законодавчих заходів і адміністративних положень з метою здійснення всебічних програм у сфері соціального забезпечення і соціального піклування, а також у поліпшенні й координації існуючого обслуговування; вжиття заходів і надання обслуговування в сфері соціального забезпечення робітникам-мігрантам і їхнім сім'ям відповідно до прийнятих міжнародно-правових актів; вжиття належних заходів для відновлення працездатності осіб з розумовими або фізичними вадами, особливо дітей і молоді, з метою допомогти їм якомога більшою мірою стати корисними членами суспільства; підготовка національних кадрів і персоналу, необхідних для соціального розвитку, в тому числі й у сфері соціального захисту населення; створення в інтересах дітей і батьків, що працюють, відповідних дитячих установ і розробка міжнародних програм у сфері всебічного соціального захисту населення планети.

4. Декларація прав дитини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1959 р. У ній зазначені основні права і свободи, які належать дітям, зокрема, у сфері соціального забезпечення, і яких слід дотримуватися шляхом законодавчих та інших заходів, поступово застосованих відповідно до таких принципів:

- дитині законом та іншими засобами має бути забезпечений спеціальний захист і надані можливості та сприятливі умови, що дозволяли б їй розвиватися фізично, розумово, морально, духовно та в соціальному відношенні здоровим і нормальним шляхом і в умовах свободи та гідності. У виданні з цією метою

законів головним міркуванням має бути найкраще забезпечення інтересів дитини;

- дитина повинна користуватися благами соціального забезпечення, їй має належати право на здорове зростання і розвиток, із цією метою спеціальний догляд і охорона мають бути забезпечені як їй, так і її матері, включно з належним допологовим та післяпологовим доглядом. Дитині має належати право на відповідне харчування, житло, розваги і медичне обслуговування;

- дитині, яка є неповноцінною у фізичному, психічному або соціальному відношенні, мають забезпечуватися спеціальні режим, освіта й піклування, які необхідні з огляду на її особливий стан;

- на суспільстві й на органах публічної влади має лежати обов'язок здійснювати особливе піклування про дітей, які не мають сім'ї, і про дітей, які не мають достатніх засобів до існування. Бажано, щоб багатодітним сім'ям надавалася державна або інша допомога на утримання дітей;

- дитина має право на здобуття освіти, яка має бути безкоштовною і обов'язковою, принаймні на початкових стадіях;

- дитина повинна за всіх обставин бути серед тих, хто першим одержує захист і допомогу.

5. Конвенція про права дитини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 20 листопада 1989 р. Цей документ розглядається як всесвітня дитяча Конституція, на базі якої має розвиватися відповідне законодавство різних країн. Значне місце в Конвенції відведене правам дитини в сфері соціальної підтримки та захисту і гарантіям забезпечення цих прав. Червоною ниткою через Конвенцію проходить ідея, що дитина потребує спеціальної охорони і піклування, включно з належним правовим захистом як до, так і після народження.

Конвенція визнає найбільш бажаною формою соціального захисту дитини її виховання в колі сім'ї. Дитина, яка не має батьків, має право на заміну догляду. У Конвенції зафіксовані обов'язки держав та їхніх спеціалізованих установ щодо дітей.

Спеціальний захист передбачений у ст. 23 Конвенції для дітей з фізичними та розумовими вадами. У вказаному міжнародному акті розкриті права дитини в сфері охорони здоров'я та освіти. З метою виконання зобов'язань, прийнятих відповідно до Конвенції, створено Комітет з прав дитини.

6. Конвенція № 102 "Про мінімальні норми соціального забезпечення". Прийнята Генеральною конференцією МОП 28 червня 1952 р. Ратифікована Україною 16 березня 2016 р. Це універсальний міжнародно-правовий акт, що передбачає всебічний соціальний захист людей від найбільш поширених соціальних ризиків, а саме: потреба медичної профілактичної або лікувальної допомоги; хвороба; безробіття; старість; трудове каліцтво або професійне захворювання; наявність дітей; вагітність і пологи; інвалідність; втрата годувальника. Відповідно до цих ризиків зазначено дев'ять видів соціального забезпечення, що держава зобов'язується надати особам, які проживають на її території.

7. Конвенція № 117 "Про основні цілі і норми соціальної політики". прийнята Генеральною конференцією МОП 22 червня 1962 р. Ратифікована Законом України від 16 вересня 2015 року № 692-VIII, Конвенція розглядає особу як таку, яка при створенні їй належних умов здатна самостійно забезпечити себе засобами до існування і взяти активну участь у створенні соціальних фондів, за допомогою яких зможе убезпечити себе від соціальних ризиків. Держави зобов'язалися вживати заходів для забезпечення незалежним виробникам і найманим працівникам умов, які створять їм можливість підвищити свій життєвий рівень особистими зусиллями й забезпечать підтримання прожиткового мінімуму, що встановлюється шляхом офіційних обстежень життєвих умов, які проводяться після консультацій з представниками організацій роботодавців і працівників. При визначенні прожиткового мінімуму беруться до уваги такі основні потреби сімей працівників, як продукти харчування та їх калорійність, житло, одяг, медичне обслуговування та освіта. З метою поліпшення добробуту працівників, складовою якого є

соціальне забезпечення і самозабезпечення, державам рекомендується заохочувати добровільні форми заощаджень.

8. Конвенція № 118 "Про рівноправність громадян держави та іноземців і осіб без громадянства в галузі соціального забезпечення". Прийнята Генеральною конференцією МОП 28 червня 1962 р. Дає перелік сфер соціального забезпечення, у яких слід дотримуватися принципу рівноправності, а саме: 1) медична допомога; 2) допомога у зв'язку з хворобою; 3) допомога у зв'язку з вагітністю і пологами; 4) допомога у зв'язку з інвалідністю; 5) допомога у старості; 6) допомога у зв'язку з втратою годувальника; 7) допомога в разі трудового каліцтва та професійного захворювання; 8) допомога у випадку безробіття; 9) родинні допомоги. Цей перелік відтворює види соціального забезпечення, перелічені в Конвенції № 102.

9. Конвенція № 157 "Про встановлення міжнародної системи збереження прав у галузі соціального забезпечення". Прийнята Генеральною конференцією МОП 21 червня 1982 р. У ній зазначено, що, укладаючи між собою дво- чи багатосторонні акти, члени МОП зобов'язані, зокрема, закріпити в них таке: галузі соціального забезпечення, до яких вони застосовуються з урахуванням принципу взаємності; категорії осіб, до яких вони застосовуються; порядок відшкодування виплаченої допомоги та інших витрат, яких зазнала установа одного члена МОП за рахунок іншого члена МОП, крім випадків відмови від відшкодування; правила, мета яких уникати неправомірного підсумовування внесків чи інших виплат і видів допомоги.

10. Рекомендація № 167 щодо встановлення міжнародної системи забезпечення прав у галузі соціального забезпечення. Схвалена Генеральною конференцією МОП 20 червня 1983 р. Покликана сприяти ухваленню дво- або багатосторонніх актів щодо соціального забезпечення між членами МОП, а також сприяти міжнародній координації цих актів. У Рекомендації подано положення щодо соціального забезпечення, які слід, за взаємною угодою, застосовувати до іноземців, осіб без громадянства, а також до біженців з питань: визначення законодав-

ства, яке застосовується; збереження прав, що набуваються; збереження набутих прав і виплати допомоги за кордоном.

11. Європейська соціальна хартія. Підписана 18 жовтня 1961 р., а 3 травня 1996 р. прийнято переглянута редакцію цієї Хартії, яка набрала чинності 1 липня 1999 р. Ратифікована Законом України від 14 вересня 2006 року № 137-V. У Європейській соціальній хартії розкрито зміст таких прав людей у сфері соціального забезпечення, як: право на соціальне забезпечення (ст. 12); право на соціальну та медичну допомогу (ст. 13); право сім'ї на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 16); право трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей на захист і допомогу (ст. 19); право жінок, що працюють, на охорону материнства (ст. 8); право на охорону здоров'я (ст. 11); право на користування соціальними службами (ст. 14); право інвалідів на самостійність, соціальну інтеграцію та участь у житті суспільства (ст. 15); право дітей та підлітків на соціальний, правовий та економічний захист (ст. 17); право осіб похилого віку на соціальний захист (ст. 23); право працівників із сімейними обов'язками на рівні можливості та однакове ставлення до них (ст. 27); право на захист від убогості та соціального відчуження (ст. 30). У Хартії дається перелік не лише соціальних, а й економічних прав. Критерієм їх розмежування служать сфера праці (економічні права) і життєдіяльність людини поза сферою зайнятості (соціальні права). Узяті на себе зобов'язання держави виконують за допомогою законів або правил, угод між роботодавцями та організаціями працівників, а також за допомогою поєднання цих двох методів та інших відповідних засобів. Хартія передбачає механізм контролю за дотриманням державами взятих на себе зобов'язань.

12. Європейський кодекс соціального забезпечення. Підготовлений у співробітництві з МОП та підписаний державами — членами Ради Європи 16 квітня 1964 року. Кодекс і протокол до нього гарантують мінімальний рівень соціального захисту, включно з медичним обслуговуванням, виплату допомог у разі хвороби і тимчасової непрацездатності у зв'язку з виробничими

травмами, допомог у зв'язку з народженням дитини, у разі безробіття, інвалідності, в разі смерті годувальника, а також сімейні допомоги і пенсії. Переглянутий і доповнений варіант Кодексу 1990 р. враховує зміни в законодавстві, що стосуються соціального забезпечення в країнах, які входять до Ради Європи, і закріплює розширені норми соціального захисту.

7.4 Національні нормативно-правові акти як форма права соціального забезпечення

7.4.1 Закони як форма права соціального забезпечення

Закон - це нормативно-правовий акт вищого представницького органу державної влади (парламенту) або народу, який приймається в особливому порядку, регулює найважливіші суспільні відносини, виражає волю та інтереси більшості населення, має найвищу юридичну силу щодо інших нормативно-правових актів, загальнообов'язковий для всього населення і держави і охороняється державною владою. Всеукраїнським референдумом не можуть прийматися закони в сфері соціального забезпечення, оскільки такі закони пов'язані з бюджетом, а відповідно до ст. 74 Конституції України не допускається референдум щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії. Закони регулюють найбільш важливі, корінні суспільні відносини і встановлюють принципові положення правового регулювання в сфері соціального забезпечення.

Основними ознаками закону, що виокремлюють його з поміж інших нормативних актів, є такі: 1) приймається вищим представницьким органом держави (Верховною Радою України) або безпосередньо народом на референдумі (такі закони сьогодні відсутні); 2) регулюють найважливіші суспільні відносини (див. ст. 92 Конституції України); 3) мають вищу юридичну силу щодо всіх інших нормативно-правових актів; 4) містять первинні

юридичні норми і служать базою для поточної правотворчості; 5) приймаються в особливому порядку.

Закони, як і інші нормативно-правові акти, класифікуються за різними критеріями. Прийнято виділяти такі види законів: 1) конституційні – це, як правило, закони якими вносяться зміни чи доповнення до Конституції України; 2) звичайні (ординарні) закони – це закони, які приймаються на основі і на виконання Конституції України (переважна більшість законів, а сфера соціального забезпечення регламентується звичайними законами); 3) надзвичайні закони – нормативні акти тимчасового характеру які приймаються за надзвичайних обставин (війни, масштабні катастрофи і стихійні лиха тощо) і можуть призупиняти дію чинних у відповідній сфері законів; 4) кодифіковані закони – нормативні акти, затверджені законами, в яких узагальнюються і систематизуються норми права що регулюють певну групу суспільних відносин (кодекси); 5) тимчасові закони – нормативні акти, прийняті на визначений у часі термін дії (Закон України Про Державний бюджет України на відповідний рік); 6) допоміжні закони – нормативні акти, які затверджують, змінюють, зупиняють, скасовують, денонсують інші нормативні акти або мають допоміжне значення для їх застосування.

До основних законів належить Конституція України, яка характеризується такими особливостями: 1) наділена стабільністю і вищою юридичною силою, очолює ієрархію правових актів, є основною формою всіх галузей національного права та закріплює примат міжнародного права над внутрішньодержавним; 2) є основним законом держави і політичним та ідеологічним документом; 3) є відображенням співвідношення політичних сил, що існувало на момент її прийняття, тобто результатом економічної й політичної боротьби в суспільстві, правовим закріпленням об'єктивного співвідношення сил у цій боротьбі; 4) є своєрідним суспільним договором, який фіксує й узгоджує політичні інтереси різноманітних соціальних груп, прошарків, класів.

Конституція України як основний закон Української держави є фундаментом усієї національної правової системи. У ній закріплені основи державного ладу країни, механізм взаємодії трьох гілок державної влади, принципи функціонування громадянського суспільства та основні права й обов'язки людини і громадянина. Серцевину Конституції України становлять статті, що визначають правовий статус громадян, і в тому числі найбільш незахищених прошарків: пенсіонерів, інвалідів, багатодітних сімей та ін. Стежити за дотриманням цих прав, допомагати зазначеним категорія громадян у реалізації їхніх конституційних прав і покликані соціальні працівники в сфері соціального забезпечення.

Традиційно Конституція України вважається основною формою всіх галузей права і, зокрема, права соціального забезпечення. В ієрархії нормативних актів вона посідає особливе місце, вимагає, щоб інші правові акти і міжнародні договори не суперечили її основним положенням.

Конституційні норми щодо соціального забезпечення діють не прямо, а через поточне законодавство, яким передбачено надання окремих видів соціального забезпеченню. Норми Конституції України окреслили рамки соціальної політики, її пріоритети, визначили основні завдання держави в соціальній сфері, встановили обов'язки державних органів щодо людини, її соціального забезпечення і соціального захисту.

Положення Конституції України деталізовані в поточному законодавстві. Саме в ньому конкретизовані права людини в соціальному забезпеченні. Норми права соціального забезпечення передбачають коло осіб, які підлягають соціальному забезпеченню, органи, які зобов'язані надавати різні види матеріального забезпечення; джерела фінансування конкретних соціальних виплат, види та рівень соціального забезпечення; підстави надання забезпечення; процедуру звернення за реалізацією суб'єктивного права; ухвалення прийняття рішення; способи захисту порушеного права. У

сукупності таке законодавство забезпечує механізм реалізації та захисту конституційного права людини на соціальний захист.

На підставі норм Конституції України оновлюється законодавство щодо соціального забезпечення громадян, створюється ефективна система соціального захисту населення, проводиться кодифікація норм певних правових інститутів, розробляються державні соціальні стандарти, вдосконалюються форми зовнішнього вираження норм права соціального забезпечення.

Норми, що тією чи іншою мірою стосуються права соціального забезпечення, закріплені в ст. ст. 3, 5, 6, 8, 13, 14, 16, 17, 22, 24, 36, 41, 43, 46-54, 85, 92, 116 та багатьох інших. Їх зміст конкретизований у поточному законодавстві, що регламентує відносини в сфері соціального забезпечення.

Законодавець практично на голому місці підготував та прийняв низку законів, що стосуються сфери загальнообов'язкового державного соціального страхування та недержавного пенсійного страхування. До основних з них належить:

- Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98 – ВР „Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування”;

- Закон України від 9 липня 2003 року № 1058 – IV „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”;

- Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування”;

- Закон України від 2 березня 2000 року № 1533 – III „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”;

- Закон України від 8 липня 2010 року № 2464 – VI „Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування”;

- Закон України від 9 липня 2003 року № 1057 – IV „Про недержавне пенсійне забезпечення”.

Ці закони визначили правові, фінансові та організаційні засади таких видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, як: 1) пенсійного страхування; 2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності; 3) медичне страхування; 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності; 5) страхування на випадок безробіття. Окремо визначено правові та організаційні засади забезпечення збору та обліку єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування, умови та порядок його нарахування і сплати та повноваження органу, що здійснює його збір та ведення обліку. Вперше на законодавчому рівні були врегульовані правові, економічні та організаційні засади недержавного пенсійного забезпечення.

Надання державної соціальної допомоги, зокрема регламентують такі закони:

-Закон України від 21 листопада 1992 року № 28811 – XII в ред. Закону України від 22 березня 2001 року № 2334 – III „Про державну допомогу сім'ям з дітьми”;

-Закон України від 1 червня 2000 року № 1768 - III „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”;

-Закон України від 16 листопада 2000 року № 2109 – III „Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам”;

-Закон України від 18 травня 2004 року № 1727- IV „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам”;

-Закон України від 22 лютого 2000 року № 1489- III „Про психіатричну допомогу”;

-Закон України від 20 вересня 2011 року № 3139 – VI „Про протидію торгівлі людьми”;

-Закон України від 8 липня 2011 року № 3671- VI „Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту”.

Порядок надання соціальних послуг передбачають наступні закони:

-Закон України від 19 червня 2003 року № 966- IV „Про соціальні послуги”;

-Закон України від 6 жовтня 2005 року № 296- IV „Про реабілітацію інвалідів в Україні”;

-Закон України від 21 березня 1991 року № 875- XII „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні”;

-Закон України від 2 червня 2005 року № 2623 – IV „Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей”;

-Закон України від 19 квітня 2011 року № 3236- VI „Про волонтерську діяльність”;

-Закон України від 5 липня 2012 року № 5073 – VI „Про благодійну діяльність та благодійні організації”

-Закон України від 4 жовтня 1999 року № 1192- XIV „Про гуманітарну допомогу”;

-Закон України від 5 липня 2012 року № 5067 - VI „Про зайнятість населення”;

-Закон України від 5 лютого 1993 року № 2998- XII „Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні”.

Пільги різним категоріям осіб містяться і, в тому числі, у таких законах:

-Законі України від 28 лютого 1991 року № 796 – XII в ред. Закону України від 19 грудня 1991 року № 2001 – XII „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”;

-Законі України від 22 жовтня 1993 року № 3551- XII „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”;

-Законі України від 16 грудня 1993 року № 3721 – XII „Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні”;

- Законі України від 17 квітня 1991 року № 962 „Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні”;

- Законі України від 23 березня 2000 року № 1584- III „Про жертви нацистських переслідувань”;

- Законі України від 1 червня 2000 року № 1767 – III „Про пенсії за особливі заслуги перед Україною”;

- Законі України від 18 листопада 2004 року № 2195 – IV „Про соціальний захист дітей війни”;

- Законі України від 26 квітня 2001 року № 2402- III „Про охорону дитинства”;

- Законі України від 13 січня 2005 року № 2342- IV „Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування”.

Норми, що стосуються соціального забезпечення громадян, містяться і в інших законах України. Наявність такої кількості законодавчих актів вказує на потребу їх кодифікації, тобто згрупування їх у більш систематизовані закони (про пільги, про державну соціальну допомогу, про державне пенсійне забезпечення і т. ін.) або відповідні кодекси.

7.4.2. Підзаконні акти як форма права соціального забезпечення

Підзаконний нормативно-правовий акт – це різновид нормативно – правового акта, який видається компетентним на це органом на підставі та на виконання закону, відповідно до закону задля його подальшої деталізації та реалізації, тобто іншими словами, це нормативно-правовий акт, що приймається на підставі та на виконання закону (законів). Його основними ознаками є: 1) підпорядкований до закону характер; 2) спрощений по відношенню до закону порядок його прийняття та оприлюднення; 3) спрямованість на доповнення, деталізацію та розвиток закону в межах наданих компетентному органу

повноважень; 4) породження юридичних наслідків. У літературі наводяться і інші ознаки підзаконних актів.

Підзаконні нормативні акти класифікуються за:

- суб'єктами прийняття – підзаконні нормативні акти Верховної Ради України, Президента України, уряду, центральних та місцевих органів виконавчої влади тощо;

- зовнішньою формою акта – укази, постанови, накази, розпорядження, рішення, статuti, правила та ін.;

- сферою дії акта – загальні (поширюються на всю територію України), відомчі (діють у межах певного відомства), місцеві (поширюються на територію відповідної адміністративно-територіальної одиниці), локальні (є чинними у межах конкретного підприємства, установи, організації);

- часом дії – постійні та тимчасові;

- характером правотворчої компетенції – прийняті у межах власної правотворчої компетенції (акти Кабінету Міністрів України) або в порядку реалізації делегованих правотворчих повноважень (деякі акти місцевих органів самоврядування);

- порядком видання – видані одноосібно (акти керівника міністерства), прийняті колегіально (постанови Кабінету Міністрів України), видані спільно двома чи більше відомствами.

Формами права соціального забезпечення є ті підзаконні акти, які визначають механізм дії законів, установлюють додаткові види соціальних допомог і послуг, зазначають розміри соціальних виплат. Найчастіше ними затверджуються різноманітні положення, інструкції, порядки, методики, норми тощо. Постановами Кабінету Міністрів України часто корегуються соціальні виплати. Указами Президента України практикується встановлення довічних стипендій як одного з видів соціального забезпечення. Усі органи в межах своєї компетенції приймають акти, що регулюють суспільні відносини в сфері соціального забезпечення.

I. Відповідно до ст. 91 Конституції України Верховна Рада України, крім законів, приймає постанови та інші акти (наприклад, резолюції, декларації, заяви та звернення). Постанова Верховної Ради України – це, як правило, ненормативний акт, за допомогою якого парламент оформляє свої дії щодо самореалізації своєї діяльності, тобто обрання керівних посадових осіб Верховної Ради, утворення комітетів та обрання їх голів, обрання, призначення, затвердження відповідних посадових осіб тощо.

Окремі постанови Верховної Ради України носять нормативний характер. Так, постановою Верховної Ради України від 24 жовтня 2002 року № 218- IV „Про заснування соціальних стипендій Верховної Ради України для студентів вищих навчальних закладів з числа дітей-сиріт та дітей з малозабезпечених сімей” між іншим було затверджене Положення про порядок призначення соціальних стипендій Верховної Ради України студентам вищих навчальних закладів з числа дітей-сиріт та дітей з малозабезпечених сімей. Ця постанова парламенту відноситься до форм права соціального забезпечення.

II. Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України (ч. 3 ст. 106 Конституції України).

Розпорядження – не нормативний акт глави держави, який має індивідуальний організаційний характер і не є формою права соціального забезпечення.

Указ – це правовий акт глави держави, який видається з найважливіших питань, віднесених до його компетенції (ч. 1 ст. 106 Конституції України). Укази можуть мати як нормативний, так і ненормативний (правозастосовний) характер.

Порядок підготовки та внесення на розгляд глави держави проектів указів і розпоряджень передбачений Положенням про порядок підготовки та внесення проектів актів Президента

України, що було затверджено Указом Президента України від 15 листопада 2006 року № 970/ 2006.

Формами права соціального забезпечення є:

- Положення про державні стипендії для видатних діячів науки, освіти, культури і мистецтва, охорони здоров'я, фізичної культури і спорту та інформаційної сфери. Затв. Указом Президента України від 10 вересня 2011 року № 906/2011;

- Положення про довічні державні іменні стипендії громадянам України, які зазнали переслідувань за правозахисну діяльність. Затв. Указом Президента України від 26 листопада 2001 року № 1147/2011;

- Положення про довічні державні стипендії для осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною. Затв. Указом Президента України від 12 жовтня 2004 року № 1226/2004;

- Положення про довічні державні стипендії для учасників бойових дій у період Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Затв. Указом Президента України від 17 травня 2000 року № 689/2000;

- Положення про стипендії Президента України для видатних спортсменів з паралімпійських і дефлімпійських видів спорту та їх тренерів. Затв. Указом Президента України від 6 квітня 2006 року № 290/2006.

III Згідно зі ст. 49 Закону України від 27 лютого 2014 року № 794/III „Про Кабінет Міністрів України” уряд України на основі та на виконання Конституції і законів України, актів Президента України, постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, видає обов'язкові для виконання акти – постанови і розпорядження. Акти нормативного характеру видаються в формі постанов Кабінету Міністрів України, а акти з організаційно-розпорядчих та інших поточних питань видаються у формі розпоряджень Кабінету Міністрів України.

Постанови Кабінету Міністрів України спрямовані на встановлення механізму реалізації законів України в сфері

соціального забезпечення, правового статусу органів соціального захисту населення і соціальних установ, що надають соціальні послуги, а також на визначення статусу певних осіб. Актами Кабінету Міністрів України встановлюється порядок отримання автотранспорту і засобів реабілітації для інвалідів. Цими актами регулюється порядок встановлення інвалідності тощо.

До форм права соціального забезпечення, зокрема, належать:

- Положення про Пенсійний Фонд України. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23 липня 2014 року № 280;

- Положення про Міністерство соціальної політики України. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 року № 423;

- Положення про медико-соціальну експертизу . Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 року № 1317;

- Положення про лікарсько-консультативну комісію. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 року № 917;

- Загальне положення про центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 1 серпня 2013 року № 537;

- Порядок надання статусу особи, на яку поширюється чинність Закону України „ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” деяким категоріям осіб. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 року № 740;

- Питання надання статусу учасника війни деяким особам. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2015 року № 739;

- Порядок надання статусу учасника бойових дій особам, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність

України і брали безпосередню участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення. Затв. постановою Кабінету Міністрів України 20 серпня 2014 року № 413;

- Порядок встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми. Затв. постановою Кабінету Міністрів України 23 травня 2012 року № 417;

- Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 року № 1317;

- Порядок встановлення лікарсько-консультативними комісіями інвалідності дітям. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 року № 917;

- Порядок надання соціальних послуг із встановленням диференційованої плати. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 19 грудня 2012 року № 1184;

- Порядок надання пільг окремим категоріям громадян з урахуванням середньомісячного сукупного доходу сім'ї. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 року № 389;

- Порядок та умови виплати одноразової грошової допомоги в разі загибелі (смерті) або інвалідності волонтера внаслідок поранення (контузії, травми або каліцтва), отриманого під час надання волонтерської допомоги в районі проведення антитерористичної операції, бойових дій та збройного конфлікту. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2015 року № 604;

- Порядок виплати одноразової грошової допомоги особам, які отримали тілесні ушкодження середньої тяжкості під час участі в масових акціях громадського протесту, що відбулися в період з 21 листопада 2013 року по 21 лютого 2014 року. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29 липня 2015 року № 535;

- Порядок оплати перших п'яти днів тимчасової непрацездатності внаслідок захворювання або травми, не

пов'язаної з нещасним випадком на виробництві, за рахунок коштів роботодавця. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 26 червня 2015 року № 440;

- Порядок виділення коштів на поховання прокурора або особи, звільненої з посади прокурора, та визначення її розміру. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 травня 2015 року № 346;

- Порядок обчислення страхового стажу, що дає право на призначення грошової допомоги та її виплати. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1191;

- Порядок підтвердження факту народження дитини поза закладом охорони здоров'я. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 9 січня 2013 року № 9;

- Типове положення про територіальний центр соціального обслуговування (надання соціальних послуг). Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2009 року № 1417;

- Типове положення про соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко). Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2007 року № 1291;

- Типове положення про центр соціально-психологічної допомоги. Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 12 травня 2004 року № 608.

IV. Систему центральних органів виконавчої влади складають міністерства України та інші центральні органи виконавчої влади, що, у свою чергу, входять у систему органів виконавчої влади. Відповідно до ст. 15 Закону України від 17 березня 2011 року № 3166 – IV „Про центральні органи виконавчої влади” міністерство у межах своїх повноважень, на основі і на виконання Конституції та законів України, актів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції України, актів Кабінету Міністрів України видає накази. Накази нормативно-правового змісту підлягають державній реєстрації Міністерством юстиції

України та включаються до Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів.

До форм права соціального забезпечення відносяться:

- Типове положення про реабілітаційну установу змішаного типу для інвалідів і дітей-інвалідів. Затв. наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 26 травня 2009 року № 196;

- Типове положення про центр соціальної реабілітації дітей-інвалідів. Затв. наказом Міністерства соціальної політики України від 15 серпня 2015 року № 505;

- Типове положення про спеціальний будинок-інтернат. Затв. наказом Міністерства соціальної політики України від 9 листопада 2011 року № 432;

- Типове положення про центр обліку бездомних громадян. Затв. наказом Міністерства соціальної політики України від 19 квітня 2011 року № 135;

- Типове положення про центр реінтеграції бездомних осіб. Затв. наказом Міністерства соціальної політики України від 14 лютого 2006 року № 31;

- Типове положення про будинок нічного перебування. Затв. наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 14 лютого 2006 року № 31;

- Перелік соціальних послуг, що надаються особам, що перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самостійно їх подолати. Затв. наказом Міністерства соціальної політики України від 3 вересня 2012 року № 537;

- Інструкція про встановлення груп інвалідності. Затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 5 вересня 2011 року № 561;

- Наказ Міністерства соціальної політики України від 18 лютого 2015 року № 186 „Деякі питання забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів та інших окремих категорій населення;

- Типове положення про пункти прокату технічних та інших засобів реабілітації. Затв. наказом Міністерства соціальної політики України від 28 вересня 2015 року № 964.

7.5. Локальні нормативні правові акти як форма права соціального забезпечення

Слово „локальний” латинського походження і означає місце, місцевий, той, що не виходить за визначені межі. У праві термін „локальні нормативні акти” вживається до нормативно-правових документів, що приймаються і діють у межах підприємств, установ та організацій.

Вважається, що локальні правові норми є одним із різновидів правових норм, що розробляються органами управління підприємства і адресуються його працівникам. Ці акти регулюють найбільш важливі відносини, що складаються на підприємстві і є для нього дуже важливими. Локальні правові акти характеризуються загальними та особливими ознаками.

До загальних ознак локальних правових норм відносяться такі:

1) регулюють типові ситуації, що постійно виникають на підприємстві або стосується нових соціальних зв'язків, що можуть виникнути в майбутньому під їх впливом;

2) розраховані на багаторазове повторення, тобто урегулювавши одну ситуацію, вони починають діяти при виникненні аналогічних ситуацій;

3) мають загальний характер, оскільки розраховані не на одного чи декількох осіб, а зразу на багатьох осіб, які поіменно не вказуються.

До особливих рис локальних нормативних актів належать такі:

1) у них поєднана воля держави і організації;

2) приймаються на підприємстві і діють у його межах;

3) конкретизують загальну норму відповідно до специфіки даного підприємства;

4) за суб'єктом мають точну кількісну визначеність.

Потреба в локальних правових актах виникає найчастіше з таких підстав:

1) для уточнення та конкретизації норм законів, становлення механізмів їх реалізації;

2) для запровадження інших моделей регулювання суспільних відносин на підприємстві порівняно з передбаченими в законі (у випадках, коли це передбачено законом);

3) для заповнення прогалини в законодавстві;

4) унаслідок спеціальних приписів законодавства про передання тих чи інших питань до компетенції відповідних організацій.

Крім локальних актів нормативного характеру, існують інші локальні ненормативні акти, а саме:

1) акти тлумачення, які не встановлюють нових норм, а деталізують, конкретизують, компенсують норми, що містяться в якому-небудь нормативному акті;

2) акти реалізації прав і обов'язків сторін;

3) різні договори;

4) накази керівника підприємства;

5) акти застосування, що встановлюють санкції по відношенню до конкретних осіб.

Щодо правової природи локальних нормативних актів висловлені такі основні погляди:

- внутрішні акти юридичних осіб є джерелом права;

- будь-які акти, що приймаються органами юридичних осіб приватного права, не можна визнавати ні нормативними, ні навіть індивідуальними актами;

- рішення органів управління юридичної особи, прийняті у відповідності із законом і установчими документами, є односторонніми чи багатосторонніми цивільно-правовими корпоративними угодами в залежності від того, яким органом управління юридичної особи вони були прийняті;

- локальні акти мають похідний від законодавства характер, що проявляється, зокрема, в тому, що всі вони виникають у силу

безпосередньої вказівки закону. Через це локальні акти не зливаються з нормативними актами і не утворюють з ними єдину систему. Це самостійний правовий феномен.

У проекті Закону України „Про нормативно-правові акти” серед видів нормативно-правових актів локальні правові акти не згадуються. У радянські часи до них відносили не тільки правові акти підприємств, установ і організацій, але й акти місцевих органів державної влади (Рад народних депутатів і їх виконкомів).

У правових актах не дається визначення локальних нормативних правових актів. Кожен автор старається дати свою дефініцію. Під локальним актом розуміють письмовий документ компетентного суб’єкта правотворчості, що відрізняється оперативністю прийняття і являє собою підзаконний акт, що містить правові норми, які призначені для регулювання внутріорганізаційних відносин.

Локальний нормативний правовий акт у сфері соціального забезпечення – це нормативний правовий акт юридичної особи, що містить норми, які передбачають додаткові і більш підвищені заходи соціальної підтримки своїх працівників.

Акти локального характеру класифікують за такими критеріями:

- значенням –універсальні (обов’язкові для будь-якої юридичної особи) та специфічні (характерні для окремих юридичних осіб);

- ступенем обов’язковості прийняття – обов’язкові (їх прийняття передбачено правовими актами вищого рівня) та факультативні (можуть прийматись, але і можуть без них обійтись);

- порядком прийняття – загальними зборами, керівним органом;

- змістом і цільовою спрямованістю – ті, що регулюють внутрішньоорганізаційні питання, і ті, що визначають мету, напрямки програму діяльності;

- об'єктом правового регулювання – на ті, що регулюють відносини між учасниками організації, і ті, що встановлюють правовий статус працівника;

- юридичним значенням – первинні, що підлягають державній реєстрації та вторинні, що базуються на первинних.

У вигляді локального акта сьогодні в організаціях оформляється так званий соціальний пакет.

7.6. Судова практика як джерело права соціального забезпечення

Для країн романо-германського права до яких належить і Україна, склались загальні шляхи та форми впливу судів на право, а саме:

1) виконання судами, поряд із правозастосовуючою діяльністю, обмежених законотворчих функцій;

2) здійснення судовими інстанціями функцій контролю чи нагляду за відповідністю законів та інших нормативно-правових актів конституції;

3) реалізація судами наданого їм права законодавчої ініціативи (в Україні суди таким правом не користуються);

4) вплив судів як складової частини державного механізму на право через зв'язок з державною бюрократією й іншими неформальними каналами.

Серед науковців ведуться суперечки щодо правової природи судової практики, її відношення до джерел права тощо. Щоб з'ясувати ці питання, необхідно визначити зміст понять „судова практика”, „судовий прецедент”, „форма” і „джерела права”.

Поняття „судова практика” розглядається у широкому та вузькому смислі слова. В широкому смислі вона розглядається як синонім судової діяльності і під нею розуміють особливу форму реалізації повноважень судової влади і характеризується такими ознаками:

1) чітко регламентована законом і забезпечена державним примусом галузь правозастосовуючої діяльності;

2) носить переважно процесуальний характер;
3) здійснюється тільки судом у межах його компетенції;
4) спрямована на ефективну реалізацію повноважень судової влади;

5) проводиться шляхом відправлення правосуддя, здійснення судового контролю чи створення для цього відповідних умов;

б) має своєю метою захист особи, її інтересів, прав і свобод, а також захист інтересів держави і суспільства.

У вузькому смислі слова під судовою практикою розуміють сформульовані в процесі судової діяльності правові положення, визначення-дефініції, правила, вказівки, які наділені певним ступенем узагальнення, загальнозначення та певною мірою обов'язковості.

Стосовно судової діяльності та судової практики висловлені такі думки: 1) ці терміни тотожні; 2) судова практика є самостійним явищем і до неї відноситься об'єктивний досвід судової діяльності, що сформувався в результаті застосування права в ході вирішення судових справ; 3) акцентується увага на тому, що судова практика має розглядатися у нерозривному зв'язку із судовою діяльністю всіх спеціально уповноважених суб'єктів та сформованого на її основі соціально-правового досвіду.

У літературі даються різні визначення судової практики. Це:

- керівні роз'яснення вищих судових інстанцій;
- багаторазове, уніфіковане розв'язання судами однієї категорії справ;
- масив судових рішень, що створюється в процесі діяльності судових органів, перш за все судів вищих інстанцій;
- результат діяльності судів у вигляді сформованих положень з вирішення певної категорії справ;
- правоположення, які конкретизують норми права;
- сукупність формально визначених, усталених приписів загального характеру (правоположень), які виникають і формуються в процесі застосування судами неоднозначних чи

занадто широко сформованих норм законодавства або в ході заповнення судами прогалин у праві.

Крім терміна „судова практика”, ще вживається інший - „судовий прецедент”. Його визначають як принцип, на основі якого ухвалене рішення в конкретній справі, що є обов’язковим для суду тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні в майбутньому всіх аналогічних справ або виступає зразком тлумачення закону. Ознаками судового прецеденту є:

- визнання прецеденту джерелом права;
- формування судових прецедентів вищими судовими інстанціями;
- нормативний характер судових прецедентів;
- загальнообов’язковий характер прецеденту як для нижчих судів, так і для всіх інших державних органів і посадових осіб;
- відносна зв’язаність вищих судових інстанцій своїми власними рішеннями;
- обнародування судових рішень прецедентного характеру в бюлетенях або інших офіційних виданнях;
- формування і функціонування прецеденту на основі чинного законодавства;
- спрямованість прецедентів не тільки на більш ефективний і кваліфікований розгляд судами конкретних спорів, а й на заповнення прогалин та усунення двозначностей у законодавстві;
- казуїстичність прецеденту, створення його на підставі вирішення конкретних поодиноких казусів, випадків, множинність, повна неузгодженість та невпорядкованість.

В окремих публікаціях поняття „судовий прецедент” і „судова практика” ототожнюються. Термін „судовий прецедент”, як правило, вживається щодо характеристики джерел права країн „загального права”, а термін „судова практика” - щодо романо-германської сім’ї права. В англійській, американській, канадській та інших правових системах судовий прецедент відіграє першорядну роль і є основним формальним джерелом права.

Для визначення місця судової практики в системі джерел права, як уже було сказано вище, слід чітко розмежовувати такі поняття як „джерело”, і „форма” права. Тут найдоцільніше виходити з того, що форма права – це спосіб організації змісту права, так як воно виражається зовні, а джерело – система факторів, що визначають зміст права і форму його вираження.

У літературі відсутні заперечення з приводу того, що судова практика є фактором, який суттєво впливає на формування норм права, тобто судова практика беззаперечно визнається джерелом права, оскільки бере участь у формуванні практики правозастосування та опосередкованого впливу на практику нормоутворення.

З приводу того, чи є судова практика формою права, висловлені такі точки зору:

- судова практика – форма права у тій частині, в якій вона знаходить відображення в роз’ясненнях Пленуму Верховного Суду;

- судова практика – форма права в повному обсязі, включаючи результати діяльності нижчестоящих судів;

- судова практика незалежно від форм її вираження не є формою права.

Сьогодні в українській фаховій літературі існують такі загальнотеоретичні підходи до визнання судової практики джерелом (формою) права:

- ряд учених підтримує думку про доцільність запровадження судової практики як офіційного джерела права в національну правову систему;

- інші вказують на те, що судова практика завжди була джерелом права, однак неофіційним, тому на сучасному етапі розвитку національного права постає лише питання щодо їх законодавчого закріплення;

- треті заперечують необхідність запровадження судової практики як джерела права в національну правову систему та обґрунтовують свою позицію низкою недоліків, що привнесуть відповідні зміни.

У багатьох країнах романо-германської правової системи відносно судової практики керуються такими положеннями:

- формально всі суди наділені рівними повноваженнями і не пов'язані між собою своїми рішеннями;
- рішення одного суду не є обов'язковими для іншого суду і в тому числі в рамках однієї підсистеми судових органів;
- рішення вищестоящих судів не є обов'язковими для нижчестоящих судів при розгляді аналогічних справ;
- використання судом і сторонами в справі посилань на позиції вищестоящих судових інстанцій не є обов'язковим і здійснюється в силу їх переконливості;
- судді не формулюють право, а лише коригують його, даючи те чи інше тлумачення закону.

Поширеною думкою є те, що судова практика не є джерелом права. Вважається, що рішення суду в конкретній справі мають обов'язкову силу лише для суб'єктів цієї справи і, звичайно, джерелом права вони не є. Джерелом права не можуть вважатися і узагальнення судової практики з певних категорій справ, позиції палат (колегій) вищестоящих судів. Водночас судова практика тісно пов'язана з джерелами права і має важливе значення в галузевому законодавстві:

- саме за допомогою судової практики встановлюється таке розуміння і тлумачення закону, яке розкриває його зміст і розвиває його положення;
- судова практика є вихідною базою для галузевого законодавства;
- застосування норм права на практиці дозволяє з'ясувати, наскільки ефективною і повною є чинна норма, виявити прогалини, неточності, суперечності, які закладені в ній, усунути їх і цим самим удосконалити норму права.

До числа судових актів, що містять нормативні приписи, можуть бути віднесені:

- 1) рішення Конституційного Суду України;
- 2) нормативне тлумачення Пленуму Верховного Суду України;

3) рішення судів загальної юрисдикції, що скасовують дію нормативних актів;

4) рішення судів по аналогії закону та права, а також на основі норм права, що містять оціночні поняття;

5) рішення Європейського суду з прав людини.

Прихильники судової практики як форми права наводять такі аргументи на свою користь:

- передбачене законом право суду визнавати недійсними нормативно-правові акти;

- заповнення правових прогалин;

- будь-яке рішення конкретизує положення законодавства, адже воно має бути обґрунтоване та вмотивоване для того, аби сторони спору були певні в об'єктивності та справедливості прийнятого рішення;

- рішення суду можуть не тільки уточнювати норми права, а й змінювати їх, якщо вони більше не відповідають реальним відносинам, які виникли на момент прийняття такого рішення.

Суб'єктами судової практики в Україні виступають:

1) Конституційний Суд України;

2) Верховний Суд України;

3) Європейський суд з прав людини.

Формами прояву судової практики є: 1) судові рішення; 2) постанова суду; 3) ухвала суду; 4) роз'яснення суду; 5) оглядові листи; 6) окремі правові позиції.

Джерелом права є не вся судова практика, а лише правоположення, які створюються судовими органами та конкретизують норми права. Виділяють три види правоположень, що є одночасно і змістом судової практики: 1) ті, що виникають у результаті заповнення прогалин у праві; 2) ті, що конкретизують і деталізують зміст приписів загального характеру; 3) ті, що виникають у результаті конкретизації й деталізації загальних положень, понять і термінів законодавства, тобто тлумачення норм права. Останні два пункти через схожість часто об'єднують.

7.7 Колізії в праві соціального забезпечення

Слово „колізія” латинського походження і означає зіткнення. Воно має кілька значень і, зокрема, розглядається як: 1) гостра суперечність, зіткнення протилежних сил, інтересів, переконань, мотивів, поглядів, прагнень, джерел конфліктів та формування протистоянь; 2) зображення життєвих конфліктів і боротьби в художньому творі; 3) у юриспруденції як взаємна невідповідність правових норм, які регулюють однакові суспільні відносини.

Колізії розглядаються в трьох площинах: у праворозумінні, в об'єктивному праві і в правовій практиці. Колізії в праворозумінні – це зіткнення різних концепцій про право, які безпосередньо проявляються в наукових працях, наукових дискусіях. Колізійність об'єктивного права вбачається в зіткненні норм права. Колізії в сфері правової практики – це зіткнення державно-владних актів індивідуального характеру. Розбіжності в наукових поглядах не можна відносити до колізій, оскільки завданням останніх є усунення протиріч, що притаманні тоталітарним режимам і шкідливо впливають на розвиток науки.

Термін „колізії” в праві вживається уже кілька століть. Він носить умовний характер. Розбіжності в змісті норм права в літературі мають різну назву: 1) колізія норм права; 2) колізія закону; 3) конфлікт нормативних актів; 4) суперечність правових норм; 5) правові (юридичні) колізії. З них найчастіше вживається термін „колізії норм права”.

У науковій літературі відсутнє загальноприйняте визначення колізії норм права. Одні автори під ним розуміють тільки одночасну дію кількох норм з одного питання, інші – неузгодженість за змістом, треті розглядають як протиріччя, що виникає при регулюванні однорідних суспільних відносин, четверті вважають, що колізії – це розбіжності, які виражені у вимогах, що взаємно виключаються, і оцінках конфліктуючих

законів, п'яті ототожнюють це поняття із зіткненнями між окремими нормативними актами.

Під юридичними колізіями необхідно розуміти розбіжності або протиріччя між окремими нормами права, що регулюють одні й ті ж або суміжні суспільні відносини, а також протиріччя, що виникають у процесі правозастосування та здійснення компетентними органами і посадовими особами своїх повноважень.

Колізії в праві соціального забезпечення – це протиріччя (розбіжності, суперечності, відмінності, зіткнення, антиномія тощо) у змісті між двома і більше нормами права, що регулюють одні і ті ж суспільні відносини в сфері соціального забезпечення, а також протиріччя, що виникають у процесі правозастосування і здійснення компетентними органами і їх посадовими особами повноважень щодо соціального захисту населення.

Колізії норм права соціального забезпечення можливі за наявності одночасно таких трьох умов: 1) наявність двох чи більше норм права, що регулюють одні і ті ж суспільні відносини в сфері соціального забезпечення; 2) указані норми права повинні бути одночасно діючими; 3) положення, що містяться в одній нормі права, повинні суперечити положенням, що містяться в інших нормах права.

У праві соціального забезпечення в основному розглядаються колізії між окремими нормами права чи нормативно-правовими актами. Як правило, розбіжності між різними правовими актами не виникають, вони можливі між нормами права, що знаходяться в одному чи в кількох правових актах. Ці колізії, у свою чергу, поділяються на чотири види, а саме: 1) темпоральні (характеризуються розбіжністю норм, що знаходяться у нормативно-правових актах, прийнятих в різний час); 2) просторові (обумовлені дією правових норм, прийнятих на різних територіях країни); 3) ієрархічні (відрізняються неузгодженістю різних видів законів і підзаконних актів); 4) змістовні (виникають між загальними і спеціальними нормами

права). Найбільш поширеними є протиріччя, зумовлені різною юридичною силою чи часом прийняття правових актів.

Крім цих колізій, у юридичній літературі також розглядаються колізії з приводу: 1) компетенції або окремих повноважень державних органів і посадових осіб; 2) реалізації одних і тих же правових приписів і в тому числі між актами правозастосування; 3) актів тлумачення; 4) юридичних процедур; 5) застосування норм міжнародного права чи правових актів інших держав. Указані колізії інколи виникають у процесі діяльності та застосування норм права в сфері соціального забезпечення.

Основними ознаками юридичних колізій є:

- вони обумовлені процесами суспільного розвитку із властивими їм суперечностями;
- характеризуються відсутністю точного і послідовного встановлення;
- мають текстуальне вираження, фіксуються на паперовому носію за допомогою письмових знаків;
- виступають результатом правотворчої діяльності суб'єктів такої діяльності;
- зумовлені порушенням вимог, що гарантують законність нормативно-правових актів;
- виражаються в кінцевому рахунку в суперечностях між різними правовими формами одних і тих же суспільних відносин;
- існують тільки в тому випадку, коли одні суспільні відносини регулюються декількома правовими нормами чи актами тлумачення, які їх конкретизують;
- усуваються правовими засобами, що реалізуються в процедурно-процесуальному порядку;
- створюють певні труднощі в процесі реалізації суб'єктами своїх прав і обов'язків.

У юридичній літературі робиться спроба відмежувати юридичні колізії від таких схожих понять, як: 1) протиріччя; 2)

юридичний конфлікт; 3) конкуренція права; 4) правова помилка; 5) глухий кут; 6) прогалина права.

Протиріччя – логічна ситуація одночасної істинності двох визначень або суджень, що взаємно виключаються, про одне й те ж, тобто іншими словами, – це наявність двох висловлювань, одне з яких заперечує інше. Колізія буває у формі протиріччя або відмінності, де протиріччя є одним із видів відмінностей. У першому випадку колізія і протиріччя є тотожними поняттями, а в другому – між ними є певні відмінності. Фахівці права соціального забезпечення ці два поняття ототожнюють, і для практики відшукування між ними відмінностей цінності не представляє.

Юридичний конфлікт – це спір між взаємодіючими суб'єктами права, що має юридичні наслідки. Найчастіше виникає з приводу обсягу і змісту юридичних прав і обов'язків чи відступу сторін від установленого законом порядку. Слово „конфлікт” латинського походження і також означає зіткнення, протиріччя. Відмінності між поняттями „правова колізія” і „правовий конфлікт” полягає в наступному:

- правовий конфлікт – це протиріччя між суб'єктами права як сторонами конфлікту, а правова колізія – протиріччя юридичних норм, принципів, тлумачення;

- правовий конфлікт – це динамічний процес, що розгортається у часі та дозволяє виділити його стадії, а правова колізія – статистичний стан правової системи, що характеризується відсутністю стадій і перехідних процесів;

- правовий конфлікт вирішується шляхом установлення юридичних прав сторін, а правова колізія – встановленням того, яка із суперечливих одна одній норм має більшу юридичну силу, а яка меншу, тобто іншими словами, правовий конфлікт вирішується правозастосовуючим актом, а правова колізія – правотворчістю.

Конкуренція – це суперництво, боротьба за досягнення більших вигод, переваг. Конкуренція правових норм полягає в існуванні двох або більше правових норм, що регулюють один і

той самий аспект правовідносин і не перебувають у формі протилежності чи істотної відмінності між собою з огляду на юридичні наслідки. Ключовою ознакою колізії для її відмежування від конкуренції правових норм є саме протилежність як явище, що характеризує повне розходження двох або більше правових норм. Правове регулювання в сфері соціального забезпечення здійснюється в багатьох випадках законами, які конкретизуються в положеннях, порядках тощо. У підзаконних актах, які відтворюють норми законів та одночасно їх конкретизують, передбачається механізм реалізації правових норм законів. Тут часто і спостерігається конкуренція між нормами права, що закріплені в законі та в підзаконних актах (положеннях, порядках тощо).

Правова помилка – неадекватне, алогічне уявлення дієздатної особи про характер і наслідки своєї поведінки і полягає в неправильному усвідомленні юридичних властивостей діяння та його наслідків. Ознаки правової помилки: 1) це негативний результат внаслідок неправильної вольової дії суб'єкта, що нерозривно пов'язаний із реалізацією прав, свобод і інтересів особи; 2) вона повинна бути істотною, тобто такою, що не дозволяє людині реалізувати свої права, свободи і законні інтереси; 3) це „об'єктивне протиправне” явище соціальної дійсності, що не пов'язане з порушенням норм права і полягає в тому, що перешкоджає досягненню тих цілей суспільного розвитку, що закріплені в законодавстві; 4) вона вимагає проведення відповідного юридичного розгляду, що передбачає визнання і виправлення помилки у відповідності з установленим законом порядком; 5) носить непередбачуваний характер і сприяє створенню умов настання несприятливих наслідків для учасників правовідносин. Розрізняються такі помилки в праві: 1) доктринальні; 2) законодавчі; 3) правозастосовуючі; 4) у тлумаченні норм права. Порівняно з помилкою колізія є більш вузьким поняттям і пов'язана із труднощами одночасного застосування кількох суперечливих норм права до конкретного суспільного відношення.

Під глухим кутом розуміють безвихідну ситуацію. У праві це така ситуація, яка не може бути вирішена за допомогою наявних правових норм і часто вимагає політико-правового вирішення проблеми. Тут не застосовуються загальноприйняті процедури подолання колізій.

Прогалини у праві – це повна або часткова відсутність у чинному законодавстві норми, що регулює суспільні відносини, що перебувають у сфері правового регулювання. До внесення відповідних змін до нормативного акта прогалини в праві заповнюються шляхом застосування нормативно-правового акта, що регулює подібні відносини, або застосування загальних принципів права. Тут мова не може йти про суперечливість норм права.

Причини колізій у праві соціального забезпечення носять об'єктивний і суб'єктивний характер. Об'єктивні причини – це такі, які не залежать від волі і свідомості людини. До них належать: 1) динамічність і суперечливість відносин у сфері соціального забезпечення; 2) соціально-економічні і політичні кризи, що виникають у певні періоди розвитку держави; 3) зміна суспільно-економічного ладу і пов'язана з цим перебудова економіки, політичної системи і системи законодавства в умовах ринкових відносин; 4) відставання правового регулювання в сфері соціального захисту населення від потреб життя; 5) специфіка фактичних суспільних відносин у сфері соціального забезпечення, що підпадають під правове регулювання та пов'язані з їх розвитком у часі або протяжністю в просторі чи необхідністю їх диференційованого регулювання. Суперечливості об'єктивного характеру ще називають протиріччям матеріального порядку, що пов'язані з динамізмом суспільних відносин, урегульованих нормами права і консерватизмом правової системи.

Суб'єктивні причини – це так звані „рукотворні” протиріччя (відмінності), що спричинені людиною (нормотворчим чи правозастосовуючим органом). До них відноситься:

1) недотримання методів, правил, прийомів і законів юридичної техніки при прийнятті, доповненні та зміні нормативно-правових актів у сфері соціального забезпечення;

2) недостатнє врахування нормотворчим органом соціальних реалій щодо соціального захисту населення від настання соціальних ризиків, а також низький рівень життя громадян, лобізм депутатів, корупція чиновників, конфронтація між різними політичними силами, тінізація економіки тощо;

3) наявність великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили, а також нормотворчих органів, що приймають їх, відсутність систематизації цих актів і т. ін.;

4) відсутність чіткого поділу предметів правового регулювання права соціального забезпечення, цивільного, трудового, адміністративного, фінансового, житлового, екологічного права в сфері соціального забезпечення;

5) недостатність базових юридичних знань у депутатського корпусу та в працівників органів соціального забезпечення при прийнятті нормативних актів та їх застосуванні в сфері соціального забезпечення;

6) популізм під час виборних кампаній, невідповідність розмірів та обсягу соціального забезпечення можливостям економіки країни.

Вирішення колізій норм права соціального забезпечення здійснюється за допомогою певного механізму, під ним потрібно розуміти систему правових засобів (прийомів, способів і процедур), за допомогою яких здійснюється попередження виникнення, усунення і подолання колізій в праві соціального забезпечення. До його структури входять: 1) правові засоби попередження колізій норм права; 2) правові засоби подолання колізій норм права соціального забезпечення; 3) правові засоби усунення колізій у нормативно-правових актах, що регулюють відносини у сфері соціального забезпечення; 4) універсальні правові засоби.

Попередження колізій у праві соціального забезпечення – це заходи, що дозволяють запобігти появі колізій ще на стадії

підготовки, прийняття і введення в дію нормативних актів у сфері соціального забезпечення до набуття ними чинності. До правових засобів попередження виникнення колізій відносяться:

1) обов'язкове узгодження проектів нормативно-правових актів у сфері соціального забезпечення між заінтересованими відомствами;

2) обов'язкова і факультативна експертиза цих правових актів;

3) юридичне прогнозування і планування правотворчості в цій сфері;

4) дотримання правил нормотворчої техніки;

5) науково-обгрунтоване встановлення компетенції нормотворчих органів у сфері соціального забезпечення.

Подолання колізій у праві соціального забезпечення – це їх переборення в конкретному випадку в процесі правозастосування. Є три основних способи подолання цих колізій: 1) нормативно-правовий, який полягає у вдосконаленні права як системного утворення; 2) процедурно-правовий, що стосується діяльності спеціальних органів держави щодо подолання колізій; 3) превентивно-правовий, метою якого є недопущення можливості виникнення колізій на практиці. До правових засобів, спрямованих на подолання колізій норм права соціального забезпечення, належать:

1) діяльність надавачів соціального забезпечення в межах закону чи наданої компетенції;

2) чітке визначення повноважень суб'єктів правозастосування (органів соціального захисту населення);

3) нормативне визначення статусу актів офіційного тлумачення та їх ієрархії.

Усунення колізій у праві соціального забезпечення – це заходи, що дозволяють зняти колізії взагалі. До правових засобів, спрямованих на усунення колізій у праві соціального забезпечення відносяться:

1) вияв у системі законодавства актів, що суперечать один одному, та прийняття замість них нового акта;

- 2) скасування одного із суперечливих актів;
- 3) приведення у відповідність до вимог суспільного розвитку тих нормативних актів, що мають тривалу історію функціонування;
- 4) нормативне закріплення юридичних процедур подолання колізій;
- 5) тлумачення колізійних норм права соціального забезпечення;
- 6) підвищення рівня та якості професійної підготовки працівників органів соціального забезпечення.

Універсальними правовими засобами вирішення колізій у сфері соціального забезпечення можуть бути:

- 1) правове виховання та правова освіта;
- 2) правові принципи.

У даний час в Україні відсутній нормативний акт, який би регулював порядок подолання колізій. На практиці користуються такими способами подолання колізій, якими ще керувались римські юристи:

- якщо існує колізія між актами, що мають різну юридичну силу, то застосовується акт, що має вищу юридичну силу;
- якщо існує неузгодженість між актами, прийнятими різними за місцем в ієрархічній структурі органами, – застосовується той, що виданий вищестоящим;
- у разі існування неузгодженості між нормами, виданими одним і тим же органом, застосовується акт, виданий пізніше, навіть якщо прийнятий раніше акт не втратив сили;
- за наявності розбіжностей між загальним і спеціальним нормативно-правим актом перевага надається спеціальному, якщо він не скасований виданим пізніше загальним актом.

У праві соціального забезпечення у свій час виникла колізія між законами України у сфері соціального забезпечення (щодо норм і положень ст.ст.20-23, 30, 32, 37, 39, 48, 50-52 та 54 „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи”, ст.5, 6 „Про соціальний захист дітей війни”, ст.14, 22, 37 та 43 „Про пенсійне забезпечення осіб,

звільнених з військової служби, та деяких інших осіб”, ст.22 „Про міліцію”, ст.49 „Про прокуратуру”, пунктів „ж” та „ї” ч.1 ст.77 „Основ законодавства України про охорону здоров’я”, ст.12-16 „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”, ст.9 „Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні”, ст.22 „Про пожежну безпеку”, ст.20 „Про захист рослин”, ст.43 Гірничого закону України, ст.6¹, 6², 6³ та 6⁴ „Про жертви нацистських переслідувань”, ст. 3 „Про заходи, спрямовані на забезпечення сталого функціонування підприємств паливно-енергетичного комплексу”) і законом України „Про державний бюджет на відповідний рік” та відповідною постановою Кабінету Міністрів України, тобто відповідні виплати здійснюються в порядку та розмірах, установлених КМУ, виходячи з наявних фінансових ресурсів Державного бюджету України та бюджету Пенсійного фонду України на відповідний рік.

З цього приводу Конституційний Суд України своїм рішенням від 25 січня 2012 року вказав, що саме КМУ регулює порядок та розміри соціальних виплат та допомоги, що фінансуються за рахунок коштів Державного бюджету України відповідно до Конституції та законів України, тобто по суті визнав пріоритет постанов КМУ, виданих на виконання норм Закону України „Про Державний бюджет”, над нормами інших законів про соцвиплати. Це означає, що колізії між законами про соцвиплати та Законом про Державний бюджет України вирішуються на користь останнього як прийнятого пізніше.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення термінів „джерела права” і „форми права”.
2. Яка різниця між джерелами і формами права соціального забезпечення?
3. У чому полягають особливості форм (джерел) права соціального забезпечення?
4. Назвіть види джерел права соціального забезпечення.
5. Назвіть види форм права соціального забезпечення.

6. Які міжнародні договори належать до джерел, а які до форм права соціального забезпечення?
7. За якими критеріями здійснюється класифікація форм права соціального забезпечення?
8. Назвіть види нормативно-правових актів, що можуть бути формами права соціального забезпечення.
9. Перерахуйте основні закони в сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування, що є формами права соціального забезпечення.
10. Які нормативно-правові договори можна віднести до форм права соціального забезпечення?
11. Судова практика належить до джерел чи форм права соціального забезпечення?
12. Дайте визначення колізій у праві соціального забезпечення.
13. Назвіть правові засоби подолання колізій норм права соціального забезпечення.

Теми рефератів

1. Поняття та особливості форм права соціального забезпечення.
2. Класифікація джерел та форм права соціального забезпечення.
3. Нормативно-правові договори як форма права соціального забезпечення.
4. Міжнародні акти Ради Європи як джерела та форми права соціального забезпечення.
5. Судові рішення як джерела права соціального забезпечення.
6. Колізії в праві соціального забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховною Радою України 28 червня 1996 року.
2. Загальна Декларація прав людини. Прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року.

3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права. Прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року. Ратифікований УРСР 19 жовтня 1973 року.
4. Конвенція МОП № 117 „Про основні цілі і норми соціальної політики”. Ратифікована Україною 16 вересня 2015 року.
5. Європейська соціальна хартія (переглянута). Прийнята Радою Європи 3 травня 1996 року. Ратифікована Україною 14 вересня 2006 року.
6. Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування. Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV.
7. Про міжнародні договори України. Закон України від 29 червня 2004 року № 1906- IV.
8. Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 року № 1058- IV.
9. Про соціальні послуги. Закон України від 19 червня 2003 року № 966- IV.
10. Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 2 березня 2000 року № 1533- III.
11. Основи законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування. Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98 - ВР.
12. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України : Навч. посіб., 2-е вид. – К.: Знання, 2008. – С.148-157.
13. Бурак В. До питання про джерела права соціального забезпечення/ В. Бурак // Вісник Львівського університету. Серія : Юридична література № 38. – С. 362-369.
14. Качур В.О. До розуміння та визначення поняття „джерела права” / В.О.Качур // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція, 2013. - № 6-1, том I. – С.36-39.
15. Кашперук А.В. Міжнародно-правові стандарти соціального захисту безробітних/ А.В. Кашперук: Часопис Академії адвокатури України. – 2013. – № 1(18). – С. 01-07.

16. Кобернюк С.В. Джерела права соціального забезпечення України. Автореф. дис.к.ю.н., Київ. - 2014 – 19 с.
17. Кобернюк С.В. Джерела права соціального забезпечення: дія в просторі / С.В. Кобернюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки”. – 2013. – Вип. 5. Том 1. – С. 111 – 113.
18. Кобернюк С.В. Щодо особливостей системи джерел права соціального забезпечення / С.В. Кобернюк. // Форум права . – 2013. - № 4. – С. 154-157.
19. Козак З. Міжнародна гармонізація та кодифікація законодавства з соціального забезпечення / З.Козак // Бюлетень національної Служби посередництва і примирення. – 2005. - № 11. – С.54-56.
20. Ласько І. Класифікація джерел права соціального забезпечення України / І. Ласько // Вісник Львівського університету. Серія юридична. Випуск 47. – 2008.- С.117-123.
21. Міжнародні соціальні стандарти : навч. посіб. / авт. А.М. Юшко, Н.М. Швець, за заг. ред. В.В. Жернакова. – Х.: Нац. ун-т „Юрид акад України ім. Ярослава Мудрого”, 2013. – 121 с.
22. Пилипенко П.Д. Акти договірною характеру у системі джерел права соціального забезпечення/ П.Д. Пилипенко // Вісник Львівського університету: Серія юридична. Вип. 44. – ЛДУ, 2007. – С.199-206.
23. Пилипенко П.Д. Законодавче регулювання відносин соціального забезпечення в Україні/ П.Д. Пилипенко // Університетські наукові записки. – 2005. - № 1 (13-14). – С.160-165.
24. Право соціального забезпечення в Україні: підручник/ Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін. За заг. ред. Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка. – 2-е вид. – Х.:ФІНН, 2012. – С. 106-141.
25. Право соціального забезпечення: навч. посіб. / П.Д. Пилипенко, В.Я. Бурак, С.М. Синчук та ін. / За ред. П.Д.

- Пилипенка. – К.: Видавничий Дім „Ін юре”, 2006. – С. 79-126.
26. Прилипко С.М. Конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці як джерело права соціального забезпечення/ С.М. Прилипко // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. праць. - № 2(17). У 2ч. Ч2 – Х.2003 – 219-225.
 27. Ругляк Т.М. Міжнародні акти як джерела права соціального захисту України / Т.М. Ругляк // Правове життя сучасної України: матер. міжнар. наук. конф. проф. – викл. складу (Одеса 20-21 квітня 2012 року) Т.3 / Націон. ун-т. „Одеська юридична академія”. – Одеса: Фенікс, 2012. – 490 с. – С. 121-127.
 28. Сташків Б.І. Джерела права соціального забезпечення та проблемні питання удосконалення їх системи/ Б.І. Сташків // Соціальне законодавство України: теоретичні і практичні проблеми розвитку. Зб. матеріалів науково-практичного семінару. м. Київ, 23 березня 2005 року. К., 2005 – С. 28-35.
 29. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення. Навч. посіб. – К.: Знання, 2005р. – С. 159-234.
 30. Тарасюк Т.М. Закони як джерела права соціального захисту України/ Т.М. Тарасюк // Актуальні проблеми держави і права. Зб. наук. праць – Вип. 52. – Одеса: „Юридична література”. – 2010. – С. 131-136.
 31. Тищенко О.В. Проблеми вдосконалення соціально-забезпечувального законодавства України/ О.В. Тищенко// Порівняльно-аналітичне право. – 2015. - № 2. – С.151-154.
 32. Харитонова Л.І. Судова практика як джерело права соціального забезпечення/ Л.І. Харитонова// Актуальні проблеми держави і права. – 2008. – Вип.37. –С.55-60.
 33. Чутчева О.Г. Дія соціально-забезпечувального законодавства: проблеми теорії та практики/ О.Г. Чутчева //Держава і право. Юридичні і політичні науки. Зб. праць. – Київ, 2010. – Вип. 47. – С.323-330.

34. Шумило М.М. Криза джерел права соціального забезпечення як причина кодифікації пенсійного законодавства / М.М. Шумило // Держава і право. Юридичні і політичні науки. Зб. праць. – К.: 2010. – Вип.29. – С. 281-286.

Глава 8

ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 8.1 Поняття, основні ознаки, види правовідносин у сфері соціального забезпечення.
- 8.2 Норми права і їх роль у виникненні та розвитку правовідносин у сфері соціального забезпечення.
- 8.3 Юридичні факти в праві соціального забезпечення.
- 8.4 Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення.
 - 8.4.1 Поняття та види суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин.
 - 8.4.2 Суб'єкти, що отримують різні види соціального забезпечення.
 - 8.4.3 Суб'єкти, що надають різні види соціального забезпечення.
- 8.5 Об'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення.
- 8.6 Зміст соціально-забезпечувальних правовідносин.
- 8.7 Матеріальні правовідносини у сфері соціального забезпечення.
- 8.8 Соціально-фінансові страхові правовідносини у сфері соціального забезпечення.
- 8.9 Процедурні правовідносини у сфері соціального забезпечення.

8.1 Поняття, основні ознаки, види правовідносин у сфері соціального забезпечення

Науковцями вказується, що правовідносини в сфері соціального забезпечення це - :

- урегульовані нормами права фактичні відносини з приводу надання грошових виплат, послуг, пільг, які виникають між державними органами (установами і іншими уповноваженими державою особами) і фізичними особами, що мають на них право;

- урегульований нормами права зв'язок між визначеними в законі суб'єктами - громадянином і відповідними органами соціального забезпечення чи іншими уповноваженими державою органами, організаціями чи індивідуальними підприємцями, фізичними особами, не визнаних роботодавцями – з приводу надання соціального матеріального блага в грошовій і (або) натуральній формах у рамках існуючих організаційно-правових способів його здійснення (організаційно-правових форм соціального забезпечення);

- вольові суспільні відносини, які врегульовані нормами права соціального забезпечення і виникають з приводу звернення і надання громадянам різних видів соціального забезпечення, встановлення юридичних фактів, що мають юридичне значення для виникнення права на відповідний вид соціального забезпечення і вирішення спорів;

- юридичні зв'язки суб'єктів права соціального забезпечення, в яких один суб'єкт – громадянин (сім'я) – реалізує свої права на певний вид соціального забезпечення, а другий суб'єкт – орган соціального забезпечення – зобов'язаний забезпечити цю реалізацію.

Між наведеними та іншими дефініціями відсутні суттєві відмінності. В їх основу покладені такі категорії, як галузеві норми, фактична поведінка, юридичні факти, об'єкт інтересу, права і обов'язки учасників цих зв'язків. Наголос робиться на те, що фактичні суспільні відносини врегульовуються нормами

права, в результаті чого стають правовими. Останні є формою існування правових норм.

Правовідносини в сфері соціального забезпечення – це суспільні відносини, що виникають відповідно до норм права соціального забезпечення, на підставі яких наділені суб'єктивними правами і обов'язками надавачі і отримувачі соціальних благ за наявності відповідних юридичних фактів вступають між собою в правові зв'язки з приводу надання конкретного виду соціального забезпечення чи вирішення пов'язаних з ним процедурних питань.

Правовідносини розглядаються у двох розуміннях: широкому і вузькому. Тепер у широкому розумінні під правовідносинами розуміється особлива форма соціальної взаємодії, за якої учасники наділяються взаємними правами та обов'язками. Здійснення правовідношення забезпечується самими його учасниками, а не державою. Реалізація суб'єктивних прав і обов'язків у цьому правовідношенні не може суперечити волі держави і відбувається в особливому порядку. У цьому випадку правовідносини виникають не в розумінні впливу норм права на суспільні відносини, а в зв'язку із природно-історичною необхідністю. У такому правовідношенні реалізуються природні права людини, до яких належить право на соціальне забезпечення.

У навчальній літературі з теорії права наводяться два визначення правових відносин, що розглядаються у вузькому розумінні: 1) це врегульоване нормами права суспільне відношення, учасники якого наділені гарантованими державою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками; 2) це суспільне відношення (або суспільний зв'язок), що виникає на підставі норм права, учасники якого наділені суб'єктивними правами. Підкреслюється, що ці визначення є правильними і все залежить від характеру суспільних відносин, які регулює право. Є реальні відносини, які існували до права, незалежно від права, оскільки існує саме суспільство (відносини з приводу виробництва засобів існування, обміну виробленими

продуктами, відтворення самої людини). До таких відносин підходить перше визначення (врегульовані нормами права суспільні відносини, що можуть існувати і без права). Відносини можуть виникати на підставі норм права, і при скасуванні їх зникають і відповідні правовідносини. У цьому разі правильним буде друге визначення. Під це визначення підпадають правовідносини, що виникають з приводу надання різних видів державного соціального забезпечення.

При висвітленні суті правовідношення цілком справедливо зазначається, що воно: 1) є формою здійснення права, а не формою права; 2) є засобом регулювання суспільних відносин, а не регулятором їх (ним є норма права); 3) включає правомочну та зобов'язану поведінку і не залишає її за своїми межами; 4) не змінює характеру суспільних відносин за правового регулювання їх, тобто відносини залишаються такими, якими були до їх опосереднення правовими нормами: економічними, політичними, духовними.

Соціально-забезпечувальними правовідносинами є всі відносини, що врегульовані нормами права соціального забезпечення і виникають з приводу всіх видів загальнообов'язкового державного соціального страхування, державного соціального забезпечення та недержавного соціального забезпечення. За іншою класифікацією до них належать правовідносини щодо забезпечення пенсіями, надання соціальних допомог та соціальних послуг.

У праві соціального забезпечення відсутні прихильники єдиного соціально-забезпечувального правовідношення, що виникає в особи на всі види забезпечення з моменту народження і до смерті. Багато вчених вважає, що в межах надання конкретного виду соціального забезпечення існує єдине правовідношення. Окремі фахівці дотримуються думки, що в рамках певного виду соціального забезпечення виникає ряд правовідносин. Остання точка зору є більш правильною, оскільки реалізація права на соціальне забезпечення здійснюється за стадіями, де може змінюватися склад учасників,

їх обсяг прав і обов'язків, фактичний склад та об'єкти, наприклад, при отриманні документів від інших установ, установлення юридичних фактів у судовому порядку тощо.

У навчальній літературі дається різний перелік ознак правовідношення з соціального забезпечення. Так, Болотіна Н.Б. до них віднесла такі: 1) має комплексний характер, що зумовлено комплексним характером соціальних ризиків; 2) воно об'єднане єдиною цільовою спрямованістю – здійсненням соціального захисту населення; 3) має єдину юридичну модель; 4) регулятивне; 5) є матеріальним за змістом; 6) є правовідношенням активного типу. Багато з цих ознак є дискусійними. Правовідношення завжди конкретне, індивідуальне і не пов'язане з комплексністю та соціальними ризиками. На підставі ймовірності правовідносини ніколи не виникають. Відношення виникає з приводу чогось (об'єкта), і в цьому полягає спрямованість дій учасників правовідношення. Врегулювання суспільних відносин означає, що в нормі права закріплюється модель такого зв'язку і ця ознака стосується всіх, без винятку, правовідносин. Надання конкретного виду соціального забезпечення регламентується як регулятивними, так і охоронними нормами. Названі Болотіною Н.Б. ознаки більше стосуються соціального забезпечення ніж соціально-забезпечувальних правовідносин.

Правовідносинам у сфері соціального забезпечення, як і в інших галузях права, притаманні такі риси:

1. Правовідносини є особливим різновидом суспільних відносин у сфері соціального забезпечення. На ранніх стадіях свого зародження об'єднання людей (роди, племена, общини) мусили думати про непрацездатних, насамперед, про дітей і жінок. Пізніше ця турбота поширилася на стариків та інвалідів. З виникненням державності з'явилося і право, яке поступово почало втручатися в природний процес взаємодопомоги людей у разі настання складних життєвих ситуацій. До уваги бралися не разові, а типові ситуації, що постійно повторювались. Найоптимальніший варіант такої поведінки оформлявся у

звичай, а пізніше — у правові норми. За допомогою норм права закріплюються позитивні елементи у суспільних відносинах з матеріального забезпечення нужденних, моделюються нові відносини з приводу державного соціального забезпечення, корегуються існуючі. Суспільні відносини, що врегульовані нормами права, дістали назву правовідносин.

Правовідносини самі по собі не породжують якихось нових суспільних відносин, а виступають лише як вид чи форма самого реального відношення, а окремо від нього, поза цим відношенням така форма взагалі існувати не може. Розподільчі відносини в сфері соціального забезпечення після врегулювання їх нормами права не втрачають своїх властивостей, а стають особливим різновидом цих відносин, їх формою, тобто правовідносинами в сфері соціального забезпечення.

2. Правові відносини в сфері соціального забезпечення складаються на підставі норм права. Норми права соціального забезпечення передбачають умови виникнення, зміни та припинення правовідносин у цій галузі права. Лише через правовідношення реалізуються норми права соціального забезпечення. Немає норми права — немає і відповідного правовідношення. У нормах права, крім юридичних фактів, закріплено коло осіб, які можуть бути учасниками правовідносин, об'єкти таких правовідносин, права й обов'язки, а отже, і бажана поведінка суб'єктів цих відносин, відповідальність за невиконання вимог норм права.

Існує причинний зв'язок між нормою права та правовідношенням. З цього приводу в літературі висловлені дві точки зору, а саме: 1) правове відношення є результатом регулятивного впливу правової норми на суспільне відношення, і схематично це виглядає так: норма права — фактичне відношення — правовідношення; 2) правовідношення є не результатом, а засобом регулювання суспільних відносин, і схема цього зв'язку інша: норма права — правовідношення — суспільне відношення. Спільним для цих точок зору є те, що норми права виступають передумовою виникнення та руху

правовідношення. Тільки у правовідношенні досягається мета правової норми — упорядкування системи надання і отримання конкретного виду соціального забезпечення.

3. Правовідношення є вольовим суспільним відношенням. Право регулює такі вчинки людей, які контролюються свідомістю і волею індивіда. Правовідношення в сфері соціального забезпечення виникає через волевиявлення його учасників: фізична особа звертається до органу соціального забезпечення з проханням призначити пенсію, допомогу чи надати соціальну послугу, а компетентний орган, керуючись нормою права, вирішує питання по суті. У правовідношенні реалізується як державна воля (закріплена у нормі права), так і індивідуальна воля його суб'єктів (конкретна поведінка, яка спрямована на досягнення певної мети за допомогою норм права).

Таким чином, правовідношення містить інтелектуальний і вольовий елемент. Під першим розуміють усвідомленість поведінки, що регулюється нормами права, а під другим — здатність особи розуміти значення своїх дій або керувати ними, тобто свідомо розпоряджатися своїми правами: виконувати обов'язки в конкретному правовідношенні.

4. Правовідносини в сфері соціального забезпечення характеризуються індивідуальним зв'язком між його суб'єктами. Цей зв'язок проявляється в такому: 1) учасники правовідношення персоніфіковані, тобто названі поіменно. Чітко визначені орган соціального забезпечення, який має певні повноваження в сфері соціального захисту населення (названі його реквізити), та фізична особа, яка має право на конкретний вид соціального забезпечення (прізвище, ім'я та по батькові, місце проживання, інші дані про неї); 2) суб'єкти права мають персональні права й обов'язки. У правовідношенні точно визначені конкретні, тільки їм належні, права й обов'язки його суб'єктів. Більшість правовідносин у сфері соціального забезпечення мають двосторонній характер: право фізичної особи кореспондує обов'язок органу соціального забезпечення і

навпаки; 3) наявність індивідуального об'єкта, з приводу якого виникло правовідношення. Ним виступає пенсія, допомога, соціальна послуга, компенсація.

5. Правовідносини в сфері соціального забезпечення охороняються державою. Реалізація цих правовідносин гарантується можливістю державного примусу. Покладені на суб'єктів правовідносин обов'язки, як правило, виконуються ними добровільно і відповідно до вимог норм права соціального забезпечення. У випадку порушення диспозиції норми права настає відповідальність, що передбачена санкцією правової норми.

Лише правовідносини знаходяться під контролем та захистом держави. Інші відносини не забезпечуються заходами державного примусу. Закон гарантує кожному учаснику правовідносин, у разі порушення його прав чи законних інтересів у сфері соціального забезпечення, право звернутися до компетентного органу за захистом. Нормативними актами детально передбачений порядок поновлення цих прав та законних інтересів.

Правовідносини в сфері соціального забезпечення можна класифікувати на певні види за критеріями, що застосовуються у теорії права та праві соціального забезпечення. Кожен вид цих правовідносин, у свою чергу, поділяється на окремі групи, а останні на правовідносини щодо надання конкретного виду матеріального забезпечення. З огляду на це, соціально-забезпечувальні правовідносини групують:

- за предметом правового регулювання (цільовим призначенням або генетичним і функціональним зв'язком чи за місцем у механізмі правового регулювання) — на матеріальні (основні) та процедурні (похідні). До перших належать правовідносини з приводу призначення пенсій, надання грошових допомог, компенсацій та соціальних послуг. До других — правовідносини з приводу встановлення юридичних фактів, реалізації права на той чи інший вид соціального

забезпечення, щодо розгляду в позасудовому порядку скарг з питань, що стосуються соціального захисту населення;

- характером здійснюваних функцій (залежно від елемента юридичної норми (диспозиції або санкції), на основі якого виникають правовідносини чи за змістом або способом реалізації прав чи характером впливу) — регулятивні та охоронні. Регулятивними є такі правовідносини, які виникають внаслідок правомірної поведінки фізичних осіб і органів соціального забезпечення при реалізації належних їм прав і обов'язків. Охоронні правовідносини, навпаки, виникають у зв'язку з неправомірною поведінкою суб'єктів соціально-забезпечувальних відносин і спрямовані на примусове виконання покладених на них обов'язків та поновлення порушених ними прав і законних інтересів. У праві соціального забезпечення переважна більшість правовідносин належить до регулятивних;

- ступенем визначеності учасників правовідношення (характером індивідуалізації, конкретизації суб'єктів) — відносні й абсолютні. У відносних правовідносинах точно визначені всі учасники — правомочні й зобов'язані особи. В абсолютних правовідносинах відомий лише носій суб'єктивного права, а всі інші особи зобов'язані не перешкоджати здійсненню цього права. Соціально-забезпечувальні правовідносини належать до відносних;

- характером дії зобов'язаної особи — активні й пасивні. У перших зобов'язана особа мусить вчинити певні дії, а в других — утримуватися від учинення конкретних дій. Правовідносини в сфері соціального забезпечення переважно входять у групу активних, оскільки орган соціального захисту зобов'язаний призначити чи надати конкретний вид соціального забезпечення, тобто вчинити активні дії щодо реалізації суб'єктивного права фізичної особи;

- кількісним складом суб'єктів — прості (правовідносини тільки між двома учасниками) і складні (правовідносини між трьома і більше учасниками). Соціально-забезпечувальні

правовідносини, як правило, складаються між двома суб'єктами: фізичною особою, яка потребує соціального захисту, та органом соціального забезпечення, до компетенції якого входить надання конкретного виду матеріальної підтримки;

- розподілом прав і обов'язків між суб'єктами правовідношення — односторонні (кожен з учасників щодо іншого має тільки право чи обов'язки) і двосторонні (кожна із сторін має як права, так і обов'язки). Останні переважають у праві соціального забезпечення. Односторонні правовідносини виникають у процесі благодійницької діяльності та при наданні гуманітарної допомоги;

- часом (строками) дії — правовідносини, що припиняються одноразовим виконанням зобов'язань (протезування, надання транспортних засобів, одноразова допомога), правовідносини з абсолютним установленням терміну існування в часі (пенсії дітям у зв'язку з втратою годувальника, державні допомоги сім'ям з дітьми), правовідносини з відносно невизначеним строком існування в часі (пенсії за віком, у зв'язку з інвалідністю, допомога в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, утримання підопічних у будинках-інтернатах). За цим критерієм зазначені правовідносини поділяють на постійні, періодичні та разові;

- характером правовідношення, що визначається метою правовідношення, — для призначення чи надання конкретного виду соціального забезпечення або для розгляду спору з питань соціального забезпечення;

- формами соціального забезпечення — правовідносини з приводу: 1) загальнообов'язкового державного соціального страхування; 2) державного соціального забезпечення за рахунок бюджетних коштів; 3) змішаного соціального забезпечення окремих категорій громадян; 4) недержавного соціального забезпечення;

- видами соціального забезпечення — правовідносини щодо пенсійного забезпечення, надання грошових допомог, компенсацій, субсидій і пільг та соціальних послуг. Остання

класифікація є найбільш поширеною, має значне практичне і теоретичне значення. З урахуванням цього критерію аналізуються соціально-забезпечувальні правовідносини в навчальній літературі.

Є й інші критерії класифікації соціально-забезпечувальних правовідносин. Однак зазначається, що класифікація їх за строками функціонування не має практичного значення, оскільки цей критерій у відриві від виду та умов забезпечення не є суттєвою ознакою правовідношення. Висловлено також сумнів стосовно такої підстави класифікації, як форма соціального забезпечення, пов'язана з джерелом фінансування. Цей критерій відносять до фінансових і адміністративних правовідносин. Зазначені аргументи не є переконливими. Строки свідчать про тривалість існування певних правовідносин, юридичні факти, які їх породжують, обсяг прав і обов'язків суб'єктів тощо. Дослідження їх має не лише наукове, а й практичне значення.

Це саме можна сказати про класифікацію правовідносин за формою соціального забезпечення. Від джерел фінансування залежать види і розміри соціального забезпечення, умови і порядок призначення і виплати їх. Слід пам'ятати, що будь-яка класифікація є умовною і спрямована на виявлення спільних ознак окремих груп правовідносин у праві соціального забезпечення.

Раніше до передумов виникнення правовідносин у сфері соціального забезпечення відносили норми права, правоздатність і дієздатність та юридичні факти або норми права, юридичні факти та суб'єкти. Правоздатність і дієздатність є складовою характеристики суб'єктів правовідношення. Зараз намагаються від передумов відмовитись і до елементів (структури) правовідношення включають: 1) норми права; 2) об'єкт правовідношення; 3) суб'єктів правовідношення; 4) зміст правовідношення (суб'єктивні юридичні права і обов'язки учасників правовідношення та їх фактична поведінка); 5) юридичні факти.

8.2 Норми права і їх роль у виникненні та розвитку правовідносин у сфері соціального забезпечення

Елементарною частиною права соціального забезпечення є норма права, під якою розуміють установлене і забезпечене державою загальнообов'язкове правило поведінки працівників органів соціального захисту населення та фізичних осіб при наданні конкретних видів соціального забезпечення.

Для норм права соціального забезпечення характерні ознаки норм усіх інших правових галузей. Вони:

- встановлюються державою. З огляду на особливості соціально-забезпечувальних відносин, такі правові норми не санкціонуються державою і не приймаються на референдумі. Вони виражають державну волю і видаються з дотриманням спеціальної процедури компетентними органами держави і місцевого самоврядування;

- містять загальнообов'язкові правила поведінки. Є владними приписами держави щодо можливої і належної поведінки, спрямовані на постійне застосування в типових ситуаціях. Їх повинні дотримуватися всі, кому ці норми адресовані. Окремі юридичні норми стосуються не всіх, а певних категорій громадян (пенсіонерів, інвалідів, малозабезпечених осіб тощо);

- формально визначені. Правові норми є юридично-логічними конструкціями, тобто правилами абстрактного, узагальненого характеру; точно, чітко і визначено описують обставини, на які вони поширюються, права й обов'язки суб'єктів правовідношення. Соціально-забезпечувальні норми за допомогою встановлених прийомів і правил юридичної техніки фіксуються в законах та підзаконних актах. Вони не можуть бути закріплені в інших формах (правовому звичаї, правовій доктрині, судовому прецеденті);

- забезпечуються примусовою силою держави. Цей примус полягає в тому, що дотримання норм права забезпечується можливістю державного примусу. Юридичні норми виступають критерієм правомірної поведінки. За порушення встановлених

обов'язків чи заборон настає юридична відповідальність, що передбачена відповідною нормою права.

Однак норми права соціального забезпечення відрізняються від норм інших галузей права, зокрема:

- своїм змістом, тобто сферою суспільних відносин, на регулювання яких вони спрямовані. Соціально-забезпечувальні норми регулюють суспільні відносини з приводу матеріального забезпечення фізичних осіб у разі настання обставин, які ведуть до повної чи часткової втрати джерел існування або недостатності їх чи понесення додаткових витрат;

- залежністю від економічних можливостей країни. З урахуванням стану економіки встановлюються державні мінімальні соціальні гарантії населення. Державна воля при прийнятті правових норм зумовлена наявними ресурсами і не завжди з об'єктивних причин може достатньо врахувати нагальні потреби більшості громадян;

- джерелами, в яких вони виражені. Різні види матеріального забезпечення, як правило, передбачаються законами, а механізм їх реалізації — підзаконними актами. Компетентні органи з питань соціального забезпечення громадян приймають нормативні акти пакетами. Принцип прямої дії соціально-забезпечувальних норм закону застосовується з певними обмеженнями;

- суб'єктами, на регулювання поведінки яких вони спрямовані. Ними є, з одного боку, фізичні особи, які потребують соціальної підтримки (інваліди, пенсіонери, сім'ї з дітьми, малозабезпечені, безробітні та ін.), і, з іншого боку, — органи соціального захисту населення, на які покладено обов'язок надавати таку допомогу;

- особливостями внутрішньої структури.

Для детальнішого з'ясування характеру, змісту, завдань і ролі норм права, чіткішого визначення їх місця в системі діючого права, глибшого пізнання природи та призначення проводять класифікацію юридичних норм за різними

критеріями. У праві соціального забезпечення норми права поділяються на окремі види в рамках зазначеної галузі права.

Залежно від характеру норми права соціального забезпечення поділяються на матеріальні та процедурні. Норми матеріального права — це норми первинного правового регулювання суспільних відносин майнового характеру щодо забезпечення фізичних осіб пенсіями, допомогами, компенсаціями та надання їм соціальних послуг, субсидій. Ці норми визначають права осіб на конкретний вид соціального забезпечення та компетенцію органів соціального захисту населення з надання їх. Процедурні норми є нормами вторинного правового регулювання суспільних відносин з приводу практичної реалізації норм матеріального права щодо надання громадянину певного виду матеріального забезпечення.

Норми права соціального забезпечення за юридичною силою, тобто залежно від актів, якими вони регулюються, поділяються на норми міжнародних актів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 2) норми законів; 3) норми підзаконних актів.

З урахуванням особливостей окремих видів суспільних відносин, що є предметом регулювання права соціального забезпечення, розрізняють: норми пенсійного права, норми допомогового права, норми соціально-обслуговувального права.

За сферою дії норми права соціального забезпечення можуть бути загальнодержавними (норми, що регулюються міжнародними актами, законами, указами Президента, постановами Кабінету Міністрів України, актами центральних органів виконавчої влади та галузевих соціальних фондів), місцевими (норми, які передбачені в актах місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування), локальними (норми, що закріплені в актах підприємств (установ, організацій), недержавних пенсійних фондів).

Залежно від часу дії норми права соціального забезпечення бувають постійними (містяться в більшості нормативних актів, що стосуються забезпечення фізичних осіб конкретними видами

матеріального забезпечення) і тимчасовими (передбачаються в нормативних актах у формі надання одноразової допомоги (послуги) окремим групам громадян з нагоди державного свята).

Залежно від ступеня узагальнення чи функціональної ролі в механізмі правового регулювання норми права соціального забезпечення класифікуються на відправні (висхідні, установчі) та спеціальні (конкретні чи такі, що безпосередньо встановлюють правила поведінки). Відправні норми закріплюють дефініції правових категорій права соціального забезпечення, визначають мету, завдання, принципи, межі, напрями, основи правового регулювання соціально-забезпечувальних відносин. Такі норми передбачені у ст. 46 Конституції України, Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, розділі 1 Закону України "Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії" тощо. До цієї групи належать норми, що входять до Загальної частини права соціального забезпечення і поширюються на більшість правових інститутів цієї галузі права. Окремі вчені відносять ці норми до загальних, але на практиці важко провести межу між висхідними і загальними нормами. Спеціальні норми стосуються правових інститутів Особливої частини права соціального забезпечення (страхового стажу, окремих видів пенсій, допомог, компенсаційних виплат, соціального обслуговування, безплатної медичної допомоги і лікування).

За способами встановлення правил поведінки (формами припису поведінки, методами правового регулювання, характером обов'язковості правил поведінки) норми права соціального забезпечення поділяються на імперативні й диспозитивні. Перші мають категоричний характер і не допускають свободи вибору поведінки, а другі, навпаки, дозволяють суб'єктам правовідносин самим визначити коло та обсяг прав і обов'язків. Іншими словами, імперативні норми визначаються формулою: "все, що не дозволено, — заборонено", а диспозитивні — формулою "все, що не заборонено, —

дозволено". У праві соціального забезпечення переважають імперативні норми (подають владні приписи). Диспозитивні норми стосуються, в основному, реалізації фізичною особою суб'єктивного права на конкретний вид соціального забезпечення.

Норми права соціального забезпечення за функціями, які вони виконують, поділяються на регулятивні та охоронні. Регулятивні норми закріплюють права й обов'язки суб'єктів соціально-забезпечувальних відносин та порядок реалізації громадянами права на соціальне забезпечення. Охоронні норми, які становлять незначну частину серед норм права соціального забезпечення, передбачають санкції за неналежне виконання учасниками суспільних відносин покладених на них обов'язків у сфері соціального захисту населення.

За змістом приписів (обов'язковість правил поведінки, форм вираження їх регулятивного впливу, характеру чи складу правил поведінки) норми права соціального забезпечення класифікуються на зобов'язальні, уповноважувальні й заборонні. Так, Законом України в ред. від 28 грудня 2014 року № 77-VIII „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування” передбачені обов'язки страховика, тобто Фонду соціального страхування України (ч. 2 ст. 10), роботодавця як страхувальника (ч.2 ст.15) та застрахованих осіб (ч.2 ст.16). Уповноважувальні норми дозволяють вчиняти дії, що передбачені в їхніх диспозиціях (див. ч.1 ст.10, ч.1 ст.15, ч.1ст.16 цитованого вище Закону). Заборонні норми містять приписи щодо утримання від вчинення тих чи інших протиправних дій (наприклад, згідно з ч.4 ст.15 вищеназваного Закону роботодавцеві забороняється вчиняти будь-які дії, що можуть призвести до прийняття ним разом із застрахованою особою спільного рішення, яке може в подальшому зашкодити цій особі або членам її сім'ї реалізувати своє право на матеріальне забезпечення та отримання соціальних послуг відповідно до цього Закону.

Норми права соціального забезпечення можна класифікувати й за іншими критеріями.

Більшість фахівців у структурі норми права виділяють три елементи: гіпотезу, диспозицію та санкцію. Ці три елементи можна зобразити формулою, яку було розроблено ще давньоримськими юристами: якщо (гіпотеза) — то (диспозиція) — інакше (санкція).

Гіпотеза — це структурний елемент норми права, до якого входить перелік умов, при настанні яких правило поведінки (диспозиція) підлягає застосуванню або, іншими словами, юридичні факти, що є підставою виникнення, зміни чи припинення прав і обов'язків учасників суспільного відношення. Вона в загальних рисах описує ситуацію, умови, життєві обставини, за яких діє норма права. Гіпотеза зазначає конкретні фактичні дані, за наявності яких може бути реалізована диспозиція, а також визначає коло осіб, якому адресована ця норма.

У гіпотезу норми права соціального забезпечення найчастіше входять такі життєві обставини: досягнення пенсійного чи іншого віку; інвалідність; тимчасова непрацездатність працівника; вагітність і пологи; народження дитини; догляд за дитиною до досягнення нею трирічного віку; смерть годувальника; малозабезпеченість; трудовий (страховий) стаж; вислуга років; зміна групи інвалідності; збільшення тривалості страхового стажу; волевиявлення при переході з одного виду пенсії на інший; поновлення працездатності; досягнення членами сім'ї віку, що не дає права на подальше отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника; працевлаштування безробітного; смерть підопічного тощо. Особливістю гіпотези норми права соціального забезпечення є те, що вона, як правило, передбачає не одну якусь умову, а кілька, тобто є складною. Так, гіпотеза норми, що передбачає право на пенсію за віком, включає такі обставини: 1) досягнення особою пенсійного віку; 2) наявність відповідного страхового стажу, а в деяких випадках і спеціального трудового стажу; 3)

волевиявлення заявника; 4) рішення територіального органу ПФУ про призначення пенсії. Таким чином, гіпотеза перетворює звичайні соціальні факти на юридичні, які і є передумовою виникнення, зміни чи припинення соціально-забезпечувальних правовідносин.

Другим структурним елементом норми права є диспозиція. Це саме правило поведінки, в якому визначаються права й обов'язки учасників цих відносин. Вона встановлює модель поведінки (вчинення певних дій або утримання від вчинення їх) суб'єктів права за наявності зазначених у гіпотезі норм юридичних фактів. Диспозиція розкриває суть і зміст правила поведінки, визначає конкретні права й обов'язки учасників правовідношення.

Диспозиція норми права соціального забезпечення регулює суспільні відносини двома способами: дозвільним чи уповноважувальним і зобов'язувальним. Права людини в сфері соціального забезпечення регулюються уповноважувальними нормами, а компетенція органів соціального захисту населення в більшості випадків встановлюється зобов'язувальними нормами. Слід підкреслити, що якщо фізична особа має конкретне право, то орган соціального забезпечення в межах своєї компетенції — відповідний обов'язок і навпаки.

Санкція — частина правової норми, яка передбачає позитивні чи негативні наслідки, що настають у разі дотримання чи недотримання прав і обов'язків, передбачених диспозицією, або умов її дії, що зазначені в гіпотезі. Санкції правових норм поділяються на зобов'язувальні, каральні й заохочувальні. Перші зобов'язують особу вчинити дії, що передбачені диспозицією; другі встановлюють обмеження прав винної особи з метою недопущення вчинення нею в подальшому дій, які суперечать вимогам диспозиції; треті заохочують особу до здійснення дій, які схвалюються державою.

У праві соціального забезпечення за правопорушення переважно застосовуються правовідновлювальні та правообмежувальні санкції. Прикладом правовідновлювальної

санкції може бути обов'язок особи повністю відшкодувати надміру виплачену суму, якщо це сталося з її вини. Відповідно до ч. 2 п. 3 ст. 36 Закону України від 2 березня 2000 р. "Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття" у разі припинення професійної підготовки, перепідготовки або підвищення кваліфікації за направленням державної служби зайнятості без поважних причин або відмови працювати за одержаною професією (спеціальністю) із застрахованих осіб стягується сума витрат на професійну підготовку, перепідготовку або підвищення кваліфікації. Орган соціального забезпечення також повинен лише виплатити особі відповідну суму, якщо недоплата сталася через його недогляд. Правообмежувальні санкції допускаються в разі припинення чи відкладення реалізації права на деякі види соціального забезпечення. Так, згідно з підп. 13 п. 1 ст. 31 вказаного вище Закону виплата допомоги по безробіттю припиняється у разі зняття з обліку за невідвідування без поважних причин державної служби зайнятості 30 і більше календарних днів.

У разі порушення законодавства про соціальне забезпечення, з урахуванням ступеня вини, настає відповідальність, що передбачена цивільним, трудовим, кримінальним, адміністративним правом та деякими іншими галузями права. Це означає, що в багатьох випадках норми права соціального забезпечення складаються з гіпотези і диспозиції, а загальнообов'язковість норми забезпечується можливістю застосування державного примусу (санкції) засобами інших галузей права.

У теорії права розрізняються терміни стаття закону чи іншого нормативного акта (частина закону, указу, постанови, інструкції тощо) і норма права (правило поведінки). Норма права є змістом нормативного акта, а останній є формою існування правової норми. Співвідношення статті закону і норми права буває різним:

- стаття може мати одну норму. Згідно зі ст.7 Закону України „Про державну допомогу сім'ям з дітьми” право на

державну допомогу в зв'язку з вагітністю та пологами мають за цим Законом всі жінки (у тому числі неповнолітні), які не застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування;

- у статті може бути декілька норм. У більшості нормативних актів стаття складається не з однієї, а з кількох норм. Наприклад, у ст. 6 Закону України „Про недержавне пенсійне забезпечення” закріплені норми, що стосуються порядку створення та функціонування недержавних пенсійних фондів;

- норма права повністю викладається у кількох статтях. Наприклад, трьохелементна норма подана у п.3 ч.2 ст.16 та ст.50 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування” і її можна викласти таким чином: якщо застрахована особа протягом 10 днів з моменту їх виникнення (гіпотеза) не повідомила територіальний орган Пенсійного фонду України про обставини, що спричинили зміну її статусу і привели до переплати пенсії внаслідок зловживання пенсіонера (диспозиція), то сума надміру виплаченої пенсії стягується на підставі рішення територіального органу Пенсійного фонду України чи в судовому порядку (санкція).

Взаємозв'язок норм права і правовідносин залежить від типу праворозуміння. Так, з точки зору нормативного підходу норми права носять первинний характер і є передумовою виникнення правовідношення. Норми права становлять собою загальні правила, моделі поведінки, які конкретизуються у правовідношеннях. З точки зору соціологічного підходу, їх співвідношення виглядає таким чином: первісно виникають певні фактичні відносини, їх помічає нормотворчий орган і на їх основі створюються норми права, які, у свою чергу, породжують правовідносини.

У наукових публікаціях, особливо з теорії права, як уже зазначалось (див. § 8.1), наводяться різні погляди щодо характеру взаємозв'язку норм права і правовідношення. Одні вважають, що правовідношення виступають засобом

регулювання суспільних відносин, а інші дотримуються думки, що правовідношення є результатом впливу юридичної норми на суспільні відносини. Окремі дослідники вважають некоректним закріплення якогось пріоритету за правовою нормою і зведення зв'язку юридичної норми і правовідношення до причини і наслідку. На їх погляд, норма права і правовідношення становлять собою самостійні форми існування права. Слід уточнити, що прихильники природного права допускають, що правовідносини можуть виникати до прийняття правового акта і тим самим впливати на його зміст.

Співвідношення правових норм і правових відносин у праві соціального забезпечення виявляється в таких зв'язках:

1) норми права соціального забезпечення і соціально-забезпечувальне правовідношення виступають основними елементами механізму правового регулювання в сфері соціального забезпечення;

2) норми права соціального забезпечення служать фундаментом для виникнення соціально-забезпечувального правовідношення;

3) норма права соціального забезпечення чітко окреслює учасників соціально-забезпечувального правовідношення;

4) норма права соціального забезпечення в гіпотезі передбачає вичерпні умови, за яких може виникнути конкретне соціально-забезпечувальне правовідношення;

5) норма галузевого права в диспозиції визначає суб'єктивні права і юридичні обов'язки в сфері соціального забезпечення суб'єктів відповідних правовідносин;

6) норма права соціального забезпечення в санкції містить вказівку на можливі наслідки виконання диспозиції (заохочення чи юридична відповідальність у праві соціального забезпечення).

Вищевикладене означає, що соціально-забезпечувальне правовідношення виникає і функціонує тільки на підставі норм права соціального забезпечення. Таке правовідношення виникає там, де діє норма права, що його передбачає. Суб'єкти цього

правовідношення не можуть всупереч волі держави самостійно встановлювати вигідні для себе правовідносини – останні не будуть охоронятися державою і не набудуть рис правовідношення.

Соціально-забезпечувальне правовідношення є формою реалізації норми права соціального забезпечення, способом втілення її в життя. Правовідношення – це соціально-забезпечувальна норма в дії. Саме в правовому відношенні виявляється ефективність правового припису, досягається поставлена мета. Кінцева мета норм і правовідносин у сфері соціального забезпечення в принципі співпадає – вона спрямована на врегулювання певного суспільного відношення, має скоординувати взаємну поведінку його учасників.

Норми права і правовідносини в сфері соціального забезпечення, крім специфічних, виконують деякі загальні функції. Без цих обов'язкових елементів неможливо визначити порядок правового регулювання, тобто його механізм у сфері соціального забезпечення.

Норми права соціального забезпечення належать до статистичної, а відповідні правовідносини до динамічної форми правового регулювання. У правовідношенні реалізуються вимоги норм права, а через це дуже важливим є не тільки сформулювати і закріпити норми права соціального забезпечення, але й втілити їх у практику роботи органів соціального забезпечення при реалізації громадянами своїх конституційних прав у соціальній сфері. Формою конкретизації і реалізації правової норми виступають права і обов'язки перш за все надавачів і отримувачів соціального забезпечення. Саме в правовідношенні виявляється реальна сила державного припису і досягається поставлена мета в сфері соціального забезпечення. Елементи норми права (гіпотеза, диспозиція і санкція) обумовлюють і структуру соціально-забезпечувального правовідношення.

Взаємозв'язок норм права соціального забезпечення і соціально-забезпечувальних правовідносин обумовлений

регулятивною природою права, його здатністю впорядковувати поведінку людей, зв'язувати їх суб'єктивними правами і юридичними обов'язками в сфері соціального забезпечення. Правовідношення є юридичним засобом „прив'язки” загальної абстрактної норми права соціального забезпечення стосовно до конкретного суб'єкта, Виникнення соціально-забезпечувального правовідношення означає, що норми права знайшли свого адресата і він наділяється суб'єктивними правами та відповідними юридичними обов'язками.

8.3. Юридичні факти у праві соціального забезпечення

Як відомо, право виникло разом з державою, а це означає, що з давніх-давен використовується практика відбору соціальних фактів для включення в норми права як їх правових моделей, які отримали назву юридичних фактів. До останніх належать не лише обставини реального життя, що існували до правового регулювання конкретних суспільних відносин, а також і ті соціальні факти, які почали виникати тільки після штучного моделювання їх у нормі права. Правове регулювання соціального забезпечення в більшості випадків пов'язане з прогнозованим та бажаним створенням відповідних соціальних ситуацій, що можуть виникати лише в рамках тієї чи іншої правової норми.

Юридичні факти завжди передбачають умови, за яких починає діяти правова норма. Коли кажуть про умови призначення пенсії, допомоги, надання соціальних послуг, то завжди мають на увазі юридичні факти, за наявності яких конкретній особі можна призначити той чи інший вид пенсії або допомоги чи надати певну соціальну послугу.

Юридичні факти в праві соціального забезпечення – це конкретні життєві обставини (події, дії) з якими галузеві норми права пов'язують настання певних юридичних наслідків – виникнення, зміну чи припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення. Хоча окремі науковці вказують на

суттєві відмінності в пропонованих визначеннях юридичних фактів, у праві соціального забезпечення вони розглядаються, як правило, як однотипні.

Юридичні факти в праві соціального забезпечення, як і в інших галузях права, характеризуються такими ознаками: 1) виражені зовні, тобто повинні відбуватися в реальному житті (ними не можуть бути думки, духовне життя людини і т.ін.); 2) тягнуть за собою передбачені нормою права юридичні наслідки – виникнення, зміну чи припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення; 3) передбачені в нормах права: прямо – в гіпотезі, непрямо – в диспозиції та санкції; 4) зафіксовані в установленому законодавством порядку (підтвержені документально); 5) зачіпають інтереси особи, її сім'ї тощо, тобто є змістовними; 6) виражаються в наявності або відсутності тих чи інших явищ, подій, дій; 7) існують у певному місці і часі; 8) конкретні й індивідуальні; 9) становлять собою різні життєві обставини, умови і факти; 10) несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять у предмет правового регулювання права соціального забезпечення.

Поняття „юридичний факт” вживається в широкому і вузькому розумінні цього слова. У широкому — це кожен факт, що породжує будь-які правові наслідки, а у вузькому — це такі обставини, які породжують лише виникнення, зміну та припинення конкретного правовідношення.

Правовідносини в сфері соціального забезпечення можуть виникнути за одночасної наявності кількох груп юридичних фактів. До першої групи входять факти, що становлять основу для виникнення конкретного правовідношення із соціального забезпечення. Сюди належать: 1) наявність норм права, що регулюють відповідні суспільні відносини; 2) наявність правоздатних заявника та органу, до компетенції якого входить вирішення цього питання. До другої групи належать факти, що становлять предмет доведення, а також загальновідомі, презумптивні й преюдиційні факти. Вони мають підтвердити наявність чи відсутність у суб'єктів правовідносин відповідних

прав і обов'язків. Нарешті, до третьої групи можна віднести факти, спрямовані на реалізацію суб'єктивних прав та інтересів громадян, повноважень державних органів і службових осіб, а саме: 1) волевиявлення заявника, тобто звернення його із заявою до компетентного органу; 2) прийняття компетентним органом рішення у справі.

Норми права починають регулювати поведінку людей на стадії юридичного факту, коли особа вчиняє правомірні дії, що спрямовані на досягнення бажаного правового ефекту. У своїй діяльності люди враховують, які бажані чи небажані для них правові наслідки зумовлені певними юридичними фактами. Тому в одних випадках вони прагнуть до виникнення юридичних фактів, а в інших, навпаки, перешкоджають їх появі. Так, для забезпечення одноразовою допомогою при народженні дитини необхідно народити живу дитину і звернутися за допомогою не пізніше дванадцяти місяців з дня народження дитини, а отримання відповідного виду пенсії вимагає в багатьох випадках наявності обумовленого законом страхового стажу. Ці факти й визначають поведінку людей. А отже, юридичні факти, передбачені в гіпотезі норми права, заздалегідь впливають на певні суспільні відносини. Такий попередній вплив юридичних фактів на правові наслідки помітний при призначенні пенсії або державної соціальної допомоги чи наданні соціальних послуг.

У юридичних фактах у сфері соціального забезпечення розрізняють дві сторони: об'єктивну і суб'єктивну. Об'єктивна сторона — це факт реальної дійсності, а суб'єктивна полягає в тому, що нормотворчий орган на свій розсуд відібрав їх для підстави настання різних правових наслідків. З часу прийняття (затвердження) нормативного акта з права соціального забезпечення для правозастосовного органу модель юридичного факту є об'єктивною реальністю, що ніяк не залежить від його волі.

У соціальному забезпеченні мають справу не з одним, а з багатьма юридичними фактами, які в своїй сукупності становлять фактичний склад. Саме він, а не одиничні юридичні

факти, є підставою виникнення розвитку, зміни і припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення. Тут дуже важливо в кожному правовідношенні визначити, які факти його породжують.

Факти реальної дійсності стають юридичними за умови, що вони можуть викликати певне правовідношення чи привести його в рух. Наприклад, людина досягла певного віку. Цей одиничний факт на цьому етапі не породжує юридичних наслідків, але в сукупності з іншими є підставою для визнання її непрацездатною і призначення їй державної соціальної допомоги чи пенсії за віком. Одиничний факт сам по собі не має правового значення для пенсійних правовідносин, але такий факт у майбутньому може викликати правові наслідки, тобто припускається юридичним.

Юридичне значення має кожний елемент фактичного складу. Зібрані у відповідний час і в певному місці одиничні факти завдяки тому, що передбачені гіпотезою норми права, породжують спільний правовий наслідок їх — виникнення, зміну чи припинення конкретного правовідношення.

Факти, що входять до фактичного складу, утворюють собою єдину систему, яка спрямована на досягнення якогось одного правового наслідку. Так, пенсія у зв'язку з втратою годувальника (юридичний наслідок) призначається за наявності таких обставин: 1) смерть годувальника; 2) відповідний стаж роботи (сплата страхових внесків) годувальника за певних умов; 3) належність осіб до членів сім'ї, які мають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника; 4) подання цими особами (законним представником) заяви про призначення пенсії; 5) відповідне рішення територіального органу ПФУ. За відсутності хоча б однієї з цих підстав пенсію в разі втрати годувальника призначено не буде.

Фактичний склад має такі риси: 1) він є комплексом розрізнених, самостійних життєвих обставин, кожна з яких може мати значення окремого юридичного факту; 2) життєві обставини, що входять до нього, утворюють єдину систему, і в

ній елементи фактичного складу перебувають у взаємозв'язку і взаємозалежності.

Елементами фактичного складу не можуть бути довільно взяті факти. Ними є реально дібрані факти, які в сукупності повністю характеризують соціальну ситуацію, пов'язану з конкретним видом соціального забезпечення. Кількість елементів фактичного складу правовідношення в соціальному забезпеченні змінюється залежно від їх руху і виду. Так, за наявності в особи права на державну соціальну допомогу (наявність відповідних юридичних фактів) виникає можливість звернутися до компетентного органу з проханням про призначення її (факт волевиявлення особи), а подання заяви призводить до потреби її розглянути (факт застосування права).

Соціальне законодавство не встановлює особливого порядку настання юридичних фактів, тобто послідовності та строків їх настання.

У праві соціального забезпечення юридичні факти виконують функцію, що зводиться до здатності: 1) викликати виникнення правовідношення; 2) забезпечити існування правовідносин; 3) змінювати їх; 4) зупинити суб'єктивні права й обов'язки в діючому правовідношенні; 5) поновлювати порушені суб'єктивні права й обов'язки.

Будь-який юридичний факт становить собою єдність змісту і форми — зовнішнього вираження цього змісту. Юридичні факти мають обов'язково передбачатися нормами права, бути зафіксованими, оформленими у встановленому порядку, викликати передбачені законом наслідки. У фіксацію входять і оформлення, і реєстрація фактів. Фіксація — це закріплення на папері чи в свідомості людини певної інформації. Занесення інформації про окремі факти до книги встановленої форми та в зазначеному порядку називається реєстрацією. Оформлення фактів у встановленому законом порядку означає не тільки реєстрацію, а й установлення їх за передбаченою законом процедурою чи процесуальною формою. Факти, що включаються у сферу правового регулювання таким чином, у

більшості випадків закріплені в порядку, визначеному законом. При потребі відшукуваний факт неважко встановити.

Законодавством передбачені органи, до компетенції яких входить фактозакріплювальна діяльність. Факти, що мають юридичне значення для соціального забезпечення, зокрема, закріплюють: 1) органи РАЦСу (факти народження, смерті, одруження, встановлення батьківства, зміни імені, по батькові та прізвища); 2) органи МСЕ (факти втрати чи обмеження працездатності, потреби інваліда в соціальній допомозі чи в автомобілі); 3) медичні заклади (факти потреби постійного стороннього догляду, хвороби на гіпофізарний нанізм, належності до диспропорційних карликів); 4) органи Державної міграційної служби (факти громадянства, місця проживання); 5) власник або уповноважений ним орган (факти стажу роботи, розміру заробітної плати, стану робочого місця за результатами атестації тощо); 6) житлові органи (факти перебування на утриманні, складу сім'ї та ін.); 7) органи соціального захисту населення (факти нужденності, відсутності засобів до існування, належності до певних категорій осіб тощо). Ці органи поділяють на первинні (фіксують первісні факти) і вторинні (на підставі фактичних даних приймають рішення про призначення пенсії або надання іншого матеріального блага).

Система фіксації і посвідчення юридичних фактів включає в себе: 1) органи, організації і посадові особи, уповноважені фіксувати ті чи інші фактичні обставини; 2) встановлені законом засоби фіксації і стандартні процедури роботи з ними (видання наказів, що оформляють ті чи інші факти; внесення записів в особові справи; реєстрація тих чи інших фактів записами в журналах, складання актів і т. ін.); 3) дії з видачі інформації про юридичні факти (свідоцтв, різноманітних копій документів, довідок тощо).

Юридичні факти в соціальному забезпеченні по відношенню до волі людей поділяються на дії та події.

Дії суб'єктів правовідносин у соціальному забезпеченні по відношенню до права можуть бути правомірними і

неправомірними. У цих правовідносинах у переважній більшості мають справу з правомірними діями. Вони поділяються на індивідуальні акти (заява про забезпечення інваліда автомобілем або про призначення державної допомоги, рішення про припинення виплати пенсії, скарга на дії посадової особи органу соціального забезпечення тощо) та юридичні вчинки. Останні не відіграють великої ролі у соціально-забезпечувальних правовідносинах і спрямовані, в основному, на вдосконалення соціального законодавства, практики його застосування та усунення недоліків у роботі органів, що призначають і виплачують пенсії та допомоги і надають соціальні послуги.

Події не можуть бути предметом правового регулювання. Важко собі уявити нормативний акт, який регламентував би порядок зміни пори року чи настання смерті, нещасного випадку, пожежі і т. ін. Право має на події опосередкований вплив, який полягає в протидії настанню небажаних подій. За допомогою норм права можна добитися певного зменшення настання тих чи інших небажаних подій або віддалення їх. Є події, що настають незалежно від зусиль, докладених для впливу на них: неможливо зробити людину безсмертною або зупинити настання певного віку чи зміни ночі на день. Також неможливо на сучасному рівні науки і техніки добитися, щоб не було нещасних випадків на виробництві, аварій на дорогах, професійних захворювань.

Соціальне законодавство в разі настання обумовлених законом подій передбачає, в основному, різні види соціального забезпечення. Події є передумовою виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин, а їхньою підставою — дії заінтересованих осіб (подання відповідної заяви). Юридичні події, на відміну від юридичних дій, самі по собі, без волевиявлення суб'єктів права автоматично правових наслідків не породжують. Правові дії завжди вимагають належного реагування, а події — лише після вчинення передбачених законом дій. Соціальне забезпечення надає важливого значення таким подіям: народження, смерть, досягнення обумовленого

віку, непрацездатність, втрата годувальника та ін. Більшість із них є головною причиною для призначення конкретного виду соціального забезпечення.

Значну роль події відіграють у пенсійному забезпеченні. Так, смерть пенсіонера веде до припинення виплати пенсії і за відповідних умов до призначення пенсії в разі втрати годувальника. Досягнення дитиною певного віку є підставою для припинення виплати пенсії у зв'язку з втратою годувальника чи зменшення її розміру. Народження дитини дає право на надбавку до пенсії. Родинні відносини чи свояцтво є фактами-подіями, які за певних обставин ведуть до призначення пенсії в разі втрати годувальника. Названі події ведуть до виникнення, зміни чи припинення пенсійних правовідносин. Законодавець регламентує поведінку органів соціального захисту населення і заінтересованих осіб у разі втрати ними засобів до існування або, навпаки, появи можливості самим себе утримувати.

У спеціальній фаховій літературі була висловлена думка про необхідність розрізняти юридичні факти в праві соціального забезпечення і соціально-забезпечувальні юридичні факти. Перші включають підстави виникнення не тільки матеріальних, але й процедурних правовідносин у праві соціального забезпечення. Другі становлять собою тільки ті обставини, які обумовлюють надання особі того чи іншого виду соціального забезпечення в конкретній ситуації (інвалідність, втрата годувальника, тимчасова непрацездатність). З цим важко погодитись. Усі юридичні факти, що зафіксовані в нормі права, спрямовані на виникнення, зміну чи припинення правовідносин, і такий поділ є штучним.

Прийнято виділяти дві сторони юридичного факту: матеріальну і ідеальну. Матеріальну сторону юридичних фактів становить те, що вони є життєвими обставинами, тобто об'єктивно існуючими в дійсності явищами, а ідеальну сторону – те, що вони в той же час є проекцією життєвих обставин, які закріплені в правових нормах (моделлю юридичного факту). При співпаданні цих двох сторін виникають певні юридичні

наслідки. Юридичні факти характеризуються визначеністю, нормативністю, закріпленням волі держави в юридичних нормах, тому цю правову категорію слід сприймати однозначно, категорично і дане правове явище (юридичний факт) повинно бути чітко зафіксоване в нормативно-правових актах. Юридичними фактами можуть виступати такі соціальні обставини, які можна встановити з високим ступенем достовірності. Юридичне значення можуть мати такі юридичні факти, як вік і інвалідність, але не старість і здоров'я. Категорія юридичного факту відображає динаміку суспільних відносин, а отже, правовідносин, важливою стадією якої є реалізація суб'єктивних прав і обов'язків у сфері соціального забезпечення.

При висвітленні правової природи юридичних фактів одні вчені вказують, що юридичні факти є необхідною передумовою правовідношення і не більше, а інші дотримуються думки, що юридичні факти виконують у механізмі правового регулювання ряд самостійних завдань. Самостійність визначається тим, що юридичні факти пов'язані не тільки з правовідносинами, але й з іншими елементами механізму правового регулювання (нормами права, правовідношеннями, актами реалізації прав і обов'язків, охоронними правозастосовуючими актами в окремих випадках). Через це встановлення видів життєвих обставин (або групи таких фактів), які мають юридичні наслідки, є самостійним елементом у механізмі правового регулювання, оскільки від правильного визначення юридичних фактів залежить ефективність застосування норм права соціального забезпечення. Фахівці права соціального забезпечення юридичні факти відносять до елементів соціально-забезпечувальних правовідносин (суб'єкт, об'єкт, зміст, юридичні факти) або вважають їх передумовою виникнення цих правовідносин.

Окремі вчені вказують на відмінності між двома близькими фактичними групами: фактами-умовами та юридичними фактами, що полягають у наступному: 1) юридичні факти обумовлюють правові наслідки прямо, в той час, як юридичні умови – опосередковано; 2) юридичний факт пов'язаний із

конкретним правовідношенням, а юридичні умови – це декілька правових зв'язків; 3) юридичні факти, як правило, - обставини ситуаційного значення, у той час, як юридичні умови – це факти довгої дії. Частина фахівців взагалі заперечують існування фактів-умов і поширюють на них статус юридичних фактів.

У праві соціального забезпечення є прихильники двох цих точок зору. Прихильники першої точки зору дотримуються думки, що соціальне забезпечення надається за наявності відповідних підстав та умов. Підстава надання соціального забезпечення – це обставина, що свідчить про нужденність особи в державній допомозі чи утриманні. Умова надання соціального забезпечення – це обставина, що підтверджує право особи на отримання певного виду державної допомоги чи утримання. Підстава – це „головний (основний) факт”, який визначає юридичну природу даного виду соціального забезпечення, це причина, при якій особа може претендувати на допомогу держави (у радянській літературі такі обставини називались „власне юридичний факт”). До підстав відносяться такі обставини: досягнення пенсійного віку; інвалідність, втрата годувальника, вислуга років, тимчасова непрацездатність, народження дитини тощо. Умова – це факт додатковий, що конкретизує основний (страховий стаж певної тривалості, факт соціального страхування тощо). Умови не наділені самостійною правоутворюючою силою і формують лише різновиди соціального забезпечення в рамках видів, що визначаються підставами, тобто роль умов зводиться до того, щоб не допустити спотворення права на отримання соціального забезпечення. Ці міркування не є переконливими, оскільки в фактичному складі всі юридичні факти мають однакові правові наслідки – без них не можна реалізувати наявне суб'єктивне право.

Значення юридичних фактів у праві соціального забезпечення полягає в тому, що вони:

- породжують будь-які правові наслідки, тобто виникнення, зміну та припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення;

- у механізмі правового регулювання є ланкою, що зв'язує норми права соціального забезпечення та соціально-забезпечувальні правовідносини;

- мають інформаційний вплив на учасників суспільних відносин у сфері соціального забезпечення і тим самим здійснюють непряме регулювання цих відносин;

- наслідком деяких із них (наприклад, народження, смерть) є виникнення і припинення правосуб'єктності (правоздатності і дієздатності).

8.4. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення

8.4.1. Поняття та види суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин

На думку фахівців, суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення – це:

- фізична особа і державний орган (установа чи інша уповноважена державою особа), що виступають носіями суб'єктивних прав і обов'язків;

- суб'єкт права, який використовує свою праводієздатність;

- його учасник, який наділений суб'єктивними правами і обов'язками згідно із законодавством про соціальне забезпечення;

- суб'єкт права, який реалізував свою правосуб'єктність і став учасником конкретного правовідношення в сфері соціального захисту;

- особи, які виступають носіями передбачених законом прав та обов'язків у сфері соціального захисту;

- громадяни і державні (або інші) органи, які в силу норм права можуть виступати як носії суб'єктивних юридичних прав і обов'язків;

- учасники (суб'єкти) правовідносин із соціального забезпечення, що мають соціально-забезпечувальну правосуб'єктність на даний вид забезпечення.

У літературі вживаються два терміни: „суб'єкти права” і „суб'єкти правовідносин”. Одні вчені вважають ці терміни тотожними, а інші вказують на такі відмінності: 1) конкретна особа як постійний суб'єкт права не може одночасно бути учасником усіх правовідносин; 2) недієздатні особи є суб'єктами права, але не є суб'єктами багатьох правовідносин; 3) правовідношення - не єдина форма реалізації права. Суб'єкт права – це потенційний учасник правовідносин (може ним бути, але може і не бути). Суб'єкт правовідношення – це реальний учасник правовідношення. Отже, поняття „суб'єкт соціально-забезпечувального правовідношення” є вужчим, ніж поняття „суб'єкт права соціального забезпечення”, оскільки, крім правоздатності (для суб'єкта права), необхідна наявність дієздатності та загальне здійснення свого права через реалізацію у правовідношенні.

Щоб стати суб'єктом соціально-забезпечувального правовідношення, особа повинна бути наділена правосуб'єктністю, що складається з: 1) правоздатності (визнана законом здатність мати права і обов'язки в сфері соціального забезпечення; 2) дієздатності (визнана законом здатність особисто здійснювати вказані права і обов'язки); 3) деліктоздатності (здатність нести відповідальність за правопорушення в сфері соціального забезпечення). У праві соціального забезпечення ці три здатності часто не співпадають, на відміну, наприклад, від трудового права. У навчальних посібниках увага в основному звертається на перші дві здатності (правоздатність і дієздатність).

Раніше в теорії права соціального забезпечення була поширена думка, що правоздатність поділяється на загальну

(здатність особи бути суб'єктом права взагалі), галузеву (бути суб'єктом правовідносин у сфері соціального забезпечення) і спеціальну (бути суб'єктом окремих правовідносин у сфері соціального забезпечення). Одні автори, ототожнюючи правоздатність із суб'єктивним правом на той чи інший вид соціального забезпечення, вважали, що вона виникає одночасно з цим правом. Інші виділяли загальну і спеціальну правоздатність. Загальна правоздатність виникає з моменту народження людини, а спеціальна, що дає право на забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, - з моменту вступу в трудові відносини, а в пенсійних відносинах - з моменту досягнення передбаченого законом віку. Таким чином, здатність бути носієм конкретних прав і обов'язків у конкретному соціально-забезпечувальному правовідношенні виникає в фізичної особи в різний час і при настанні різних юридичних фактів.

Була також висловлена думка про можливість виділення в змісті галузевої правоздатності двох груп юридичних можливостей - постійну і змінну. Зміст постійної частини правоздатності утворює сукупність юридичних можливостей бути носієм прав і обов'язків на всі, без винятку, види соціального забезпечення. Об'єм змісту постійної частини правоздатності однаковий у всіх громадян із моменту народження незалежно від яких-небудь інших обставин. Зміст змінної частини правоздатності громадян у соціальному забезпеченні персоніфіковано в залежності від стану здоров'я, віку, рівня доходу, наявності дітей тощо. Об'єм її змісту змінюється впродовж життя людини. При співставленні спеціальної і змінної правоздатності виявити суттєві відмінності не вдалося.

Виходячи з того, що в деяких випадках здатність мати певні права і обов'язки виникає не з моменту народження, а після досягнення відповідного віку, окремі вчені виділяли загальну (з моменту народження) і часткову (з моменту досягнення певного віку). Остання означає здатність громадян мати права і

виконувати обов'язки не з моменту народження, а з досягненням установленого законом віку. Під рівністю правоздатності розуміли те, що вона відноситься рівною мірою до всіх людей однієї категорії.

Виділення спеціальної, змінної чи часткової правоздатності означає, що не всі науковці правильно розуміють природу правоздатності. Цю категорію ввели в науковий обіг і законодавство лише для того, щоб підкреслити, хто може бути суб'єктом права і чия поведінка може регулюватися нормами права. Правоздатність для всіх людей одна і та ж. Виділення галузевої правоздатності є умовною для характеристики цих прав і обов'язків за предметом правового регулювання. Правоздатність у праві соціального забезпечення означає, що всі люди з моменту народження володіють усіма наявними правами і обов'язками в сфері соціального забезпечення, які можна реалізувати сьогодні чи в майбутньому, тобто правоздатність не прив'язана до суб'єктивних прав і обов'язків та юридичних фактів.

Умовою участі правоздатної особи в конкретному правовідношенні є наявність у неї дієздатності, тобто здатність своїми власними діями (бездіяльністю) набувати суб'єктивні юридичні права і обов'язки, здійснювати і припиняти їх. У літературі зазначається, що дієздатність фізичних осіб в соціальному забезпеченні характеризується такими особливостями: 1) в окремих правовідносинах (наприклад, пенсійних) у різних груп населення вона виникає в різний час; 2) у рамках одного типу правовідносин у різних осіб обсяг змісту дієздатності може відрізнятися.

Наукою права соціального забезпечення концепція соціально-забезпечувальної дієздатності достатньо не розроблена, а в галузевому законодавстві відсутнє її визначення та межі застосування. Спірним є момент виникнення дієздатності. Одні дотримуються думки, що дієздатність настає одночасно з виникненням права на відповідний вид забезпечення (за наявності певних юридичних фактів), а інші –

пов'язують дієздатність із віком та психологічним станом людини.

Правоздатність і дієздатність останнім часом розглядають у межах такої категорії, як правосуб'єктність, і без чіткого розмежування цих категорій.

У залежності від функцій, що здійснюються в сфері соціального забезпечення, суб'єкти права соціального забезпечення поділяються на три групи:

1) суб'єкти, які отримують різні види соціального забезпечення;

2) суб'єкти, які надають різні види соціального забезпечення;

3) суб'єкти, які підтверджують факти, що мають юридичне значення для соціального забезпечення.

Останні дві групи часто об'єднують в одну групу – суб'єктів, які надають соціальне забезпечення. До осіб, які отримують соціальне забезпечення, належать фізичні особи (громадяни) та, в окремих випадках, сім'я.

У праві соціального забезпечення різні категорії отримувачів соціального забезпечення формувались хаотично і без чіткого критерію виокремлення окремих уразливих груп, що потребують підтримки з боку держави. У такі групи потрапили народні депутати, високооплачувані чиновники тощо. Отримувачів соціального забезпечення поділяють на загальні (ті, що мають загальний правовий статус, тобто більшість уразливих груп населення) і спеціальні (ті, що мають спеціальний правовий статус). Останній перелік таких осіб при реформуванні пільгового законодавства підлягає суттєвому скороченню.

До суб'єктів, які надають соціальне забезпечення, Кульчицька О.І. відносить:

1) державні органи спеціальної компетенції;

2) соціальні страхові фонди;

3) спеціалізовані державні підприємства та установи.

У зв'язку з включенням до права соціального забезпечення також недержавного соціального забезпечення, перелік суб'єктів

галузевого права слід суттєво розширити. Особливий статус займуть громадяни, які думають про можливість втрати засобів до існування або понесення суттєвих витрат (наприклад, на лікування) і відкладають гроші на старість. Такі особи одночасно є надавачами і отримувачами соціального забезпечення.

8.4.2. Суб'єкти, що отримують різні види соціального забезпечення

У науковців відсутня єдність щодо узагальнюючої назви осіб, які отримують різні види соціальних виплат та соціальних послуг. Наприклад, С.М. Синчук їх називає соціально-правоможними суб'єктами. На її погляд, соціально - правоможний суб'єкт – це правосуб'єктна відповідно до норм права соціального забезпечення особа, яка перебуває в правовому зв'язку та реально взаємодіє із соціально зобов'язаним суб'єктом з метою реалізації набутого права на соціальне забезпечення.

У навчальній літературі вказаних осіб частіше називають отримувачами соціального забезпечення. Це наділені правосуб'єктністю особи, які мають право на певні види соціального забезпечення і реалізують його в конкретних соціально-забезпечувальних правовідносинах.

Одержувачами соціального забезпечення в окремих випадках можуть бути і юридичні особи. Так, відповідно до частини 3 ст. 27 Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування”, допомога на поховання може також надаватись юридичній особі, що здійснила поховання. Через це отримувачів соціального забезпечення можна поділяти на фізичні та юридичні особи.

Усіх фізичних осіб об'єднує те, що вони підлягають соціальному забезпеченню із спеціальних фондів у зв'язку з настанням соціального випадку або виконання певних професійних обов'язків. За правовим зв'язком з державою вони

поділяються на громадян України, іноземців та осіб без громадянства. Залежно від видів соціального забезпечення, підстав та принципів їх надання фізичні особи, зокрема поділяються на такі категорії:

- **застраховані особи.** Це фізичні особи, на користь яких здійснюється загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Відповідно до ч. 1 ст. 7 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню підлягають:

1) особи, які працюють на умовах трудового договору (контракту): а) на підприємствах, організаціях, установах, незалежно від їх форм власності та господарювання; б) у фізичних осіб;

2) особи, які забезпечують себе роботою самостійно (члени творчих спілок, творчі працівники, які не є членами творчих спілок), громадяни – суб'єкти підприємницької діяльності;

- **пенсіонери.** Це особи, які відповідно до законодавства про пенсійне забезпечення отримують пенсії за віком (за вислугу років, довічне грошове утримання) або по інвалідності чи в зв'язку з втратою годувальника. В Україні загальний пенсійний вік для чоловіків і жінок встановлений у 60 років;

- **інваліди.** Відповідно до ст. 1 Закону України „Про реабілітацію інвалідів в Україні”, інвалід – особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав на рівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. Залежно від ступеня втрати здоров'я інвалідність поділяється на 3 групи. Причиною інвалідності може бути загальне захворювання, трудове каліцтво, професійне захворювання, інвалідність з дитинства, для військовослужбовців - поранення, контузія, каліцтво тощо. Окремий статус мають діти-інваліди;

- ветерани війни. Ними є особи, які брали участь у захисті Батьківщини чи в бойових діях на території інших держав. До ветеранів війни належать: а) учасники бойових дій; б) інваліди війни; в) учасники війни.

Учасниками бойових дій є особи, які брали участь по захисту Батьківщини в складі військових підрозділів, з'єднань, об'єднань усіх видів і родів військ Збройних сил діючої армії (флоту), у партизанських загонах, підпіллі та інших формуваннях як у воєнний, так і мирний час. До інвалідів війни належать особи з числа військовослужбовців діючої армії та флоту, партизанів, підпільників, працівників, які стали інвалідами внаслідок поранення, контузії каліцтва, захворювання, одержаних під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язаних з перебуванням на фронті у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, визнаних такими законодавством України, в районі воєнних дій, на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадянської та Великої Вітчизняної воєн або з участю в бойових діях у мирний час. Учасниками війни визнаються військовослужбовці, які в період війни проходили військову службу у Збройних Силах колишнього СРСР, трудівники тилу, а також інші особи, передбачені цим Законом (див. ст. 4-8 Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”);

- ветерани праці. Ними визнаються громадяни, які працювали на підприємствах, установах, організаціях, об'єднаннях громадян і фізичних осіб, мають стаж роботи 40 років – для чоловіків і 35 років для жінок і вийшла на пенсію. Серед них також виділяють осіб, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, та осіб, які визнаються громадянами похилого віку. Особами, які мають особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, вважаються Герої Соціалістичної Праці, Герої України та повні кавалери ордена

Трудової Слави. Громадянами похилого віку визнаються особи, які досягли пенсійного віку, встановленого ст. 26 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, а також особи, яким до зазначеного пенсійного віку залишилось не більше як півтора року (ст. 6, 8, 10 Закону України „Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні);

- особи, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Ними є: 1) учасники ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС – громадяни, які брали безпосередню участь у ліквідації аварії та її наслідків; 2) потерпілі від Чорнобильської катастрофи – громадяни, включаючи дітей, які зазнали впливу радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи;

- діти війни. Дитина війни – особа, яка є громадянином України і якій на час закінчення (2 вересня 1945 року) Другої світової війни було менше 18 років;

- непрацездатні члени сім’ї померлого годувальника. Перелік непрацездатних членів сім’ї померлого годувальника, які були на його утриманні, дано у ст. 36 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”;

- сім’я. Це особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права та обов’язки. Права члена сім’ї має одинока особа. Розрізняються різні види сім’ї. Малозабезпечена сім’я – сім’я, яка з поважних або з незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім’ї. Молода сім’я – подружжя, в якому вік чоловіка та дружини не перевищує 35 років, або неповна сім’я, в якій мати (батько) віком до 35 років. Неповна сім’я – сім’я, яка складається з матері або батька і дитини(дітей). Багатодітна сім’я – сім’я, в якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі з кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який(яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самотійно їх виховує. Прийомна сім’я – сім’я,

яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування від 1 до 4 дітей на виховання та спільне проживання;

- **діти.** Дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосованим до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше. Законодавство визначає правовий статус: 1) дитини-сироти; 2) дитини, позбавленої батьківського піклування, 3) дитини, розлученої із сім'єю; 4) безпритульної дитини; 5) дитини-інваліда; 6) дитини біженця; 7) дитини, яка потребує додаткового захисту; 8) дитини, яка потребує тимчасового захисту (див. ст. 1 Закону України „Про охорону дитинства”);

- **отримувачі соціальних послуг.** Це особи, яким надаються соціальні послуги. У будинках-інтернатах їх називають підопічними, у дитячих установах - вихованцями, у соціальних установах – клієнтами тощо.

У сфері соціального забезпечення здійснюється соціальний захист інших категорій осіб, а саме: 1) осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною; 2) ветеранів військової служби та деяких інших осіб; 3) жертв нацистських переслідувань в Україні; 4) жертв політичних репресій; 5) осіб, які не мають права на пенсію; 6) безробітних; 7) молоді; 8) бездомних осіб та звільнених осіб; 9) біженців; 10) осіб, хворих на певні хвороби тощо.

8.4.3. Суб'єкти, що надають різні види соціального забезпечення

На погляд Н.Б.Болотіної, суб'єкти надання певного соціального блага – це уповноважені державою спеціальні органи та установи, які згідно з покладеними на них повноваженнями здійснюють призначення та надання соціальних виплат і послуг.

О.І.Кульчицька, як уже зазначалось вище, державні органи, соціальні страхові фонди, спеціалізовані державні підприємства

та установи позначає узагальнюючим поняттям „суб’єкти, які надають соціальне забезпечення”.

С.М.Синчук надавачів соціального забезпечення називає соціально зобов’язаними суб’єктами правовідносин соціального забезпечення. У свою чергу всіх їх вона поділяє на чотири групи: а) соціальні надавачі; б) соціальні установники (органи, що встановлюють юридичні факти); в) соціальних страховиків; г) соціальних страхувальників.

Зобов’язальними суб’єктами виступають тільки ті структурні підрозділи тих чи інших органів, що безпосередньо надають конкретні види соціального забезпечення (приймають про це рішення). Якщо вони цього не роблять, то не є суб’єктами соціально-забезпечувальних правовідносин.

Надавачами соціального забезпечення виступають:

1. Територіальні органи ПФУ. Відповідно підп. 7 п.4 Положення про управління Пенсійного фонду України в районних, міських, районних у містах, а також у містах та районах, затвердженого постановою правління ПФУ від 22 грудня 2014 року № 28-2 управління фонду відповідно до покладених на нього завдань призначає (здійснює перерахунок) і виплачує пенсії, щомісячне довічне грошове утримання суддям у відставці, допомогу на поховання та інші виплати відповідно до законодавства.

2. Робочі органи виконавчої дирекції Фонду соціального страхування України. Вони здійснюють страхові виплати та надають соціальні послуги, що передбачені у ст.20 і 36 Закону України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”.

3. Територіальні органи центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику в сфері зайнятості населення та трудової міграції. Види забезпечення та соціальні послуги, які ці органи надають, перелічені у ст.7 Закону України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття”.

4. Районні органи соціального захисту населення. Вони займаються призначенням та виплатою передбаченої законодавством державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам, тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких не мають можливості їх утримувати або місце проживання батьків яких невідоме, допомоги малозабезпеченим особам, які проживають разом з інвалідами I чи II групи внаслідок психічного розладу, які за висновком лікарської комісії закладу охорони здоров'я потребують постійного стороннього догляду, інвалідам, особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції, іншим соціально вразливим верствам населення, а також надання субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, компенсації додаткових витрат на оплату комунальних послуг в умовах підвищення цін і тарифів на послуги, компенсації шахтарям за оплату електроенергії, газу та центрального опалення житла.

5. Соціальні установи (служби). Це підприємства, установи та організації незалежно від форм власності і господарювання, а також громадяни, що надають соціальні послуги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах та потребують сторонньої допомоги. Їх ще називають суб'єктами, що надають соціальні послуги. До них належать стаціонарні інтернатні установи та заклади, реабілітаційні установи та заклади, установи та заклади денного чи тимчасового або постійного перебування, установи та заклади захисту дітей і соціального обслуговування, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо. Всі вони діють на підставі відповідних положень, у яких передбачені види, умови та порядок надання соціальних послуг.

Надавачами соціального забезпечення можуть виступати й інші установи та організації, наприклад, роботодавці, релігійні, благодійні та волонтерські організації тощо.

8.5 Об'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення

У правовій літературі розмежовуються два терміни: "об'єкти права соціального забезпечення" і "об'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин". До перших належать суспільні відносини матеріального і процедурного характеру, що виникають у зв'язку з розподілом частини валового внутрішнього продукту через систему соціального забезпечення. До других — матеріальні й нематеріальні блага у сфері соціального забезпечення, з приводу яких фізичні особи ініціюють соціально-забезпечувальні правовідносини з метою реалізації належних їм суб'єктивних прав. Об'єкти виступають візуальним класифікатором правовідносин у сфері соціального забезпечення залежно від його виду.

Об'єкти правовідносин – це те, на що направлені суб'єктивні права і юридичні обов'язки суб'єктів правових відносин, тобто усе те, що становить предмет їх інтересів.

У юридичній літературі в основному склались два підходи до трактування поняття „об'єкт правовідношення”: моністичний (теорія єдиного об'єкта) і плюралістичний (теорія множинності об'єктів). Згідно з першим підходом, об'єктом правовідношення можуть виступати тільки дії суб'єктів, оскільки саме дії, вчинки людей підлягають регулюванню правовими нормами і лише людська поведінка здатна реагувати на правовий вплив. Звідси в усіх правовідносин єдиний, загальний об'єкт. Згідно з другим підходом об'єкти правовідносин настільки різноманітні, наскільки різноманітні правовідносини, що регулюються правом. Залежно від характеру і видів правовідносин їх об'єктами можуть бути: 1) матеріальні блага (речі, предмети, цінності); 2) нематеріальні особисті блага (життя, честь,

здоров'я, гідність, свобода, безпека, право на ім'я, недоторканність особи); 3) поведінка, дії суб'єктів, різного роду послуги і їх результати; 4) продукти духовної творчості (твори літератури, живопису, музики тощо); 5) цінні папери, офіційні документи. Фахівці права соціального забезпечення є прихильниками другого підходу.

Об'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин – це:

- реальне благо, на отримання, використання або охорону якого спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки – пенсія, соціальна грошова допомога, лікарська допомога, медична допомога, соціальна послуга, соціальна пільга тощо;

- конкретні матеріальні блага, з приводу яких вони виникають;

- сукупність суспільних відносин, що виникають у зв'язку із забезпеченням фізичних осіб певним видом соціального забезпечення;

- конкретне соціальне благо (вид забезпечення), з приводу якого встановлений даний юридичний зв'язок суб'єктів;

- конкретизоване матеріальне благо в формі грошової виплати чи натуральної видачі громадянину, що має на нього право;

- те, що розкриває смисл існування правовідношення і вказує на основну мету, заради якої воно виникає.

Окремі вчені вважають, що основною ознакою соціально-забезпечувальних правовідносин є особливий предмет – соціальні блага, які об'єднують як матеріальні, так і нематеріальні блага. Матеріальні соціально-забезпечувальні блага (пенсії, допомоги тощо) покликані компенсувати, відновити майнову сферу життєдіяльності особи, її матеріальний стан, нематеріальні соціально-забезпечувальні блага – немайнову соціальну сферу, тобто забезпечують умови відновлення соціального статусу особи. Ця концепція не є бездоганною. Поновлення соціального статусу особи є тією метою права соціального забезпечення, що реалізується через

матеріальні блага. Отримані соціальні послуги також відносяться до матеріальних благ.

У соціально-забезпечувальних відносинах слід розрізняти родовий об'єкт (певний вид соціального забезпечення) та безпосередній об'єкт (гроші, цінності, послуги, рішення компетентного органу).

Об'єкт соціально-забезпечувальних правовідносин — це те, на що спрямовані суб'єктивні права і юридичні обов'язки його учасників, чи те, що кінець кінцем хоче отримати особа. Цей об'єкт існує зовні по відношенню до суб'єкта, зв'язок між ними непрямий, він завжди знаходиться в сфері дії норм права соціального забезпечення. Стосовно об'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин встановлюються юридичні права й обов'язки суб'єктів цих відносин. Без об'єкта не буває прав і обов'язків. Суть суб'єктивного права на конкретний вид соціального забезпечення розкривається через формулу "право на що". Цим "що" і є предмет або об'єкт, стосовно якого право наділяє особу певними можливостями. Кожне соціально-забезпечувальне правовідношення має свій об'єкт. Безоб'єктних правовідносин не буває. Існує стільки об'єктів, скільки є правовідносин.

Об'єкти матеріальних і процедурних правовідносин у сфері соціального забезпечення мають відмінності. Правовідносини матеріального характеру виникають з приводу конкретного матеріального блага. Ним може бути пенсія, допомога, компенсація, субсидія, медична допомога і лікування, санаторно-курортне лікування, соціальна допомога вдома, утримання в установах соціального обслуговування, професійне навчання і працевлаштування інвалідів, транспортне обслуговування їх, протезно-ортопедична допомога, пільги на проїзд на транспорті, на оплату комунальних послуг тощо.

Об'єктом процедурного правовідношення є правовий акт компетентного органу, оскільки фізична особа ставить питання про визнання за ним певного права чи наявності конкретної обставини. Лише відповідним рішенням підтверджується

наявність або відсутність такого права чи обставини. Відповідний правовий акт і буде об'єктом процедурного (процесуального) правовідношення. Рішення з процедурного питання дає можливість на продовження матеріального правовідношення чи його припинення.

Зупинимось детальніше на окремих об'єктах соціально-забезпечувальних праввідносин.

I. Пенсія. Розглядається як родове поняття грошових виплат, що здійснюються в системі пенсійного забезпечення. У ст. 1 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» даються нормативні визначення таких понять:

- пенсійні виплати – грошові виплати в системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, що здійснюються у вигляді пенсії, довічної пенсії або одноразової виплати;

- пенсія – щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого цим Законом пенсійного віку чи визнання її інвалідом, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених цим Законом;

- довічна пенсія (ануїтет) – пенсійна виплата за рахунок коштів, що обліковуються на накопичувальному пенсійному рахунку застрахованої особи, а у випадках передбачених Законом, - на індивідуальному пенсійному рахунку учасника недержавного пенсійного фонду, сума та порядок виплати якої визначається в договорі страхування довічної пенсії, укладеному зі страховою організацією, що сплачується особі після досягнення нею пенсійного віку, передбаченого цим Законом, або членам її сім'ї чи спадкоємцям у випадках, передбачених цим Законом;

- одноразова пенсійна виплата, що здійснюється в разі досягнення застрахованою особою пенсійного віку та в інших

випадках на умовах та в порядку, визначених цим Законом за рахунок Накопичуваного фонду.

Соціальні виплати пенсійного характеру передбачені у ч.1 ст. 6 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”. Відповідно до неї непрацездатні громадяни, крім пенсійних виплат із системи пенсійного забезпечення, мають право отримувати доплати, надбавки та підвищення до зазначених виплат, додаткову пенсію в порядку та за рахунок коштів, визначених законодавством. У нормах права відсутнє чітке розмежування між цими соціальними виплатами.

У трудовому праві доплати здійснюються за суміщення професії (посад), за розширення зони обслуговування, за виконання обов’язків тимчасового відсутнього працівника, за роботи в нічний час або у вихідні чи святкові дні тощо, а надбавки виплачуються за високу фахову майстерність, за високі досягнення в праці, за виконання особливо важливої роботи. Відмінність доплати від надбавки полягає в наступному: 1) доплата обов’язкова, а надбавка – ні; 2) доплата носить компенсаційний, а надбавка – стимулюючий характер. Ці положення можна застосувати і до права соціального забезпечення, розглядаючи доплати як компенсаційні соціальні виплати, а надбавки як стимулюючі за минулу трудову діяльність чи заслуги перед Батьківщиною.

Доплати – це вид пенсійної виплати, що здійснюється щомісячно у грошовій формі з метою виконання державою взятих на себе соціальних зобов’язань перед фізичною особою чи сім’єю у сфері соціального забезпечення. Класичним прикладом такої виплати є доплата до мінімального розміру пенсійних виплат, які в сукупності повинні досягати розміру прожиткового мінімуму, визначеного законом для непрацездатних громадян, але така доплата переведена у систему державної соціальної допомоги (ч.2 ст.6 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”).

Законодавством установлена доплата членам сімей шахтарів, смерть яких настала внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання. Така доплата проводиться до пенсії у зв'язку з втратою годувальника на кожного непрацездатного члена сім'ї в розмірі прожиткового мінімуму. Підставою для такої доплати є особливі умови праці померлого годувальника (шахтаря).

З 1 квітня 2014 року встановлено доплату до пенсії в зв'язку з втратою годувальника непрацездатним членам сімей, які перебували на утриманні осіб, смерть яких пов'язана з участю в масових акціях громадського протесту, що відбулися в період з 21 листопада 2013 року по 21 лютого 2014 року, а також працівників правоохоронних органів і військовослужбовців, смерть яких пов'язана з участю в зазначених акціях. Підставою цієї доплати є особлива ситуація, що виникла з вини силових структур, і держава вирішила частково компенсувати понесені сім'ями загиблих витрат.

За кожний повний рік страхового стажу понад 35 років чоловікам і 30 років жінкам пенсія за віком збільшується на 1 відсоток (ст.28 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»). Таке збільшення практичні працівники називають доплатою за понаднормований стаж. Таку виплату краще віднести до підвищень ніж до доплат, оскільки і в Законні говориться про збільшення пенсії, але не про доплату до неї.

Надбавка – це вид пенсійної виплати, що здійснюється щомісячно у грошовій формі як винагорода з боку держави за попередню суспільну корисну діяльність. Вона носить стимулюючий характер і встановлюється у відсотках до прожиткового мінімуму для осіб, що втратили працездатність.

Для осіб, які мають статус „Почесний донор України”, передбачена надбавка до пенсії в розмірі 10 відсотків від затвердженого прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць. У цьому випадку державою стимулюється донорська діяльність.

Особи, які мають особливі заслуги перед Україною мають право на пенсію за особливі заслуги у вигляді надбавки до розміру пенсії, на яку вони мають право, у розмірі від 20 до 40 відсотків прожиткового мінімуму, визначеного для осіб, які втратили працездатність.

Військовослужбовцям до пенсії за вислугу років та по інвалідності нараховується надбавка непрацюючим пенсіонерам (інвалідам), які мають на своєму утримуванні непрацездатних членів сім'ї, що належать до осіб, які забезпечуються пенсією в разі втрати годувальника, - на кожного непрацездатного члена сім'ї 50 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність.

Підвищення – це пенсійна виплата, що здійснюється щомісячно у грошовій формі у випадках, передбачених Законом.

Особам, які проживають на території населеного пункту, якому надано статус гірського, розмір призначеної пенсії збільшується на 20%.

Учасникам бойових дій, інвалідам війни, учасникам війни, нагородженим орденами та медалями та деяким іншим особам, пенсії підвищуються в розмірі від 12 до 50 відсотків прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність (ч. 4 ст. 12 – 15 Закону України „Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту”).

Дітям війни до пенсії виплачується підвищення в порядку та розмірах, установлених Кабінетом Міністрів України. Право на підвищення до пенсії мають і жертви нацистських переслідувань.

Додаткова пенсія – це пенсійна виплата, що здійснюється після призначення основної пенсії щомісячно в грошовій формі з метою відшкодування шкоди, завданої здоров'ю особи. Така щомісячна додаткова пенсія призначається відповідно до ст. 49-51 Закону України „Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи” і виплачується в розмірі, що передбачений п. 13 Порядку обчислення пенсій особам, які постраждали внаслідок

Чорнобильської катастрофи, затв. постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 року № 1210.

Сьогодні розміри доплат, надбавок, підвищень та додаткових пенсій, передбачених законами України часто коригуються постановами Кабінету Міністрів України (див., наприклад, пост. КМУ від 23.11.2011 року № 1210; 28.11.2011 року № 1381; 25.03.2014 року № 112).

Пенсійне забезпечення включає такі види пенсій: 1) за віком; 2) по інвалідності внаслідок загального захворювання (в тому числі каліцтва, не пов'язаного з роботою, інвалідності з дитинства); 3) у зв'язку з втратою годувальника; 4) по інвалідності внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 5) у зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання; 6) за вислугу років; 7) дострокові пенсії.

Об'єктом пенсійних правовідносин є матеріальне благо у вигляді певних розмірів щомісячних грошових виплат. Інтерес до цього об'єкта у людини виникає задовго до виникнення пенсійних правовідносин. Її дії спрямовані на накопичення передбачених законом юридичних фактів, які істотно впливають на об'єкт правовідношення (тривалість сплати страхових внесків, прагнення отримувати можливу максимальну заробітну плату чи інші доходи). Формування об'єкта на цій стадії носить потенційний характер. Коли настануть усі необхідні юридичні факти, потенційний об'єкт перетворюється в реальний і виникає можливість виникнення конкретних пенсійних правовідносин.

Конкретним об'єктом пенсійних правовідносин завжди виступає щомісячна грошова виплата пенсії та додаткових до неї пенсійних виплат. Територіальний орган ПФУ зобов'язаний щомісячно відповідно до встановленого графіка перераховувати на рахунок отримувача пенсії обумовлену суму. Саме така виплата і є об'єктом пенсійних правовідносин.

Пенсійне правовідношення належить до тривалих, а це означає, що в об'єкті цього правовідношення можуть постійно

виникати зміни, що впливають на розмір виплати (набуття додаткового страхового стажу працюючим пенсіонерам, зміна розміру прожиткового мінімуму, смерть утриманця чи досягнення ним працездатного віку тощо).

Переведення з одного виду пенсії на інший означає припинення одних правовідносин і виникнення інших з відповідним об'єктом, наприклад, пенсія за віком замінюється на пенсію по інвалідності і навпаки тощо.

У накопичувальній системі та в недержавному пенсійному забезпеченні об'єктом правовідносин може бути одноразова виплата, тобто загальна сума, що накопичилась і повинна бути виплачена особі. В разі смерті фізичної особи неотримані нею кошти як одноразова виплата виплачується спадкоємцям.

Пенсія як об'єкт пенсійного правовідношення характеризується такими ознаками: 1) законодавчий чи договірний характер установлення умов призначення та порядку виплати пенсії; 2) регулярна щомісячна, а в окремих випадках, одноразова виплата; 3) грошова форма надання пенсії; 4) фінансування за рахунок коштів страхових фондів і бюджету; 5) особливі підстави надання (досягнення пенсійного віку чи вислуга років, інвалідність, втрата годувальника); 6) залежність розміру пенсії від тривалості сплати страхових внесків та заробітку (доходу) або розміру відрахувань до недержавного (накопичувального) пенсійного фонду; 7) юридична чи фактична непрацездатність отримувача пенсії; 8) особлива мета - надання стабільного засобу до існування, що є головним чи одним з основних джерел забезпечення життєдіяльності.

Таким чином, пенсія – це встановлена законом чи договором щомісячна (в окремих випадках одноразова) грошова виплата, що надається особі із спеціально створених для цього страхових фондів чи бюджетних коштів в разі досягнення нею пенсійного віку (вислуги років), інвалідності чи втрати сім'єю годувальника у сукупному розмірі не нижче прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, з метою компенсації реально чи ймовірно втрачених засобів до існування.

II. Соціальні допомоги. Багатоманітні види соціальної допомоги вивчаються різними науками : філософією, соціологією, психологією, медициною, економікою, юриспруденцією. Кожна з цих наук не однозначно тлумачить термін „ соціальна допомога”. Так, у соціальній філософії соціальна допомога – це форма конкретно-історичних суспільних відносин, що виникають на базі діяльності, пов’язаної із задоволенням потреб людей, що опинилися в складній життєвій ситуації, з якої вони не знаходять самостійного соціально прийняттого виходу. На погляд фахівців соціальної роботи, соціальна допомога – це система заходів, спрямованих на повернення особи до активного життя та праці, відновлення соціального статусу і формування в особи якостей, установок щодо пристосування до умов нормальної життєдіяльності шляхом правового і матеріального захисту її існування, підготовки до самообслуговування з формуванням здатності до пересування і спілкування, повсякденних життєвих потреб тощо. Економісти вважають, що соціальна допомога – це підтримка в грошовій і/ або натуральній формі, що надається з урахуванням законодавчо встановлених гарантій за системою соціального забезпечення.

Фахівці права соціального забезпечення під соціальними допомогамі розуміють щомісячні, періодичні чи одноразові грошові виплати, що призначаються фізичним особам за рахунок страхових фондів, недержавних фондів, а також бюджетних коштів з метою заміщення втраченого чи відсутнього доходу або надання соціальної підтримки у випадках і на умовах, передбачених законом.

Термін „соціальна допомога” охоплює собою страхові допомоги за системою загальнообов’язкового державного соціального страхування, державні соціальні допомоги та недержавні соціальні допомоги, що надаються благодійними організаціями, волонтерами, підприємствами тощо. У літературі найчастіше даються визначення страхових допомог та

державних соціальних допомог. У нормативних актах відсутнє нормативне визначення цих допомог.

Порівняно з пенсіями соціальні допомоги: 1) можуть устанавлюватися на загальнодержавному і місцевому рівні (пенсії на місцевому рівні не встановлюються); 2) відсутній вичерпний перелік їх устанавлення (перелік пенсій завжди вичерпний); 3) метою їх надання є компенсація тимчасово втраченого заробітку чи понесення додаткових витрат або заміщення відсутніх засобів до існування (метою пенсій є заміщення втраченого основного заробітку); 4) належать до короткотермінових чи одноразових виплат (пенсії, як правило, належать до довготермінових виплат); 5) підставою їх надання є складні життєві обставини, що мають тимчасовий характер (підставою для призначення пенсій є постійна чи довготривала непрацездатність); 6) розраховані як на працюючих, так і непрацюючих осіб (пенсії, як правило, розраховані на непрацюючих).

Соціальні допомоги суттєво відрізняються від соціального обслуговування, а саме: 1) вони надаються в грошовій чи безготівковій формі, а соціальне обслуговування – у натуральній (не грошовій) формі (різниця в об'єктах правовідносин); 2) грошові виплати проводяться через банки чи поштові відділення, а соціальне обслуговування здійснюють спеціально створені для цього установи шляхом надання особі конкретної послуги; 3) підставами для надання соціальної допомоги в більшості випадків є малозабезпеченість, а підставами для надання соціальних послуг є потреба в подоланні певних обмежень життєдіяльності особи (неможливість самообслуговування, перешкоди в пересуванні тощо); 4) надання соціальної допомоги закінчується перерахуванням коштів, а соціальне обслуговування, як правило, надається тривалий час (відмінність у часових інтервалах існування).

У літературі робиться спроба виділити ознаки, які характерні для всіх чи більшості соціальних допомог. До таких ознак відносять: 1) грошову форму надання; 2) гарантованість

здійснення; 3) цільове призначення; 4) підстави надання; 5) тривалість виплати; 6) законодавче закріплення; 7) фінансові джерела; 8) безоплатність державних соціальних допомог; 9) залежність права на деякі допомоги від участі в трудовій чи іншій суспільно корисній діяльності; 10) належність до деяких категорій громадян, що є отримувачами допомог; 11) порядок визначення розміру допомог тощо.

Не всі з указаних рис можна віднести до ознак соціальних допомог з таких міркувань:

1) соціальні допомоги є складовою соціального забезпечення, їм притаманні ознаки цього забезпечення. Особливості соціальних допомог повинні вказувати на їх відмінність від пенсій та соціального обслуговування;

2) норми права встановлюються державою і є обов'язковими до виконання, а значить гарантуються державою. Тому гарантованість здійснення не може бути особливою ознакою соціальних допомог;

3) усі види соціального забезпечення пов'язані з фінансовими витратами суспільства, а значить повинні детально регламентуватися нормами права. Законодавче закріплення не може відноситись до особливих ознак соціальних допомог;

4) деякі ознаки стосуються державних соціальних допомог, а не страхових допомог (безоплатність надання, надання без урахування участі в трудовій діяльності). Інші ознаки, тією чи іншою мірою стосуються всіх соціальних допомог.

Розмежування страхових допомог та державних соціальних допомог здійснюються за такими критеріями: 1) джерела фінансування; 2) суб'єкти надання допомоги; 3) суб'єкти отриманої допомоги; 4) термін наданої допомоги 5) підстави наданої допомоги 6) принципи надання допомоги. Форми надання допомоги не можуть бути критерієм, оскільки державна соціальна допомога надається лише в грошовій формі.

У допомогових правовідносинах, як і в пенсійних, їх об'єктом є гроші, а точніше одноразові чи щомісячні виплати. У соціальних допомогах слід виділяти родовий об'єкт – сума

грошових виплат упродовж усього часу отримання допомоги і безпосередній – конкретна сума грошей, що підлягає одночасній виплаті.

III. Субсидія. Це слово латинського походження і означає допомога, підтримка. Розглядається як цільова, безповоротна матеріальна допомога для відшкодування витрат на оплату послуг чи придбання життєво необхідних споживчих товарів у переліку та обсягах, визначених законодавством. Зараз установлені субсидії для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та пічного побутового (рідкого) палива. Термін „субсидія” вводився для визначення адресної безготівкової допомоги населенню на оплату окремих видів послуг, що надаються йому житлово-комунальними органами. З 1 січня 2002 року готівкою надаються субсидії для придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива.

Субсидія – це адресна безготівкова допомога держави малозабезпеченим сім'ям для відшкодування витрат на оплату користування житлом або його утримання та комунальних послуг (водо-, тепло-, газопостачання, водовідведення, електроенергії, вивезення побутового сміття та рідких нечистот), а також один раз на рік готівкою на придбання скрапленого газу твердого та рідкого пічного побутового палива. Головним критерієм для отримання субсидії є рівень доходів сім'ї по відношенню до вартості цих платежів в межах соціальної норми житла та соціальних нормативів користування житлово-комунальними послугами з урахуванням пільг, які надаються відповідно до законодавства. Основними нормативними актами, що регламентують порядок надання житлових субсидій, є положення про порядок призначення та надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива, затв. постановою КМУ від 21 жовтня 1995 року № 848, та постанова КМУ від 6 серпня 2014

року № 409 „Про встановлення державних соціальних стандартів у сфері житлово-комунального обслуговування”.

Об’єктом правовідносин житлової субсидії є грошова сума у безготівковій чи готівковій формі, що надається малозабезпеченій сім’ї на відповідний період.

IV. Компенсація. Слово латинського походження і означає винагорода, зрівноваження. Це грошова виплата, що має на меті відшкодування громадянам проведених ними витрат або за неотриману соціальну послугу у випадках, зазначених у законодавстві. Компенсації передбачені багатьма нормативними актами. До них належать:

- грошові компенсації на бензин, ремонт і технічне обслуговування автомобілів та на транспортне обслуговування (постанова КМУ від 14 лютого 2007 року № 228). Право на таку компенсацію мають інваліди, законні представники недієздатних інвалідів, дітей-інвалідів, які відповідно до законодавства мають право на забезпечення автомобілями;

- грошова компенсація вартості санаторно-курортного лікування деяким категоріям громадян (постанова КМУ від 17 червня 2004 року № 785). Виплачується замість санаторно-курортної путівки, а також компенсується вартість самостійного санаторно-курортного лікування;

- компенсаційні виплати особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи (постанова КМУ від 14 травня 2015 року № 285);

- оплата лікування в реабілітаційних відділеннях санаторно-курортного закладу після перенесених захворювань і травм (п. 4 ч. 3 ст. 20 Закону України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”);

- страхові виплати за системою загальнообов’язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності (п. 1-4 ч. 7 ст. 36 Закону України Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування).

Законодавством передбачені й інші компенсаційні виплати. У компенсаційних правовідносинах об'єктом є грошові виплати, що компенсують повністю чи частково понесені особою витрати.

V. Соціальні послуги. У літературі та нормативних актах наводяться різні визначення соціальних послуг. Зокрема, під ними розуміють дії в сфері соціального обслуговування щодо надання постійної, періодичної чи разової допомоги особі з метою поліпшення умов її життєдіяльності і (або) розширення її можливостей самостійно забезпечувати свої основні життєві потреби. Надання соціальних послуг здійснюється: 1) за місцем проживання/ перебування особи (вдома, на вулиці); 2) у стаціонарних інтернатних установах та закладах; 3) у реабілітаційних установах та закладах; 4) в установах та закладах денного перебування; 5) в установах та закладах тимчасового або постійного перебування; 6) в установах та закладах захисту дітей і соціального обслуговування; 7) у територіальних центрах соціального обслуговування (надання соціальних послуг); 8) у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; 9) в інших закладах соціальної підтримки (догляду).

Соціальні послуги поділяються на такі види : 1) соціально-побутові послуги; 2) психологічні послуги; 3) соціально-педагогічні послуги; 4) соціально-медичні послуги; 5) соціально-економічні послуги; 6) юридичні послуги; 7) послуги з працевлаштування ; 8) інформаційні послуги; 9) інші соціальні послуги. Усі ці соціальні послуги є об'єктами соціально-обслуговуючих правовідносин. Не належать до об'єктів цих правовідносин грошові суми, що надаються як матеріальна допомога, оскільки вони є об'єктом соціально-допомогових правовідносин.

Соціальні послуги, як правило, надаються комплексно, тобто людина одночасно отримує не одну, а кілька послуг. Сукупність їх і становить об'єкт соціально-обслуговуючих правовідносин.

VI. Соціальні пільги. У навчальній літературі їх відносять до об'єктів правовідносин у сфері соціального забезпечення. Соціальні пільги є складовою різних видів соціального забезпечення і не мають самостійного значення (див. § 6.5.5).

8.6. Зміст соціально-забезпечувальних правовідносин

Одним з елементів соціально-забезпечувальних правовідносин є їх зміст. Правознавці до змісту правовідносин відносять: 1) суб'єктивні права і суб'єктивні юридичні обов'язки; 2) конкретні юридичні дії суб'єктів правовідношення; 3) суб'єктивні права і суб'єктивні юридичні обов'язки (юридичний зміст) та фактичну поведінку учасників суспільних відносин (матеріальний зміст). Фахівці права соціального забезпечення є прихильниками першої і третьої точки зору.

У навчальній літературі зміст соціально-забезпечувальних правовідносин визначають як:

- суб'єктивні юридичні права й обов'язки в сфері соціального забезпечення;
- фактична поведінка їх суб'єктів, у якій реалізуються права й обов'язки в сфері соціального забезпечення (матеріальний зміст), а також – це можливість певних дій уповноваженого суб'єкта, необхідність певних дій або потреби утриматися від заборонених дій зобов'язаного суб'єкта (юридичний зміст);
- сукупність конкретних суб'єктивних прав та обов'язків і реальних дій суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин.

Компонентами змісту соціально-забезпечувальних правовідносин є: 1) суб'єктивні права в сфері соціального забезпечення; 2) суб'єктивні юридичні обов'язки учасників правових відносин у сфері соціального забезпечення; 3) реальні дії (поведінка, вчинки) суб'єктів цих правовідносин при реалізації належних їм прав і дотриманні покладених на них обов'язків. З огляду на це, під змістом правовідносин у сфері

соціального забезпечення слід розуміти сукупність конкретних суб'єктивних прав і обов'язків та реальних дій суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин.

Суб'єктивне право в сфері соціального забезпечення — це визнана або надана законом та гарантована державою міра (норма) дозволеної поведінки суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин у зв'язку з наявністю конкретних юридичних фактів.

Найбільш характерні ознаки суб'єктивного юридичного права в сфері соціального забезпечення:

1. Виникає на підставі норм права соціального забезпечення і ними обумовлене. Норми права визначають вид і міру дозволеної поведінки суб'єктів соціально-забезпечувальних правовідносин. Особа вправі діяти у межах, окреслених правовою нормою.

2. Здійснюється з метою задоволення інтересів правомочного. Ці інтереси стосуються матеріального забезпечення в разі непрацездатності чи настання іншого соціального випадку, отримання компенсації чи певних пільг, взяття на соціальне обслуговування тощо. Вони й спонукають особу до реалізації належного їй суб'єктивного права.

3. Персоніфікує і конкретизує об'єктивне право. Об'єктивне і суб'єктивне право співвідносяться як абстрактне і конкретне. У диспозиції норми права соціального забезпечення деталізується зміст суб'єктивного права, наповнюється певною конкретикою відповідно до визначеного (персоніфікованого) суб'єкта соціально-забезпечувального правовідношення.

4. Виникає за наявності конкретних юридичних фактів. Дії і події, зазначені в гіпотезі норми права, у разі вчинення чи настання їх дають можливість реалізувати належне особі право, стимулюють її до активних дій. Закріплене в правовій нормі право перетворюється в суб'єктивне право, яким правомочна особа може скористатися.

5. Існує в соціально-забезпечувальних правовідносинах. Як правило, норма права реалізується у правовідношенні, коли є

конкретні його учасники, визначені їхні суб'єктивні права й обов'язки, є всі необхідні юридичні факти та встановлений об'єкт, з приводу якого виникає правовідношення. Поза правовідношенням суб'єктивне право не може бути здійснене. У правовідношенні об'єктивне право оживає, дістає всі ознаки суб'єктивного права.

6. Забезпечене заходами державного примусу в разі його порушення. Санкція норми права соціального забезпечення передбачає наслідки невиконання обов'язків учасниками соціально-забезпечувальних правовідносин, тобто юридичну відповідальність. Право соціального забезпечення встановлює певну систему гарантій прав людини у сфері соціального забезпечення.

7. Можливість його використання правомочною особою на свій розсуд. Диспозиція норми права в установлених межах дозволяє особі різні варіанти дій щодо належного суб'єктивного права в сфері соціального забезпечення. Вона може його реалізувати негайно чи відкласти реалізацію на невизначений час або зовсім не скористатися ним.

Суб'єктивне право в сфері соціального забезпечення поділяється на складові, що називаються правомочинами. До них належать такі:

1. Право на свої дії (право використання). Спрямоване на використання корисних властивостей об'єкта права соціального забезпечення (пенсії, допомоги, компенсації, субсидії та ін.). Фактична поведінка спрямована на виникнення процедурних юридичних фактів (подання заяви, прийняття бажаного рішення), які ведуть до призначення конкретного виду соціального забезпечення. Правомірна поведінка пов'язана з позитивними діями правомочної особи. Право на свої дії має не тільки фізична особа, а й орган соціального захисту населення.

2. Право на чужі дії. Означає можливість вимоги відповідної поведінки від правозобов'язаної особи, тобто вчинення на її користь відповідних юридичних дій чи прийняття певних юридичних рішень. Соціально-забезпечувальні правовідносини

належать до відносних, а це означає, що інтереси правомочної особи задовольняються через дії зобов'язаної особи. Фізична особа подає в орган соціального забезпечення заяву про надання соціального забезпечення і тим самим ставить перед ним вимогу розглянути її та прийняти відповідне рішення.

3. Право на примусове виконання обов'язку (право домагання, право на захист суб'єктивного права з боку держави). У нормах права соціального забезпечення подано не лише бажані правила поведінки, а й можливі заходи державного впливу на правопорушників. Правозахист означає можливість правомочної особи звернутися до вищого органу соціального захисту із заявою про порушення її прав чи оскаржити ці дії в суді. У разі незаконного отримання конкретного виду матеріального забезпечення орган соціального захисту населення може стягнути з фізичної особи незаконно отримані суми або добитися відшкодування винним завданої державі шкоди. Суб'єкт правовідносин у сфері соціального забезпечення в разі правомірної поведінки завжди перебуває під захистом державного апарату.

Другим компонентом змісту соціально-забезпечувальних правовідносин є суб'єктивні юридичні обов'язки в цій сфері, що виступають зворотним боком суб'єктивного права. Суб'єктивні юридичні права й обов'язки не можуть існувати одне без одного.

Суб'єктивний юридичний обов'язок у сфері соціального забезпечення — це передбачена нормами права соціального забезпечення при наявності відповідних юридичних фактів міра належної поведінки правозобов'язаної особи по відношенню до правомочної, яка забезпечена можливістю примусу (негативних наслідків) з боку держави. Цей обов'язок характеризується такими рисами:

1. Виникає на підставі норм права соціального забезпечення та конкретних юридичних фактів. У нормі права чітко виписана належна поведінка одного учасника соціально-забезпечувального правовідношення при реалізації суб'єктивного права іншим учасником. Така поведінка

здійснюється в рамках норми права за наявності зазначених у правовій нормі юридичних фактів.

2. Установлюється в інтересах правомочної особи. У праві соціального забезпечення правомочна особа може реалізувати наявне суб'єктивне право при вчиненні активних дій у відповідь зобов'язаною особою. Так, орган соціального захисту населення зобов'язаний призначити пенсію чи допомогу, надати соціальну послугу, визначити, які пільги має певна особа тощо. Фізична особа в разі потреби повинна подати документи, які вимагає орган соціального забезпечення.

3. У зобов'язаної особи немає вибору щодо виконання обов'язку. Передбачений нормою права соціального забезпечення обов'язок має бути без будь-яких попередніх умов виконаний. Тут варіантів належної поведінки набагато менше, ніж при дозволений поведінці. Невиконання суб'єктивного юридичного обов'язку є порушенням правової норми.

4. Існує в правовідношенні й лише відповідно до суб'єктивного юридичного права. Будь-яке право передбачає відповідний обов'язок. Право на конкретний вид соціального забезпечення кореспондує обов'язок перевірити наявність умов для його надання та прийняття відповідного рішення. Виконується обов'язок тільки в конкретному соціально-забезпечувальному правовідношенні.

5. Забезпечується (гарантується) державою. Невиконання або несумлінне виконання юридичного обов'язку веде до вжиття санкцій з боку держави, передбачених правовою нормою.

Структуру суб'єктивного юридичного обов'язку в сфері соціального забезпечення складають два елементи: здійснення правозобов'язаною особою певних дій або утримання від них та своєчасне реагування правозобов'язаної особи на законні вимоги правомочної особи.

Між суб'єктивними юридичними правами й обов'язками в сфері соціального забезпечення є спільні та відмінні риси. Спільним є те, що вони виникають із норм права соціального забезпечення, гарантуються державою, поведінка здійснюється у

визначених правовими нормами межах, існують у правовідносинах, мають конкретний характер і належать персоніфікованим особам. Відмінності такі: суб'єктивне право задовольняє інтереси фізичної особи чи органу соціального забезпечення, а суб'єктивний обов'язок — інтереси інших осіб; суб'єктивне право — міра (норма) дозволеної поведінки правомочної особи, а юридичний обов'язок — міра (норма) належної поведінки.

Суб'єктивні юридичні права й обов'язки органів соціального захисту населення виражаються через їхні повноваження.

Третім компонентом змісту соціального забезпечення правовідносин виступають реальні дії суб'єктів цих правовідносин. Суб'єктивне право і юридичний обов'язок — це те, що дозволено, або те, що слід вчинити. Вони приводяться в дію через фактичну поведінку учасників соціально-забезпечувальних правовідносин. Лише в результаті конкретних дій (подання заяви, прийняття рішення) і виникають правовідносини в сфері соціального забезпечення.

У літературі висловлена пропозиція включити до елементів змісту правовідношення також вольовий зміст, тобто волю держави і учасників правовідношення. Така пропозиція є недоцільною, оскільки державна воля закріплена в нормах права (об'єктивне право), а воля учасників правовідношення проявляється в їх діях і вчинках, які входять до матеріального змісту правовідношення.

Специфіка змісту соціально-забезпечувальних правовідносин полягає в тому, що суб'єктивному праву фізичної особи (її сім'ї) на отримання конкретного виду соціального забезпечення (пенсії, допомоги, соціальної послуги і т.ін.) в установленому законом розмірі та в певні строки відповідає обов'язок компетентного органу надати таке забезпечення за наявності передбачених нормами права умов та звернення до нього з відповідною заявою.

8.7. Матеріальні правовідносини в сфері соціального забезпечення.

Матеріальні правовідносини із соціального забезпечення належать до майнових відносин, оскільки вони виникають з приводу надання фізичним особам матеріальних благ у вигляді пенсій, допомог та соціальних послуг. Указані правовідносини складаються в рамках усіх існуючих організаційно-правових форм соціального забезпечення. Найчастіше вони поділяються на пенсійні правовідносини, відносини щодо забезпечення допомогою та відносини з приводу надання соціальних послуг.

I. Пенсійні правовідносини – це врегульовані нормами права соціального забезпечення суспільні відносини між фізичною особою (її сім'єю) та територіальним органом ПФУ з приводу надання пенсії в зв'язку з досягненням пенсійного віку чи за вислугу років, а також у зв'язку з інвалідністю чи втратою годувальника.

Пенсійні правовідносини класифікуються за:

- видом установлюваної пенсії – з приводу призначення пенсії 1) за віком; 2) за вислугу років; 3) по інвалідності; 4) у зв'язку з втратою годувальника;

- за характером умов, у зв'язку з якими призначається пенсія, – з приводу призначення пенсії на загальних підставах чи пільгової (дострокової);

- часом дії пенсійні правовідносини відносяться до триваючих (діють невизначений час, діють на визначений термін);

- за формою організації – з приводу призначення страхових і нестрахових пенсій.

Суб'єктами пенсійних правовідносин виступають, з одного боку, фізичні особи (члени їх сімей), які претендують або отримують той чи інший вид пенсії, а з другого боку, – органи, що призначають і виплачують пенсії.

Об'єктом пенсійного правовідношення є певна грошова сума, яка буде призначена і систематично (щомісячно)

виплачуватиметься у вигляді пенсії того виду, якого виду дане пенсійне правовідношення.

Зміст пенсійних правовідносин – це комплекс прав і обов'язків його суб'єктів, установлених пенсійним законодавством.

Підставою виникнення, зміни та припинення пенсійних правовідносин є складний фактичний склад, до якого входять такі юридичні факти:

1) заява фізичної особи (членів її сім'ї) або законного представника про призначення і виплату пенсії певного виду;

2) наявність у заявника всіх юридичних фактів, що дають право на певний вид пенсії;

3) винесення компетентним органом рішення про призначення пенсії відповідного виду і розміру.

II. Правовідношення по забезпеченню допомогою та соціальними компенсаціями – це врегульовані нормами права соціального забезпечення, відносини громадян, їх сімей з органами соціального забезпечення відповідно до яких фізична особа, що має відповідне право і виявила бажання його реалізувати, зобов'язана надати відповідні документи і докази даного права, а орган соціального забезпечення зобов'язаний їх перевірити і за наявності встановлених законом умов прийняти рішення про призначення допомоги чи соціальної компенсації.

Об'єктом указанного правовідношення є певного виду допомога чи соціальна компенсація.

Змістом названих правовідносин є обов'язок фізичної особи подати всі документи і докази, що підтверджують її право на даний вид соціального забезпечення, а також обов'язок органу соціального забезпечення прийняти відповідне рішення (при позитивному вирішенні) та виплачувати допомогу чи соціальну компенсацію в розмірі і в терміни, передбачені чинним законодавством.

Підставою виникнення правовідношення є наявність основного юридичного факту та додаткових, передбачених законодавством, що дають право на даний вид допомоги і

соціальної компенсації. Фактичний склад включає: 1) волевиявлення фізичної особи; 2) наявність відповідних юридичних фактів; 3) рішення компетентного органу про призначення і виплату допомоги чи компенсації.

Підставою для припинення цих правовідносин є наявність таких фактів, як закінчення терміну, на який призначається допомога чи компенсація, а також припинення права на даний вид забезпечення (досягнення дитиною певного віку тощо).

III. Правовідносини з приводу надання соціальних послуг – це врегульовані нормами права соціального забезпечення відносини, згідно з якими фізична особа, що має відповідне право звертатися до органу соціального забезпечення з вимогою про надання конкретного виду соціального обслуговування (послуги, натуральної допомоги), а останній повинен прийняти відповідне рішення і надати соціальну послугу в межах відповідного стандарту.

Суб'єктами цих правовідносин виступають уразливі групи населення, що чітко визначені законом, а також надавачі соціальних послуг.

Об'єктом указаних правовідносин виступають соціальні послуги і натуральна допомога.

Змістом даних правовідносин є права і обов'язки одержувачів і надавачів соціальних послуг, що чітко окреслені в законодавстві.

Підставою виникнення таких правовідносин є наявність відповідних юридичних фактів, що дають право на відповідний вид соціальних послуг: 1) заява фізичної особи; 2) наявність відповідних юридичних фактів; 3) рішення компетентного органу.

Припиняються ці правовідносини із закінченням строку, впродовж якого надавалася соціальна послуга, смерті особи, відсутності потреби в послугі (поліпшення стану здоров'я чи матеріального стану особи).

8.8. Соціально-фінансові страхові відносини у сфері соціального забезпечення

Відносини, що виникають у сфері соціального страхування, розглядаються фахівцями права соціального забезпечення як у широкому, так і вузькому смислі. До першої групи відносяться відносини, що виникають із законів про окремі види загальнообов'язкового державного соціального страхування. Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення» і частково із Закону України «Про страхування». До другої групи включаються відносини, що виникають тільки із законів про окремі види загальнообов'язкового державного соціального страхування або ще додатково відносять деякі відносини, що впливають із Закону України «Про недержавне пенсійне забезпечення».

Відносини у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування – це відносини щодо: 1) збору та акумуляції страхових внесків (єдиного соціального внеску); 2) розподільчої діяльності страхових фондів при визначенні виду та розміру соціальних виплат та соціальних послуг (ці відносини ще називають обов'язковими соціально-забезпечувальними страховими правовідносинами); 3) організації соціального страхування, тобто управління соціальним страхуванням, розпорядча та наглядова діяльність. Усі ці групи відносин можна об'єднати терміном «соціальні страхові правовідносини».

У літературі робиться спроба соціально-страховими вважати першу чи другу групу відносин. Найбільш доцільніше буде в соціально-страхових відносинах виділяти такі правовідносини: 1) соціально-фінансові страхові відносини (щодо збору і акумуляції фінансових ресурсів); 2) соціально-забезпечувальні страхові відносини (щодо надання застрахованим особам того чи іншого виду соціального забезпечення); 3) соціально-управлінські страхові відносини (щодо управління окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування). Тут кожен вид соціально-страхових відносин має

чітко визначену назву і не потрібно кожному науковцю пояснювати, що він розуміє під терміном «соціально-страхові відносини».

Стосовно місця цих відносин в сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування у системі права висловлені різні думки, зокрема: 1) носять комплексний міжгалузевий характер і виникають на підставі норм фінансового, адміністративного, цивільного права та права соціального забезпечення; 2) є різновидом трудових правовідносин; 3) є одним із видів соціально-забезпечувальних правовідносин.

Правовідносини, що виникають з приводу надання різних видів соціального забезпечення за системою загальнообов'язкового державного соціального страхування, фахівці права соціального забезпечення практично однотайно відносять до предмета цієї галузі права.

Щодо інших правовідносин ведуться дискусії.

Гуменюк І.О. вважає, що соціально-страхові відносини – це урегульовані нормами права соціальні відносини, що з'являються між страховиком, застрахованим і страхувальником з приводу формування страхових коштів та їх витрачання під час реалізації застрахованими особами (або членами їх сім'ї) права на соціальне забезпечення і профілактику соціальних ризиків. У цьому визначенні науковець до соціально-страхових відносин віднесла лише фінансові та соціально-забезпечувальні правовідносини, залишивши за їх рамками управлінські відносини.

Синчук С.М. окремо розглядає соціально-забезпечувальні правовідносини в сфері соціального страхування та соціально-страхові правовідносини. Під останніми вона розуміє урегульовані нормами права соціального забезпечення відносини щодо набуття особою правового статусу соціально застрахованої особи, перебування в ньому та формування страхового стажу чи соціального капіталу застрахованої особи як необхідної якісної та кількісної передумови реалізації права на соціальне забезпечення. Це дуже вузьке розуміння терміна

„соціально-страхові відносини”. Дане визначення більш підходить до соціально-фінансових страхових правовідносин. Світлану Миколаївну слід вважати піонером у фундаментальному дослідженні соціально-фінансових страхових правовідносин у праві соціального забезпечення.

Соціально-фінансові страхові правовідносини характеризуються такими ознаками: 1) виникають у сфері загальнообов’язкового державного соціального страхування; 2) обумовлені станом розвитку української економіки; 3) є передумовою виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин; 4) спрямовані на збір та акумуляцію страхових внесків (єдиного соціального внеску); 5) суб’єктами цих правовідносин виступають страхувальники, страховики та застраховані особи; 6) їх метою є забезпечення фінансовими коштами понесених витрат у разі настання страхового випадку; 7) характеризуються як і інші страхові правовідносини обов’язковістю, імперативністю та солідарною відповідністю.

Соціально-фінансові страхові правовідносини перш за все виникають з платниками страхових внесків (ст.15 Закону України «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування»). Страхувальники набувають статусу платників страхових внесків з дня взяття їх на облік або із дня набрання чинності договором про їх добровільну участь.

Платники підлягають обліку в Державному реєстрі загальнообов’язкового державного соціального страхування, що складається з реєстру страхувальників і реєстру застрахованих осіб. Такий реєстр створюється для забезпечення:

- 1) ведення обліку платників і застрахованих осіб у системі загальнообов’язкового державного соціального страхування та їх ідентифікації;

- 2) накопичення, зберігання та автоматизованої обробки інформації про сплату платниками єдиного внеску та про набуття зареєстрованими особами права на отримання страхових виплат за окремими видами загальнообов’язкового державного соціального страхування;

3) нарахування та обліку виплат за окремими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Реєстр страхувальників формує та веде центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову і митну політику, користувачами цього реєстру є органи доходів і зборів, Пенсійний фонд та фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування. Реєстр застрахованих осіб формує та веде Пенсійний фонд, користувачами цього реєстру є органи доходів і зборів та фонди загальнообов'язкового державного соціального страхування (ст. 19 і 20 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»).

З моменту взяття та зняття з обліку платників єдиного соціального внеску (див. Порядок обліку платників єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та Положення про реєстр страхувальників, що були затв. наказом Міністерства фінансів України від 24 листопада 2014 року № 1162, а також Положення про реєстр застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування, затв. постановою правління Пенсійного фонду України від 18 червня 2014 року № 10-1) виникають і припиняються соціально-фінансові страхові відносини.

Суб'єктами соціально-фінансових страхових відносин виступають:

- застрахована особа – фізична особа, яка відповідно до законодавства підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню і сплачує (сплачувала) та/або за яку сплачується чи сплачувався в установленому законом порядку єдиний внесок;

- страхувальники-роботодавці та інші особи, які відповідно до Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» зобов'язані сплачувати єдиний внесок. Страхувальниками можуть бути і застраховані особи;

- страховики – цільові страхові фонди з: 1) пенсійного страхування; 2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, медичного страхування; 3) страхування на випадок безробіття.

Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування (ч.7 ст. 6), Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» (п. 6 ст. 1) об'єктом страхування називають страховий випадок, а Закон України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» – соціальний ризик, страховий випадок. Щодо об'єкта цих відносин у літературі висловлені різні думки.

Об'єктом соціально-фінансових страхових відносин виступає соціальний ризик, що змушує державу належним чином готуватися до відшкодування понесених витрат від настання небажаних або, навпаки, бажаних випадків. Змістом соціального ризику виступає єдиний внесок, тобто соціальний ризик виступає формою по відношенню єдиного внеску, що є його змістом. Іншими словами ймовірність настання певних випадків змушує збирати кошти на їх подолання у разі, коли такі події трапляться.

Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування – консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

Змістом соціально-фінансових страхових правовідносин є права і обов'язки їх суб'єктів. У правовідносинах між застрахованою особою і страхувальником – право застрахованої особи вимагати перерахування страхових внесків та обов'язок страхувальника це здійснити, а також між страхувальником і

страховиком стосовно реєстрації платника страхових внесків і їх реальної сплати – відповідні, як правило, обов'язки.

8.9. Процедурні правовідносини в сфері соціального забезпечення

У юридичній літературі вживаються терміни „процедурні правовідносини” і „процесуальні правовідносини” з різним смисловим значенням, що пов'язано з неоднаковим ставленням авторів до термінів процедура і процес. Нічого не пояснює і вивчення походження цих слів. Процедура — слово французького походження, воно означає просування, проходження. Це офіційно встановлений чи прийнятий за звичаєм порядок, послідовність дій для здійснення або оформлення будь-яких справ. Процес — слово латинського походження, означає проходження, просування вперед. Одним із його визначень є порядок розгляду справ у суді, судочинство, судова справа. Звичайно, що встановити чітке розмежування між процедурою та процесом дуже важко. Терміни процес і процедура за своїм значенням належать до слів-синонімів, які введені в науковий обіг для визначення різних понять. У процесуальній формі здійснюється судочинство (конституційне, цивільне, кримінальне, адміністративне), а процедурні правила застосовуються в позасудовому порядку. Тому на підставі норм права соціального забезпечення можуть виникнути процедурно-правові відносини, а процесуальні відносини є предметом правового регулювання інших галузей права.

Матеріальні правовідносини є основними, а процедурні — допоміжними по відношенню до перших. У допоміжних фахівці права соціального забезпечення виділяють дві групи відносин. Перша група характеризується тим, що правовідносини виникають на підставі регулятивних норм з приводу встановлення юридичних фактів або реалізації права на той чи інший вид соціального забезпечення і є обов'язковими при застосуванні норм матеріального права. Друга група, навпаки,

характеризується тим, що правовідносини виникають на підставі охоронних норм з приводу вирішення спору про соціальне забезпечення і не є обов'язковими при реалізації норм матеріального права на конкретний вид соціального забезпечення. Звідси першу групу правовідносин стали називати процедурними, а другу — процесуальними.

Предметом правового регулювання права соціального забезпечення є суспільні відносини, що виникають при реалізації норм матеріального права на конкретний вид соціального забезпечення, тобто процедурні правовідносини. Терміни „процедура”, „процедурні норми”, „процедурні правовідносини” більш точно передають їхню правову суть. Зараз і законодавець намагається закріпити ці терміни в нормативних актах.

Процедурні правовідносини — це суспільні відносини, що складаються на підставі процедурних норм права соціального забезпечення між фізичною особою (особами), з одного боку, та компетентним органом, з іншого, з приводу реалізації та захисту належного людині права на конкретний вид соціального забезпечення.

До характерних для процедурних правовідносин у сфері соціального забезпечення належать такі риси:

- виникають у сфері соціального захисту населення і стосуються реалізації права фізичних осіб на конкретний вид соціального забезпечення. Специфіка норм матеріального права визначає особливості процедурних правовідносин у цій сфері;

- є похідними по відношенню до матеріальних правовідносин, мають підпорядкований службовий характер, їхнє функціональне призначення полягає у забезпеченні реалізації матеріальних правовідносин, в усуненні будь-яких перешкод на їхньому шляху. Вони є відносно самостійними, оскільки за їхньою допомогою не завжди реалізуються норми матеріального права (у разі встановлення відсутності умов для надання того чи іншого виду соціального забезпечення);

- як правило, існують у правовій формі. Вони виникають, змінюються і припиняються відповідно до норм процедурного

права. Державні органи можуть надавати матеріальне забезпечення тільки на підставі норм права, які передбачають і порядок його отримання, а отже, і модель можливих процедурних відносин;

- мають владний характер, оскільки одним із обов'язкових суб'єктів цих правовідносин є орган, наділений владними повноваженнями щодо фізичної особи, яка претендує на певний вид соціального забезпечення. Без його рішення особа не зможе реалізувати свого матеріального права;

- складаються заради чужого інтересу, який закладений у матеріальному правовідношенні. Для суб'єкта, який наділений владними повноваженнями у процедурному правовідношенні (органи соціального захисту населення), застосування норми матеріального права не має ніяких наслідків, що впливають безпосередньо із цієї норми;

- мають подвійну юридичну природу. Вони опосередковують процес реалізації норм матеріального права і є результатом реалізації норм процедурного права;

- виникають, як правило, на підставі юридичних фактів-дій. Події (досягнення пенсійного віку, втрата працездатності, смерть годувальника та ін.) є лише підставою для звернення до органу соціального забезпечення (вчинення певної дії);

- складаються не з одного, а з багатьох процедурних правовідносин, які в сукупності дають можливість реалізувати конкретне матеріальне право в сфері соціального забезпечення;

- здійснюються в чіткій послідовності відповідно до стадій провадження в справі. Спочатку виникають процедурні правовідносини з приводу звернення до органу соціального забезпечення, а пізніше в зв'язку з підготовкою і розглядом матеріалів та прийняттям рішення у справі;

- є однією з правових гарантій забезпечення реалізації матеріального права на певний вид матеріального забезпечення. Процедурні норми детально регламентують механізм здійснення права на соціальне забезпечення. Особлива увага звертається на

строки розгляду компетентними органами заяв і клопотань фізичних осіб.

Юридичними передумовами виникнення, зміни і припинення процедурних правовідносин є процедурні норми, процедурна дієздатність учасників цих відносин, процедурні юридичні факти.

Без норми права не може виникнути процедурне правовідношення. Такі процедурні норми регламентують права й обов'язки осіб, які беруть участь у справі, містять гарантії реального здійснення суб'єктивного права на певний вид соціального забезпечення, визначають форму вчинення зобов'язаними органами необхідних дій і форму основних документів, які є результатом цих дій, установлюють порядок оскарження суб'єктивного права особи в сфері соціального забезпечення.

Другою передумовою участі в правовідносинах є наявність процедурної дієздатності. Правоздатність є загальною властивістю суб'єктів будь-яких матеріальних правовідносин. У процедурних правовідносинах вона ніякої ролі не відіграє. Тому при аналізі матеріальних правовідносин розкривається зміст правоздатності, а при висвітленні процедурних правовідносин — дієздатності. Остання свідчить про можливість брати участь у правовідносинах з реалізації матеріального права. Недієздатна особа має матеріальне право, але участь у його реалізації бере не вона, а її законний представник як учасник процедурних правовідносин. Таким чином, під процедурною дієздатністю розуміють здатність особи своїми діями здійснювати процедурні права і виконувати процедурні обов'язки в сфері соціального забезпечення.

Процедурні юридичні факти — це такі конкретні соціальні обставини, які ведуть до виникнення, зміни чи припинення процедурних правовідносин у сфері соціального забезпечення. Вони фіксуються в установленій законодавством процедурній формі, тобто належним чином оформляються і засвідчуються. Як правило, на процедурні правовідносини впливає не один

юридичний факт, а сукупність їх. Юридичні факти-події, що породжують матеріальні правовідносини, можуть виступати приводом до вчинення дій, які є юридичними фактами процедурних правовідносин.

Структурними елементами процедурних правовідносин є суб'єкти, об'єкти і зміст.

Суб'єктами процедурних правовідносин виступають, з одного боку, фізичні особи, а з іншого, — органи соціального забезпечення чи орган, до компетенції якого входить установлення фактів, що мають юридичне значення для права соціального забезпечення. Найчастіше суб'єкти матеріальних і процедурних правовідносин з боку фізичних осіб збігаються, але бувають випадки, коли інтереси носія матеріального права у процедурному правовідношенні представляє його законний представник. У цих правовідносинах, крім органу соціального забезпечення як суб'єкта матеріального правовідношення, можуть брати участь і інші органи, уповноважені встановлювати передбачені нормами права соціального забезпечення життєві обставини.

Об'єктом процедурних правовідносин є рішення компетентного органу про встановлення факту, що має юридичне значення для права соціального забезпечення, або про призначення чи надання конкретного виду соціального забезпечення, а також рішення за результатами розгляду спору в сфері соціального забезпечення в позасудовому порядку. Об'єктами процедурних відносин не можуть бути ні предмети зовнішнього світу, ні матеріальні чи духовні блага та цінності. Об'єктом цих правовідносин є юридичне благо у формі позитивного рішення уповноваженого органу.

Під змістом процедурних правовідносин у сфері соціального забезпечення розуміють сукупність суб'єктивних прав, юридичних повноважень і юридичних обов'язків та реальну поведінку учасників цих правовідносин. Основу процедурних правовідносин складають право фізичних осіб вимагати від компетентного органу вчинення певної юридичної дії та

обов'язок цього органу вчинити такі дії у встановлені законом строки й у встановленому законом порядку.

У процедурних правовідносинах межі можливої поведінки його учасників окреслені не лише предметом такої поведінки, а й тим, як, яким чином, у якій послідовності та в який час можна вчиняти певні юридичні дії. Фактична поведінка має здійснюватися строго відповідно до її правової моделі. До процедурних повноважень компетентного органу входять його права й обов'язки в процесі розгляду і вирішення справ у сфері соціального забезпечення населення.

До основних процедурних прав фізичних осіб при розгляді їхніх справ органами соціального забезпечення належать, зокрема, такі: 1) робити запити; 2) подавати клопотання про запрошення свідків, призначення експертизи, витребування додаткових доказів, надання копій документів, що є у справі, тощо; 3) ознайомлюватися з матеріалами справи і робити виписки з них; 4) давати усні та письмові пояснення; 5) мати представника; 6) брати участь у дослідженні доказів у справі; 7) виступати рідною мовою та користуватися послугами перекладача; 8) отримувати інформацію про хід розгляду справи; 9) оскаржувати рішення компетентного органу. Особа користується й іншими процедурними правами, які дають можливість оперативно, всебічно, повно та об'єктивно розглянути її справу. Разом з тим фізична особа зобов'язана добросовісно користуватися наданими процедурними правами, з'являтися на виклик компетентного органу, подавати документи, які відповідно до закону є необхідними для провадження у справі.

Орган, що розглядає справу в сфері соціального забезпечення, має право отримувати від установ, організацій та підприємств незалежно від форм власності інформацію та документи, необхідні для розгляду і вирішення справи; запрошувати фізичну особу для дачі письмових і усних пояснень по суті справи, а також інші права, що впливають з його компетенції. Цей орган зобов'язаний: 1) роз'яснювати

зацікавленим особам їхні процедурні права й обов'язки, сприяти належній реалізації їх; 2) роз'яснювати можливі наслідки вирішення справи (наприклад, переведення з одного виду пенсії на інший); 3) вирішувати в установлені строки питання про задоволення поданих клопотань або про відмову в задоволенні їх із зазначенням мотивів відмови; 4) повідомляти особу про результати розгляду справи і роз'яснювати їй порядок оскарження прийнятого рішення; 5) давати відповіді особі на її запити і приймати рішення щодо її клопотань; 6) приймати громадян в установленому порядку та надавати їм консультації; 7) облаштовувати місця приймання громадян технічними та іншими засобами для надання необхідної інформації, наприклад, зразками документів, контактними телефонними відомостями про місце знаходження посадових осіб, відповідних служб тощо.

Процедурні правовідносини в праві соціального забезпечення можна класифікувати на окремі види за різними критеріями. Так, залежно від виду соціального забезпечення, на реалізацію якого спрямовані процедурні правовідносини, виділяють: 1) процедурні правовідносини в пенсійному забезпеченні; 2) процедурні правовідносини в зв'язку з призначенням грошових допомог і компенсацій; 3) процедурні правовідносини, які виникають у зв'язку з наданням натуральної допомоги та соціальних послуг.

За формою соціального забезпечення розрізняють: 1) процедурні правовідносини в сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування; 2) процедурні правовідносини в сфері державного соціального забезпечення та державної соціальної допомоги; 3) процедурні правовідносини в сфері недержавного соціального забезпечення.

За цільовим призначенням процедурні правовідносини поділяються на такі види: 1) щодо встановлення юридичних фактів; 2) з приводу реалізації права на конкретний вид соціального забезпечення; 3) відносно розгляду в позасудовому порядку справ із питань забезпечення фізичних осіб певними видами соціального забезпечення.

З урахуванням стадій застосування компетентним органом норм права соціального забезпечення виділяють: 1) процедурні правовідносини в стадії встановлення й аналізу фактичних даних справи; 2) процедурні правовідносини в стадії вибору й аналізу норм права соціального забезпечення; 3) процедурні правовідносини в стадії прийняття рішення.

Контрольні запитання

1. Що слід розуміти під правовідносинами в сфері соціального забезпечення?
2. Назвіть основні ознаки правовідносин із соціального забезпечення.
3. За якими критеріями класифікуються соціально-забезпечувальні правовідносини ?
4. Яка структура соціально-забезпечувального правовідношення?
5. Як співвідносяться правовідносини і норми права соціального забезпечення ?
6. Дайте визначення суб'єкта соціально-забезпечувального правовідношення.
7. Яка відмінність між суб'єктом права та суб'єктом правовідношення ?
8. З яких елементів складається правосуб'єктність ?
9. Назвіть суб'єктів, що надають соціальне забезпечення та суб'єктів, що отримують таке забезпечення ?
10. Що слід віднести до об'єктів соціально-забезпечувального правовідношення ?
11. Що складає зміст соціально-забезпечувальних правовідносин?
12. Назвіть характерні ознаки юридичних фактів у праві соціального забезпечення.
13. У чому полягає значення юридичних фактів у праві соціального забезпечення ?
14. Дайте визначення соціально-фінансових страхових відносин.

15. Яке місце займають соціально-фінансові страхові відносини у системі права ?
16. Які правовідносини в сфері соціального забезпечення відносяться до матеріальних ?

Теми рефератів

1. Структура правовідносин у сфері соціального забезпечення.
2. Норми права у сфері соціального забезпечення.
3. Юридичні факти як підстава виникнення, зміни та припинення соціально-забезпечувальних правовідносин.
4. Суб'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин.
5. Об'єкти соціально-забезпечувальних правовідносин.
6. Зміст соціально-забезпечувальних правовідносин.
7. Соціально-фінансові страхові правовідносини у сфері соціального забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України в ред. від 28 грудня 2014р. № 77-VIII.
2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV.
3. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III.
4. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР.
5. Андрійв В.В. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / В.В.Андрійв. – Луганськ, 2011. – 23с.
6. Боднарук М.І. Соціальне страхування в Україні: правові аспекти становлення та розвитку / М.І.Боднарук. – Чернігівці. Рута, 2002. – 247с.

7. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України. Навч. посіб. – 2-е вид. / Н.Б.Болотіна // К.: Знання, 2008. – С. 158-164.
8. Горбатенко О.В. Особливості пенсійних правовідносин з реалізації права громадян на пенсійне забезпечення / О.В.Горбатенко // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. Одеса, 2009. – Вип. 46. – С. 69-73.
9. Горбатенко О.В. Становлення та розвиток вчення про правовідносини у сфері соціального забезпечення / О.В.Горбатенко / Економіка та право. Науковий журнал. – 2012. - № 2 (33). – С. 52-58.
10. Горбатенко О.В. Щодо змісту правовідносин з пенсійного забезпечення / О.В.Горбатенко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2012. – Вип. 19. – С. 11-14.
11. Гурик А.Ю. Зміст пенсійних правовідносин державних службовців: поняття та способи його визначення / А.Ю.Гурик // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2013. - № 26. – С. 255-262.
12. Гурик А.Ю. Поняття та характерні риси пенсійних правовідносин державних службовців у сучасних умовах / А.Ю.Гурик // Наука і правоохорона. – 2013. - № 1 (19). – С. 133-138.
13. Іваночко О.О. Сім'я як суб'єкт права на соціальне обслуговування / О.О.Іваночко // Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: матер. IV Міжн. наук.-практ. конф., 5-6 жовтня 2012 р.: за заг. ред. В.В.Жернакова. – Х.: Право, 2012. – С. 467-470.
14. Іншин М.І. Сутність правовідносин щодо соціального забезпечення допомогою у зв'язку з народженням і вихованням дитини / Науковий вісник публічного та приватного права. – 2015. – Вип. 2. – С. 58-62.
15. Кульчицька О.І. Суб'єкти права соціального забезпечення України: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Кульчицька Олена Іванівна. – Львів, 2007, 188с.

16. Кульчицька О.І. Суб'єкти права соціального забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О.І.Кульчицька. – К., 2007. – 20с.
17. Нискогуз Н.Б. Щодо питання про виникнення матеріальних правовідносин пенсійного забезпечення за віком / Н.Б.Нискогуз // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И.Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 26 (65), 2013, № 2 – 1 (ч. 1). – С. 366-374.
18. Пенсійні правовідносини в Україні: монографія [Н.М.Хуторян, Я.В.Сімутіна, М.П.Стадник, А.А.Ширант, М.М.Шумило]: відп. ред. Н.М.Хуторян, Я.В.Сімутіна. – К.: Вид-во «Юридична думка». – 2013. – 276с.
19. Пилипенко П.Д. Законодавче регулювання відносин соціального забезпечення в Україні / П.Д. Пилипенко // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління і права. – 2005. - № 1-2 (13-14). – С. 160-165.
20. Пономаренко О.М. Держава як суб'єкт правовідносин щодо соціального забезпечення допомогоюми сімей з дітьми / О.М.Пономаренко // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2004. - № 4. – С. 138-143.
21. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т.А.Занфірова, М.І.Іншин, С.М.Прилипко та ін. за заг. ред. Т.А.Занфірової, С.М.Прилипка, О.М.Ярошенка. - 2-е вид. – Х.: ФІНН, 2012. – С. 169-193.
22. Право соціального забезпечення: Навч. посібник / П.Д.Пилипенко, В.Я.Бурак, С.М.Синчук та ін. / За заг. ред. П.Д.Пилипенка. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – С. 127-214.
23. Правовідносини із загальнообов'язкового державного соціального страхування: теоретичні аспекти: монографія / В.В.Андріїв, О.В.Москаленко, С.М.Прилипко, О.М.Ярошенко. – Х.: Видавництво «ФІНН», 2011. – 280с.

24. Прийменко О.С. Правове регулювання відносин, що виникають в разі втрати годувальника: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / О.С.Прийменко. – К., 2013. – 20с.
25. Рошканюк В.М. Процедурні та процесуальні правовідносини у праві соціального забезпечення / В.М.Рошканюк // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. Вип. 25, 2014. – С. 107-110.
26. Синчук С.М. Соціально-страхові правовідносини як різновид правовідносин соціального забезпечення / С.М.Синчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2014. – Вип. 59. – С. 266-276.
27. Синчук С.М. Правовідносини соціального забезпечення: суб'єкти, зміст, об'єкти: монографія / С.М.Синчук. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – 422с.
28. Синчук С.М. Процедурні правовідносини у сфері соціального забезпечення / С.М.Синчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали XIII регіонал. наук.-практ. конф., 8-9 лютого 2007 р. – Львів, 2007. – С. 410-414.
29. Синчук С.М. Щодо питання про обґрунтування сфери соціально-забезпечувальних відносин / С.М.Синчук // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2011. – Вип. 53. – С. 246-254.
30. Сільченко С.О. Окремі питання теорії правовідносин соціального страхування / С.О.Сільченко // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: зб. наук. праць: матер. I міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 25-26 квітня 2013р.) / за ред. проф. М.І.Іншина, Н.М.Хуторян, доц. В.І.Щербини. – К.: Ніка Центр, 2013. – С. 605-609.
31. Сільченко С.О.Щодо поняття «загальнообов'язкове державне соціальне страхування» / С.О.Сільченко //

- Підприємництво, господарство і право. – 2011. - № 6. – С. 87-90.
32. Соловійов О.В. Ознаки правовідносин у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасних випадків на виробництві / О.В.Соловійов // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціального забезпечення: Тези доповідей і наук. повідомлень учасників Міжнарод. наук.-практ. конф.: м. Харків, 22-23 квітня 2009р. / за ред. В.В.Жернакова. – Харків: Нац. юрид. академія імені Ярослава Мудрого, 2009. – С. 448-450.
 33. Стаховська Н.М. Відносини в праві соціального забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Н.М.Стаховська. – К., 2000. – 21с.
 34. Стаховська Н.М. Відносини в праві соціального забезпечення: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Стаховська Наталія Михайлівна. – К., 2000. – 203с.
 35. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посібник / Б.І.Сташків //К.: Знання, 2005. – С. 235-294.
 36. Устимов С.О. Зміст правовідносин у сфері соціального забезпечення в умовах ринкової економіки: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Устимов Сергій Олександрович. – Луганськ, 2011. – 187с.
 37. Хуторян Н.М. Зміст пенсійних правовідносин / Н.М.Хуторян // Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення: зб. наук. праць: матер. І міжнар. наук.-практ. конф. (Київ 25-26 квітня 2013р.) / За ред. проф. М.І.Іншина, Н.М.Хуторян, доц. В.І.Щербини. – К.: Ніка-Центр, 2013. – С.648-657.
 38. Чернявська Г. Критерії обґрунтування процедурних правовідносин соціального забезпечення / Г.Чернявська // Вісник Львівського університету. – Серія юридична, 2013. – Вип. 57. – С. 263-271.

39. Чернявська Г.П. Процедурні правовідносини соціального забезпечення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Г.П.Чернявська. – К., 2014. – 19с.
40. Чернявська Г.П. Процедурні правовідносини соціального забезпечення: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 / Чернявська Галина Павлівна. – Львів, 2014. – 215с.
41. Шумило М.М. Пенсійне правовідношення як система / М.М.Шумило // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія право. – Вип. 22, ч. 1, том 2. – 2013. – С. 63-68.
42. Шумило М.М. Пенсійні правовідносини крізь призму теорії системи (вступ до проблеми) / М.М.Шумило // Вісник Одеського національного університету ім. І.Мечнікова. – 2013. – Том 18, Вип. 1 (18). Правознавство. – С. 51-58.
43. Шумило М.М. Підстави виникнення пенсійних правовідносин / М.М.Шумило // Науковий юридичний журнал «Юридична наука». – 2011. - № 1. – С. 135-138.
44. Шумило М.М. Правовідносини в пенсійному забезпеченні / М.М.Шумило // Правова держава: щорічник наук. праць. – Вип. 23. – К.: Ін. держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. – 2012. – С. 276-284.
45. Шумило М.М. Система пенсійних правовідносин в солідарній пенсійній системі / М.М.Шумило // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, Серія право. – 2013. - № 660. – С. 48-57.
46. Юровська В.В. Правове регулювання відносин в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / В.В.Юровська. – Х., 2005. – 19с.

Глава 9

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 9.1 Юридичні факти непрацездатності в праві соціального забезпечення.
 - 9.1.1 Старість (пенсійний вік).
 - 9.1.2 Інвалідність.
 - 9.1.3 Наявність у померлого годувальника непрацездатних членів сім'ї
 - 9.1.4 Тимчасова непрацездатність.
- 9.2 Страховий і трудовий стаж та вислуга років як юридичні факти в праві соціального забезпечення.
 - 9.2.1 Страховий стаж.
 - 9.2.2 Трудовий стаж.
 - 9.2.3 Вислуга років.
- 9.3 Складні життєві обставини як юридичні факти в праві соціального забезпечення.
 - 9.3.1 Безробіття.
 - 9.3.2 Бездомність.
 - 9.3.3 Сирітство.
 - 9.3.4 Втрата здоров'я.
 - 9.3.5 Насильство в сім'ї.
 - 9.3.6 Малозабезпеченість.
 - 9.3.7 Схильність до девіантної поведінки.
 - 9.3.8 Перебування в стані жертви торгівлі людьми.

- 9.3.9 Ухилення від виконання обов'язків по вихованню дитини.
- 9.3.10 Наявність у сім'ї дітей з обмеженими фізичними можливостями (особливими потребами).
- 9.4 Строки у праві соціального забезпечення.
 - 9.4.1 Поняття, правова природа та класифікація строків у праві соціального забезпечення.
 - 9.4.2 Обчислення строків у праві соціального забезпечення.
 - 9.4.3 Види строків у праві соціального забезпечення.

9.1. Юридичні факти непрацездатності в праві соціального забезпечення

Працездатність – це здатність до праці, що залежить від стану здоров'я, фізичного, духовного розвитку (розумових та емоційних можливостей), а також професійних знань, умінь і досвіду працівника, що дає йому змогу виконувати роботу визначеного обсягу, характеру та якості. Працездатність буває загальною, професійною, спеціальною, обмеженою, повною і частковою. Загальна працездатність – це здатність до виконання будь-якої роботи в звичних умовах праці. Професійна працездатність – це здатність працівника до роботи за певним фахом і на певній посаді. Спеціальна працездатність – це здатність працювати в певних несприятливих умовах (виробничих чи кліматичних). Обмежена працездатність – це здатність до роботи з певними обмеженнями (праця інвалідів). Часткова працездатність – це здатність до професійної або не кваліфікованої праці, що збереглася в осіб, які зазнали каліцтва. Працездатність дає змогу здобувати засоби до існування як для себе так і для своєї сім'ї.

Протилежним є поняття непрацездатності. Під непрацездатністю розуміють такий соціально-фізіологічний стан людини, що зумовлений втратою чи зменшенням природних функцій організму або зниженням професійної кваліфікації та неможливістю здійснення трудової діяльності відповідно до суспільно значущих вимог, іншими словами – це втрата загальної або професійної здатності людини до праці внаслідок захворювання, нещасного випадку, природного фізичного дефекту та інших причин, що не залежать від людини. Непрацездатність буває постійною (досягнення пенсійного віку), стійкою (встановлення групи інвалідності чи ступеня втрати професійної працездатності), тимчасовою (хвороба тощо).

Прийнято виділяти фактичну (дійсну) та умовну (формальну) непрацездатність. Умовна непрацездатність застосовується по відношенню окремих категорій осіб, які

визнаються непрацездатними, але такими насправді не є, оскільки не втратили здатність до праці (пенсії за віком, за вислугу років та в зв'язку з втратою годувальника, допомоги в зв'язку з карантинном, санаторно-курортним лікуванням тощо). Дійсна непрацездатність пов'язана з втратою особи здатності до праці через стан здоров'я (інвалідність, хвороба).

Непрацездатність веде до втрати засобів до існування, тобто можливості утримувати себе і свою сім'ю, що змушує суспільство шукати інші джерела до існування. На базі непрацездатності були розроблені і включені в правові норми такі юридичні факти, як старість (досягнення пенсійного віку), інвалідність, втрата годувальника, тимчасова непрацездатність. У пенсійному законодавстві непрацездатність припускається і входить як окрема ознака відповідного юридичного факта. Непрацездатність (повна, стійка) як соціальний ризик не є підставою для надання соціального забезпечення, а приводом для прийняття відповідного нормативного акта. У допомоговому праві тимчасова непрацездатність розглядається як родове поняття для різних юридичних фактів.

9.1.1. Старість (пенсійний вік)

Старість – період життя людини після втрати здатності організму до продовження роду та до смерті. Вона розглядається в психологічному, біологічному і соціальному аспектах. Особливості психологічного старіння полягають у тому, як людина представляє і відчуває процес свого старіння, і цей процес зачіпає розумовий і психологічний аспекти старості : біологічне старіння характеризується змінами в будові і функціях організму, які відбуваються з віком і під час старіння людина стає вразливою до хвороб, захисні механізми організму слабшають, що вказує на фізіологічну сторону старості. Соціальне старіння полягає в зміні соціального статусу і шаблонів поведінки, в сприйнятті себе як частини суспільства і характеризується за наступними напрямками : 1) індивідуальні

переживання людини; 2) її місце в суспільстві; 3) проблеми старості з точки зору соціальної політики.

Факт старості можна встановити лише шляхом проведення медичної експертизи. Встановлення повної непрацездатності через старість здійснювалось через визнання особи інвалідом. Це надзвичайно незручно і країни, що вводили пенсійні системи, перейшли до формального визначення старості, встановивши так званий пенсійний вік. У ньому була закріплена умовна чи юридична непрацездатність, що звільняло особу від обов'язку утримувати себе і свою сім'ю та наділяло її правом на інші джерела засобів до існування (пенсію по старості чи за віком).

У СРСР в кінці 20-их років ХХ століття було проведено масове обстеження робітників, що виходили на пенсію по інвалідності у зв'язку з втратою працездатності і було виявлено, що до 55 років більша частина жінок і до 60 років більша частина чоловіків втрачають можливість продовжувати працювати. Ці дані та урахування інших факторів дали підставу з пенсій по інвалідності виділити окремий вид пенсій – пенсії по старості (за віком). Пенсійний вік був установлений на підставі хронологічного (календарного чи паспортного) віку для чоловіків після досягнення ними 60 років і жінок – після досягнення ними 55 років. Цей пенсійний вік протримався в Україні до 2011 року. Зараз він становить для чоловіків і жінок 60 років, а для чоловіків в окремих сферах пенсійний вік збільшено до 62 років. Ведуться розмови про наступне збільшення пенсійного віку як для чоловіків, так і для жінок.

Конвенцією МОП про мінімальні норми соціального забезпечення № 102 максимальний пенсійний вік був установлений у 65 років, але компетентному органу влади було дозволено встановлювати вищу вікову межу з урахуванням працездатності осіб похилого віку у відповідній країні (ст.26). Хоча пройшло більше 60 років після прийняття цього документа і відбулись позитивні зміни в системі охорони здоров'я цей показник не переглядався. Україна поступово наближається до цієї межі.

Підвищення чи зниження пенсійного віку означає моделювання нового юридичного факту, який враховує найрізноманітніші фактори, що вказують на можливість підвищення пенсійного віку чи необхідність у його зниженні. Передумовою цього є проведення різних обстежень, урахування думки роботодавців, представників профспілок і державних установ та соціально-економічної ситуації в країні.

Пенсійний вік особи як юридичний факт підтверджується паспортом або іншим документом, що засвідчує цю особу, місце її проживання (реєстрації) та вік чи довідкою уповноважених органів з місця проживання (реєстрації), у тому числі органів самоврядування. У разі відсутності будь-яких документів про вік особи орган соціального забезпечення не уповноважений ініціювати питання про проведення медичної експертизи для встановлення біологічного віку особи та підстави для такої експертизи в законі відсутні. Процедура видачі паспорта особам при відсутності у них будь-яких документів регламентується Порядком оформлення і видачі паспорта громадянина України, затв. наказом МВС України від 13 квітня 2012 року № 320 не передбачена. На практиці постійно ведуться суперечки між судом (встановлення факту народження), органом державної реєстрації актів цивільного стану (рішення суду не приймається без паспорта особи) і міграційною службою (тимчасове посвідчення не видається, оскільки паспорт не втрачався). Інколи реєстрація народження проводиться органами РАЦС на підставі виконавчого листа адміністративного суду.

Пенсійний вік юридичне значення має лише в парі з іншим юридичним фактом – страховим стажем певної тривалості. Розрізняють загальний (60 років), пільговий (скорочений по відношенню до загального) і підвищений чи спеціальний (62 роки) пенсійний вік. Досягнення 63 років у парі з іншим юридичним фактом, як відсутність страхового стажу певної тривалості дає право на соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам (так звану соціальну пенсію).

9.1.2. Інвалідність

Правова природа інвалідності та її значення визначені багатьма міжнародними та національними нормативно-правовими актами, зокрема, Законами України від 21 березня 1991 року «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», від 9 квітня 1992 року «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», від 23 вересня 1999 року «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», від 9 липня 2003 року «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», від 18 травня 2004 року «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам», від 6 жовтня 2005 року «Про реабілітацію інвалідів в Україні», Положенням про медико-соціальну експертизу, затвердженим постановою КМУ від 3 грудня 2009 року № 1317, Положенням про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності, затвердженим постановою КМУ від 3 грудня 2009 року № 1317, Інструкцією про встановлення груп інвалідності, затвердженою наказом МОЗ України 5 вересня 2011 року № 561, Порядком встановлення медико-соціальними експертними комісіями ступеня стійкої втрати професійної працездатності у відсотках працівникам, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням трудових обов'язків, затвердженим наказом МОЗ України від 5 червня 2012 року № 420, Критеріями встановлення ступеня стійкої втрати професійної працездатності у відсотках працівниками, яким заподіяно ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням трудових обов'язків, затвердженими наказом МОЗ України від 5 червня 2012 року № 420.

Інвалідність – міра втрати здоров'я в зв'язку із захворюванням, травмою (її наслідками) або вродженими вадами, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження життєдіяльності особи, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав

нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист. Втрата здоров'я – наявність хвороб і фізичних дефектів, які призводять до фізичного, душевного і соціального неблагополуччя. Обмеження життєдіяльності – помірно виражена або значно виражена втрата особою внаслідок захворювання, травми (її наслідків) або вроджених вад здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю своєї поведінки, спілкування, навчання, виконання трудової діяльності нарівні з іншими громадянами (ст.1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні»).

У процесі історичного розвитку суспільства сформувались такі найбільш поширені визначення інвалідності :

- біомедичне визначення. Інвалідність прирівнюється до хвороби чи вади, що пов'язана безпосередньо зі станом здоров'я і вказує на те, що саме «негаразд» з особою, тобто медичний стан стосується лише цієї особи;

- філантропічне визначення. Розглядає інвалідність як людську трагедію, де особа з інвалідністю є об'єктом співчуття і добротності, стан її є підґрунтям для виникнення стресу не лише у неї, але й в її родині (особисте горе, знецінення, ізоляція);

- соціологічне визначення. Відображає інвалідність як форму людської відмінності від соціальних норм, яка не відповідає можливостям рівної з іншими участі в житті суспільства, що наявні для решти громадян. У цьому розумінні інвалідність застосовується не лише до окремої особи, але й до сфери соціальних відносин за здатністю виконувати соціальні норми (нездатний , дискримінація, знецінення);

- економічне визначення. Розглядає інвалідність за кількістю соціальних витрат, де люди з інвалідністю стають причиною збільшення витрат у зв'язку з певними потребами (лікування, реабілітація, матеріальна допомога) та через їхню обмежену продуктивність на роботі (менше навантаження, добір робочих операцій) порівняно зі здоровими людьми (клопіт);

- соціально-політичне визначення. Інвалідність неможливо розглядати ізольовано від соціального і фізичного світу, який інколи є причиною обмежень людей з інвалідністю, де інвалідність – це наслідок середовища, що не відповідає можливостям людини.

Біомедичне, філантропічне, соціологічне і економічне визначення інвалідності зводять її до власних проблем особи. Недоліки цих визначень: 1) негативна оцінка – знецінення особи з інвалідністю, її можливостей; 2) розрізнення і відсторонення, тобто ізоляція і дискримінація; 3) зайвий клопіт; 4) орієнтування на медичний аспект при визначенні проблем і потреб; 5) суспільство полишає людей з інвалідністю наодинці, піддає дискримінації. Соціально-політичне визначення виводить інвалідність з індивідуальної сфери і переносить її у сферу соціального оточення.

Вищевказані визначення лягли в основу формування в фаховій літературі концепцій моделей (підходів) інвалідності, а саме: 1) моральної; 2) благодійної; 3) медичної; 4) реабілітаційної; 5) економічної; 6) соціальної; 7) британської; 8) культурної.

В Україні інвалідність встановлюється:

1) лікарсько-консультативними комісіями (ЛКК), що функціонують у закладах охорони здоров'я по відношенню хворих, що не досягли повноліття, а також потерпілих від нещасного випадку на виробництві дітей віком від 15 до 18 років, дітей-інвалідів з метою встановлення ступеня обмеження життєдіяльності під час взаємодії із зовнішнім середовищем та часу настання інвалідності. ЛКК у своїй діяльності керуються Положенням про лікарсько-консультативну комісію та Порядком встановлення лікувально-консультативними комісіями інвалідності дітям, що були затверджені постановою КМУ України від 21 листопада 2013 року № 917;

2) медико-соціальними експертними комісіями системи МОЗ хворим, що досягли повноліття, потерпілим від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання,

інвалідам з метою виявлення ступеня обмеження життєдіяльності, причини, часу настання, групи інвалідності, а також компенсаторно-адаптаційних можливостей особи. Інвалідність встановлюється в тому числі по відношенню військовослужбовців, засуджених, держслужбовців тощо.

ЛКК визначають : 1) наявність стійкого розладу функцій організму та відповідно можливі обмеження життєдіяльності дитини під час взаємодії із зовнішнім середовищем; 2) категорію «дитина-інвалід» або «дитина-інвалід підгрупи А», причину і час настання інвалідності, а також ступінь втрати працездатності (у відсотках) у дітей віком від 15 до 18 років, які потерпіли від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання; 3) потреби дитини-інваліда в забезпеченні її технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення на підставі медичних показань і протипоказань; 4) потребу дитини-інваліда в медичній допомозі та соціальних послугах, у тому числі додатковому харчуванні, у забезпеченні лікувальними засобами, постійному сторонньому догляді, диспансерному нагляді, побутовому обслуговуванні, протезуванні, санаторно-курортному лікуванні, придбанні спеціальних засобів пересування тощо; 5) ступінь стійкого обмеження життєдіяльності для направлення дитини-інваліда до реабілітаційних установ, що здійснюють соціальне обслуговування.

Підставою для встановлення дитині категорії «дитина-інвалід» є помірна та середня міра втрати здоров'я, залежність від стороннього догляду, допомоги або диспансерного нагляду і здатність до самообслуговування. Підставою для встановлення дитині категорії «дитина-інвалід підгрупи А» є виключно висока міра втрати здоров'я та надзвичайна (повна) залежність від постійного стороннього догляду, допомоги або диспансерного нагляду та фактична нездатність до самообслуговування. Документом, що підтверджує інвалідність, є медичний висновок про дитину-інваліда віком до 18 років щодо встановлення категорії «дитина-інвалід» або «дитина-інвалід підгрупи А».

Крім того, ЛКК надають батькам або законним представникам дитини : 1) довідку про потребу дитини, дитини-інваліда в домашньому догляді; 2) довідку про наявність у дитини тяжких форм деяких хронічних захворювань, у зв'язку з чим вона не може проживати в квартирі або в одній кімнаті з членами своєї сім'ї; 3) довідку для отримання путівки на санаторно-курортне лікування; 4) висновки, пов'язані з навчанням дитини-інваліда; 5) направлення на МСЕК для отримання довідки на забезпечення батьків або законних представників дитини-інваліда автомобілем.

МСЕК визначають: 1) ступінь обмеження життєдіяльності осіб, що звертаються для встановлення інвалідності, потребу в сторонньому нагляді, догляді або допомозі, реабілітації, реабілітаційний потенціал, групу інвалідності, причину і час її настання, професію, з якою пов'язане ускладнення здоров'я, а також ступінь втрати професійної працездатності (у відсотках) працівників, які одержали ушкодження здоров'я, пов'язане з виконанням ними трудових обов'язків; 2) потребу інвалідів у забезпеченні їх технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення на підставі медичних показань і протипоказань, а також з урахуванням соціальних критеріїв; 3) потребу інвалідів, потерпілих від нещасного випадку на виробництві, із стійкою втратою працездатності у медичній та соціальній допомозі, в тому числі в додатковому харчуванні, ліках, спеціальному медичному, постійному сторонньому нагляді, догляді або допомозі, побутовому обслуговуванні, протезуванні, санаторно-курортному лікуванні, придбанні спеціальних засобів пересування; 4) ступінь стійкого обмеження життєдіяльності хворих для направлення їх у стаціонарні відділення центрів соціального обслуговування; 5) причини смерті інваліда або особи, ступінь втрати працездатності якої визначений комісією у відсотках на підставі свідоцтва про смерть у разі, коли законодавством передбачається надання пільг членам сім'ї померлого; 6) медичні показання на право

одержання інвалідами спеціального автотранспорту і протипоказання до керування ним.

Причинами інвалідності є: 1) загальне захворювання; 2) інвалідність з дитинства; 3) нещасний випадок на виробництві (трудова каліцтво чи інше ушкодження здоров'я); 4) професійне захворювання; 5) поранення, контузії, каліцтва, захворювання: а) одержані під час захисту Батьківщини, виконання обов'язків військової служби (службових обов'язків) чи пов'язані з перебуванням на фронті, у партизанських загонах і з'єднаннях, підпільних організаціях і групах та інших формуваннях, що визнані такими згідно із законодавством, в районі воєнних дій на прифронтових ділянках залізниць, на спорудженні оборонних рубежів, військово-морських баз та аеродромів у період громадської та Великої Вітчизняної воєн або з участю у бойових діях у мирний час; б) одержані під час захисту Батьківщини, виконання інших обов'язків військової служби, пов'язаних з перебуванням на фронті в інших підрозділах; в) одержані в районах бойових дій у період Великої Вітчизняної війни та від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння у повоєнний період, а також під час виконання робіт, пов'язаних з розмінуванням боєприпасів часів Великої Вітчизняної війни незалежно від часу їх виконання; г) одержані у неповнолітньому віці внаслідок воєнних дій громадянських і Великої Вітчизняної воєн та в повоєнний період; г) пов'язані з участю у бойових діях та перебуванням на території інших держав; д) одержані внаслідок політичних репресій; е) пов'язані з виконанням обов'язків військової служби або службових обов'язків з охорони громадського порядку, боротьбі із злочинністю та ліквідацією наслідків надзвичайних ситуацій; б) захворювання: а) отримані під час проходження військової служби чи служби в органах внутрішніх справ, державної безпеки, інших військових формувань; б) пов'язані з впливом радіоактивного опромінення внаслідок Чорнобильської катастрофи; в) одержані в період проходження військової служби і служби в органах внутрішніх

справ, державній пожежній охороні, органах і підрозділах цивільного захисту, Держспецзв'язку.

I група інвалідності поділяється на дві підгрупи. До підгрупи А I групи інвалідності належать особи з виключно високим ступенем втрати здоров'я, який спричиняє до виникнення потреби у постійному сторонньому нагляді, догляді або допомозі інших осіб і фактичну нездатність до самообслуговування. До підгрупи Б I групи інвалідності належать особи з високим ступенем втрати здоров'я, який спричиняє значну залежність від інших осіб у виконанні життєво важливих соціально-побутових функцій і часткову нездатність до виконання окремих елементів самообслуговування. Діючі нормативні акти недостатньо проводять диференціацію соціального забезпечення в залежності від цих підгруп.

Підставою для встановлення II групи інвалідності є стійкі, вираженої важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, травмою або вродженою вадою, що призводять до значного обмеження життєдіяльності особи, при збереженні здатності до самообслуговування та не спричиняють потреби в постійному нагляді, догляді або допомозі.

Підставою для встановлення III групи інвалідності є стійкі, помірної важкості функціональні порушення в організмі, зумовлені захворюванням, наслідками травми або вродженими вадами, що призвели до помірно вираженого обмеження життєдіяльності особи, в тому числі її працездатності, але потребують соціальної допомоги і соціального захисту.

Факт інвалідності підтверджується довідкою МСЕК, що видається на руки інваліду та випискою з акта огляду комісії, що направляється органу, де особа перебуває на обліку.

9.1.3. Наявність у померлого годувальника непрацездатних членів сім'ї

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника залежить від таких юридичних фактів, як : 1) втрата годувальника та його правовий

статус; 2) наявність в нього осіб, по відношенню яких він проявляв турботу; 3) перебування вказаних осіб на його утриманні. Кожен з цих юридичних фактів підлягає підтвердженню специфічними засобами. Останні два факти завжди розглядаються разом, оскільки кожна особа перевіряється з точки зору належності до відповідних членів сім'ї та утримування її з боку померлого годувальника.

Універсальний перелік непрацездатних членів сім'ї, що мають право при наявності інших умов на пенсію у зв'язку з втратою годувальника, дано у ч 2 ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». До нього належать :

1) чоловік (дружина), батько, мати, якщо вони є інвалідами або досягли пенсійного віку, передбаченого ст.26 цього Закону;

2) діти (у тому числі діти, які народилися до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника) померлого годувальника, які не досягли 18 років або старші цього віку, якщо вони стали інвалідами до досягнення 18 років. Діти, які навчаються за денною формою навчання в загальноосвітніх навчальних закладах системи загальної середньої освіти, а також професійно-технічних, вищих навчальних закладах (у тому числі в період між завершенням навчання в одному із зазначених навчальних закладів та вступили до іншого навчального закладу або в період між завершенням навчання за одним освітньо-кваліфікаційним рівнем та продовженням навчання за іншим за умови, що такий період не перевищує чотирьох місяців), до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років, та діти-сироти – до досягнення ними 23 років, незалежно від того, навчаються вони чи ні;

3) чоловік (дружина), а в разі їх відсутності – один з батьків або брат чи сестра, дідусь чи бабуся померлого годувальника незалежно від віку і працездатності, якщо він (вона) не працюють і зайняті доглядом за дитиною (дітьми) померлого годувальника до досягнення нею (ними) 8 років.

Указані особи є непрацездатними членами сім'ї при умові, що вони були на повному утриманні померлого годувальника або одержували від нього допомогу, що була для них постійним і основним джерелом засобів до існування. Діти належать до непрацездатних незалежно від того, чи перебували вони на утриманні померлого. Батьки і чоловік (дружина) померлого, які не були на його утриманні, мають право на пенсію в зв'язку з втратою годувальника, якщо втратили засоби до існування.

Ст. 36 цитованого Закону уточнює, що усиновлені діти мають право на пенсію в зв'язку з втратою годувальника нарівні з рідними дітьми. Пасинок і падчерка мають право на таку пенсію нарівні з рідними дітьми, якщо вони не одержували аліментів від батьків. Право на дану пенсію зберігають неповнолітні діти померлого годувальника в разі їх усиновлення.

Перелік непрацездатних осіб, які мають право на страхові виплати в зв'язку з втратою годувальника, який помер внаслідок нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання дано у ст. 41 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування». Члени сім'ї, які мають право на пенсію в разі втрати годувальника зазначені у ст. 30 Закону України «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб». У всіх цих законах бажано дати єдиний перелік непрацездатних членів сім'ї, що мають право на страхові виплати та пенсію в зв'язку з втратою годувальника відповідно до ст. 36 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Належність до членів сім'ї померлого годувальника підтверджується копіями свідоцтв, що засвідчують родинні стосунки, довідкою про склад сім'ї, довідкою навчального закладу про навчання за денною формою навчання тощо.

9.1.4. Тимчасова непрацездатність

Відповідно до підпункту 1.3 Положення про експертизу тимчасової непрацездатності, затв. наказом МОЗ України від 9 квітня 2008 року № 189, тимчасова непрацездатність – це непрацездатність особи внаслідок захворювання, травми або з інших причин, що не залежать від факту втрати працездатності (пологи, карантин, догляд за хворим тощо), яка має тимчасовий зворотний характер під впливом лікування та реабілітаційних заходів, триває до відновлення працездатності або встановлення групи інвалідності, а в разі інших причин – до закінчення причин відсторонення від роботи. В літературі її визначають як неможливість тимчасово виконувати працівником своїх трудових обов'язків.

Страховими випадками тимчасової непрацездатності є: 1) тимчасова непрацездатність внаслідок захворювання або травми; 2) необхідність догляду за хворою дитиною; 3) необхідність догляду за хворим членом сім'ї; 4) догляд за дитиною віком до трьох років або дитиною-інвалідом віком до 18 років у разі хвороби матері або іншої особи, яка доглядає за цією дитиною; 5) карантин, накладений органами санітарно-епідеміологічної служби; 6) тимчасове переведення застрахованих осіб відповідно до медичного висновку на легшу, нижчеоплачувану роботу; 7) протезування з помещенням у стаціонар протезно-ортопедичного підприємства; 8) санаторно-курортне лікування.

Підставою для призначення допомоги по тимчасовій непрацездатності, по вагітності та пологах є виданий у встановленому порядку листок непрацездатності, а в разі роботи за сумісництвом – копія листка непрацездатності, засвідчена підписом керівника і печаткою за основним місцем роботи. Листок непрацездатності видається на підставі Інструкції про порядок видачі документів, що засвідчують тимчасову непрацездатність громадян, затв. наказом МОЗ України від 13 листопада 2001 року № 455.

9.2. Страховий і трудовий стаж та вислуга років як юридичні факти у праві соціального забезпечення

9.2.1. Страховий стаж

Відповідно до ч 1 ст. 9 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування страховий стаж – це період (строк), протягом якого особа підлягає загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню та сплачуються внески (нею, роботодавцем) на страхування, якщо інше не передбачено законодавством. Легальне визначення страхового стажу також дано у п.12 ст.1 і ч.1 ст.21 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», п.8 ст.1 і ч.1 ст.21 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», ст.1 і ч.1 ст.24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування». Зазначеними законами в науковий обіг було введено поняття «страховий стаж», що існує поряд з іншим – «трудовий стаж». Теза про те, що в указаних законах трудовий стаж був замінений на страховий не зовсім вірна, що вбачається при порівнянні цих категорій.

Кучма О.Л. до ознак, що характеризують страховий стаж, віднесла такі: 1)період сплати страхових внесків; 2)безпосереднє та опосередковане страхування (сплачувати страхові внески може і сама особа, і її роботодавець чи інша особа в порядку, визначеному законодавством); 3)обов'язкова та добровільна участь осіб у державному соціальному страхуванні; 4)наявність спеціальних фондів, які здійснюють конкретний вид державного страхування. Вишневецька С.В. до цих ознак ще віднесла розмір страхових внесків (не менше мінімального страхового внеску). На наш погляд, мова йде не про ознаки страхового стажу, а про умови, при яких він формується.

Узагальнюючи легальні визначення, можна сказати, що страховий стаж-це періоди, упродовж яких особа зобов'язана

бути застрахованою в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, і за які в накопичувальному порядку вона, її роботодавець або інша особа щомісяця сплачують чи сплачували єдиний внесок у сумі не меншій ніж мінімальний страховий внесок за відповідний місяць, що дає право при настанні страхового випадку отримувати належні види соціального забезпечення із спеціально створених для цього фондів.

Суть страхового стажу полягає в регулярній сплаті єдиного внеску в установленому розмірі та впродовж визначеного законом терміну і без зв'язку з окремими видами трудової діяльності особи з метою накопичення коштів у відповідному фонді на випадок відшкодування витрат у разі настання страхового випадку.

Умовами формування страхового стажу є :

- наявність статусу застрахованої особи. Перелік застрахованих осіб дано в законах про окремі види соціального страхування (див. ст.11 і 12 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»). Особа, як правило, вважається застрахованою з моменту укладення трудового договору. Підстави для припинення цього статусу вказані в ст.13 цього Закону. Наявність статусу застрахованої особи підтверджується включенням її до реєстру застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного соціального страхування (ст. 20 Закону України від 8 липня 2010 р. № 2464-VI «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»), а також свідоцтвом про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, яке є єдиним для всіх видів страхування (ст.8 Основ законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування).

З цього загального правила є виключення, що стосуються зародка та новонародженого (ч.2 ст.35 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»). Тут

страхування дитини є похідним від страхування матері і підтверджується медичним висновком.

В окремих випадках статусу застрахованої особи достатньо для отримання певних видів соціального забезпечення, тобто припускається, що особа має відповідний страховий стаж без перевірки тривалості сплати єдиного внеску (соціальне забезпечення при вагітності та пологах чи в разі нещасного випадку на виробництві, що спричинило втрату працездатності або по інвалідності, де інвалідність настала в період проходження строкової військової служби);

- наявність періодів сплати єдиного внеску певної тривалості. У законах говориться не про періоди, а про період (строк), протягом якого особа підлягає страхуванню. Більш точніше говорити про періоди, оскільки особа може неодноразово переривати трудову чи іншу діяльність. При забезпеченні, наприклад, пенсією за віком у солідарній системі необхідний страховий стаж не менше 15 років (ч.1 ст.26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»). Для отримання мінімальної пенсії за віком цей стаж для чоловіків повинен становити 35 років, а у жінок – 30 років (ч.1 ст.28 цього Закону). Право на пенсію по інвалідності інвалід I групи має за наявності страхового стажу від 1 до 10 років залежно від його віку, а інваліди II та III групи залежно від віку – від 1 до 14 років (ч.1 ст.32 даного Закону). Пенсія в зв'язку з втратою годувальника залежить від страхового стажу померлого, що прирівнюється до інвалідів III групи (ч.1 ст.36 цього Закону).

Розмір допомоги по тимчасовій непрацездатності залежить від наявного страхового стажу і становить : 50 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж до трьох років; 60 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж від трьох до п'яти років; 70 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж від п'яти до восьми років; 100 відсотків

середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, які мають страховий стаж понад вісім років; 100 відсотків середньої заробітної плати (доходу) - застрахованим особам, віднесеним до 1-4 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; одному з батьків або особі, що їх замінює та доглядає хвору дитину віком до 14 років, яка потерпіла від Чорнобильської катастрофи; ветеранам війни та особам, на яких поширюється чинність Закону України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту"; особам, віднесеним до жертв нацистських переслідувань відповідно до Закону України "Про жертви нацистських переслідувань"; донорам, які мають право на пільгу, передбачену статтею 10 Закону України "Про донорство крові та її компонентів" (ч.1 ст.24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»);

- сплата єдиного внеску в сумі не нижчій ніж установлений законом. Мінімальний страховий внесок – сума єдиного внеску, що визначається розрахунково як добуток мінімального розміру заробітної плати на розмір внеску, встановлений законом на місяць, за який нараховується заробітна плата (дохід), та підлягає сплаті щомісяця. У страховий стаж, що обчислюється місяцями, зараховуються лише ті місяці, за які були сплачені суми не нижче мінімального страхового внеску. Якщо єдиний внесок сплачено в меншому розмірі, то його можна доплатити або страховий стаж за цей час буде обчислений за спеціальною формулою.

До ознак, що характеризують страховий стаж, не відноситься безпосереднє чи опосередковане страхування, тобто хто платить єдиний внесок (застрахована особа, роботодавець чи будь-яка інша особа), оскільки з фінансової сторони однаково хто платить, основне, щоб єдиний внесок регулярно сплачувався.

Не є окремою ознакою страхового стажу обов'язкова чи добровільна участь у соціальному страхуванні, як і наявність спеціальних фондів. Вони характеризують систему

загальнообов'язкового державного соціального страхування, а не страховий стаж.

Страховий стаж як юридичний факт одні фахівці відносять до відносних подій (явища, які викликані діяльністю людини, розвиток якої відбувається незалежно від причин, що їх спричинили), а інші до дій, що залежать від волі людини. Перші вважають, що застрахована особа стає суб'єктом сплати єдиного внеску і створює страховий стаж як юридичний факт, незалежно від її суб'єктивної волі. Інші страховий стаж розглядають як категорію, що відноситься до дій. Це категорія активна, а не пасивна, динамічна : їй притаманна така властивість, як повторення. Одноразова дія страхового стажу не дає, а сукупність дій суб'єкта правовідношення створює страховий стаж.

Для страхового стажу характерна так би мовити розтягнутість юридичного факту в часі. Саме в цьому полягає особливість страхового стажу як юридичного факту – дії.

Указаний стаж перш за все відноситься до правостановлюючих юридичних фактів. Страховий стаж входить до фактичного складу правовідносин щодо забезпечення всіма видами пенсій у солідарній системі. В окремих випадках страховий стаж може бути правозмінюючим юридичним фактом, наприклад, при перерахунку пенсії працюючим пенсіонерам в разі збільшення страхового стажу. Страховий стаж ніколи не веде до припинення правовідносин, тобто він не може бути правоприпиняючим юридичним фактом.

Кисельова О.І. вказала на такі відмінні риси страхового стажу по відношенню до трудового стажу : 1) є періодом сплати страхових внесків; 2) наявність трудових відносин не обов'язкова (працівник може працювати за цивільно-правовим договором чи сплачувати внески в добровільному порядку); 3) вид роботи не має значення (головне, щоб єдиний соціальний внесок був не менше мінімального); 4) визначається за даними, що містяться в системі персоніфікованого обліку відомостей про застрахованих осіб Державного реєстру загальнообов'язкового державного

соціального страхування; 5) обраховується в місяцях; 6) можливе самостійне доповнення страхового стажу шляхом доплати до мінімального страхового внеску, якщо роботодавець відраховує менше мінімального внеску. Цей перелік не можна вважати повним. Наприклад, страховий стаж можна характеризувати лише за кількісними показниками (період страхування та розмір єдиного внеску).

Інститут страхового стажу належить до права соціального забезпечення і в його рамках досліджується.

9.2.2. Трудовий стаж

Крім страхового стажу, у праві соціального забезпечення застосовується ще добре відома юристам категорія «трудоного стажу». Трудовий стаж – це сумарна тривалість роботи в якості робітника чи службовця або інша суспільно корисна діяльність, якщо її включення до трудового стажу передбачена чинним законодавством. Тривалість перерви в трудовій діяльності, причини звільнення та характер роботи в даному випадку не мають значення.

Відповідно до ч.4 ст.24 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» періоди трудової діяльності та інші періоди, що враховувалися до стажу роботи для призначення пенсії до набрання чинності цим Законом, зараховуються до страхового стажу в порядку і на умовах, передбачених законодавством, що діяло раніше, крім випадків, передбачених цим Законом.

До 1 січня 2004 року до загального трудового стажу, який давав право на трудову пенсію, включили види трудової діяльності, передбачені ст.56 Закону України «Про пенсійне забезпечення». За змістом трудовий стаж набагато ширший ніж страховий стаж і останній доцільніше було назвати «стаж сплати страхових внесків».

У загальному трудовому стажі виділяють безперервний і спеціальний трудовий стаж. Безперервний стаж працівників –

тривалість безперервної роботи на одному підприємстві, в установі, організації чи на інших підприємствах у випадках, установлених чинним законодавством. У ринкових відносинах він втратив юридичне значення. Безперервний стаж може мати значення на локальному рівні при недержавному соціальному забезпеченні на відповідному підприємстві з урахуванням стажу роботи на ньому того чи іншого працівника.

Спеціальний трудовий стаж – це сумарна тривалість трудової чи іншої суспільно-корисної діяльності, виокремлена із загального стажу за її змістом або за умовами праці, в тому числі і кліматичними. Види спеціального трудового стажу передбачені ст. 13 і 14 Закону України «Про пенсійне забезпечення».

Кисельова О.І. наводить такі відмінності трудового стажу від страхового стажу : 1) це періоди саме трудової діяльності працівника; 2) працівник обов'язково вступає в трудові відносини з роботодавцем; 3) вид роботи має значення для характеристики трудової діяльності та відповідного стажу (загальний, спеціальний, пільговий); 4) обраховується на підставі даних трудової книжки, а при її відсутності - на підставі довідок, виписок із наказів, особових рахунків й відомостей на видачу заробітної плати, архівних довідок, посвідчень, характеристик, письмових трудових договорів і угод; 5) обраховується роками, місяцями і днями (в основному роками); 6) доопрацювання (доповнення трудового стажу не допускається). На противагу страховому стажу трудовий стаж ще характеризується якісними властивостями (виконання будь-якої роботи, роботою за конкретною спеціальністю, на певній посаді, в певних умовах і кліматичних регіонах чи діяльністю, в якій зацікавлена держава).

Основним документом, що підтверджує стаж роботи є трудова книжка. Порядок її ведення передбачено Інструкцією про порядок ведення трудових книжок працівників, затв. спільним наказом Мінпраці України, Мінюсту України та Мінсоцзахисту населення України від 29 липня 1993 року № 58. Зразок бланків чинних сьогодні трудових книжок та вкладишів

до них були затв. постановою КМУ від 27 квітня 1993 року № 301 «Про трудові книжки працівників».

Трудові книжки мають свою історію. У Франції з метою боротьби з бродяжництвом з 1749 року при прийнятті на роботу вимагалось пред'явити документ від попереднього наймача. З 1781 року замість одноразових документів були введені трудові книжки, які перестали бути обов'язковими в 1890 році, але проіснували в Франції до 1908 року включно. У Данії трудові книжки були введені в 1832 році, а в Німеччині - у 1892 році, а в 1935-1945 роках були обов'язкові для всіх. В Італії трудові книжки існували з 1935 по 1997 роки. В Словенії трудові книжки використовували в 1990-2009 роках, а пізніше були замінені базою даних пенсійного фонду.

Після жовтневого (1917 року) перевороту на територіях, куди входили землі України, в окремих місцевостях були введені трудові книжки. У 1923 році трудові книжки були скасовані і їм на заміну знову ввели посвідчення особи. 21 вересня 1926 року постановою РНК СРСР були введені трудові списки. З 15 січня 1939 року в СРСР знову були введені трудові книжки єдиного зразка для робітників і службовців усіх державних і кооперативних підприємств і установ. 6 вересня 1973 року в СРСР був введений новий зразок трудової книжки. В Україні в 1993 році був введений український зразок трудової книжки. В останній час неодноразово висловлювалась ідея про відмову від трудових книжок, оскільки всі необхідні дані знаходяться у системі даних ПФУ.

За відсутності трудової книжки або відповідних записів у ній трудовий стаж встановлюється на підставі інших документів, виданих за місцями роботи, служби, навчання, а також архівними установами. У разі, коли документи про трудовий стаж не збереглися, підтвердження трудового стажу здійснюється органами Пенсійного фонду України на підставі показань свідків. Нормативним актом, яким користуються в цих ситуаціях, є Порядок підтвердження наявного трудового стажу для призначення пенсій за відсутності трудової книжки або

відповідних записів у ній, затв. постановою КМУ від 12 серпня 1993 року № 637.

9.2.3. Вислуга років

Під нею розуміють особливий вид спеціального стажу окремих категорій працівників, який передбачає пільгове пенсійне забезпечення в зв'язку з втратою професійної працездатності й виходом на пенсію до настання віку, який дає право на пенсію за віком.

Відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» пенсія за вислугу років має призначатися згідно з окремим законодавчим актом через професійні та корпоративні фонди, але такий закон в Україні не прийнятий. Сьогодні порядок обчислення спеціального стажу та умов, за яких визначається право на пенсію за вислугу років здійснюється відповідно до Закону України «Про пенсійне забезпечення», а страховий стаж, залежно від якого визначається розмір пенсії, обчислюється відповідно до норм Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Вислуга років розцінюється як додаткові права (пільги), що застосовуються до конкретного і обмеженого кола осіб. Це: 1) військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ; 2) працівники цивільної авіації та льотно-випробувального складу; 3) державні службовці, судді, працівники прокуратури і митних органів; 4) окремі категорії працівників та спеціалістів інших галузей народного господарства. Перелік державних органів, сфера народного господарства, професій і посад служби чи праця на яких дає право на пенсію за вислугу років, а також тривалість вислуги років і правила її нарахування встановлюється законодавством для кожної окремої категорії працівників.

Наявність пенсій за вислугу років пояснюється специфікою відповідної роботи, професії чи посади, які пов'язані з підвищеними фізичними і емоційними навантаженнями і

тривале перебування на яких призводить до інтенсивного зношення людського організму, внаслідок чого працівник свою професійну працездатність втрачає до настання віку, необхідного для призначення пенсії за віком. Вважається, що подальше використання працівника на такій роботі є недоцільним або неможливим і тому виникає потреба в звільненні даного працівника з цієї роботи з компенсацією йому втраченого заробітку, тобто пенсії за вислугу років вважаються пільговими.

Для пенсійного забезпечення за вислугу років юридичне значення надається насамперед видам і тривалості спеціального стажу роботи (служби). Тут юридичним фактом виступає наявність установленної законом тривалості вислуги років.

У даний час вислуга років не відноситься до страхового стажу, а є одним із видів трудового стажу, що існує незалежно від страхового стажу. Така ситуація залишиться і в майбутньому, оскільки в страховому стажі відсутні якісні характеристики трудового стажу, до якого належить спеціальний стаж.

9.3. Складні життєві обставини як юридичні факти в праві соціального забезпечення

Закон України «Про соціальні послуги» визначає складні життєві обставини як обставини, спричинені інвалідністю, віком, станом здоров'я, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті (ст.1). Раніше цей Закон складні життєві обставини тлумачив як обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності в зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або

роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, незабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо).

В одному з проектів нової редакції Закону України «Про соціальні послуги» складні життєві обставини визначаються як обставини, спричинені станом здоров'я, соціальним становищем тощо, внаслідок яких жінки/чоловіки, дівчата/хлопці, сім'ї не можуть задовольнити свої основні соціальні та культурні потреби.

Запропоноване в 2012 році легальне визначення складних життєвих обставин є надзвичайно невдалим і значно поступається визначенню, що застосовувалося раніше. Тлумачення даної категорії як обставини, спричиненої, зокрема, соціальним становищем, життєвими звичками і способом життя ні про що не говорить. Поняття «соціальне становище», «життєві звички», «спосіб життя» можна розглядати у позитивному та негативному руслі. Останнє законодавець, мабуть, мав на увазі. Навіть у такому смислі ці поняття не вказують на наслідки, що призвели до складної життєвої обставини (наприклад суттєве погіршення стану здоров'я).

Соціальне становище людини – це її місце в суспільстві, яке займає вона відповідно до віку, статі, походження, професії, сімейного стану, наявних доходів тощо. Право соціального забезпечення займається людьми, які знаходяться на соціальному дні. До останніх належать люмпени (жебраки, бомжі, волоцюги) та маргінали (особи, що втратили колишні соціальні зв'язки і не пристосувалися до нових умов життя (представники національних меншин, мігранти, вихідці із села) або особи, які не визнають загальноприйнятих норм і правил поведінки). Соціальне становище людини є приводом для виникнення обставин, що є підставою для надання соціального забезпечення і не виступає складною життєвою обставиною.

Життєва звичка – особлива форма поведінки людини, яка виявляється у схильності до повторення однотипних дій у подібних ситуаціях. Звички бувають корисними і шкідливими.

Найбільш шкідливими звичками є наркоманія, алкоголізм, куріння. До складних життєвих обставин відносяться не життєві звички, а окремі їх прояви (соціальна робота із наркоманами чи алкоголіками тощо).

Спосіб життя включає в себе індивідуальні форми поведінки людини, активність і реалізацію нею своїх можливостей у праці, повсякденному житті і культурних звичках, властивих тому або іншому соціально-економічному укладу. Основними формами конкретизації способу життя є категорії «рівень життя», «якість життя», «стиль життя», «стандарт життя». Спосіб життя окремих людей поділяється на здоровий і нездоровий. Останній пов'язаний з дискомфортом, накопиченням негативних емоцій і факторів, які рано чи пізно бумерангом відіб'ються на нервово-психологічному статусі як ознака початку будь-яких симптомів захворювання організму. Різноманітні захворювання і призводять до обставин, які є складовою складних життєвих обставин.

В одному з проектів нової редакції Закону України «Про соціальні послуги» у ст.7 зазначається, що знаходження особи чи сім'ї в складних життєвих обставинах може бути визнано з наступних підстав :

- малозабезпеченість;
- сирітство;
- відсутність постійного місця проживання;
- безробіття;
- інвалідність;
- відсутність можливості до самообслуговування;
- насильство в сім'ї, жорстке поводження з дітьми;
- втрата сімейних зв'язків під час перебування в місцях позбавлення волі;
- народження одночасно трьох і більше дітей;
- наявність в сім'ї дитини з особливостями психіко-фізіологічного розвитку, у тому числі дитини-інваліда;

- специфічні форми поведінки, що призводять до залежності та підвищеного ризику захворювання інфекційними та соціально небезпечними захворюваннями;

- невиліковні хвороби;

- хвороби, що потребують тривалого лікування;

- нанесення шкоди в результаті пожежі чи іншого стихійного лиха, техногенної катастрофи, бойових дій, актів тероризму;

- психофізичного насильства, торгівлі людьми, протиправних дій інших осіб;

- наявність інших обставин, внаслідок яких особа чи сім'я не можуть подолати самотійно.

В іншому проекті нової редакції цього Закону у ст. 9 вказується, що жінки/чоловіки, дівчата/хлопці, сім'ї можуть бути визнані такими, що перебувають у складних життєвих обставинах, з наступних підстав:

- часткова втрата рухової активності;

- невиліковні хвороби та хвороби, що потребують тривалого лікування, психічний розлад;

- інвалідність;

- бездомність;

- безробіття;

- бідність;

- ухилення батьками або особами, що їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини;

- перебування дитини в конфлікті із законом;

- втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі;

- гендерна дискримінація;

- насильство, жорстоке поводження;

- потрапляння в ситуацію торгівлі людьми;

- пожежа чи інше стихійне лихо, техногенна катастрофа;

- бойові дії, акти тероризму;

- тощо.

Необхідно уточнити, що у першому проекті Закону цитована стаття називається «складні життєві обставини», а в іншому «Підстави для визначення складних життєвих обставин». На базі цих статей можна зробити перелік складних життєвих обставин і дати в загальних рисах їх визначення уже як юридичних фактів.

Розглянемо найбільш поширені обставини, що відносяться до складних життєвих обставин як юридичні факти.

9.3.1. Безробіття

Безробіття – соціально-економічне явище, за якого частина осіб не має змоги реалізувати своє право на працю та отримання заробітної плати (винагороди) як джерела існування. Безробітний – особа віком від 15 до 70 років, яка через відсутність роботи не має заробітку або інших передбачених законодавством доходів як джерела існування, готова та здатна приступити до роботи. Безробітним є особа, що зареєструвалася в центрі зайнятості як безробітна і готова та здатна приступити до роботи (ст. 1 Закону України від 5 липня 2012 року № 5067-VI «Про зайнятість населення»). Такі особи мають право на види соціального забезпечення, що передбачені ст. 7 Закону України від 2 березня 2000 року № 1533-III «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття».

У першому Законі дано соціально-економічне поняття «безробіття», що не є обставиною, яка породжує правові наслідки. Правове визначення цього поняття як юридичного факту дано в другому Законі : це подія, через яку : 1) застраховані особи втратили заробітну плату (грошове забезпечення) або інші передбачені законодавством України доходи внаслідок втрати роботи з незалежних від них обставин та зареєстровані в установленому порядку як безробітні, готові та здатні приступити до підходящої роботи і дійсно шукають роботу; 2) застраховані особи опинилися в стані часткового безробіття (п.8 ст.1). Процедура встановлення і фіксації статусу безробітного передбачена Порядком реєстрації, перереєстрації

безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу, затв. постановою КМУ від 20 березня 2013 року № 198 та ст.43-49 Закону України «Про зайнятість». Статус безробітного підтверджується наказом центру зайнятості (п.6 Порядку).

М. Денисюк ознаки категорії безробіття помилково виводить із Закону України «Про зайнятість населення» не як юридичний факт, а як відповідний соціальний ризик. На його думку, безробіття як правова підстава соціального забезпечення особи : 1)є соціальним ризиком, який визначає потребу особи в соціальному забезпеченні; 2)може спричинити негативні наслідки для осіб у віці від 15 до 70 років, здатних за станом здоров'я працювати; 3)означає неможливість реалізувати своє право на зайнятість; 4)свідчить про неодержання заробітної плати (доходу) чи їх одержання на рівні нижчому ніж мінімальна заробітна плата, передбачена законодавством на поточний рік. Його аргументи через вищеназвані причини не можуть бути взяті до уваги.

9.3.2. Бездомність

Бездомність— соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї будь-якого житла, призначеного та придатного для проживання. Бездомна особа – це особа, яка перебуває в соціальному становищі бездомності. Безпритульна особа – повнолітня особа, яка проживає на вулиці, в парках, підвалах, під'їздах будинків, на горищах, об'єктах незавершеного будівництва, в інших місцях, не призначених та не придатних для проживання, у тому числі жилих приміщеннях, що перебувають в аварійному стані. Безпритульні діти – діти, які були покинуті батьками, самі залишили сім'ю або дитячі заклади, де вони виховувалися і не мають певного місця проживання (ст.2 Закону України від 2 червня 2005 року № 2623-IV «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»).

Бездомними (безхатченками) часто називають осіб, які не мають офіційно зареєстрованого житла. Це не зовсім вірно. Бездомність завжди характеризується двома взаємопов'язаними рисами: 1) відсутність придатного для щоденного проживання житла (власного, орендованого); 2) ведення специфічного способу життя. Бездомність не підлягає спеціальній фіксації і встановлюється зі слів особи в кожному випадку при наданні соціальних послуг такій категорії осіб.

9.3.3. Сирітство

Сирітство— соціальне явище, зумовлене наявністю в суспільстві дітей, батьки яких померли, а також дітей, котрі залишились без піклування батьків внаслідок позбавлення останніх батьківських прав або визнання їх у встановленому порядку недієздатними.

Дитина-сирота – дитина, в якій померли чи загинули батьки. Діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібрання у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами внутрішніх справ, пов'язаним з ухиленням від сплати аліментів та відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовились батьки, та безпритульні діти (ст.1 Закону України від 26 квітня 2001 року № 2402-III «Про охорону дитинства», ст.1 Закону України від 13 січня 2005 року «2342-IV «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», ст.2 Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»).

Перші називаються біологічними сиротами, а другі – соціальними сиротами.

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, - визначене відповідно до законодавства становище дитини, яке надає їй право на повне державне забезпечення і отримання передбачених законодавством пільг та яке підтверджується комплектом документів, що засвідчують обставини, через які дитина не має батьківського піклування. Указаний комплект документів відповідна служба в справах дітей зобов'язана підготувати протягом двох місяців. Питання надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, регулюється Порядком провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, затв. постановою КМУ від 24 вересня 2008 року № 866 (див. п.2).

9.3.4. Втрата здоров'я

Втрата здоров'я – наявність хвороб і фізичних дефектів, які призводять до фізичного, духовного і соціального неблагополуччя. Життєдіяльність – повсякденна діяльність, здатність організму особи здійснювати діяльність у спосіб і в межах, звичайних для людини. Обмеження життєдіяльності – помірно виражена, виражена або значно виражена втрата особою внаслідок захворювання, травми (її наслідків) або вроджених вад здатності до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю своєї поведінки, спілкування, навчання, виконання трудової діяльності нарівні з іншими громадянами (ст.1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні»).

Втрата здоров'я є збірним поняттям і включає в себе такі поняття, як «інвалідність», «невиліковні хвороби», «хвороби, що потребують тривалого лікування», «часткова втрата рухової активності». Ці поняття між собою чітко не узгоджені, межі їх дії не визначені. Для збірного поняття більш підходить категорія «обмеження життєдіяльності» ніж «втрата здоров'я».

Інвалідність указує на ступінь втрати життєдіяльності. Високий ступінь втрати означає відсутність можливості до самообслуговування. Сюди слід віднести і часткову втрату рухливості. Невиліковні хвороби часто ведуть до потреби стаціонарного обслуговування в хоспісних чи інтернатних установах.

Причини втрати здоров'я часто визначають і комплекс соціальних послуг, у яких є потреба в людині. Лікування особи в медичних закладах не відноситься до соціального обслуговування. Обставини втрати здоров'я визначаються і підтверджуються медичними закладами.

9.3.5. Насильство в сім'ї

Насильство в сім'ї – будь-які умисні дії фізичного, сексуального, психологічного чи економічного спрямування одного члена сім'ї по відношенню до іншого члена сім'ї, якщо ці дії порушують конституційні права і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному чи психічному здоров'ю (ст.1 Закону України від 15 листопада 2001 року № 2789-III «Про попередження насильства в сім'ї»). Відповідно до цього Закону формами насильства в сім'ї є:

- фізичне насильство в сім'ї – умисне нанесення одним членом сім'ї іншому члену сім'ї побоїв, тілесних ушкоджень, що може призвести або призвело до смерті постраждалого, порушення фізичного чи психічного здоров'я, нанесення шкоди його честі і гідності;

- сексуальне насильство в сім'ї – протиправне посягання одного члена сім'ї на статеву недоторканість іншого члена сім'ї, а також дії сексуального характеру по відношенню до дитини, яка є членом цієї сім'ї;

- психологічне насильство в сім'ї – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність

захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю;

- економічне насильство в сім'ї – умисне позбавлення одним членом сім'ї іншого члена сім'ї житла, їжі, одягу та іншого майна чи коштів, на які постраждалий має передбачене законом право, що може призвести до його смерті, викликати порушення фізичного чи психічного здоров'я.

Наявність таких обставин є підставою для надання відповідної допомоги жертвам насильства в сім'ї з боку спеціальних кризових центрів, а також центрів медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї.

9.3.6. Малозабезпеченість

Малозабезпеченість (бідність, нужденність) – це неспроможність особи чи сім'ї з огляду на об'єктивні чинники забезпечити середньомісячний сукупний дохід на рівні прожиткового мінімуму. Існують різні доктринальні визначення поняття «малозабезпеченість». У нормативних актах не дається його легальне визначення. У ст.1 Закону України від 1 червня 2000 року № 1768-III «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» малозабезпечена сім'я визначена як сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї. Малозабезпеченість є юридичним фактом, що входить до фактичного складу багатьох соціальних допомог, що надаються за рахунок бюджетних коштів. Одночасно малозабезпеченість виступає характерною ознакою принципу адресності надання окремих видів соціального забезпечення.

При наданні державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям малозабезпеченість як юридичний факт включає в себе : 1) причину малозабезпеченості (обов'язково повинна бути поважною чи незалежною від особи); 2) склад сім'ї; 3) відповідний розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї; 4) при певних обставинах обстеження

матеріально-побутових умов сім'ї; 5) рівень забезпечення прожиткового мінімуму. Малозабезпеченість установлюється тим органом, що призначає державну соціальну допомогу.

9.3.7. Схильність до девіантної поведінки

Під девіантною (відхилення від норми) поведінкою розуміють : 1) вчинок, дії людини, що не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стандартам, шаблонам (переважно вивчається педагогікою, психологією та психіатрією); 2) соціальне явище, виражене в масових формах людської діяльності, які не відповідають офіційно встановленим чи фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стандартам, шаблонам (в основному вивчається соціологією і соціальною психологією).

Схильність до девіантної поведінки, наприклад, дітей зовнішньо проявляється у таких формах : безвідповідальне ставлення до навчання, конфлікти з однолітками і дорослими, невиконання вимог дорослих, пропуски занять, втечі з дому, бродяжництво, вживання наркотичних речовин, крадіжки, здирництво, бійки тощо.

- Ознаками девіантної поведінки, зокрема, називають :

- багаторазові тривалі порушення норм, прийнятих суспільством;

- різноманітні прояви соціальної дезадаптації, які викликають негативну оцінку з боку інших людей;

- поведінка не ототожнюється з психічними захворюваннями чи патопсихологічними станами, хоча може за певних умов набути патологічних форм (алкоголізм, наркоманія тощо);

- результатом поведінки є заподіяння реальної шкоди самій особистості чи оточуючим.

Виокремлюють такі види девіантної поведінки :

- антисоціальну (делінквентну і кримінальну). Антисоціальна поведінка суперечить соціальним і правовим нормам, що діють у суспільстві. Делінквентна поведінка полягає

у здійсненні особою дрібних правопорушень, за які її не притягують до відповідальності. Кримінальна поведінка особи проявляється у вчинках, що суперечать нормам Кримінального кодексу України;

- асоціальну (аморальну). Це сукупність вчинків, що характеризуються негативним ставленням індивіда до етики і моралі, до загальнолюдських цінностей, зокрема, до дисциплінованості, почуття обов'язку, поваги до оточуючих, ввічливості, чесності і передбачає громадський осуд;

- аутодеструктивну. Являє собою поведінку, що відхиляється від психологічної та медичної норми, загрожуючи цілісності й розвитку особистості (схильність до самогубства, втеча від дійсності, поведінка жертви).

Виявлення осіб, схильних до девіантної поведінки є підставою для організації і проведення соціальними службами відповідної з ними роботи.

9.3.8.Перебування в стані жертви торгівлі людьми

Торгівля людьми – здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином. Особа, яка постраждала від торгівлі людьми, - будь-яка фізична особа, яка стала об'єктом торгівлі людьми і визнана такою відповідно до положень цього Закону. Процедура встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, - комплекс заходів, під час яких уповноважена особа на підставі отриманої інформації та її аналізу порівнює елементи вчиненого щодо особи такого діяння та робить висновок, що така особа є особою, яка постраждала від

торгівлі людьми (ст.1 Закону України від 20 вересня 2011 року № 3739-VI «Про протидію торгівлі людьми»).

Процедура встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми визначається Порядком встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, затв. постановою КМУ від 23 травня 2012 року № 417. Наказом Мінсоцполітики України від 18 червня 2012 року № 366 затверджені форми документів, необхідних для встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми.

9.3.9. Ухилення від виконання обов'язків по вихованню дитини

Ухилення від виконання обов'язків по вихованню дитини має місце, коли батьки не піклуються про фізичний і здоровий розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема : 1) не забезпечують необхідного харчування або медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складова виховання; 2) не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення; 3) не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; 4) не сприяють засвоєнню нею загальноновизнаних норм моралі; 5) не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; 6) не створюють умов для отримання нею освіти (див. п.16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30 березня 2007 року). Ці обставини є підставою для відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст.170 Сімейного кодексу України) або позбавлення батьківських прав (ст.164 СКУ). Указані обставини виявляють служби у справах дітей, готують матеріали до суду, а після позитивного судового рішення займаються соціальною роботою з такими дітьми.

9.3.10. Наявність у сім'ї дітей з обмеженими фізичними можливостями (особливими потребами).

Наявність у сім'ї дітей з обмеженими фізичними можливостями (особливими потребами) включає в себе всі категорії фізичних, психічних та психологічних порушень у розвитку дитини. У більшості випадків ці порушення пов'язують з інвалідністю та встановленням лікувально-консультативними комісіями категорії «дитина-інвалід». Для дітей із цим статусом передбачені багаточисельні пільги та соціальне обслуговування у спеціалізованих соціальних закладах.

У сім'ях також бувають діти, які не є дитиною-інвалідом, але мають проблеми зі здоров'ям, що обмежують їх можливості у соціальному середовищі. Нормативні акти такі категорії дітей в основному залишають поза своєю увагою. Для таких дітей також необхідно передбачати систему надання соціальних послуг через існуючі структури соціальних служб.

У нормативних актах можна знайти ще багато складних життєвих обставин, що є підставою для надання певних видів соціального забезпечення. Без наявності таких юридичних фактів соціальні послуги не надаються.

9. 4. Строки у праві соціального забезпечення

9.4.1. Поняття, правова природа та класифікація строків у праві соціального забезпечення.

Строки відіграють важливу роль у регулюванні суспільних відносин і без них не обходиться жодна галузь права. Їх правова природа неодноразово висвітлювалась у дисертаційних роботах, наукових статтях та навчальній літературі. Терміном „строки” оперує і нормотворчий орган при прийнятті правових актів у соціальній сфері, але, на жаль, проблематика строків на даний час залишилась поза полем зору дослідників права соціального забезпечення. За окремими виключеннями, відсутні відповідні

публікації як у періодичних виданнях, так і в навчальних посібниках.

До фактів, що мають юридичне значення для права соціального забезпечення, належать строки. У літературі вживаються два поняття „час” і „строк” (термін). Перший є філософським поняттям, а другий – правовим.

У словниках час розглядається як: 1) одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття; 2) тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами і т. ін.; 3) проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т.ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься; 4) історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремих етап у житті певного народу, держави, суспільства; 5) сприятливий, потрібний момент; 6) проміжок у послідовній зміні годин, днів, не зайнятий основною роботою, справами, вивільнений для відпочинку, дозвілля тощо; 7) граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення.

Час характеризує послідовність існування явищ, які змінюють одне одного, відокремленість різних стадій розвитку, тривалість матеріальних процесів. У часі проявляється: а) тривалість існування предметів, процесів і змін, що відбуваються в них; б) порядок настання, зміна станів, певна послідовність (до, після, одночасно і т.ін.); в) ритмічність.

Характерною ознакою часу, на відміну від простору, є його одномірність. Для визначення цього моменту часу береться одне число. Ним буває хвилина, година, доба, місяць, рік тощо. Всі процеси протікають тільки в одному напрямку: від минулого – до сучасного і від сьогоднішнього – до майбутнього.

Календарний час використовується у шести основних взаємозв'язаних формах: 1) датування; 2) тривалість; 3) повторення; 4) одночасність; 5) послідовність; 6) наступність. **Датування** – визначення місця у календарній часовій шкалі. Виражає темпоральний (часовий) зв'язок явищ, подій, фактів,

тривалість та послідовність у їх розвитку. Датою є дні, місяці, роки, а також тижні, хвилини, секунди, п'ятирічки, століття та ін. Прикладами датування у правозастосовчій діяльності є дата звернення до органу соціального забезпечення, дата прийняття ним рішення, дата припинення соціальної виплати, дата прийняття на соціальне обслуговування тощо. **Тривалість** – часова протяжність або, іншими словами, строки (терміни) у праві соціального забезпечення. **Повторення** – періодичність вчинення однотипних дій (періодичність переогляду у МСЕК, обчислення середньомісячного сукупного доходу, перерахунку призначеної пенсії та ін.). **Одночасність** – можливість в один час отримувати кілька видів соціального забезпечення (пенсії і державної соціальної допомоги, кількох видів державної соціальної допомоги або соціальних послуг). **Послідовність** – дотримання у певному порядку темпоральної процедури звернення та призначення (надання) конкретного виду соціального забезпечення. **Наступність** – використання досвіду минулого для сьогодення та майбутнього при наданні того чи іншого виду соціального забезпечення.

Плинність часу існує об'єктивно і незалежно від свідомості людини. Вона неспроможна її ні зупинити, ні прискорити чи уповільнити, у часі відсутній початок і немає кінця. Безперечно, нормотворчий орган правового значення надає не часу як такому, а його окремим проміжкам (відрізкам, періодам, моментам).

Фактор часу відіграє значну роль у регулюванні відносин у сфері соціального забезпечення, оскільки суб'єктивні права і обов'язки учасників цих відносин завжди існують у часі. Сам час не піддається правовому регулюванню, і тому нормотворчі та правозастосовуючі органи користуються такими категоріями, як строк, термін, відрізок, період, момент. Теорія строків розроблялась особливо активно в рамках теорії права, цивільного, сімейного, трудового та процесуального права. Отримані результати і будуть використані при дослідженні строків у праві соціального забезпечення.

Норми про строки регламентують тривалість діяльності суб'єктів правовідносин по реалізації належних фізичним особам прав на конкретні види соціального забезпечення. Дотримання цих норм є обов'язковим, і за їх порушення законодавство передбачає різні види юридичної відповідальності. Через норми права вирішується одне із завдань соціального законодавства – реалізація соціально-економічних прав людини у доступному порядку та в оптимальні строки.

З приводу строків висловлені такі думки:

- строк – це юридичний факт;
- коли мова йде про строк, то треба розрізняти два моменти: перший – встановлення строку і другий – закінчення чи настання його. Отже, встановлення строку – це юридичний факт-дія, закінчення строку – юридичний факт-подія;
- строки – це факти-події, оскільки правові наслідки пов'язані з їх закінченням чи настанням;
- плин часу необхідно виділити в особливу групу абсолютних юридичних подій. Плину часу людина не може протиставити свою діяльність, так як вона сама існує в часі;
- з точки зору класифікації юридичних фактів закінчення певного строку не можна віднести ні до абсолютних, ні до відносних юридичних подій, оскільки воля людей здійснює суттєвий вплив не тільки на сам розмір встановленого строку, не тільки на початок його перебігу, але й на сам перебіг цього строку, який за волею людей може бути зупинено, перервано або продовжено. Разом з тим, закінчення певного строку не можна віднести і до юридичних дій, так як перебіг певного строку є окремим випадком перебігу часу, що спливає незалежно від волі і діяльності людей. Юридичні строки в системі юридичних фактів займають самостійне місце поряд з юридичними подіями та юридичними діями і за своїм характером є щось середнє між ними ;
- змістом строку є дія або подія. Поза цими фактами встановлення та існування строків не мають сенсу. Тому настання або закінчення строку набуває значення не само по

собі, а в сукупності з подіями або діями, для вчинення або утримання від вчинення яких цей строк встановлено. Отже, строки не належать ні до дій, ні до подій, як і не мають самостійного місця в загальній системі юридичних фактів. Як форма, час (строк) властивий і першим, і другим. Строки як часова форма, в якій відбуваються події або здійснюються дії (бездіяльність), породжують юридичні наслідки лише у зв'язку з діями і подіями;

- строк не може об'єктивуватися в діях або подіях. Основною формою закріплення строку в нормах права є число (цифра, дата). Як слово є зовнішньою формою зовнішнього прояву норми права, так і число (цифра, дата) виконує аналогічну роль у правовому опосередненні строку. Такі терміни, як „період”, „момент”, „вік” і т. ін., не можуть бути „розшифровані” без звернення до числа (цифри, дати). Період – це опосереднена законодавцем послідовна кількість часу, тобто його числовий вираз у нормі права. Момент – це встановлена у нормі права дата настання події, вчинення дії.

На думку В.В. Луця, питання про роль і місце строків у правовідносинах може розглядатися в різних аспектах: а) як момент виникнення (початку) або припинення правовідносин; б) як одна з умов, що визначає їх зміст; в) як критерій оцінки правомірності поведінки з огляду її своєчасності тощо. Проаналізувавши думки вчених з питань юридичної природи строків можна зробити такі висновки: 1) коли строк визначається календарною датою або часовими одиницями, то настання, перебіг і закінчення цього строку має двоїстий характер і виконує в системі юридичних фактів роль з'єднувальної ланки між подіями і діями; 2) якщо строк визначається вказівкою на юридичну дію, то настання, плин і закінчення даного строку є юридичними фактами-діями; 3) при встановленні строку вказівкою на подію настання, перебіг і сплив такого строку буде юридичними фактами-подіями; 4) тривалість строку як юридичний факт завжди представляє собою дію.

На думку автора, строк у праві соціального забезпечення – це зафіксована імперативним або диспозитивним способом у нормативно-правовому акті чи договорі або угоді у числовій формі модель періоду (відрізка, моменту) часу, з початком, перебігом чи закінченням якого пов'язана певна дія чи подія, що служить підставою виникнення, зміни або припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення.

У цьому визначенні закріплені такі основні положення: 1) право соціального забезпечення має справу не з моделлю часу (як відомо, час правом не регламентується), а з моделлю певного періоду або відрізка чи моменту; 2) відрізки часу закріплюються законами, підзаконними (на центральному, регіональному та місцевому рівнях), локальними нормативно-правовими актами, договорами та угодами; 3) періоди часу фіксуються в нормах права імперативним або диспозитивним способом; 4) формою строку є число (цифра, дата); 5) складовими строку є його початок, перебіг та закінчення; 6) змістом строку виступає певна подія чи дія, яка має юридичне значення; 7) наслідком настання строку є виникнення, зміна, зупинення, відновлення, припинення прав і обов'язків суб'єктів правовідносин у сфері соціального забезпечення; 8) строк виступає стабілізуючим фактором у динаміці галузевих правовідносин.

Вирішуючи питання про місце строків у системі права соціального забезпечення, в літературі вказується, що одні автори вважають, що строки не є самостійним правовим інститутом права соціального забезпечення через розрізненість правових норм, які їх регулюють, хоча строк необхідно вважати важливою понятійною категорією, що має основоположне значення для галузі в цілому. Інші дійшли висновку про можливість використання щодо строків категорії „правовий інститут”, який однак не може бути включений у загальну частину галузі, оскільки його норми не мають основоположного значення для всіх суспільних відносин, які входять у предмет права соціального забезпечення. Окремі вчені дотримуються думки, що строки в праві соціального забезпечення можна

включати до загальної частини цієї галузі права. Подібну думку висловила І.Ярошенко, яка запропонувала при розробці Кодексу соціального захисту у загальній частині в розділі IV закріпити такий правовий інститут, як строки. З висновком про те, що строки у праві соціального забезпечення є окремим правовим інститутом, слід погодитись.

Наступною проблемою строків у праві соціального забезпечення є їх класифікація, тобто поділ на види за певними критеріями. Справа ускладнюється через розпорошеність строків у багаточисельних законах і підзаконних актах, велику кількість органів, що займаються нормотворчою діяльністю у сфері соціального забезпечення, відсутність координації в цій роботі тощо. Найдоцільніше класифікацію проводити за нижченаведеними критеріями:

1. За сферою поширення чи за предметом правового регулювання їх можна поділити на: а) строки у пенсійному праві; б) строки у допомоговому праві; в) строки у праві соціального обслуговування. Всередині цих підгалузей соціального забезпечення можна виділити строки за видами соціального забезпечення або за їх правовими інститутами.

2. Якщо до уваги взяти характер закріплення строків у нормі права чи ступінь самостійності учасників правовідносин у встановленні строків, то необхідно розрізняти імперативні та диспозитивні строки. Перші зафіксовані у нормативних актах і не можуть змінюватися суб'єктами правовідносин у сфері соціального забезпечення. Другі також закріплені у правовому акті, але можуть у відповідних рамках змінюватися учасниками правовідносин. Більшість строків у праві соціального забезпечення належать до імперативних. Диспозитивні строки в основному стосуються права соціального обслуговування (наприклад, строки перебування у соціальній установі за місцем проживання).

3. Залежно від суб'єктів правовідносин у сфері соціального забезпечення, яких стосуються строки, останні поділяються на: а) адресовані органам соціального забезпечення; б) адресовані

особам, які звернулися за наданням конкретного виду соціального забезпечення. Наприклад, для органів соціального забезпечення, як правило, встановлений 10-денний строк розгляду матеріалів. Відповідно до Закону України „Про державну допомогу сім'ям з дітьми” допомога у зв'язку з вагітністю та пологами призначається, якщо звернення за нею надійшло не пізніше шести місяців з дня закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами (ч.3 ст.8).

4. За юридичною силою або з урахуванням того, де зафіксовані строки у сфері соціального забезпечення, останні можна згрупувати на: а) строки, закріплені у законах; б) строки, закріплені у підзаконних актах (указах Президента України, постановах Кабінету Міністрів України, наказах міністерств і відомств, рішеннях місцевих органів самоврядування тощо); в) строки, закріплені в локальних нормативних актах на рівні підприємств, установ, організацій; г) строки, закріплені в угодах (застосовуються, як правило, у соціальному обслуговуванні).

5. Юридичні факти за вольовою ознакою класифікуються на дії, події та строки. Строк як відрізок часу містить три моменти: а) початок відліку часу; б) встановлену тривалість його плину; в) кінець плину встановленого часу. При цьому основна увага має приділятися саме плину часу, а не його початку чи закінченню. Строки (від і до) встановлюються по волі законодавця і в будь-який час можуть бути ним змінені. Такі строки можна зупиняти, продовжувати чи поновлювати. Плин встановленого часу вже не залежить від волі людини.

Строк – це штучно створена законодавцем подія. Без норми права вона існувати не може. Всі інші події існують незалежно від того, чи надано їм юридичне значення, чи – ні. Строкам як штучно створеним подіям притаманні вольові і невольові моменти. Вольовий момент полягає в тому, що законодавець сам конструює подію (в реальному житті строки не існують), а невольовий момент – це надання плину часу у визначеному його відрізку юридичного значення.

Оскільки строки у праві соціального забезпечення можуть бути як дією, так і подією, то їх можна поділити на дві групи: строки-дії та строки-події. Встановлення строку, з якого призначається пенсія чи соціальна допомога або надаються соціальні послуги, відбувається за волею нормотворчого органу і відповідні строки відносяться до строків-дій. Перебіг (плин) часу, який веде до досягнення дитиною певного віку або особою пенсійного віку чи часу перебування в соціальній установі, від волі людини чи нормотворчого органу не залежить, а це значить, що такі строки слід віднести до строків-подій.

6. З урахуванням часової природи та специфіки їх визначення строки в праві соціального забезпечення поділяються на строки-періоди та строки-терміни. Період – це відрізок часу, впродовж якого здійснюються певні дії (пенсія по інвалідності призначається і виплачується за весь строк установа інвалідності, державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям призначається на шість місяців). Він, як правило, визначається роками, місяцями, днями. Термін – це певний момент у часі, з настанням якого пов'язана дія чи подія. Під терміном у праві соціального забезпечення розуміють конкретну дату (день надходження заяви з усіма необхідними документами).

7. Залежно від характеру правових наслідків настання строків у праві соціального забезпечення виокремлюють правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі строки. Правоутворюючі строки є одним із елементів фактичного складу, що зумовлює виникнення правовідносин у сфері соціального забезпечення (з дня, що настає за днем смерті годувальника, утриманці набувають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника). Правозмінюючі строки – це такі, які разом з іншими юридичними фактами ведуть до зміни існуючих правовідносин у сфері соціального забезпечення (у разі настання обставин, які тягнуть за собою зменшення пенсії, перерахунок здійснюється з першого числа місяця, в якому настали ці обставини, якщо вони мали місце до 15 числа включно, і з

першого числа наступного місяця, якщо вони мали місце після 15 числа). Правоприпиняючі строки – це такі, які поряд з іншими юридичними обставинами ведуть до припинення правовідносин у сфері соціального забезпечення (припинення виплати пенсії у зв'язку з втратою годувальника здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому склалися обставини, що є підставою для припинення її виплати).

8. За цільовою спрямованістю строки у праві соціального забезпечення можна об'єднати у такі групи: 1) строки виникнення права на соціальне забезпечення; 2) строки звернення за наданням конкретного виду соціального забезпечення; 3) строки розгляду документів про надання конкретного виду соціального забезпечення; 4) строки, на які призначаються конкретні види соціального забезпечення; 5) строки здійснення соціальних виплат та надання соціальних послуг; 6) строки припинення та поновлення надання конкретного виду соціального забезпечення; 7) строки перерахунку соціальних виплат, переходу з одного виду соціального забезпечення на інший.

9. Ураховуючи ступінь узагальнення змісту, строки в праві соціального забезпечення поділяються на: 1) строки-дефініції; 2) загальні строки; 3) конкретні строки правових інститутів. До першої групи належать ті, у яких даються визначення понять „година”, „день”, „тиждень”, „місяць”, „квартал”, „рік”, „термін”, „строк”, „період”, „дата” тощо (на сьогодні такі дефініції в галузевих нормативних актах не наводяться). До другої групи відносяться ті, які вказують на визначення строку та терміну, початок перебігу строку, закінчення строку, порядок вчинення дій в останній день строку (вказані строки стосуються всіх підгалузей права, але, на жаль, також не закріплені в галузевих правових актах). До останньої групи належать всі інші строки.

10. За ступенем спрямування поведінки суб'єктів правовідносин у сфері соціального забезпечення строки бувають заохочувальними та звичайними. До заохочувальних, наприклад,

можна віднести строки відстрочення часу призначення пенсії за віком у солідарній системі (ст.29 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”), строки призначення дострокових пенсій жінкам, які народили п’ятеро або більше дітей і виховали до певного віку, особам, які працювали на підземних роботах, на роботах з особливо шкідливими і особливо важкими умовами праці тощо. Строки, що застосовуються при звичайному, але не пільговому правовому регулюванні відносин, які виникають при наданні конкретного виду соціального забезпечення, відносять до другої групи.

11. З урахуванням характеру зв’язку строку із суб’єктивним матеріальним правом виділяють матеріальні та нематеріальні строки. До матеріальних належать такі строки: 1) строки існування прав на соціальне забезпечення; 2) правоутворюючі строки; 3) строки, що визначають обсяг грошових виплат по соціальному забезпеченню. До нематеріальних строків відносяться: 1) процедурні строки; 2) процесуальні строки; 3) строки дії нормативних актів – джерел права соціального забезпечення.

9.4.2. Обчислення строків у праві соціального забезпечення

У праві соціального забезпечення немає єдиного законодавчого акта, до якого можна було б включити загальні положення про строки, які стосувалися правових інститутів Особливої частини галузі. З цієї причини всі нормотворчі органи при прийнятті нормативно-правових актів стараються дотримуватися відповідних положень цивільного права. Їх шляхом ідуть і правозастосовуючі органи при обчисленні строків у праві соціального забезпечення.

Інститут строків базується на певних часових категоріях, які словники тлумачать таким чином:

- година – одиниця виміру часу, що дорівнює 1/24 доби або 60 хвилин чи відрізок часу, що дорівнює 60 хвилинам, якого числять від півночі та від півдня;

- день – частина доби від сходу до заходу сонця, від ранку до вечора; час, який дорівнює 24 годинам; доба; певна кількість часу в межах доби, встановлена для роботи на підприємстві, в установі і т.ін. (робочий день); календарна дата, встановлена для чого-небудь (присвячена якій-небудь події, свято); час, період у житті людини, народу;

- тиждень – одиниця виміру часу від понеділка до неділі включно; неділя. Одиниця виміру часу, що дорівнює семи дням; семиденний строк. Семиденний строк, призначений для проведення якоїсь громадської роботи, кампанії;

- декада – проміжок часу в десять днів; десятиденка. Десять днів присвячених чому-небудь;

- місяць – проміжок часу, протягом якого Місяць обертається навколо Землі (від 28 до 31 доби); проміжок часу (від 28 до 31 доби), на які поділяють рік у сучасному календарі;

- рік – одиниця літочислення, проміжок часу, близький до періоду одного обертання Землі навколо Сонця; має 12 календарних місяців;

- період - проміжок часу, обмежений певними датами, подіями і т.ін.

У літературі правильно підкреслюється, що усі параметри, які пов'язані з конкретним проміжком часу, у своїй основі ґрунтуються на русі небесних світил, планет, у першу чергу, Сонця, Землі, Місяця.

Строки у праві соціального забезпечення визначаються (обчислюються) роками, місяцями, днями, годинами або вказівкою на подію, яка повинна неминуче настати. Інші астрономічні одиниці часу, як правило, у праві соціального забезпечення не використовуються. Галузеве законодавство, в основному, оперує такими термінами, як рік, місяць і день.

Розрізняється календарний (з 1 січня по 31 грудня), повний (12 місяців), неповний (менше 12 місяців), поточний (у якому

відбулась певна подія чи здійснюються якісь дії) рік. Місяць також може бути календарним (з 1 по останнє число, тобто 30 чи 31, а в лютому 28 або 29), поточним, повним чи неповним. Дні бувають календарними (з нуля годин до 24 годин), робочими (тривалість робочого часу впродовж дня на тому чи іншому підприємстві, установі, організації), святковими, неробочими, вихідними (як правило, субота і неділя). 3 днів складається тиждень чи декада.

Соціальне законодавство визначення певних відрізків часу здійснює за допомогою років. Так, загальний пенсійний вік становить 60 років. Однією з умов призначення пенсії за віком у солідарній системі є наявність страхового стажу не менше 15 років. Підвищення розміру пенсії за віком у разі відстрочки часу її призначення здійснюється за кожний повний рік страхового стажу після відстрочки. Для призначення пенсії по інвалідності залежно від віку особи, як правило, необхідний страховий стаж від 1 до 10 чи 14 років. Персональна облікова картка застрахованої особи після її смерті зберігається в пенсійному фонді протягом 75 років. Строк зберігання особової справи отримувача соціальної допомоги – п'ять років після припинення виплати. Строки забезпечення окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації визначаються роками. Інвалід береться на облік для отримання транспортного засобу не раніше закінчення десятирічного строку експлуатації автомобіля. Термін дії медичного висновку ЛКК щодо дитини-інваліда та МСЕК стосовно повнолітніх інвалідів визначається роками.

Галузеве законодавство у багатьох випадках строки обчислює місяцями. Наприклад, страховий стаж обчислюється в місяцях, а неповний місяць роботи зараховується до страхового стажу як повний місяць за умови сплати за нього не менше мінімального страхового внеску. Якщо особа визнана інвалідом нижчої групи, пенсія виплачується за попередньою групою до кінця місяця, в якому змінено групу інвалідності, а коли вона визнана здоровою – до кінця місяця, по який встановлено

інвалідність. Зміна розміру пенсії у зв'язку з втратою годувальника або припинення її виплати членам сім'ї здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому склалися обставини, що спричинили зміну розміру або припинення виплати пенсії. Виділення частки пенсії у зв'язку з втратою годувальника провадиться з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому надійшла заява про виділення частки пенсії. Пенсії та періодичні державні соціальні допомоги виплачуються щомісяця. Допомога, яка не отримана вчасно внаслідок невиконання її отримувачами відповідних умов, виплачується за минулий час з моменту призначення, але не більше як за три місяці. Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям призначається на шість місяців. Вказана соціальна допомога виплачується за повний місяць, в якому настала смерть уповноваженого представника сім'ї, незалежно від дати смерті у разі, коли звернення надійшло не пізніше шести місяців з дня смерті. Індивідуальна програма розробляється протягом одного місяця з дня звернення інваліда до МСЕК. Термін перебування у пункті тимчасового розміщення біженців устанавлюється органом міграційної служби до трьох місяців. Громадяни похилого віку та інваліди за наявності вільних місць у будинку-інтернаті можуть прийматися до будинку-інтернату на тимчасове проживання терміном від 1 до 6 місяців.

Для обчислення строків у праві соціального забезпечення важливе значення має встановлення початку перебігу строків та їх закінчення, що суттєво впливає на терміни реалізації особами їх суб'єктивних прав на той чи інший вид соціального забезпечення.

Загальне правило про те, що перебіг строку починається з наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язаний його початок, у праві соціального забезпечення не є універсальним. Воно підходить до процедурних строків, але не стосується строків початку обчислення періодів суспільно корисної діяльності, які

впливають на обсяг прав людини у сфері соціального забезпечення.

Законодавством зазначено, що перебіг строків у праві соціального забезпечення починається з:

1) календарної дати, встановленої нормотворчим органом, що не збігається з часом вчинення конкретних дій або настанням певних подій (індексація соціальних виплат, перерахунок державних соціальних допомог та окремих надбавок до пенсії з урахуванням нового розміру прожиткового мінімуму, перерахунок пенсії у бік її збільшення або зниження, призначення деяких державних соціальних допомог та ін.);

2) календарної дати, з якої вчинені передбачені нормами права дії (початок обчислення певних періодів трудової та іншої суспільно корисної діяльності, встановлення інвалідності, виплати допомоги на поховання, надання соціального обслуговування в інтернатній установі, день звернення за призначенням пенсії, призначенням пенсії по інвалідності тощо);

3) наступного дня після відповідної календарної дати або настання події, з якою пов'язано його початок (призначення пенсії за віком, у зв'язку з втратою годувальника, пільгових пенсій, деякі процедурні строки).

Закінчення строку, як і початок плину часу, визначається роками, місяцями і днями, а також може обчислюватися іншими часовими одиницями (півроком, кварталами, півмісяцем, декадами, тижнями, хвилинами тощо). При забезпеченні пенсіями та допомогами строки обчислюються роками, місяцями і днями, а при наданні соціальних послуг строки можуть обчислюватися іншими часовими одиницями.

У праві соціального забезпечення при обчисленні закінчення строків за аналогією закону застосовуються такі правила: 1) строк, що визначається роками, спливає у відповідні місяць та число останнього року строку; 2) строк, що визначений місяцями, спливає у відповідне число останнього місяця строку. Якщо закінчення строку, визначеного місяцем, припадає на такий місяць, у якому немає відповідного числа, строк спливає в

останній день цього місяця; 3) якщо закінчення строку припадає на вихідний, святковий чи інший неробочий день, останнім днем строку є перший після нього робочий день. Крім того, строк, перебіг якого обчислюється з дня вчинення дії чи настання певної події, закінчується напередодні відповідного числа місяця. Вказане правило не закріплене в галузевих нормативних актах, наприклад, у трудовому законодавстві, але впливає із смислу окремих норм права.

При використанні інших часових одиниць можна керуватись такими положеннями: 1) до строку, що визначений півроком або кварталом року, застосовуються правила про строки, які визначені місяцями. При цьому відлік кварталів ведеться з початку року; 2) строк, що визначений у півмісяця, дорівнює п'ятнадцяти дням; 3) строк, що визначений тижнями, спливає у відповідний день останнього тижня строку.

У праві соціального забезпечення відсутня жорстка регламентація строків, як, наприклад, у трудовому праві, де відрізки календарного дня відіграють суттєву роль у динаміці трудових правовідносин. Соціальні виплати, в основному, здійснюються за поточний місяць, а припинення їх виплати через смерть отримувача проводиться з наступного місяця. Тут своєрідно застосована процедурна норма, що перебіг строку, закінчення якого пов'язане з подією, яка повинна неминуче настати, закінчується наступного дня після настання смерті.

При обчисленні закінчення строку вживаються слова „відповідний”, „відповідні”, „відповідне”. Під ними слід розуміти ті ж місяць і число, день тижня, у які сталася юридична обставина, що є підставою для визначення строку (25 січня при визначенні 3-х місячного терміну це буде 25 квітня, вівторок при тижневому обчисленні також буде вівторок).

Законодавець при встановленні строку може впливати лише на початок і закінчення його перебігу, але не може впливати на його об'єктивний плин. У той же час пенсійне законодавство (ст.57-60 Закону України „Про пенсійне забезпечення”; ч.4 ст.24 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне

страхування”) передбачає пільгове обчислення строків, при якому здійснюється умовне прискорення перебігу часу або сезонна робота зараховується за рік роботи (ст.61 Закону України „Про пенсійне забезпечення”). Такі строки, що не відповідають реальній дійсності, належать до правових фікцій і їх можна назвати віртуальними строками. Вказані строки, які стосуються суспільно корисної діяльності особи, є однією з особливостей строків у праві соціального забезпечення.

Вік особи, як певний відрізок у її житті, що має початок і закінчення, відноситься до строків і одночасно виступає окремим юридичним фактом. Залежно від віку визначається обсяг соціального забезпечення людини: прожитковий мінімум у розрахунку на місяць, пенсійне забезпечення, надання послуг у соціальних установах тощо. Обчислюється вік від дня народження по день досягнення певного віку. Строки можуть обчислюватися з дня народження, наприклад, допомога при народженні дитини надається у розмірі, встановленому на дату народження дитини і по день або з дня досягнення, наприклад, 6 чи 18 років чи з наступного дня після досягнення пенсійного віку (право на пенсію за віком у солідарній системі). Хоча з віком пов’язано багато юридичних складів правовідносин у тій чи іншій галузі права, але найбільш ним оперують у праві соціального забезпечення. Верхня межа певного відрізка віку встановлюється на розсуд законодавця і з приводу неї часто виникає дискусія серед науковців та практиків (вік виходу на пенсію, утримання в інтернатній установі, надання соціальної допомоги та ін.).

9.4.3. Види строків у праві соціального забезпечення

9.4.3.1. Строки виникнення права на соціальне забезпечення

Право соціального забезпечення умовно можна поділити на матеріальне та процедурне право. У матеріальному праві

важливу роль відіграють терміни (строки) виникнення права на соціальне забезпечення.

У матеріальному праві строки входять до змісту фактичного складу права на той чи інший вид соціального забезпечення. Так, наприклад, право на пенсію за віком у солідарній системі виникає при одночасній наявності двох строків: а) досягнення загального пенсійного віку; б) сплати єдиного соціального внеску протягом відповідного періоду.

Право на пенсію по інвалідності особа набуває з дня встановлення інвалідності, а датою встановлення інвалідності вважається день надходження до МСЕК документів, необхідних для огляду хворого. Так, якщо інвалідність встановлена 12 травня, то з цієї дати особа має право на пенсію, тобто за 12 травня їй може бути нарахована пенсія.

Утриманці набувають право на пенсію у зв'язку з втратою годувальника з дня, що настає за днем смерті годувальника .

9.4.3.2. Строки звернення за наданням конкретного виду соціального забезпечення

Норми права, що стосуються строків звернення за наданням того чи іншого виду соціального забезпечення, належать до диспозитивних, тобто особа сама вирішує, коли їй звернутися до відповідного органу і чи слід це робити. Звернення зазвичай можливе після виникнення права на конкретний вид соціального забезпечення. Звернення до того чи іншого органу є юридичним фактом, що веде до виникнення відповідних правовідносин. За загальним правилом з дня звернення до компетентного органу здійснюються соціальні виплати.

Звернення за призначенням пенсії може здійснюватися в будь-який час після виникнення права на пенсію, але не раніше ніж за місяць до досягнення пенсійного віку. Днем звернення за пенсією вважається день приймання органом, що призначає пенсію, заяви про призначення, перерахунок, відновлення або переведення з одного виду пенсії на інший. Якщо заява

пересилається поштою (крім випадків призначення (поновлення) пенсій), днем звернення за пенсією вважається дата, що зазначена на поштовому штемпелі місця відправлення заяви. У разі, якщо до заяви про призначення, відновлення пенсії подані не всі необхідні документи, орган, що призначає пенсію, письмово повідомляє заявника про те, які документи необхідно подати додатково, про що в заяві про призначення пенсії робиться відповідний запис. Якщо вони будуть подані не пізніше трьох місяців із дня повідомлення про необхідність подання додаткових документів, то днем звернення за пенсією вважається день прийняття заяви про призначення пенсії або дата, зазначена на поштовому штемпелі місця відправлення заяви. Якщо документи, які необхідно подати додатково, протягом трьох місяців не подані, пенсія за згодою особи призначається, відновлюється за наявними документами. У подальшому при надходженні додаткових документів пенсія перераховується зі строків, передбачених п.4 ст.45 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”. Днем звернення за перерахунком пенсії, переведенням з одного виду пенсії на інший вважається день приймання органом, що призначає пенсію, заяви з усіма необхідними документами. Особам, які одержують пенсію, призначену органом Пенсійного фонду України за іншими законами, пенсія призначається з дня звернення.

9.4.3.3. Строки розгляду документів про надання конкретного виду соціального забезпечення

Якщо строки звернення за наданням конкретного виду соціального забезпечення стосуються заявників і спрямовані на ініціювання їх дій щодо реалізації наявних прав, то строки розгляду справ направлені на впорядкування дій органів соціального захисту населення щодо оперативного розгляду поданих заяв.

Наприклад, порядок розгляду заяви про призначення пенсії регламентується Порядком подання та оформлення документів для призначення пенсій відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», затв. постановою правління Пенсійного фонду України від 25 листопада 2005 року № 22-1. Так, територіальний орган ПФУ розглядає питання про призначення пенсії, перерахунок та поновлення виплати раніше призначеної пенсії, а також про переведення з одного виду пенсії на інший не пізніше 10 днів після надходження заяви з усіма необхідними документами. Після цього цей орган не пізніше 10 днів після винесення рішення видає або направляє адміністрації підприємства, установи, організації або особі повідомлення про призначення, відмову в призначенні, перерахунку, переведенні з одного виду пенсії на інший із зазначенням причин відмови та порядку його оскарження.

9.4.3.4. Строки, на які призначаються конкретні види соціального забезпечення

Пенсія за віком призначається з дня, що настає за днем досягнення пенсійного віку, по місяць смерті включно. Так, якщо пенсіонер помер 5 чи 20 травня, то пенсія буде виплачуватись до 1 червня. У випадку звернення за призначенням пенсії після спливу трьох місяців пенсія призначається з дня звернення за призначенням пенсії.

Пенсія по інвалідності призначається з дня встановлення інвалідності і виплачується впродовж усього строку встановлення інвалідності.

Пенсія у зв'язку з втратою годувальника, як уже вказувалось, призначається з дня, що настає за днем смерті годувальника, якщо звернення про призначення такого виду пенсії надійшло протягом 12 місяців з дня смерті годувальника.

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами призначається на період однойменної відпустки, тривалість якої становить 70

календарних днів до пологів і 56 (у разі ускладнених пологів або народження двох чи більше дітей – 70) календарних днів після пологів, а жінкам, віднесеним до 1-4 категорії осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, – на 180 днів (90 – до пологів та 90 – після пологів). Допомога по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку зараз не виплачується, оскільки вона об'єднана з допомогою при народженні дитини, де частина допомоги виплачується одноразово, а решта суми допомоги виплачується протягом наступних 36 місяців рівними частинами. Доплата на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, призначається з місяця, в якому була подана заява з усіма необхідними документами, на шість місяців з наступним продовженням до досягнення дитиною 18-річного віку включно, а в разі виникнення обставини, що веде до припинення виплати допомоги, – з місяця, що настає за місяцем, в якому виникає відповідна обставина. Допомога на дітей одиноким матерям призначається з місяця, в якому було подано заяву з усіма необхідними документами, по місяць досягнення дитиною 18-річного віку (якщо діти навчаються за денною формою у вищих навчальних закладах I-IV рівня акредитації та професійно-технічних закладах, – до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років) включно.

9.4.3.5. Строки здійснення соціальних виплат та надання соціальних послуг

Відповідно до ч. 1 ст. 47 Закону України від 9 липня 2003 року „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” пенсія виплачується щомісяця у строк не пізніше 25 числа місяця, за який виплачується пенсія. Згідно з ч.5 ст. 48 цього Закону виплата пенсії особам, які перебувають на повному державному утриманні, здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому пенсіонер зарахований на повне державне утримання. Так, наприклад, якщо пенсіонер

улаштований до будинку-інтернату 1 або 15 чи 29 червня, то пенсія йому у відповідному розмірі виплачуватиметься з 1 липня. Порядок виплати пенсії у разі виїзду за кордон зазначений у ст.51 названого Закону, тобто вона виплачується за шість місяців наперед перед від'їздом, рахуючи з місяця, що настає за місяцем зняття з обліку за місцем постійного проживання. Під час перебування пенсіонера в місцях позбавлення волі виплата призначеної йому пенсії здійснюється на загальних підставах у порядку, встановленому законодавством (ч.3 ст.47 Закону).

9.4.3.6. Строки припинення та поновлення надання конкретного виду соціального забезпечення

Рішення про припинення виплати пенсії може прийняти територіальний орган Пенсійного фонду України, а в разі спору – суд. Вичерпний перелік підстав для припинення виплати пенсії дано у ч.1 ст.49 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”, а саме: 1) якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні відомості (наприклад, щодо віку, стану здоров’я, страхового чи пільгового стажу, наявності особливих заслуг, належності до складу членів сім’ї, що мають право на пенсію у зв’язку з втратою годувальника та ін.); 2) на весь час проживання пенсіонера за кордоном, якщо інше не передбачено міжнародним договором України, згода на обов’язковість якого надана Верховною Радою України; 3) у разі смерті пенсіонера; 4) у разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд; 5) в інших випадках, передбачених законом. Саме на ці підпункти ч.1 ст.49 можна посилатись при прийнятті відповідного рішення.

Якщо особа в разі виїзду за кордон знята з обліку за місцем постійного проживання у січні, то їй відповідно до ст.51 Закону наперед виплачується пенсія за шість місяців (лютий-липень), а це значить, що виплата пенсії припиняється з 1 серпня. На жаль,

у законі відсутня норма, яка б чітко регламентувала термін припинення виплати пенсії у цьому випадку.

9.4.3.7. Строки перерахунку соціальних виплат, переведення з одного виду соціального забезпечення на інший

Підставами для перерахунку пенсії можуть, зокрема, бути: 1) набуття додаткового стажу; 2) втрата чи набуття права на надбавку на утриманця; 3) набуття права на підвищення до пенсії внаслідок одержання певного статусу; 4) звернення за пенсією у зв'язку з втратою годувальника нового члена сім'ї померлого; 5) надання додаткових документів, які підтверджують право на збільшення розміру призначеної пенсії; 6) смерть одного з членів сім'ї до закінчення строку, на який була призначена пенсія.

Строки перерахунку (призначення нової) пенсії залежать від обставин, з виникненням яких особа набуває право на перерахунок (призначення нової пенсії). Так, у разі зміни групи інвалідності пенсія в новому розмірі (мова про перерахунок не йде) виплачується з дня зміни групи інвалідності. Зміна розміру пенсії членам сім'ї здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому склалися обставини, що спричинили зміну розміру або припинення виплати пенсії. У разі збільшення розміру прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, визначеного законом, підвищується розмір мінімальної пенсії, а це означає, що перерахунок пенсії проводиться з дня встановлення нового розміру прожиткового мінімуму. Виплата пенсії особам, які перебувають на повному державному утриманні, у новому розмірі здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому пенсіонер зарахований на повне державне утримання. У разі відстрочення часу призначення пенсії її новий розмір призначається з дня, що настає за останнім днем повного року відстрочки часу виходу на пенсію, який враховано до страхового стажу, а у разі його

відсутності – 3 днів, що настає за днем досягнення пенсійного віку.

Контрольні запитання

1. Дайте визначення непрацездатності.
2. Які юридичні факти моделюються на базі соціального ризику непрацездатності?
3. Охарактеризуйте старість (пенсійний вік) як юридичний факт.
4. Назвіть основні моделі інвалідності.
5. Хто встановлює інвалідність і якими документами вона підтверджується?
6. Хто відноситься до непрацездатних членів сім'ї померлого годувальника?
7. Перерахуйте види тимчасової непрацездатності.
8. У чому полягає відмінність між страховим і трудовим стажем?
9. Вислуга років як юридичний факт.
10. Дайте визначення складних життєвих обставин.
11. Які обставини відносяться до складних життєвих обставин?
12. Охарактеризуйте безробіття як юридичний факт.
13. Якими юридичними ознаками можна охарактеризувати бездомність?
14. Які складні життєві обставини можуть виникнути в сім'ї?
15. Ваше розуміння термінів «час» та «строк» ?
16. Дайте визначення строків у праві соціального забезпечення.
17. Яка правова природа строків?
18. Назвіть основні критерії класифікації строків у праві соціального забезпечення.
19. Як обчислюються строки у праві соціального забезпечення?
20. Перерахуйте види строків у праві соціального забезпечення.

Теми рефератів

1. Класифікація і загальна характеристика підстав соціального забезпечення.

2. Непрацездатність як підстава виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин.
3. Малозабезпеченість як юридичний факт права соціального забезпечення.
4. Складні життєві обставини як підстава соціального забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 23 вересня 1999 року № 1105-XIV.
2. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування. Закон України від 9 липня 2003 року № 1058-IV.
3. Про соціальні послуги. Закон України від 19 червня 2003 року № 966-IV.
4. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття. Закон України від 2 березня 2000 року № 1533-III.
5. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Закон України від 14 січня 1998 року № 16/98-ВР.
6. Вишневецька С.В. Григолінський С.О. Страховий стаж як категорія трудового права і права соціального забезпечення / С.В. Вишневецька, С.О. Григолінський // Юридичний вісник.- 2014. -№ 3 (32).- С.366-374.
7. Денисюк М. Щодо питання про законодавче поняття безробіття / М. Денисюк // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2014. Випуск 59 – С 250-257.
8. Інвалідність та суспільство : навчально-методичний посібник. За заг. ред. Байди Л.Ю., Красюкової – Єннс О.В. / Кол.авт : Байда Л.Ю., Красикова-Єннс О.В., Буров С.Ю., Азін В.О., Рибальський Я.В., Найда Ю.М. – К., 2012.- 216 с.
9. Кисельова О.І. Щодо співвідношення понять «трудоий» та «страховий» стаж / О.І. Кисельова // Захист прав людини-європейський вимір України : матеріали міжнародної

науково-практичної конференції; м. Севастополь, 6-9 червня 2013 р. – Севастополь 2013.- С 270-277.

10. Кучма О.Л. Страховий стаж як категорія трудового права і права соціального забезпечення України : автореф. дис. ... канд.юрид.наук : 12.00.05/ О.Л. Кучма.- К., 2011.- 19с.
11. Нискогуз Н.Б. Щодо питання про виникнення матеріальних правовідносин пенсійного забезпечення за віком / Н.Б. Нискогуз // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадського. Серия «Юридические науки». Том 26 (65). 2013. № 2-1 (ч.1). С.366-374.
12. Проект Закону України «Про соціальні послуги» (нова редакція) [Електронний ресурс].- Режим доступу : hiv.org.ua.
13. Проект Закону України «Про соціальні послуги». Розробник Мінсоцполітики України. 28 липня 2014 року [Електронний ресурс].- Режим доступу : misr.gov.ua.
14. Поклонська Н.І. До питання про строки як юридичні факти в праві соціального забезпечення / Поклонська Н.І. // Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення : здобутки і проблеми. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 жовтня 2012 року).- Х. : Право, 2012. – С. 487-490.
15. Сокол М.В. Малозабезпеченість як один із юридичних фактів виникнення відносин по соціальній допомозі /М.В.Сокол// Юрист України.-2013.-№ 2(23).- С 115-118.
16. Сташків Б.І. Строки у праві соціального забезпечення : навч.видання/ Б.І.Сташків – Чернігів, 2010. – 88 с.
17. Сташків Б.І. Юридичні факти в праві соціального забезпечення. Монографія. – Чернігів, 2008.- 260 с.
18. Ширант А.А. Юридичні факти та цілі регулювання в соціальному забезпеченні/ А.А. Ширант// Тенденції розвитку науки трудового права та права соціального забезпечення. Зб. наук. праць. Матеріали I міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 25-26 квітня 2013 р.). – К.: Ніка- Центр, 2013. – С. 662-666.

Глава 10

ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 10.1 Соціальна відповідальність у сфері соціального забезпечення.
- 10.2 Загальнотеоретичний аспект юридичної відповідальності.
- 10.3 Юридична відповідальність у праві соціального забезпечення.
- 10.4 Цивільно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.
- 10.5 Адміністративно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.
- 10.6 Дисциплінарна і матеріальна відповідальність у сфері соціального забезпечення.
- 10.7 Кримінально-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.

10.1. Соціальна відповідальність у сфері соціального забезпечення

Соціальна відповідальність є предметом дослідження таких наук, як філософія, соціологія, психологія, історія, економіка, юриспруденція та ін. Кожна наука цю проблематику досліджує під своїм кутом зору. Так, економісти основну увагу приділяють вивченню соціальної відповідальності бізнесу, політологи концентрують увагу на соціальній відповідальності держави, філософи акцентують увагу на етичних проблемах відповідальності тощо. Звідси розмаїття визначень категорії „соціальна відповідальність”.

Під соціальною відповідальністю можна розуміти дотримання суб'єктами суспільних відносин вимог соціальних норм, а у випадках безвідповідальної поведінки, що не відповідає вимогам норм чи порушує суспільний порядок, вони зобов'язані нести доповнюючий обов'язок особистого чи майнового характеру.

Соціальна відповідальність є родовим поняттям стосовно її різновидів. У суспільстві існує стільки різновидів соціальної відповідальності, скільки в ньому діє різновидів соціальних норм. Найбільш суттєві риси та ознаки, які притаманні соціальній відповідальності, властиві і її окремим різновидам. Усі види соціальної відповідальності об'єднують у дві великі групи: 1) види юридичної відповідальності та 2) види неправової відповідальності, тобто соціальна відповідальність розглядається в широкому смислі слова як усі, без винятку, види відповідальності та у вузькому – як неправові види соціальної відповідальності.

Основними ознаками соціальної відповідальності у вузькому розумінні є: 1) призначається недержавними структурами; 2) регламентується соціальними нормами; 3) не є засобом примусу; 4) регламентується в довільному порядку; 5) має довільну форму; 6) націлена на реалізацію основного обов'язку; 7) пов'язується з порушенням соціальних норм; 8) пов'язана із

засобами суспільного впливу; 9) соціальні норми, що регламентують відповідальність, не мають структурних елементів; 10) настає лише в результаті порушення норм у залежності від розуміння їх змісту і ставлення до них; 11) існує в різних видах. У навчальних посібниках можна знайти й інші переліки таких ознак.

Основними видами неправової соціальної відповідальності є:

- **моральна відповідальність.** Мораль – система норм і принципів поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства. Моральну відповідальність умовно поділяють на внутрішню і зовнішню. Внутрішня відповідальність є атрибутом такої моральної категорії, як совість, вона виражає спроможність особистості усвідомлювати наслідки своїх вчинків, діяти відповідно до цих усвідомлень, керуючись нормами моралі. Зовнішня відповідальність виявляється у вигляді санкцій суспільства на дії особистості (суспільний осуд, критика і т.ін.). Відповідальність означає спроможність правильно зрозуміти потреби інших людей як свої особисті.

Нести моральну відповідальність означає брати на себе всі наслідки своїх вчинків. Дана відповідальність можлива за наявності таких умов, як: 1) свобода здійснюваного вчинку; 2) наявність її дій; 3) осудність особи, тобто усвідомлення того, що відбувається. Моральна відповідальність виражає здатність особистості самостійно регулювати свою діяльність і відповідати за свої вчинки та їх наслідки перш за все перед собою.

Моральна відповідальність є фундаментом для всіх видів соціальної відповідальності як їх невід’ємна складова. Моральна відповідальність у сфері соціального забезпечення виступає самостійним різновидом соціальної відповідальності тоді, коли вчинки людини прямо не пов’язані з її професійною діяльністю. Така відповідальність настає, коли особа не поступається в транспорті місцем інваліду, не допомагає бабусі перейти дорогу чи жінці занести в автобус дитячу коляску, ухиляється від допомоги в похованні сусіда чи знайомого тощо. Найчастіше

моральна відповідальність можлива у родинних відносинах (відмова відвідувати рідних у лікарні чи в будинку для престарілих, позбавлення їх можливості спілкування, ухилення від матеріальної допомоги для придбання ліків чи від догляду за могилою і т. ін.);

- **релігійна відповідальність.** Засновується на нормах, що регламентують порядок відправлення релігійних культів, та на вірі в Бога. Релігійні норми забезпечують організацію релігійної сфери шляхом визначення можливих засобів впливу до суб'єктів, що порушують вимоги релігійних норм. Відповідальність поширюється, як правило, на членів релігійних організацій. Вона тісно пов'язана і з моральною відповідальністю і часом доповнюють одна одну.

Релігійні організації по відношенню до вірян прагнуть сформуванню в них позитивне ставлення до релігійних цінностей і норм, створюють умови для спілкування їх між собою і з священиками, заохочують милосердя і благодійництво по відношенню до вразливих груп населення, допомагають їм в усвідомленні своїх проблем і в духовному захисті від мирських потрясінь і неприємностей. Представники цих організацій часті гості осіб, що перебувають у хоспісах, будинках-інтернатах для престарілих, дитячих будинках, місцях позбавлення волі, в закладах для бездомних тощо. На ці та інші потреби постійно збираються кошти, продукти, речі. Участь у таких заходах заохочується, а відмова чи недостатня участь засуджується чи критикується. У таких організаціях у віруючих прищеплюється любов до ближнього, співпереживання у випадку втрати близьких і рідних, здійснюється коригування поведінки тощо. У релігійній відповідальності основна роль відводиться не негативній, а позитивній відповідальності;

- **політична відповідальність.** Під нею розуміють свідоме дотримання політичними суб'єктами норм і правил політичного життя, форм контролю політичної діяльності. Політична відповідальність перш за все означає здатність безпосередніх суб'єктів політичного процесу відповідати за свої вчинки, за

обрану стратегію політичної діяльності та її наслідки, за свої слова, обіцянки, прогнози та їх відповідність чи невідповідність очікуванням громадян. Політичною відповідальністю вважається висловлення парламентом вотуму недовіри урядові, процедура імпічменту президента, програш на чергових виборах, акції громадянської непокори, масові протести, страйки, мітинги тощо. Крайнім заходом недоволення громадян є революція.

У сфері соціального забезпечення політична відповідальність може настати за невдалу соціальну політику (зниження реального рівня життя людей, зростання безробіття, проблеми в медицині і т. ін.). Щоб уникнути цієї відповідальності, провладні сили вдаються до різних маніпуляцій під час виборчих компаній, обвинувачення опозиції в погіршенні життєвого рівня людей і спаді виробництва, прийняття популістських рішень, що в кінцевому підсумку погіршують ситуацію в соціальній сфері, ухилення від проведення назрілих реформ і т. ін. В Україні політична відповідальність найчастіше настає через невдалу соціальну політику і це слід враховувати всім, хто займається політичною діяльністю;

- **корпоративна соціальна відповідальність.** Розробляється в основному економістами. Її розглядають як просування практик відповідального бізнесу, які приносять користь бізнесу і суспільству і сприяють соціальному, економічному і екологічно стійкому розвитку шляхом максимізації позитивного впливу бізнесу на суспільство і мінімізації негативного. Вона означає досягнення комерційного успіху шляхами, що цінують морально-етичні принципи співтовариства й навколишнє середовище.

У науковій літературі існує чотири основні підходи до концепції корпоративної соціальної відповідальності: 1) економічний підхід, згідно з яким підприємство виступає інструментом для створення багатства, а вся його соціальна діяльність спрямована на досягнення економічного результату; 2) політичний підхід, який базується на тому, що підприємства

здатні певним чином впливати на суспільство, через що вони повинні відповідально використовувати цю здатність; 3) соціальний підхід, згідно з яким підприємство має зосереджувати свою діяльність на визначенні соціальних вимог суспільства та відповіді на них, сприяти тим самим посиленню своїх позицій; 4) етичний підхід, головною особливістю якого є те, що в основі лежить ідея морально-етичного обов'язку бізнесу та окремих менеджерів перед суспільством.

Соціальна відповідальність бізнесу носить трьохрівневий характер: 1) базовий рівень передбачає виконання договірних зобов'язань: своєчасна сплата податків, виплата заробітної плати, по можливості, надання нових робочих місць; 2) другий рівень передбачає забезпечення працівників адекватними умовами не тільки роботи, але й життя: підвищення рівня кваліфікації працівників, профілактичне лікування, будівництво житла, розвиток соціальної сфери; 3) третій рівень передбачає благодійну діяльність.

10.2. Загальнотеоретичний аспект юридичної відповідальності

У теорії права немає єдності щодо поділу юридичної відповідальності на перспективну (позитивну) і ретроспективну (негативну). Ряд учених вважає, що виділення позитивного аспекту юридичної відповідальності призводить до ототожнення юридичної відповідальності з такими явищами правової сфери, як правова свідомість і юридичний обов'язок. На їхню думку, це призводить до того, що юридична відповідальність розглядається не тільки як наслідок скоєного правопорушення, але й як наслідок майбутньої, навіть правомірної поведінки.

Існують різні визначення юридичної відповідальності, зокрема, її розглядають як: 1) міра покарання правопорушника шляхом позбавлення його певних соціальних благ чи цінностей (ототожнюється із санкцією); 2) закріплена правовими нормами необхідність певної поведінки суб'єкта права (ототожнення з

юридичним обов'язком); 3) обов'язок правопорушника перетерпіти певні обмеження (стосується тих видів відповідальності, що носять карний характер).

Юридична відповідальність – це застосування до особи, що скоїла правопорушення, примусових заходів, передбачених санкцією порушеної норми, в установленому для цього процедурному чи процесуальному порядку від імені держави і на підставі закону.

Основні ознаки юридичної відповідальності: 1) це один із видів державного примусу в формах каральних і правовідновлюваних заходів; 2) це негативна реакція держави на правопорушення суб'єкта, винного в його вчиненні; 3) виникає тільки за наявності правопорушення; 4) здійснюється лише за умови встановлення складу правопорушення; 5) має зовнішній характер; 6) здійснюється компетентним органом відповідно до закону та при дотриманні певного процедурно-процесуального порядку та форм; 7) виражається в обов'язку особи зазнати певних втрат особистого, організаційного чи матеріального характеру. Можна знайти й інший перелік таких ознак (див. навч. посібники з теорії права).

Прихильники позитивної юридичної відповідальності дають такі її визначення: 1) почуття відповідальності; 2) обов'язок дотримуватися норм права; 3) правомірна поведінка; 4) заохочувальна позитивна юридична відповідальність тощо. Негативну юридичну відповідальність визначають як: 1) реалізацію санкцій; 2) міру державного примусу; 3) реакцію суспільства на правопорушення; 4) обов'язок перетерпіти обмеження; 5) оцінка (осуд) тощо.

Підстави притягнення до юридичної відповідальності (сукупність обставин, наявність яких робить юридичну відповідальність можливою): 1) наявність складу правопорушення (фактична підстава); 2) наявність норми права, що прямо передбачає склад правопорушення (нормативна підстава). Підстави настання юридичної відповідальності (сукупність обставин, наявність яких робить юридичну

відповідальність належною): 1) факт учинення небезпечного діяння (правопорушення) – фактична підстава; 2) наявність норми права, яка забороняє таку поведінку та встановлює відповідні санкції – нормативна підстава; 3) відсутність підстав звільнення від юридичної відповідальності; 4) наявність правозастосовного акта (процедурно-процесуальна підстава).

Умови, що виключають юридичну відповідальність: 1) неосудність особи; 2) наявність умов, що виключають суспільну небезпеку (шкідливість) діяння (непереборна сила, необхідна оборона, крайня необхідність, обґрунтований ризик, фізичний чи психічний примус, виконання наказу чи розпорядження, примирення сторін тощо); 3) відсутність у діянні складу правопорушення; 4) збіг строків давності притягнення до відповідальності; 5) видання акта амністії чи помилування або відміна акта, що встановлював юридичну відповідальність.

Мета – це той кінцевий результат, на який спрямована юридична відповідальність, або іншими словами, – це конкретний вияв загальних цілей права. Головними цілями юридичної відповідальності, що впливають із загальних цілей права, є: 1) забезпечення нормативного функціонування механізму правового регулювання шляхом гарантування реалізації суб'єктами правових відносин суб'єктивних прав і юридичних обов'язків; 2) охорона існуючого державного ладу та суспільного порядку; 3) утвердження законності і захист правопорядку; 4) захист прав і свобод громадян від незаконних порушень; 5) покарання винного в скоєнні правопорушення; 6) попередження скоєння правопорушень у майбутньому.

Мета юридичної відповідальності реалізується через її відповідні функції, які відображають основні напрями впливу юридичної відповідальності на суспільні відносини. Головними функціями юридичної відповідальності виступають регулятивна і охоронна. Похідними від цих функцій є штрафна (каральна), правовідновлювальна, попереджувальна, виховна та стимулююча.

Принципи юридичної відповідальності – це засадничі, фундаментальні положення, що виражають сутність і призначення юридичної відповідальності, а також визначають закономірності її функціонування та порядку реалізації. Такими принципами є: 1) принцип справедливості; 2) принцип гуманізму; 3) принцип законності; 4) принцип індивідуалізації 5) принцип невідворотності. Крім того, до принципів юридичної відповідальності ще відносять принцип доцільності, принцип своєчасності, принцип обґрунтованості.

Залежно від галузі права, до якої належить юридична відповідальність, виділяють такі її внутрішні види: 1) кримінальна відповідальність; 2) адміністративна відповідальність; 3) цивільна відповідальність; 4) трудова відповідальність, що включає дисциплінарну та матеріальну відповідальність; 5) конституційна відповідальність. Дискутується питання про можливість виділення інших видів юридичної відповідальності: екологічної, процесуальної, сімейної, фінансової. Висловлена думка, що всі, без винятку, галузі права мають свою галузеву юридичну відповідальність, що є критерієм відмежування однієї галузі права від іншої.

Підводячи підсумок, можна назвати такі характерні риси юридичної відповідальності, що відрізняє її від неправових видів соціальної відповідальності: 1) призначається компетентними органами; 2) передбачається правовими нормами; 3) має примусовий характер; 4) застосовується відповідно до нормативно закріпленого процесу; 5) має визначений вид і форму; 6) породжує доповнюючий обов'язок; 7) є невіддільною від правопорушення та є його наслідком; 8) пов'язана з державно-владною діяльністю; 9) призначається відповідно до санкції правової норми; 10) настає незалежно від розуміння змісту норм суб'єктами та ставлення до них; 11) має виключно правовий характер.

10. 3. Юридична відповідальність у праві соціального забезпечення

Багато науковців виділяють позитивну і негативну юридичну відповідальність. Позитивна юридична відповідальність тісно пов'язана з правомірною поведінкою, яку вважають однією з форм реалізації такої відповідальності, тобто правомірною поведінкою, що ґрунтується на усвідомленні і свободі вибору своїх дій і є позитивною юридичною відповідальністю. Іншими словами, відповідальне добровільне відношення до своїх обов'язків і є позитивною юридичною відповідальністю. Треба зазначити, що в праві соціального забезпечення концепція позитивної юридичної відповідальності не розроблена, фрагментальні висловлення з цього питання не завжди є переконливими. У праві соціального забезпечення частіше говорять про негативну юридичну відповідальність.

Найбільш відпрацьованими є концепції цивільно-правової, кримінально-правової та адміністративно-правової відповідальності. Інші види юридичної відповідальності мають ті чи інші ознаки саме цих видів юридичної відповідальності. У теорії права соціально-забезпечувальна відповідальність не згадується. Існує думка, що норми права соціального забезпечення охороняються державою за допомогою загрози застосування санкцій інших галузей права (цивільного, кримінального, адміністративного).

Окремі вчені заявляють, що право соціального забезпечення як галузь існує, а відповідної юридичної відповідальності немає. Прихильники позитивної юридичної відповідальності вважають, що, оскільки вказана відповідальність впливає із диспозиції норм права і пов'язана з регулятивною функцією права, то вона притаманна всім, без винятку, галузям права і в тому числі права соціального забезпечення.

Коли говорять про галузеву негативну юридичну відповідальність, то мають на увазі лише галузеві норми, на базі яких виникає така відповідальність. Через це розрізняють два

терміни „юридична відповідальність у праві соціального забезпечення”, що включає тільки галузеву відповідальність та „юридичну відповідальність у сфері соціального забезпечення”, що включає, крім галузевої відповідальності, й інші види юридичної відповідальності, зокрема, цивільно-правову, адміністративно-правову та кримінально-правову.

Юридична відповідальність у праві соціального забезпечення – це передбачені галузевими нормами заходи, що спрямовані на позбавлення особи благ особистого, організаційного чи майнового характеру за порушення чи неефективне використання соціально-забезпечувальних норм.

Суб'єктами соціально-забезпечувальних правовідносин виступають надавачі і отримувачі соціальних благ. Відповідальність, згідно з нормами права соціального забезпечення, несуть фізичні особи, які претендують на певні види соціального забезпечення чи отримують їх. За порушення вимог норм права соціального забезпечення надавачі (органи соціального забезпечення) несуть відповідальність, що передбачена іншими галузями права (трудового, цивільного, кримінального, адміністративного).

Накладення певного стягнення передбачає дотримання спеціальної процедури, що не властиве для негативних наслідків права соціального забезпечення. Наприклад, пенсія за віком призначається з дня, що настає за днем досягнення пенсійного віку, якщо звернення за пенсією відбулося не пізніше трьох місяців з дня досягнення пенсійного віку. Коли особа звернеться через півроку, то пенсія буде призначена з дня звернення. Особа понесе збитки (неотримана пенсія) через неефективне використання ст.45 Закону України „Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування”. Цією статтею подібні правила передбачені для осіб, які бажають отримувати пенсію по інвалідності чи в зв'язку з втратою годувальника. У цих випадках не передбачено дотримання спеціальної процедури і прийняття відповідного рішення. Вказане стосується і

несвоєчасного звернення працюючого пенсіонера із заявою про перерахунок пенсії.

Видом соціально-забезпечувальної відповідальності є припинення виплати пенсії, наприклад, якщо пенсія призначена на підставі документів, що містять недостовірні дані або в разі неотримання призначеної пенсії протягом 6 місяців підряд (ст.49 ЗУ „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування”).

З дотриманням певної процедури здійснюється утримання надміру виплачених сум пенсій та відрахування з пенсій (ст.50 вищезитованого Закону). Цей вид відповідальності теж слід віднести до соціально-забезпечувальної відповідальності.

Відповідно до ст.31 Закону України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття” деякі випадки припинення виплати допомоги по безробіттю можна віднести до соціально-забезпечувальної відповідальності (наприклад, припинення виплати на підставі документів, що містять неправдиві відомості, або зняття з обліку за невідвідування без поважних причин державної служби зайнятості 30 і більше календарних днів чи відмови безробітного від двох пропозицій підходящої роботи тощо). До цього виду відповідальності відносяться деякі випадки скорочення тривалості виплати допомоги з вини безробітного.

Відмова в наданні допомоги по тимчасовій непрацездатності в зв’язку з наявністю обставин, що трапились з вини особи, також відноситься до соціально-забезпечувальної відповідальності (див. ст.23 Закону України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”).

Згідно із Законом України „Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування”, до соціально-забезпечувальної відповідальності належить зменшення розміру одноразової допомоги, якщо ушкодження здоров’я настало внаслідок порушення потерпілим нормативних актів про охорону праці (ст.42) або припинення страхових виплат при виявленні обставин, що трапились з вини потерпілого (ст.45).

Ст.15 Закону України „Про соціальні послуги” передбачає такий вид соціально-забезпечувальної відповідальності, як обмеження права на соціальні послуги. У разі, якщо особа, яка отримує соціальні послуги, без поважних причин не виконує вимоги їх одержання, надавач соціальних послуг виносить такій особі письмове попередження про можливість відмови від надання соціальних послуг або обмеження в їх наданні. При продовженні таких дій надавач соціальних послуг може в односторонньому порядку обмежити або припинити надання соціальних послуг.

Законодавством про соціальну допомогу також передбачені заходи соціально-забезпечувальної відповідальності отримувачів соціальної допомоги:

- зменшення державної соціальної допомоги до 50 відсотків її розміру в разі невикористання сім'єю можливостей знаходження додаткових джерел для існування або припинення їх виплати чи перенесення її призначення на шість місяців при навмисному поданні недостовірних відомостей чи приховання відомостей, що вплинуло чи могло вплинути на встановлення права на дану допомогу (ст.7 Закону України „Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям”);

- стягнення сум державної соціальної допомоги, надміру виплачених одержувачу внаслідок зловживання з його боку або, іншими словами, відшкодування надміру отриманої суми допомоги (ст.15 Закону України „Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію та інвалідам”).

Соціально-забезпечувальна відповідальність передбачена не тільки законом, але й підзаконними актами. Їх правова природа практично не досліджується, особливо щодо співвідношення із цивільно-правовою відповідальністю. Норми про відповідальність у статтях нормативних актів недостатньо чітко виписані й існують суттєві протиріччя в правовому регулюванні одних і тих же правовідносин. Багато норм носить відсилочний характер.

10.4. Цивільно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.

Цивільно-правова відповідальність – це самостійний вид юридичної відповідальності, який полягає в застосуванні державного примусу до правопорушника шляхом позбавлення особи благ чи покладення обов'язків майнового характеру.

До порушника застосовуються санкції майнового характеру, які спрямовані на відновлення порушених прав та полягають у відшкодуванні збитків, стягненні неустойки і пені. Особливості цивільно-правової відповідальності: 1) майновий характер; 2) стягується на користь потерпілої сторони; 3) компенсаційна природа, тобто спрямована на відновлення майнової сфери потерпілого.

Юридичною підставою цивільно-правової відповідальності є закон, а фактичною – склад цивільно-правового правопорушення, що настає за таких умов: 1) протиправної поведінки (дії чи бездіяльності) особи; 2) шкідливого результату такої поведінки (шкоди); 3) причинного зв'язку між протиправною поведінкою і шкодою; 4) вини особи, яка заподіяла шкоду. Формами цивільно-правової відповідальності є відшкодування збитків (загальна форма), сплата неустойки, втрата завдатку, конфіскація майна тощо (спеціальна форма).

Довгий час велись дискусії щодо правової природи справ, що стосуються відшкодування шкоди, завданої переплатами соціальних виплат. Їх відносили почергово до юрисдикції загальних і адміністративних судів. Кінець-кінцем на офіційному рівні дійшли висновку, що спори з приводу стягнення безпідставно сплачених (без достатньої правової підстави) грошових сум не є публічно-правовими, тому відповідні заяви слід розглядати в поряжку цивільного судочинства (п.10 постанови № 3 Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 1 березня 2013р.; п.2 постанови № 2 цього суду від 14 лютого 2014 р.).

Частина 1 ст. 50 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” передбачає два способи відшкодування шкоди: позасудовий, що проводиться відповідно до Порядку відшкодування коштів, надміру виплачених за призначеними пенсіями, та списання сум переплат пенсій та грошової допомоги, що є безнадійними до стягнення, затв. постановою ПФУ від 21 березня 2003 року № 374/7695, та судовий у порядку цивільного судочинства (ст. 1212, 1213 ЦК України). Таким чином, суми пенсій, виплачені надміру внаслідок зловживань з боку пенсіонера або подання страхувальником недостовірних даних, можуть бути стягнуті в примусовому порядку місцевими судами згідно Закону України від 2 червня 2016 р. "Про судоустрій і статус суддів". Указана відповідальність належить до позадоговірної. Оскільки в певних випадках може бути встановлена як вина пенсіонера, так і страхувальника, то суд має право застосувати дольову відповідальність. Солідарна відповідальність законом не передбачена. Субсидіарна відповідальність у таких справах не можлива.

Територіальні органи ПФУ мають право перевіряти достовірність поданих документів за будь-який час, тобто ті документи, що були подані 10 і більше років тому. За цей час і стягуються зайво виплачені суми пенсії. Відповідно до ч. 1 ст. 46 Закону України „Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування” нараховані суми пенсії, на виплату яких пенсіонер мав право, але не отримав своєчасно з власної вини, виплачується за минулий час, але не більше ніж за три роки до дня звернення за отриманням пенсії. Пропонується впродовж такого терміну стягувати і суми переплаченої пенсії.

Аналогічний порядок застосовується і до стягнення зайво виплачених інших соціальних виплат (допомог, субсидій, компенсацій тощо).

Відповідно до ч.2 ст.28 Основ законодавства України про загальнообов’язкове державне соціальне страхування заклади охорони здоров’я, заклади професійної реабілітації і громадяни,

що надають соціальні послуги застрахованим особам, несуть цивільно-правову відповідальність за шкоду, заподіяну застрахованим особам або страховикам внаслідок фальсифікації документів про обсяг та якість наданих послуг.

Цивільно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення полягає у відшкодуванні збитків (грошового виразу майнової шкоди). Збитки поділяються на два види: позитивна шкода (будь-яке зменшення наявного майна) і упущена вигода (неодержані доходи). У соціально-забезпечувальних правовідносинах при виникненні майнової шкоди упущена вигода не відшкодовується. У цих відносинах можлива недоговірна відповідальність, що настає за порушення обов'язку, встановленого законом чи підзаконними актами, і пов'язана лише з деякими формами її відповідальності.

У нормативних актах нечітко визначена цивільно-правова відповідальність надавачів соціального забезпечення. Законодавець у багатьох випадках намагається звільнити їх від такої відповідальності. При поновленні прав отримувачів соціального забезпечення не всі понесені ними збитки відшкодовуються.

Цивільно-правова відповідальність широко застосовується в правовідносинах щодо недержавного пенсійного забезпечення. Їх особливості деяким ученим дають підстави віднести їх до соціально-забезпечувальної відповідальності.

10.5. Адміністративно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення.

Науковці адміністративну відповідальність розглядають як: 1) один із інститутів адміністративного права; 2) форму забезпечення одного із заходів примусу (стягнення); 3) різновид юридичної відповідальності; 4) ефективний засіб запобігання правопорушень та забезпечення правопорядку; 5) певний стан суспільних відносин, який виникає внаслідок порушення законодавства.

Адміністративній відповідальності як різновиду юридичної відповідальності притаманні такі ознаки: 1) має зовнішній характер; 2) застосовується лише за вчинення правопорушення; 3) пов'язана з держаним примусом у формах караючих і правовідновлюючих заходів; 4) визначена в нормах права; 5) притягнення правопорушника до відповідальності здійснюється в певному процесуальному порядку; 6) притягнення до відповідальності здійснюється уповноваженими державними органами та посадовими особами; 7) винна у вчиненні правопорушення особа несе певні втрати матеріального та побутового характеру, які передбачені законом.

Адміністративна відповідальність відрізняється від інших видів юридичної відповідальності за: 1) підставами її застосування; 2) органами, які її застосовують; 3) колом суб'єктів відповідальності; 4) правовими наслідками; 5) процедурою її здійснення; 6) санкціями.

Для підтвердження права на пенсію на пільгових умовах, доплат до тарифної ставки (посадового окладу), щорічну додаткову відпустку за роботу у важких та шкідливих умовах праці, скорочену тривалість робочого тижня, отримання молока та інших рівноцінних харчових продуктів необхідно провести атестацію робочого місця за умовами праці, яка здійснюється не рідше одного разу на п'ять років. Відповідальність за своєчасне та якісне проведення атестації покладається на керівника. Відповідно до ч.1 ст.41 Кодексу України про адміністративні правопорушення порушення встановлених термінів виплати пенсій, стипендій, заробітної плати, виплата їх не в повному обсязі, терміну надання посадовими особами підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та фізичними особами - підприємцями працівникам, у тому числі колишнім, на їхню вимогу документів стосовно їх трудової діяльності на даному підприємстві, в установі, організації чи у фізичної особи - підприємця, необхідних для призначення пенсії (про стаж, заробітну плату тощо), визначеного Законом України "Про звернення громадян", або надання зазначених документів,

що містять недостовірні дані, порушення терміну проведення атестації робочих місць за умовами праці та порядку її проведення, а також інші порушення вимог законодавства про працю тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян - суб'єктів підприємницької діяльності від тридцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. Згідно ч.2 даної статті повторно протягом року вчинення порушення, передбаченого частиною першою цієї статті, за яке особу вже було піддано адміністративному стягненню, або ті самі діяння, вчинені щодо неповнолітнього, вагітної жінки, одинокого батька, матері або особи, яка їх замінює і виховує дитину віком до 14 років або дитину-інваліда, тягнуть за собою накладення штрафу на посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форми власності та громадян - суб'єктів підприємницької діяльності від ста до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Крім того, Кодекс України про адміністративні правопорушення передбачає відповідальність за:

- порушення законодавства про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування і загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст.165¹);

- порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття (ст. 165³);

- порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності (ст.165⁴);

- порушення законодавства про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності (ст.165⁵);

- перешкоджання уповноваженим особам органів доходів і зборів, Пенсійного фонду України, фондів

загальнообов'язкового державного соціального страхування у проведенні перевірок (ст.188²³).

Указаний кодекс стосується публічно-правових справ про накладення адміністративних стягнень.

На правовідносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням суб'єктами владних повноважень, владних управлінських функцій поширюється юрисдикція адміністративних судів. Пленум Вищого адміністративного суду України 20 травня 2013 року прийняв постанову № 8 „Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів”. У ній дано роз'яснення щодо підвідомчості адміністративним судам спорів, що виникають із соціально-забезпечувальних правовідносин, а саме:

1) ч.3 ст. 17 Закону України „Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування”(в ред від 24 грудня 2015 року), встановлює, що спори щодо розміру шкоди та прав на її відшкодування, накладення штрафів та з інших питань вирішуються в судовому порядку. Фонд соціального страхування наділений повноваженням щодо: 1) віднесення страховика до класу професійного ризику виробництва з урахуванням виду його економічної діяльності; 2) проведення перевірок дотримання підприємствами, установами, організаціями порядку використання страхових коштів, перерахованих Фондом; 3) проведення перевірок достовірності поданих страхувальниками відомостей про види економічної діяльності підприємств, установ, організацій для віднесення страхувальника до класу професійного ризику виробництва з урахуванням виду його економічної діяльності; 4) отримання необхідних пояснень з питань, що виникають під час перевірки; 5) застосування фінансових санкцій та накладення адміністративних штрафів відповідно до закону (у даний час Фонд не має повноважень, що вказані в п.п. 1 і 3 – прим. автора). Рішення правління Фонду, прийняті в межах його компетенції, є обов'язковими для виконання всіма страхувальниками та застрахованими, а також можуть мати характер регуляторного або нормативно-правового акта. З огляду на це, указаний Фонд

наділений контролюючими функціями та правом видання обов'язкових для страхувальників нормативно-правових актів, спори за його участі та участі його робочих органів розглядаються в порядку адміністративного судочинства;

2) відповідно до ч.3 ст.8 Закону України „Про реабілітацію інвалідів в Україні” рішення МСЕК є обов'язковим для виконання органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями, реабілітаційними установами незалежно від типу і форми власності. Рішення МСЕК спрямовані на забезпечення реалізації державної політики у сфері реабілітації інвалідів, створення правових, економічних, політичних, соціально-побутових і соціально-психологічних умов для задоволення їхніх потреб у відновленні здоров'я, матеріальному забезпеченні, посильній трудовій та громадській діяльності, а тому вони мають публічний характер та підлягають оскарженню в порядку адміністративного судочинства;

3) спір управління Пенсійного фонду України з роботодавцем про стягнення витрат на виплату та доставку пенсій, призначених на пільгових умовах, є публічно-правовим та підлягає розгляду в порядку адміністративного судочинства;

4) спори, які виникають із правовідносин за ст.19, 20 Закону України „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” за участю Фонду соціального захисту інвалідів є публічно-правовими і повинні розглядатися адміністративними судами.

10.6 Дисциплінарна і матеріальна відповідальність у сфері соціального забезпечення

Дисциплінарна відповідальність є одним із видів юридичної відповідальності. Її разом із матеріальною відповідальністю відносять до трудової відповідальності. Розрізняють два види дисциплінарної відповідальності – загальну та спеціальну. Загальна дисциплінарна відповідальність передбачена ТК

України і правилами внутрішнього трудового розпорядку для всіх категорій працівників, крім тих, правове регулювання трудової діяльності яких лежить у площині застосування спеціального законодавства України або відомчих актів (статутів та положень про дисципліну). Законодавством закріплено такі види дисциплінарної відповідальності: 1) у порядку, встановленому законом України; 2) у порядку, встановленому ТК України; 3) відповідно до правил внутрішнього трудового розпорядку для робітників і службовців; 4) на підставі дисциплінарних статутів та спеціальних положень, чинних у деяких сферах державної діяльності.

Підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності є дисциплінарний проступок. Це винне протиправне невиконання чи неналежне виконання працівником своїх трудових обов'язків. Його склад становлять такі елементи: суб'єкт, суб'єктивна сторона, об'єкт, об'єктивна сторона.

Спеціальна дисциплінарна відповідальність – це окремий вид дисциплінарної відповідальності чітко визначених суб'єктів, які за вчинений дисциплінарний проступок можуть залучатися в межах спеціальних нормативних актів до більш жорстких заходів дисциплінарного впливу з особливим порядком накладення та оскарження дисциплінарних стягнень. Підстави притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності, їх види, порядок застосування, оскарження і зняття регламентуються ст.64-79 Закону України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII „Про державну службу”.

Дисциплінарна відповідальність полягає в накладенні на державного службовця дисциплінарного стягнення за невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, визначених нормативно-правовими актами в сфері державної служби, посадовою інструкцією, а також порушення правил етичної поведінки та інше порушення службової дисципліни (ст. 64 цього Закону). Підстави для притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності зазначені в ст. 65

Закону України «Про державну службу». Перелік таких проступків дано в ч.2 ст.65 цитованого Закону.

У соціально-забезпечувальних правовідносинах відповідальність настає, зокрема, за такі дисциплінарні проступки працівників органів, що надають соціальне забезпечення:

- порушення правил етичної поведінки державних службовців;

- невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, актів органів державної влади, наказів (розпоряджень) та доручень керівників, прийнятих у межах їхніх повноважень;

- недотримання правил внутрішнього службового розпорядку;

- перевищення службових повноважень, якщо воно не містить складу злочину або адміністративного правопорушення.

Видами дисциплінарних стягнень є: 1) зауваження; 2) догана; 3) попередження про неповну службову відповідність; 4) звільнення з посади державної служби (ч.1 ст. 66 Закону України „Про державну службу”). Обставини, що пом'якшують або обтяжують дисциплінарну відповідальність вказані у ст. 67 цього Закону. За кожний дисциплінарний проступок накладається одне дисциплінарне стягнення. Воно може бути накладене не пізніше шести місяців з дня вчинення дисциплінарного проступку без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування у відпустці.

Дисциплінарне стягнення має відповідати характеру і тяжкості вчиненого дисциплінарного проступку та ступеню вини державного службовця. Під час визначення виду дисциплінарного стягнення враховується: 1) характер дисциплінарного проступку; 2) обставини, за яких він учинений; 3) настання тяжких наслідків; 4) добровільне відшкодування завданої шкоди; 5) попередня поведінка державного службовця; 6) його ставлення до виконання службових обов'язків. У ч.2-5 ст.66 Закону України „Про державну службу” уточнюється, за

які проступки накладається той чи інший вид дисциплінарного стягнення.

Ст. 68 Закону України «Про державну службу» зафіксувала суб'єктів, які уповноважені ініціювати дисциплінарні провадження та застосування дисциплінарних стягнень. Для здійснення дисциплінарного провадження з метою визначення ступеня вини, характеру і тяжкості вчиненого дисциплінарного проступку утворюється дисциплінарна комісія з розгляду дисциплінарних справ. Порядок утворення і діяльності дисциплінарних комісій регламентується ст.ст. 69 і 70 названого Закону. У деяких випадках може бути призначене службове розслідування, що проводиться за правилами ст. 71. На час здійснення дисциплінарного провадження державний службовець може бути відсторонений від виконання посадових обов'язків (ст. 72). Дисциплінарна комісія формує дисциплінарну справу відповідно до ст. 73. Державний службовець має право на письмове пояснення (ст. 75), на ознайомлення з матеріалами дисциплінарної справи (ст. 76), оскарження рішення про накладення дисциплінарного стягнення (ст. 78). Якщо протягом року після накладення дисциплінарного стягнення до державного службовця не буде застосоване нове дисциплінарне стягнення, він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення. Протягом строку дії дисциплінарного стягнення (крім зауваження) заходи заохочення до нього не застосовуються (ст. 79).

Матеріальна відповідальність – це різновид юридичної відповідальності, що виражається в обов'язку працівників покрити повністю чи частково матеріальну шкоду, що була заподіяна з їх вини. Істотними умовами матеріальної відповідальності працівника є: 1) перебування працівника в трудових відносинах із підприємством, установою, організацією, яким було заподіяно матеріальну шкоду; 2) визначення розміру матеріальної відповідальності працівника; 3) наявність провини працівника.

Відповідно до ст.ст. 80-82 Закону України „Про державну службу” майнова та моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю державного службовця під час здійснення ним своїх повноважень, відшкодовується за рахунок держави. Держава в особі суб’єкта призначення має право зворотної вимоги (регресу) до винного державного службовця в розмірі та порядку, визначених законом. У разі застосування зворотної вимоги (регресу) державний службовець несе майнову відповідальність тільки за шкоду, спричинену його протиправними діями або бездіяльністю.

Відповідно до п.27 постанови № 8 Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 року „Про окремі питання юрисдикції адміністративних судів” суди повинні враховувати вимоги про відшкодування шкоди, заподіяної протиправними рішеннями, діями чи бездіяльністю суб’єкта владних повноважень або іншим порушенням прав, свобод та інтересів суб’єктів публічно-правових відносин, розглядаються адміністративними судами, якщо вони заявлені в одному провадженні з вимогою вирішити публічно-правовий спір.

10.7 Кримінально-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення

У науці кримінального права немає єдиного розуміння кримінальної відповідальності. Одні автори ототожнюють її з кримінальним покаранням; інші характеризують кримінальну відповідальність як певного роду обов’язок особи, що вчинила злочин; треті розглядають її як конкретні кримінально-правові відносини, четверті розуміють кримінальну відповідальність як реалізацію санкції кримінально-правової норми; п’яті вважають кримінальну відповідальність осудом винного обвинувальним вироком суду за вчинений злочин із призначенням покарання або без нього тощо.

Особливості кримінально-правової відповідальності:

- 1) становить собою реальну взаємодію спеціальних органів держави і особи, визнаної винною у вчиненні злочину, внаслідок чого ця особа зазнає певних обмежень;
- 2) це вид державного примусу, що знаходить своє вираження, насамперед, в осуді злочинця і його діяння обвинувальним вироком суду, а також у покладенні на винного додаткових позбавлень і обмежень;
- 3) вид і міра обмежень особистого, майнового або іншого характеру, визначені тільки в кримінальному законі, перш за все в санкції статті КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин;
- 4) зазнавання таких обмежень завжди носить вимушений, а не добровільний характер, оскільки їх застосування є обов'язком спеціально уповноважених органів держави;
- 5) можлива лише за вчинення злочину, що виступає як підстава такої відповідальності.

Кримінально-правова відповідальність – це різновид юридичної відповідальності, що полягає у вимушеному зазнанні особою, яка вчинила злочин, державного осуду, а також передбачених КК обмежень особистого, майнового або іншого характеру, що визначаються обвинувальним вироком суду і покладаються на винного спеціальними органами держави.

Чинний Кримінальний кодекс не виділяє окремого розділу або окремих статей, які б передбачали самостійну кримінальну відповідальність за вчинення протиправних дій певним колом спеціальних суб'єктів, а саме працівниками органів соціального забезпечення. Конкретизувати вичерпне коло суб'єктів, у залежності від їх функціональних обов'язків, прояви злочинної поведінки є недоцільним, оскільки переліки посад на підприємствах, установах чи організаціях різних форм власності, зокрема, і державних установ, не є усталеними і незмінними. Згідно з чинним законодавством особи, які працюють у сфері соціального забезпечення, можуть відноситися (відповідно до штатного розпису, кола виконуваних обов'язків, посадової інструкції) до службових осіб або до державних службовців.

Особи, які вчиняють суспільно небезпечні діяння, що мають ознаки складу злочину, передбаченого Особливою частиною КК України, у зв'язку з виконанням своїх функціональних обов'язків (повноважень, професійних обов'язків), відносяться до, так званих, спеціальних суб'єктів злочину. Дія норм чинного кримінального законодавства, згідно зі ст.24, 29 Конституції України та ч.1 ст.2 КК України, може розповсюджуватися і на осіб, які є працівниками сфери соціального забезпечення, у разі вчинення ними суспільно небезпечних діянь, що містять ознаки конкретного складу злочину.

Особи, які працюють у сфері соціального захисту населення, можуть бути поділені на певні категорії в залежності від характеру взаємовідносин особи з установою, організацією та правовими підставами виникнення в неї повноважень чи обов'язків – обіймання посади чи наділення спеціальними повноваженнями, зокрема:

1) державні службовці. Відповідно ч.2 ст. 1 Закону України «Про державну службу» державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби;

2) службові особи. Згідно з Приміткою ст. 364 Кримінального кодексу України службовими особами є : а) особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування; б) обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій; в) виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким

особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, організації, судом або законом.

Отже, особи, які працюють в установах та організаціях соціального забезпечення та які зі змісту своєї компетенції (повноважень) та характеру вчинюваних дій, зазначених вище, всупереч інтересам служби вчиняють суспільно небезпечні діяння, що мають ознаки конкретного складу злочину, передбаченого КК України, можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за злочини, наприклад, у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, зокрема, зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), службове підроблення (ст. 366 КК України), службова недбалість (ст. 367 КК України), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України), пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України), зловживання впливом (ст. 369² КК України).

До осіб, які виконують адміністративно-господарські обов'язки в зв'язку з постійним чи тимчасовим обійманням посади в організаціях чи установах соціального забезпечення, відносяться особи, наділені обов'язками по управлінню або розпорядженню державним майном (установлення порядку його зберігання, реалізації, забезпечення контролю за цими операціями тощо). Отже, дотримання правил господарювання є загальною вимогою до осіб, які виконують адміністративно-господарські обов'язки, а порушення порядку господарювання тягне відповідальність, у тому числі й кримінальну. Наприклад, нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без установлених бюджетних призначень або з їх перевищенням (ст. 210 КК України), видання нормативно-правових актів, що зменшують

надходження до бюджету або збільшують витрати бюджету всупереч закону (ст. 211 КК України), ухилення від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування (ст. 212¹ КК України).

У ст. 191 КК України встановлена відповідальність за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем. Суб'єктом злочину, передбаченого ст. 191 КК України, при вчиненні заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовим становищем виконавцем злочину може бути лише службова особа, а при вчиненні розкрадання шляхом привласнення або розтрати - як службова особа, так і особа, якій майно було ввірене або перебувало в її віданні.

Однак, вищеперелічені статті КК України не вичерпують перелік злочинних діянь, які можуть бути вчинені особами - працівниками установ та організацій системи соціального забезпечення. Коло таких осіб не можна обмежувати виключно працівниками пенсійних фондів, управлінь соціального захисту населення, територіальних центрів, які за колом виконуваних обов'язків вважаються службовими. До осіб, зайнятих у соціальній сфері, можна віднести, зокрема, працівників шкіл-інтернатів, інтернатів по утриманню осіб з обмеженими можливостями, інтернатів по утриманню осіб похилого віку, хосписів тощо. Виходячи зі змісту п. 1 Примітки до ст. 364 КК України, не всі особи, які працюють у школах-інтернатах, інтернатах по утриманню осіб з обмеженими можливостями, осіб похилого віку та ін., можуть бути службовими, а отже, і не можуть бути суб'єктами злочинів, передбачених Розділом XVII Особливої частини КК України. Те, що певна категорія працівників вищезазначених установ не може бути суб'єктом злочинів у сфері службової діяльності, не означає неможливість притягнення їх до кримінальної відповідальності взагалі. Так, у разі заподіяння шкоди здоров'ю особам, які знаходяться на утриманні у відповідних закладах (незалежно від форми

власності закладу), працівник, який винуватий у заподіянні шкоди здоров'ю, несе відповідальність, в залежності від форми вини та наслідків, за тими статтями КК України, якими передбачена відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеню тяжкості (наприклад, ст.ст. 121, 122, 125, 128 КК України). Або ж завідоме залишення без допомоги особи, яка перебуває в небезпечному для життя стані і позбавлена можливості вжити заходів до самозбереження через малолітство, старість, хворобу або внаслідок іншого беспорядного стану, тягне кримінальну відповідальність, за наявності всіх необхідних підстав, за ст. 135 КК України. Відповідальність за невиконання або неналежне виконання професійних або службових обов'язків щодо охорони життя чи здоров'я неповнолітніх внаслідок недбалого або несумлінного до них ставлення передбачена ст. 137 КК України.

Якщо суб'єктом одержання неправомірної вигоди може бути виключно службова особа (ст. 368 КК України), то суб'єктом одержання неправомірної вигоди працівником державного підприємства, установи чи організації визнається особа, яка не є службовою (ч.3 ст. 354 КК України).

Контрольні запитання

1. Дайте визначення соціальної відповідальності.
2. Перерахуйте основні ознаки соціальної відповідальності.
3. Назвіть основні види неправових видів соціальної відповідальності.
4. Які точки зору існують щодо визначення юридичної відповідальності?
5. Якими ознаками можна охарактеризувати юридичну відповідальність?
6. Які Ви знаєте види юридичної відповідальності?
7. Дайте загальну характеристику юридичної відповідальності в праві соціального забезпечення.
8. Які можливі види юридичної відповідальності згідно із законодавством про соціальне забезпечення?

9. У чому полягає цивільно-правова відповідальність у сфері соціального забезпечення ?
10. Перерахуйте види відповідальності у сфері соціального забезпечення відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення ?
11. Які справи в сфері соціального забезпечення підвідомчі адміністративним судам ?
12. Охарактеризуйте дисциплінарну відповідальність у сфері соціального забезпечення.
13. Охарактеризуйте матеріальну відповідальність у сфері соціального забезпечення.
14. Яка можлива кримінальна відповідальність у сфері соціального забезпечення ?

Теми рефератів

1. Соціальна відповідальність бізнесу в сфері соціального забезпечення.
2. Розгляд судами справ, що стосуються діяльності недержавних пенсійних фондів.
3. Відповідальність за порушення законодавства про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування.
4. Юридична відповідальність надавачів соціального забезпечення.
5. Захист громадянами своїх прав у сфері соціального забезпечення.

Нормативні акти та література

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV.
2. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III.
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 р. № 8073-X.
4. Азамша І.Б. Юридична відповідальність: сучасні погляди, дискусії та концепції /І.Б. Азамша //Часопис Київського університету права. – 2010. - № 2. – С.54-57.

5. Боднарук М.І. Відповідальність за порушення прав громадян у сфері соціального страхування / М.І. Боднарук// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки.- 2014.- Вип. 4. Том 1.- С. 212-216.
6. Гришук В.К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник /В.К. Гришук //Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. - 152 с.
7. Іванова О.І. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності /О.І. Іванова //Вісник Академії адвокатури України. – 2012. - № 3. – С.21-26.
8. Маліновська В.М. Юридична відповідальність як різновид соціальної відповідальності /В.М. Маліновська// Вісник Вищої ради юстиції.- 2010.- № 2.- С. 58-65.
9. Охріменко О.О., Іванова Т. В. Соціальна відповідальність.- Навч. посіб.- Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут».- 2015.- 180 с.
10. Падамименко Н.В. Окремі аспекти відповідальності працівників правоохоронних органів як суб'єктів права соціального забезпечення / Н.В. Падамименко // Адміністративне право і процес. – 2013. - № 2. – С.92-98.
11. Пасічніченко С.В. Актуальні питання адміністративної відповідальності за порушення у сфері соціального захисту інвалідів. – [Електронний ресурс]- Режим доступу : <http://law-property.in.ua/component/content/article/11--4-/122-2012-04-30-19-37-26.html>.
12. Сташків Б.І. Відповідальність у праві соціального обслуговування / Б.І.Сташків //Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества: материалы докладов и выступлений межвузовской научно-практической конференции (г.Чернигов, 7 апреля 2010 года). – Чернигов: Украинско-Российский институт (филиал) МГОУ в г.Чернигове. – С.16-21.
13. Харитонов Л.І. Відповідальність за порушення пенсійного законодавства.- [Електронний ресурс]- Режим доступу : <http://www.apdp.in.ua/v22/148.pdf>.

14. Чутчева О.Г. Загальнотеоретичні аспекти відповідальності в сфері соціального забезпечення / О.Г. Чутчева // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 2010. - № 3. С.32-39.
15. Ширант А.А. Соціальна відповідальність як ідея-принцип права соціального забезпечення /А.А. Ширант // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціальне забезпечення: Тези доповідей і наукових повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції: м.Харків, 22-23 квітні 2009 року /за ред. В.В. Жернакова. – Харків: Національна юридична академія України ім. Я.Мудрого, 2009. – С.404-406.

Глава 11

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ ТА ЗАКОНОДАВСТВА ПРО СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- 11.1 Підтримка нужденних і немічних у Київській Русі
- 11.2 Соціальна допомога на українських землях в литовсько-польську добу
- 11.3 Добročинність на українських землях козацької доби
- 11.4 Соціальна підтримка вразливих груп в період до другої половини ХІХст.
- 11.5 Соціальна допомога в Росії у другій половині ХІХ ст. до жовтневого перевороту 1917 року
- 11.6 Становлення і розвиток пенсійного законодавства у дореволюційній Росії
- 11.7 Виникнення і розвиток законодавства про соціальне страхування у дорадянський період
- 11.8 Соціальне забезпечення та його законодавча база в СРСР
- 11.9 Формування законодавчої бази соціального забезпечення в незалежній Україні

11.1. Підтримка нужденних і немічних у Київській Русі

Історична довідка. Київська Русь (882-1240 р.р.) – середньовічна держава на території Східної Європи з центром у Києві. У часи найбільшої могутності простягалася від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні і від верхів'їв Вісли на заході до Таманського півострова на сході. В XI ст. її площа становила 800 тисяч км², а в XII ст. – 1 млн. 300 тис. км². У X ст. населення становило до 12 млн. осіб. Була об'єднанням східно – слов'янських племен під владою династії Рюриковичів. Відносилась до феодальної монархії. Основними релігіями були народні вірування і християнство. Прийняття християнства відбулося в 988 році. На думку М. Грушевського, Київська Русь була першою формою української державності.

Благодійність або доброчинність – безкорисливе надання допомоги потребуючим, які не є пов'язаними з благодійником. Більш широким поняттям є взаємодопомога, тобто надання один одному взаємної допомоги (підтримки) тощо. Доброчинність та взаємодопомога здійснювались під впливом певних релігійних уявлень.

I. У дохристиянський період на слов'янських землях існували різні народні вірування, які пізніше християни назвали язичництвом. Це будь-яка традиційна релігія певного народу, відмінна від сучасних глобальних релігій. У стародавній Україні язичниками називали насамперед греків-християн, які поширювали серед давніх українців монотеїзм (християнство). Термін було перехоплено церковниками – християнами після хрещення Русі і використане у війні проти рідної віри українців. Народні вірування відіграли значну роль у становленні різних форм соціальної підтримки нужденних осіб. Народні вірування безроздільно панували до виникнення світових релігій. Вони виникли в сиву давнину з появою первісних родів. У слов'ян цей період називають архаїчним або слов'янським і тривав він до X ст.

Деякі фахівці в цьому періоді виділяли такі види підтримки (допомоги): 1) взаємодопомога між племенами; 2) філантропічна допомога зі сторони вождів і старійшин роду співплемінникам, що знаходились нижче за встановленою у племені ієрархією; 3) міжособистісна допомога. У навчальній літературі з історії соціальної роботи найчастіше називають такі основні форми допомоги та взаємодопомоги: 1) культові з різноманітними сакральними, тобто такими, що стосуються релігійного культу й ритуалу, атрибутами; 2) общинно-родові в рамках роду, сім'ї, поселення; 3) господарські.

Серед культових форм допомоги перш за все виділяли поклоніння певним предметам, що мали сакральні властивості, зокрема, кола (колесу), що означав оберіг від злих духів, був символом певної цілісності, стабільності, ґрунтовності. Сакральні функції виконували волхви, віщуни, чаклуни. Формою вшанування богів були братчини, що присвячувались святому покровителю і відзначалися селищем або кількома селищами „в складчину”, де кожен учасник надавав якусь частку продуктів харчування на громадські потреби. Такі свята (братчини) були формою подяки богам за отримані блага, і, в той же час, виконували функцію мирного перерозподілу майна. Іншою формою допомоги було вшанування предків (поховання та поминання). Видами допомоги при культурі смерті була громадська Тризна, громадська милостиня, „страва”, подання натуральними харчовими продуктами.

До основних общинно-родових форм допомоги належали:

- **інститут старих людей (старців).** Формами їх підтримки були : а) виділення общиною для них особливих ділянок землі – „косячків” – для заготівлі сіна; б) визначення немічних стариків на постій до різних членів громади на кілька днів для харчування та проживання; в) добровільне поселення недалеко від общини на погостах, де будували собі келії і жили за рахунок милостині;

- **інститут дитячого сирітства.** Дітей віддавали чи продавали, щоб зберегти їм життя в голодні роки. Біологічні

сироти, як і старці, переходили від сім'ї до сім'ї і жили там певний час. Якщо дитина мала господарство, то община призначала їй „громадських” батьків і вона називалась „вихованцем” чи „годуванцем”;

- **інститут приймацтва.** Сім'ї що не мали дітей (спадкоємців) або потребували допомоги у веденні господарства, брали в сім'ю (усиновлювали) сироту. Приймак зобов'язаний був поховати названих батьків і далі вести господарство.

- **інститут вдів.** Сільська община надавала їм землю, допомагала продуктами тощо.

В основі господарських форм допомоги та взаємодопомоги лежить „всяка взаємовиручка”. Практикувались різні форми селянських „помочей”. Серед них можна виділити обов'язкові, позасезонні і сезонні. Перші були обумовлені екстремальними ситуаціями, наприклад, пожежами, повеннями, масовим падежем худоби. Особливою формою підтримки були „наряди громадою”, вони проводились в сім'ї, коди дорослі її члени були хворими. Сусіди приходили, щоб розтопити піч, нагодувати худобу, доглянути дітей. Обов'язковими були „помочі” при побудові хати, зборі врожаю. При колективних „помочах” відбувався поділ праці, де певні види робіт виконували представники різних вікових та статевих груп: чоловіки, наприклад, орали, жінки боронували, старці сіяли. Видами господарської допомоги були:

- **толока** – одноразова безоплатна праця гуртом для швидкого виконання великої за обсягом роботи. Її організовували для збирання врожаю, вирубування лісу, спорудження будинків, спільного випасу худоби, обробки землі, перевезення сіна, хліба, гною тощо. Зазвичай особа, на користь якої працювали, частувала учасників толоки. Звичною справою були завершення толоки народним гулянням – танцями і співами;

- **складчина** – спільне годування та заготівля кормів для худоби;

- **супряга** – спільне використання робочої худоби кількох хазяїв.

II. До початку IX ст. у східних слов'ян завершився розклад первісно-общинного ладу, зруйнувалися родоплемінні зв'язки. На зміну родоплемінним відносинам прийшли територіальні, політичні, воєнні, виникли племінні союзи. Цей процес тривав з VI ст. і призвів до встановлення умов для появи сильної держави, що об'єднала всі племена і союзи племен. Зміцнюється влада князя та його дружини.

У розвитку процесу соціальної підтримки нужденних, на яку помітний вплив справляли князі, дослідники розподіляють на два етапи: 1) пов'язаний з поширенням християнства (з часу хрещення Русі до другої половини XII ст.). В цей період утворюються князівства, а християнство поширюється на околиці східнослов'янських земель; 2) починається з другої половини XII ст. і тривав до XIII ст. включно. Спостерігається поступове злиття благодійницьких функцій князя з церковною - монастирськими формами опіки. Таким чином, до раніше існуючих форм підтримки (культових, общинно-родових і господарських) добавились додатково ще дві : а) княжа благодійність; б) церковно-монастирська опіка. Новими надавачами допомоги стали князь, церква, парафія, монастир.

Найпоширенішими були три форми княжої благодійності: 1) роздавання милостині; 2) харчування при княжому дворі; 3) розвезення продуктів для злидарів. Княжа благодійність не переступала межі приватної опіки. Її характерними рисами були: 1) княжа доброчинність ґрунтувалась на особистому бажанні правителя, а держаної системи благодійності не існувало; 2) участь в опіці була не обов'язком, а правом князя; 3) допомога князів була епізодичною, не мала чіткої системи; 4) княжа влада мирилася з фактом існування злидарства, дивлячись на нього як необхідний, посланий Богом хрест.

Поширеною формою допомоги і взаємодопомоги між князем і дружинниками був викуп полонених, що зафіксовано договором князя Олега із Царгородом (911 р.) і наказом Ігоря

(945 р.) „Про порятунок полонених”. Ними визначалися взаємні зобов’язання щодо викупу родичів і греків, у якій би країні вони не знаходилися, та повернення їх на батьківщину. Загалом договір вважається першим в Україні документальним свідченням турботи держави про тих своїх громадян, котрі цього реально потребували.

Князь Володимир Великий (978-1015 р.р.) у 996 році видав Статут, (закон) у якому, згідно з релігійними настановами, доручав духовенству і церковним структурам опікування і нагляд за лікарнями, лазнями, притулками для одиноких, установлює для благодійних закладів „десятину”. Він заснував училища для навчання убогих людей, богодільні, будинки для паломників, ряд народних свят, на яких виявлялася турбота про убогих, сиріт, удів, мандрівників – роздавалася їм велика милостиня.

Князь Ярослав Мудрий (1019- 1054 р.р.) був ініціатором складання першого письмового руського зводу законів – „Руської Правди”, який містив статті соціального спрямування, що було незвичним кроком для тогочасних європейських держав. „Руська Правда” певною мірою нагадувала сучасні соціальні програми і у ній 8 статей було присвячено проблемам захисту дітей. Ярослав Мудрий заснував сирітське училище, де на його утриманні навчалася близько 300 юнаків.

Князь Володимир Мономах (1113-1125 р.р.) роздавав предмети першої необхідності обома руками. Опіка над страждальцями була одним з найбільших його обов’язків. У заповіті підростаючим поколінням „Повчання дітям” князь дав ґрунтовні настанови як жити відповідно до заповідей Божих, головними з яких є каяття, сльози і милостиня.

Після хрещення України – Руси (988 р.) Візантійська православна християнська релігія стала державною. За сприяння князівської влади церква порівняно швидко поширила свій вплив у Київській Русі. Населення дуже позитивно віднеслося до її вчення про спасіння душі, людинолюбство, духовність, милосердя Бога, сором і совість.

На перших порах православ'я не мало ні своїх інститутів, ні системи фінансування, ані святенників і тому їх формуванням опікувалася держава. Тип відносин між церквою та державою запозичується у Візантії. Фінансова підтримка держави здійснюється шляхом відрахувань від князівських доходів. Князі допомагали у спорудженні монастирів і храмів та виділяли їм земельні ділянки. Видами релігійної доброчинності були монастирська та церковна благодійність.

Монастир (в перекладі з грецької – відлюдне житло або обитель) – релігійна громада ченців або черниць, що володіє належними їм землями та капіталами і становила релігійно-господарську організацію. Життя в монастирях було спільним, напівспільним (проживали ченці в окремих келіях, а спільними були трапеза та відправи) і пустельним. Монастирі мали храми, дзвіниці, додаткові храми, каплиці, трапезні, житлові приміщення, адміністративно-господарські будівлі та приміщення для надання доброчинної допомоги. За часів Ярослава Мудрого відомі чоловічий монастир Святого Юрія, жіночий монастир Святої Ірини в Києві, монастир при Софії Київській, Києво-Печерська лавра. В XI –XIII ст. славились монастирі в Києві (Михайлівський Золотоверхий, Видубицький, Кирилівський, Межигірський), Новгород-Сіверському (Спасо – Преображенський), Чернігові (Єлецький, Троїцько- Іллінський), Галичі (Святого Івана), Львові (Святого Юри, Онуфріївський) та окремих населених пунктах (Лаврівський, Зарубський, Борисоглібський, Загорівський, Жидичинський, Полонський тощо). Фахівці нарахували 120 монастирів на території Київської Русі.

Монастирі спочатку існували як закриті товариства, котрі не прагнули спілкуватися з народом, адже сутнісно чернецтво було подвижництвом, зреченням світських спокус. Зміцнившись економічно, монастирі перетворюються на центри благодійної соціальної діяльності. Вони виконували чотири основні функції: лікування, роздачі милостині, навчання грамоті та контролю. Відповідно кожній з функцій при монастирях створюються

особливі форми підтримки, що вказує на відсутність у їх життєздійсненні спеціалізації у якомусь одному виді допомоги. Монастирі мали цілу мережу інститутів: заклади для стариків, для утримання бідних, хворих і сиріт, немічних, для виховання молоді.

Іншу систему підтримки мала парафіяльна система допомоги, де провідну роль відіграє церква і парафія (об'єднання вірян, що відвідують один храм). Церковна допомога була більш відкритою ніж монастирська. При церквах були богодільні. Парафії надавали допомогу калікам і жебракам. З церковних кас надавалася позика грошей, хліба, насіння під заклад майна. Така допомога носила більш громадську мету ніж церковну (спасіння душ вірян), оскільки була спрямована на соціальну підтримку нужденних.

11.2. Соціальна допомога на українських землях в литовсько-польську добу

Історична довідка. Ослаблені золотоординським ігом, українські землі були захоплені сильнішими європейськими державами: Угорщина ще в XI ст. захопила Закарпаття; Литва до 60-70 років XIV ст. приєднала більшу частину українських земель (Волинь, Лівобережну та Правобережну Україну, Поділля) й утримувала їх до 1569 року; Польща в середині XIV ст. захопила Галичину, а з 1569 року до неї перейшли всі литовські володіння в Україні; Молдавія в XIV ст. приєднала українську Буковину (в XVI ст. Молдавія разом з Буковиною потрапила в залежність від Туреччини); Московія постає з кінця XV ст. і відразу починає просуватися в українські землі, захопивши вже в кінці XV ст. Чернігіво-Сіверщину. Більша частина українських земель перебувала на той час у складі Литви та Польщі, тому цей період отримав назву – литовсько-польська доба.

В історичному аспекті питання соціальної допомоги в литовсько-польську добу (XIV – перша половина XVII ст.)

досліджувала Л.О. Рощина. Вона зазначає, що з початком Литовського періоду на українських землях були розповсюджені чотири основні форми (системи) допомоги та підтримки нужденних: 1) церковно-монастирська система; 2) світська (приватна) благодійність; 3) общинне опікування нужденними на селі; 4) державно-муніципальна система допомоги та взаємодопомоги.

Одним із законодавчих актів у Великому князівстві Литовському, який мав вирішувати проблему бідності, були статті Уставу замків, держав і дворів Сигізмунда Августа, які передбачали в голодні роки пільги селянам щодо сплати данини, виконання робіт та надання підвод, а також потерпілим від пожеж. „Устави на волоки” (1557 рік) передбачали звільнення від покарання тих селян, які не сплатили податки через пожежу та хворобу годувальника і через це в них худобу не забирали в рахунок не сплачених податків.

Законодавство у справі соціальної допомоги нужденним знаходилось на рівні загальноєвропейського. Основні напрямки цієї допомоги були зафіксовані юридично в трьох Литовських статутах 1529 року, 1566 року та 1588 року. Так, у ст. 10 Розділу XI Статуту 1529 року заборонявся продаж у рабство вільної людини в голодні роки, коли жебракування набувало найбільшого поширення. Ст. 11 Розділу XI цього Статуту надавала волю челяді, яку під час голоду господар не міг прогнати. Охоронні грамоти (залізні листи) великого князя Литовського видавались на термін до трьох років, крім євреїв.

Згідно зі Статутом 1588 року (ст. 57, Розділ IV) бідному, убогому чи вдові суд призначав безкоштовного адвоката (його послуги в той час були досить дорогі). Заборонялось притягувати до кримінальної відповідальності дітей та підлітків. Була заборонена смертна кара для вагітних жінок, а також встановлена більш сувора відповідальність за злочини проти жінок, дітовбивство. Шляхтичі несли відповідальність за вбивство простолюдини.

У Великому князівстві Литовському існували ряд законів, що забороняли професійне жебрацтво. У 1653 році був виданий наказ про жебраків та бідних. Останні поділялись на кілька категорій. Найбідніші – „лежні люди” і їх наказано було гнати з будь-якого населеного пункту, а за надання їм притулку селян і городян штрафували. Іншу категорію становили безземельні селяни, їх називали „бобилями”, „кутниками”, „ підсусідками”, оскільки жили в чужих будинках (в кутах, коморах). З голоти формувались наймані робітники, які працювали на лісних промислах феодалів. Вони жили в будах, отримували платню, їжу, спецодяг (шапку, рукавиці).

Магістрати відігравали значну роль у будівництві та утриманні шпиталів та богоділень, які значною мірою утримувались за рахунок приватних пожертвувань. Литовські статuti передбачали захист сиріт та малолітніх.

У першій половині XVI ст. в „Уставі замків, держав і дворів” передбачалось брати у селян синів та віддавати у навчання ремеслу з тим, щоб вони потім були корисними для замків та дворів господарських. Згадка про єврейські школи є в „Жалованій грамоті Литовського Великого князя Олександра – Вітовта литовським євреям” від 1 липня 1388 року.

Литовське законодавство передбачало значні права для жінок. Штраф за вбивство жінки був удвічі більшим ніж за вбивство чоловіка. Шляхтянці належала компенсація за нанесення їй ран або словесної образи. За згвалтування жінки насильник засуджувався до смертної кари. Статут 1529 року надавав право жінці на володіння родовим спадком. Жінки привілейованих станів мали право на придане та „вено” – забезпечення чоловіком для своєї дружини грошової суми, вдвічі більшої за суму приданого.

Законодавство забезпечувало допомогу особам з фізичними недоліками. Глухі, німі та сліпі були юридично дієздатні та суб'єктом отримання соціальної допомоги. За аномальними особами з багатих сімей мали право доглядати родичі. Бідні божевільні утримувались у закритих закладах. Якщо

божевільний втікав і вчиняв злочин, то кримінальну відповідальність ніс той, хто за ним доглядав. Для лікування хворих при православних церквах діяли лічниці, а також практикували „бербери” – перукарі, які були одночасно і лікарями. Крім того, для лікування аномальних хворих існували спеціальні лікарі відповідно до тогочасних досягнень медичної науки.

Місцеві органи міського та сільського самоврядування велике значення приділяли питанням профілактики та боротьбі з пияцтвом, проституцією та дітовбивством. Статутом 1529 року було заборонено незаконний продаж спиртних напоїв.

На рівні держави та органів місцевого самоврядування були передбачені заходи для боротьби з проституцією. Статут 1588 року закликав воєвод, старост та місцевих урядників виявляти жінок легкої поведінки та карати їх відрізанням вух, носа, губ, виганяти з населеного пункту.

Основні напрямки розвитку приватної благодійності в литовсько-польську добу були обумовлені соціально-економічними, ідеологічними, військовими та соціокультурними вимогами суспільства. Приклад подавали перші особи держави. Так, дружина Ягайла Ядвіга у 1397 році при Празькому університеті заснувала бурсу для студентів з литовських земель, виділивши на її утримання значні кошти. Багато князів були членами різних православних братств.

У середині XVI ст. на землях Речі Посполитої все більшого значення набуває дворянська благодійність, дружини багатих вельмож займалися утриманням та освітою сиріт та дітей із бідних родин. Стало звичкою брати на виховання дівчаток з родин збіднілої шляхти. Вони навчалися разом із рідними дітьми танцям, етикету, їх забезпечували одягом та харчами, а згодом видавали заміж із немаленьким приданим.

Отже, правову основу системи державно-муніципального опікування на українських землях було закладено Литовськими статутами та іншими нормативно-правовими актами.

Крім муніципальної допомоги, на українських землях у XIV – першій половині XVII ст. соціальну допомогу надавали сільські громади. Вони відігравали значну роль як органи місцевого самоврядування з профілактики бідності, допомоги нужденним та в боротьбі з проявами соціальної патології.

У сільській місцевості, де мешкала більша частина населення, питання соціальної допомоги нужденним регулювались інструкціями місцевих сеймиків та постановами сейму Речі Посполитої. Одним з основних став акт, який забороняв бездомним холопам перехід з місця на місце. Про них мали подбати господарі. Кількість бідних зростала в голодні роки. Значною залишалась допомога нужденним у формі милостині, яка була шляхом порятунку від голодної смерті. Роздачею милостині супроводжувались свята та поховання, а також поминки.

Широко практикувались толоки. Людей часто збирали для швидкого збору хліба, будівництва оборонних споруд, фортець, мостів та доріг. Форми толоки були найрізноманітнішими: навозна, дров'яна, будівнича, сінокісна, збиральна. Общинна допомога також надавалась при надзвичайних ситуаціях (пожежах, повенях, масового захворювання худоби).

Серед традиційних форм взаємодії членів громади між собою з членами сусідніх громад були храмові свята – день посвяти діючої церкви. В цей день будь-який перехожий, який завітав до будь-якої оселі, мав бути гостинно прийнятий та поцарований стравами. Тому громада дбала, щоб у цей день біля кожного двору була особлива чистота. Для бідних сімей виділялися кошти на те, щоб привести в порядок оселю та дворище. Не забувала громада про своїх бідних односельців під час великих релігійних свят. Звичай збирати продукти під час освячення паски для нужденних був започаткований саме в сільських громадах. На свята Миколая з громадських фондів виділялися кошти на придбання одягу та солодощів для дітей-сиріт.

Роль общини як органу місцевого самоврядування на селі щодо допомоги нужденним у XIV - XVII ст. значно зросла. Ще з часів Київської Русі збереглося поважне ставлення до старців. Поступово визначилися основні форми общинного опікування старцями: почергове годування по хатах, передача нужденного на повне утримання одного з членів сільської общини, видача допомоги (в основному натурою), спеціальне виділення землі за рішенням сільської общини („косячки” для заготівлі сіна), відправка старців у богоугодні заклади тощо. Багато з форм общинного опікування старцями відносились і до дітей (почергове годування сиріт у сім'ях, віддача прийомним батькам, общинне опікування „вихованцем”, котрий мав господарство від померлих батьків). У більшості сіл створювались сирітські ради чи призначався сирітський суддя, які мали дбати про сиріт та вдів. В окремих громадах навіть створювався фонд убогих та сиріт, з якого виділялися кошти на допомогу нужденним. Не останнє слово громада мала і при призначенні опікунів для сиріт. Основним критерієм для визначення опікунства вважались не лише родинні зв'язки, а й уміння вести господарство, щоб зберігати і примножувати спадок сиріт. Якщо опікун не справлявся зі своїми обов'язками, то сирітська рада порушувала питання про його заміну.

Сільська громада також опікувалася освітою підрастаючого покоління. Учителів оплачувала громада, а в окремих селах, двірській маєток. Для керівництва шкільним фондом обиралася шкільна рада. Раз на місяць учителі звітувалися перед шкільною радою про стан справ у школі, відвідування учнями занять. За невідвідування занять чи інші порушення, що їх допускали учні, представники ради могли накласти стягнення на батьків чи опікунів.

Сільська громада несла відповідальність за дотримання моральних норм поведінки односельчан. Вона мала турбуватися, щоб ночами люди не вештались по селу, щоб батьки та опікуни посиляли своїх дітей до школи і в церкву, а вчителі належно виконували свої обов'язки, щоб були шановані неділі та свята.

Танці у свята могли починатися після вечірнього богослужіння. На забавах мав бути спокій і порядок, за що відповідав господар двору, на якому проходила забава. Штрафи за порушення цих приписів ішли у фонд убогих громадян. Корчми і шинки, як правило, закривалися о десятій годині вечора. Громада також користувалася правом вигнання з села осіб, котрі своїм способом життя викликали порушення певних моральних норм.

Специфічним різновидом об'єднання громадян в Україні виявилися церковні братства, які брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів тогочасного українського суспільства: допомагали бідним, вдовам, сиротам, хворим, будували церкви, друкарні, шпиталі, оберігали пам'ятки історії і культури, викупували бранців із татарсько-турецької неволі. У відкритих ними школах виховували молодь у дусі людинолюбства, побожності, милосердя.

11.3. Добročинність на українських землях козацької доби

Історична довідка. Гетьманщина або Військо Запорізьке (1649 – 1783 р.р.) – українська козацька держава на території Надніпрячини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля. За правління Богдана Хмельницького охоплювала землі площею понад 200 тис. км². Західний кордон відповідав західній межі Брацлавського воєводства Речі Посполитої, північний і східний кордони – рубежам Київського і Чернігівського воєводства. Південні землі межували з Кримським ханством, а після Вічного миру з кордонами Низового козацтва. У 1650-тих роках козацька держава деякий час контролювала частину південної Білорусії. Столицею були Чигирин (1648-1668 р.р.), Батурин (1669-1708 р.р.) і Глухів (1708-1764 р.р.). У 1762 році населення становило 1 027 928 осіб. Гетьманами були Богдан Хмельницький (1648-1657 р.р.) та Кирило Розумовський (1750-1763 р.р.).

Слобожанщина (Слобідська Україна, Слобідчина) – історико-географічний край у східній частині України та прикордонних областях Росії, територія якого перекривається приблизно з територією п'яти Слобідських козацьких полків (Харківський, Ізюмський, Сумський, Охтирський, Острозький) XVII - XVIII ст., автономних формацій у межах Московського царства, а згодом Російської імперії. Більшість земель сучасної Слобожанщини перейшли до складу Московського князівства за результатами московсько-литовської війни 1500-1503 р.р. Населення Слобідської України у 1773 році становило понад 660 тис., а територія – 100 тис. км². Козацький устрій остаточно був ліквідований Катериною II в 1765 році, а на їх землях була створена Слобідсько-Українська губернія з центром у Харкові, що була ліквідована в 1835 році, а її землі перейшли до Харківської, Воронезької і Курської губернії.

В період козацької доби широкого поширення набуло меценатство, тобто благодійна діяльність у сферах освіти, культури та мистецтва, охорони культурної спадщини і науки. Меценатство – одна з характерних рис українських гетьманів, козацьких ватажків, козацької старшини, шляхти та заможних людей.

Гетьман Петро Конашевич - Сагайдачний (1616-1622 р.р.) сприяв заснуванню школи при Київському братстві, що згодом розвинулась у Києво-Могилянську академію. Впродовж усього життя він допомагав освітнім та культурним центрам матеріально, за заповітом залишивши майже все своє майно і гроші Київській, Львівській, Луцькій школам. У 1612 році він з усім військом Запорізьким записався до Київського братства.

Митрополит Київський Петро Могила (1633-1647 р.р.) зосередив свою діяльність на Київській колегії. Він перетворив Київську братську школу на колегію, заснував школу у Вінниці. На утримання братської колегії і монастиря П.Могила приписав дві лаврські волості, подарував колегії власне село Позняківку і, крім того, постійно надавав допомогу грошми на будівництво, підтримку вчителів, учнів. За його прикладом записана в

братство шляхта допомагала колегії різними пожертвуваннями і щорічно обирала старост зі свого середовища для нагляду і сприяння її утриманню. Бідні учні жили на утриманні колегії в її будинку, який звався бурсою й утримувався за кошти Петра Могили. Митрополит провів у Софії Київській великі реставраційні роботи, заснував при ній чоловічий монастир, уклавши в цю справу кошти численних дародавців, у тому числі особисті. Зібрав до Софії мощі святих, забезпечив її богослужбовими книгами і церковним начинням.

Богдан Хмельницький за свого гетьманства (1648-1657 р.р.) опікувався розвитком освітніх закладів, зокрема, універсалами 1651 і 1656 років передбачалася матеріальна підтримка Києво-Могилянського колегіуму. Він надавав великі пожертви Лубенському та Густинському монастирям, власним коштом збудував Іллінську церкву в с. Суботові поблизу Чигирини.

Найбільшою доброчинністю прославився гетьман Іван Мазепа (1687-1708 р.р.). У 1690-1693 роках він будує велику муровану Богоявленську церкву, а в 1703 році – навчальний корпус академії. Мазепа перетворив Чернігівський колегіум на вищу школу – ліцей, в багатьох містах і селах будує власним коштом школи, друкарні, церкви. Він відбудовує монастир Києво-Печерської лаври, обвівши його монументальним муром з чудово прикрашеними воротами у вигляді церкви. Мазепа витрачав на будівництво та реставрацію церков, храмів, монастирів суму, яка була більша як десять річних бюджетів Гетьманщини. Меценатством займалися і інші гетьмани, а також козацька старшина і багато заможних людей. Про їх доброчинність написано багато наукових статей, опубліковані монографії тощо. Меценатство – це одна із форм благодійності, що проявлялась у період козацької доби.

Крім меценатства, застосовувались і інші види доброчинності. Так, Запорізька вільна республіка започаткувала самобутні філантропічні заклади та соціальну опіку над нужденними. По всій республіці створювались благодійні установи для старих воїнів, що були водночас і лікарнями, і

притулками, і громадськими осередками для захожих людей, тобто мандрівників. Таким був звичай у запорожців, якого вони дуже суворо дотримувалися. У Запоріжжі будь-який бажаючий міг жити в курені, їсти, пити, не висловлюючи вдячності за гостинність. Там ніхто не смів докоряти старій людині, що вона даремно їсть хліб. Одинокі козаки жили у бурдюках, які завжди і для всіх були відкритими. Коли господар помешкання йшов куди-небудь у степ, він залишав на столі продукти харчування. У бурдюк міг зайти будь-який мандрівник. Господар зустрічав гостя як рідного батька, оскільки поряд не було ні родичів, ні друзів.

У XV – XVIII ст. землі України покрила мережа братств – релігійно-національних організацій українського заможного міщанства, що здійснювали релігійно-благодійні заходи, а також забезпечували церкву людьми, котрі могли правити службу, тобто вміли читати і писати, допомагали збіднілим і хворим членам своєї парафії. Освіта в братських школах передбачала лише навчання читанню і письму, але для тих часів це була справа велика і важлива.

По всій землі козацькій, у кожному місті, у кожному селі для убогих, немічних і сиріт було збудовано на краю чи в середині населеного пункту будинки, в яких вони мали притулок. Ці примітивні братські притулки, де медичного догляду не було, називали шпиталями. Братські шпиталі утримувалися коштами парафіян. У містах великі ремісничі цехи мали власні шпиталі, менші об'єднувалися і підтримували спільний шпиталь. У деяких містах такі заклади існували на гроші, отримовані за користування міськими вагами, переїзду через мости, переправу поромом. Крім шпиталів, що утримувались на громадські кошти, у країні були ті, існування яких забезпечувалось завдяки заповітам заможних осіб, які відписували для цього села, млини і, навіть, шинки.

Запорізька Січ збудувала власний шпиталь при Трахтемирівському монастирі над Дніпром, де перебували козаки-інваліди. За постановою військової ради Запорізької Січі

було вирішено створити шпиталь при Межигірському монастирі поблизу Києва. До нього у 1680 році приєднали Самаро-Миколаївський Січовий монастир із шпиталем, розташований на острові між річками Самарою і Самарчиком. При Лебединському монастирі поблизу Чигирини і Левківському поблизу Овруча також був організований козачий шпиталь. Усі ці монастирі охоче перебирали на себе піклування про запорізьких козаків, оскільки мали від цього матеріальний прибуток у вигляді коштовного оздоблення церков і великих внесків.

Великий тягар соціального піклування на селі несла громада, де довго зберігалися традиції народного віче. У цій формі громадського самоуправління важливу роль відігравали громадські ради, сходи, суди, діяло звичаєве право. Громада несла відповідальність за всіх її членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг. Згідно зі статутом, вона була зобов'язана утримувати убогих, а панський двір мав дбати про забезпечення їх певним заробітком, видачу готівки для придбання найнеобхіднішого.

Громада (її керівництво) мала організовувати притулок убогим (у спеціальному будинку чи вільних хатах). Старцям, а також збіднілим односельцям допомагали харчами напередодні свят (обов'язково перед Великоднем і Різдом). Заборонялось жебракування в інших селах, оскільки це негативно впливало на репутацію громади. Подекуди існував звичай, за яким заможні люди дарували бідним, особливо вдовам, ягня чи теля, цінні речі, продукти. Найчастіше це робилося в межах сусідських і родинних зв'язків.

Невідомною була громадська допомога погорільцям. З її коштів громада або з власних запасів заможні селяни допомагали потерпілим одягом, харчами, насінням, будівельними матеріалами, оперативно влаштовували толоку для зведення житла. Кожне велике село мало сирітську раду і сирітського суддю (збереглися до ХХ ст.), які через опікуна дбали про долю своїх підопічних.

На відміну від Росії, де церква опиралася на світську владу, церква на землях України не залежала від держави, а займалася справою громади. Матеріально церква жила переважно за рахунок коштів парафіян, які брали участь у вирішенні питань, пов'язаних з використанням пожертвувань, призначенням священиків, служителів, їх оплатою. Тому українська церква поступово перетворилася на духовний центр, котрий поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні біля церков влаштовували громадські обіди, обдарування старців, калік, сиріт. Заохочувалася милостиня, сприялося „розговінню” убогих в інші дні.

Таким чином, у період козацької доби формами соціального піклування були: 1) меценатство; 2) монастирська система допомоги; 3) приватне благодійництво; 4) діяльність церковних братств; 5) опіка з боку сільських громад; 6) бере початок формування державної системи соціальної опіки.

11.4. Соціальна підтримка вразливих груп в період до другої половини ХІХст.

Період козацької доби наклався на період асиміляції українських земель Російською імперією і встановленням на них своєї системи соціальної допомоги особам, які її потребували. Державна і суто приватна форми опіки в Росії склалися протягом майже двох століть (з ХVІІІ до другої половини ХІХ ст.) і розвивалася у кількох напрямках. Спочатку формувалася адміністративна система допомоги нужденним, яка охоплювала певні територіальні інститути допомоги і підтримки, державні запобіжні захисні заходи стосовно різних верств населення, та відповідна законодавча база, що регулювала відносини між різними суб'єктами, групами і державою. Згодом у розвитку адміністративної системи підтримки окреслилась тенденція інституціональної допомоги, тобто через різні відомства - суспільні та приватні організації.

Під час правління Петра I (1689-1725 р.р.) державне управління проходить три головні етапи: 1) приказний (від „приказ” відомство в управлінні Росії того часу – 1682-1709 роки); 2) губернський – 1710-1718 роки; 3) колезький (від „колегія” відомство в управлінні Росії, що введено замість приказів у 1717- 21 роках) – 1719-1725 роки.

Петровські реформи були спрямовані на руйнування існуючої на українських землях системи соціальної опіки, зменшення впливу церкви у цій справі, позбавлення їх земель, коштів, боротьбу з професійним жебрацтвом, заборону індивідуально давати милостиню, створення закритих соціальних закладів для психічно хворих, незаконнонароджених тощо, встановлення різноманітних покарань для жебраків, волоцюг, а також на передачу поліції опіки над жебраками, хворими, каліками і т.ін. За його правління була сформована розгалужена система так званої соціальної опіки, що включала: 1) централізовані органи – спочатку Патріарший і Монастирський прикази від 1712 року – Святійший Синод, а від 1724 року – Камер-контора; 2) міські магістрати; 3) дідичів (поміщиків) у кріпацьких селах; 4) вйтів (старост) і соцьких у поселеннях з вільним населенням. Інститути опіки цього періоду умовно поділяють на дві групи: а) соціального контролю (гамівні і прядильні будинки); б) соціальної допомоги (шпиталі).

У 1775 році Катерина II проводить адміністративну реформу, що торкнулась соціальної сфери. Відповідно до Указу від 7 листопада 1775 року виникла дворівнева система соціальної опіки, що проіснувала 143 роки, а саме: а) соціальні державні структури у формі приказів суспільної опіки у складі губернської управлінської системи (їм підпорядковувались лікарні і психіатричні будинки); б) місцеві органи піклування станового характеру: дворянська опіка і міський сирітський суд. За Указом Катерини II у кожній губернії створювався такий приказ під головуванням цивільного губернатора. Він охоплював як інститути підтримки, так і інститути контролю – народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богодільні, а

також будинки для невиліковних хворих, для душевно хворих, трудові тощо. Метою створення приказів було розширення своєї фінансової бази через широку комерційну діяльність. Пошуки належної системи фінансування приказів суспільної опіки тривало аж до 1810 року, коли вони перейшли під юрисдикцію міністерства поліції, а пізніше – міністерства внутрішніх справ. Саме тоді фінансові потоки набули організованої форми. Ці міністерства стимулювали прикази до збільшення і накопичування фінансових засобів, дозволяючи їм ведення господарських і майнових операцій (здавання в оренду крамниць, будинків, кузень, млинів, садів, городів тощо; заохочення до видобутку торфу, розпилювання колод, дров; відкриття суконних фабрик). Дозволялися фінансові операції, надавалися грошові пільги. Це значно зміцнило матеріальний стан цих приказів.

У 1862 році структура приказів суспільної опіки включала такі інститути: 1) лікувальні установи (лікарні, будинки для душевно хворих); 2) установи опіки (богодільні, інвалідні будинки для невиліковних хворих); 3) навчально-виховні заклади (виховні та сирітські будинки, училища для дітей канцелярських службовців); 4) інститути пансіонерів; 5) місцеві благодійні організації. Тогочасна суспільна опіка набула значного розвитку завдяки трьом основним засадам: а) самостійності місцевих благодійних організацій; б) долучення до управління місцевого населення; в) забезпечення населення більш-менш достатніми грошовими засобами. Ця система мала певні недоліки: а) прикази розвивали діяльність на свій розсуд; б) опікування не було обов'язковим для всіх нужденних, а лише вибірково; в) наявні заклади мали погану славу через формалізм і різні зловживання.

Неспроможність державних і церковних закладів задовольнити потреби населення у соціальній підтримці та допомозі спричинили ще у XVIII ст. розвиток інститутів приватної добродійності, відомих інститутів підтримки та захисту, благодійних товариств. Окремих пожертвувань було

недостатньо для відкриття, наприклад, благодійної установи. Це спонукало до створення благодійних товариств. Так, з'явилася Рада імператорського людилюбного товариства (1816 рік), яка зосереджувала кошти окремих жертвовників. Ця Рада стимулювала діяльність „Благодійного Товариства”, що було засноване у 1812 році Олександром І. Програма цього Товариства визначала, крім напрямків діяльності вже традиційних (опікування бідних і хворих), допомогу постраждалим від нещасних випадків на вулицях, утримання особливих лікарень для потерпілих від інфекційних хвороб, опіка над „спотвореними природою чи пригодою”, виховання глухонімих. Допомога Товариства мала постійний і тимчасовий характер. До установ, які надавали постійну опіку належали навчально-виховні богодільні, безкоштовні і дешеві квартири. Тимчасову допомогу надавали медичні, благодійні товариства, нічліжні притулки, безкоштовні їдальні.

Філантропічною діяльністю займалися і відомі у світі масонські ложі. Благодійність вважалась однією з найважливіших чеснот „вільних мулярів”, а найпопулярнішою формою доброчинності було пансіонерство. Своїм пансіонерам (серед них були вдови, дівчата, студенти) вони виплачували щодва місяці грошову допомогу (5-10 карбованців на особу).

Існуючі форми та види тогочасної приватної благодійності можна звести у три напрямки: 1) організація та фінансування інститутів (закладів) допомоги і підтримки; 2) надання одноразової або постійної матеріальної допомоги; 3) здійснення соціального патронажу (проведення заходів вдома) над певною категорією нужденних.

У зазначений історичний період формуються державні підходи до розв'язання проблем інвалідності, материнства і дитинства, а також соціальної патології – професійного жебрацтва, алкоголізму, проституції, дитячої бездоглядності.

Ведення загарбницьких воєн збільшило кількість військових інвалідів. За Указом Петра І (1722 рік) офіцери та солдати, що не мали власної домівки поміщалися в монастирях. Хлібне та

грошове забезпечення здійснювалося за рахунок монастирських доходів. Військових інвалідів постригали в ченці. Катерина II звільнила монастирі від утримання воєнних інвалідів, але з монастирських доходів вилучила 125 тис. карбованців на утримання інвалідів війни, їхніх жінок і дітей. Були засновані інвалідні будинки.

У 1814 році були утворені Патріотичне товариство і спеціальний Комітет, який опікувався пораненими генералами, офіцерами та їхніми родинами. Військові інваліди, якщо вони були спроможні нести цивільну службу, влаштовувались на високі посади без позбавлення пенсій. Покаліченим штабс-офіцерам та обер-офіцерам дозволялося видавати безкоштовно ліки в аптеках. Нижнім чинам „до скону” виплачувався оклад, який вони отримували у своїх полках. З 1796 по 1823 роки діяли інвалідські роти, але ефективність „військових трудових формувань” була дуже низькою.

У XVIII ст. була створена мережа будинків для душевно хворих чим був зруйнований православний інститут юродивих. Соціальні заклади також створили для глухих та сліпих.

При Петрі I було видано ряд Указів, спрямованих на те, щоб захистити дитину і дати їй право на життя, а також на прожиток. Виділялись кошти на утримання дитини, а також на її вихователя.

Боротьба з асоціальними елементами була покладена на поліцію.

11.5 Соціальна допомога в Росії у другій половині XIX ст. до жовтневого перевороту 1917 року

Російське законодавство XIX ст. поділяло жебраків на чотири групи: 1) тих, що не можуть своєю працею здобувати їжу; 2) тих, які через сирітство чи тимчасову хворобу знаходяться в злиднях, але можуть працювати; 3) тих, які можуть працювати, але жебракують через лінощі та дурну поведінку; 4) тих, які через випадкові обставини знаходяться в

крайніх злиднях. Відповідно до цих категорій царським урядом велась диференційна соціальна політика.

Криза феодально-кріпосницької системи в Росії змусила її у 60-70 роках ХІХ ст. провести ряд радикальних реформ, окремі з яких суттєво вплинули на організацію соціальної допомоги, а саме:

- **селянська реформа.** Її основні засади були викладені в царському маніфесті від 19 лютого 1861 року та «Загальному положенні про селян, звільнених від кріпосної залежності». Ці документи призвели до: 1) ліквідації особистої залежності селян від поміщиків; 2) наділення селян землею і визначення за неї повинностей; 3) викупу селянських наділів. У результаті цієї реформи третина звільнених без землі кріпосних селян виявилась на міському ринку робочої сили, що не був готовий прийняти таку масу некваліфікованих і практично безграмотних працівників. Вони стали поповнювати ряди безробітних і жебраків. У великих містах виникла проблема працевлаштування, професійної підготовки та перепідготовки, забезпечення житлом великої кількості обездолених людей;

- **земська реформа.** Проведена в 1864 році. Були створені земські установи (губернські та повітові) – збори та управи. В 1880 році в країні діяли 34 губернських і 360 повітових земських управ. Земства мали постійний штат, який у 1912 році нараховував 85 тис. чоловік. До компетенції земств відносились охорона здоров'я, народна освіта, опіка, будівництво шкіл, храмів тощо. Земства створили новий тип шкіл, що працювали за програмою 4 років, медичні заклади з'явилися у сільській місцевості. Створювалися приюти для сліпих, глухонімих, паралізованих. Земствам належить ідея виховання сиріт у прийомних батьків. У кожній губернії в 90-ті роки діяло по 10 богаділень, два сирітських будинки, а також мережа різноманітних закладів для опіки знедолених;

- **міська реформа.** Олександр II 16 червня 1870 року затвердив «Міське положення». Відповідно до нього були замінені попередні органи міського управління безстановими –

міською думою (розпорядчі функції) і міською управою (виконавчі функції) та міським головою, що керував одночасно думою і управою. Міське самоуправління перш за все зайнялося міським господарством і благоустроєм (водопостачанням, спорудженням будинків, тротуарів, різних громадських споруд тощо). Міські думи були зобов'язані піклуватися про загальний добробут містян: 1) організувати забезпечення населення продуктами через базари, крамниці та ін.; 2) вживати необхідних заходів у разі пожежі, повені, епідемії; 3) сприяти медичному обслуговуванню населення (влаштовувати лікарні та амбулаторії тощо); 4) вживати заходів допомоги бідним та безпритульним; 5) сприяти поширенню народної освіти (засновувати школи, музеї, бібліотеки та ін.); 6) здійснювати заходи з розвитку транспортних мереж, місцевої промисловості та торгівлі. Особливу увагу міські органи самоврядування приділяли опікуванню вразливими групами населення. Їм роздавали грошові допомоги, оплачували лікування, опікувались дітьми-сиротами тощо.

Міста займалися опікою дітей та дорослих. Дитячі установи поділялись на три групи: 1) заклади для опіки і виховання малолітніх і неповнолітніх; 2) заклади дешевої і безоплатної освіти; 3) заклади лікувальної допомоги для дітей. Опікою дорослих займались п'ять груп установ: 1) заклади для опікування престарілими, убогими і нездатними до праці; 2) заклади дешевого і безоплатного харчування; 3) заклади дешевого і безоплатного проживання; 4) заклади трудової допомоги; 5) заклади лікувальної допомоги.

Згідно з першим Всеросійським переписом населення 1897 році жебраків в імперії нараховувалося приблизно півмільйона. Офіційні органи передали питання соціальної опіки до відання земських і міських органів самоуправління, благодійних товариств, церков тощо. Під їх опікою у 90-ті роки ХІХ ст. діяли багато сотень соціальних установ різного профілю. У сфері земських і міських органів самоврядування функціонували біля 7 тис. закладів, де отримували допомогу в тій чи іншій формі

більше 1 млн. бідних і немічних. Відомство установ імператриці Марії об'єднувало в ці роки біля 700 товариств і закладів. Російське товариство Червоного Хреста – 518, Опікування будинками працелюбства і робітними будинками – 300, Імператорське людинолюбиве товариство – майже 300, Відомство православного віросповідання – більше 3 тис. богаділень, приютів та інших установ опіки.

Статут суспільної опіки 1892 року ряд положень присвятив робітним будинкам для надання незаможним можливості утримувати себе власною працею. У робітні будинки приймалися : 1) бідні і убогі люди, які здатні працювати і добровільно бажають працювати в цьому закладі; 2) особи, які не мають житла і направлені «на час чи назавжди» за розпорядженням місцевої влади; 3) гулящі елементи і професійні жебраки, яких направила місцева поліція. Ці робітні будинки використовували як добровільну, так і примусову працю.

На початку ХІХ ст. почали виникати будинки працелюбства з метою підготовки до праці здорових збіднілих людей різних станів. Більшість цих будинків працелюбства у 50-ті роки цього століття перетворилися в закриті професійні навчальні заклади – училища для виховання і навчання ремеслу дітей-сиріт і дітей незаможних батьків.

19 серпня 1917 року уряд прийняв перший у Росії Закон про біржі праці. Його положення передбачали можливість відкриття бірж у містах із населенням не менше 50 тис. чоловік. Біржі повинні були здійснювати реєстрацію попиту та пропозиції робочої сили, посередницькі послуги з найму працівників, вести статистику і систематизацію відомостей про ринок праці.

В Україні першу біржу праці, яку назвали бюро праці, було відкрито в Києві в жовтні 1915 року Військово-Промисловим комітетом разом із Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського Земського Союзу. Вони мали терміново вирішувати завдання, пов'язані із забезпеченням підприємств працівниками на заміну тих, що були мобілізовані на фронт, а вже потім – працевлаштовувати некваліфікованих робітників. У

серпні 1917 року міська дума вирішила взяти її на своє утримання та заснувати справжню біржу праці.

Навесні 1917 року виникла Полтавська губернська мережа бірж праці, а в жовтні відкрилася біржа в Харкові, згодом в Одесі, Катеринославі, Черкасах, Херсоні, Миколаєві, Єлизаветграді та ін. Усього в 1917- на поч. 1918 р. в Україні було відкрито 48 бірж праці, які за рішенням Центральної Ради керувалися в своїй роботі Положенням Тимчасового уряду Росії.

З 1884 року намітилась тенденція зростання церковно-парафіяльної опіки. Парафіяльна благодійність здійснювалася в основному в таких формах: матеріальна допомога, медична допомога, просвітницька діяльність. Матеріальна допомога здійснювалася, як правило, натурою: роздача одягу, продуктів, внески за навчання, надання дешевих обідів. Медична допомога зводилась до надання лікарської допомоги та отримання безкоштовних ліків. В освітній сфері важливу роль відігравали церковно-парафіяльні школи.

11.6 Становлення і розвиток пенсійного законодавства в дореволюційній Росії

Система пенсійного забезпечення царської Росії, до складу якої входили значні території сьогоденної України в своєму розвитку пройшла ряд етапів : 1) від видачі пенсій у натуральній формі до грошової; 2) від надання пенсій окремим особам до їх надання всім особам, що тривалий час перебували на службі і добросовісно відносились до своїх обов'язків; 3) від пенсії як царської милості і нагороди до встановленого законом права на неї; 4) від моделі державної розподільчої системи (до II пол. XIX ст.) до моделі як частини розподільчо-накопичувальної системи (наприкінці XIX - початок XX ст.).

Першою письмовою згадкою про пенсії є договір правителя еллінської держави Пергам (283-133 рр. до н.е.) Евмена I з найманими солдатами, який передбачав, що ті, що вислужили встановлене число років і стали вільними від служби, повинні

отримувати пенсію за прослужений ними час, її повинні отримувати близькі родичі або ті, кому воїни залишать. Воїни, що вислужили пенсію, звільняються від податків. У цьому положенні були закладені такі ідеї військових пенсій: 1) пенсія встановлюється за вислугу встановленого терміну (років, місяців); 2) пенсія не була обумовлена тільки втратою працездатності (здоров'я); 3) право на пенсію поширювалось на найближчих родичів; 4) пенсія не оподатковувалась; 5) пенсія є компромісом у вирішенні конфлікту між владою та військовими, тобто за гідне життя у старості, що гарантується державою необхідно постійно боротися.

У багатьох публікаціях ідею пенсій приписують Юлію Цезарю, який у I столітті до н.е. ввів державне забезпечення військових після завершення служби. Щодо природи пенсій висловлені різні думки: одні вважають, що пенсії можливі в натуральній формі (виділення земельних наділів, влаштування в монастир чи богадільню тощо), а інші під нею розуміють тільки грошові виплати, що здійснюються певний час чи пожиттєво. Виходячи з мети надання пенсіону, можна дійти висновку, що пенсії можуть бути в натуральній чи грошовій формі.

У допетрівській Росії основними формами забезпечення були годівля («кормління») та помісна система.

Годівля – спосіб утримання посадових осіб, який полягав у користуванні доходами від управління тим чи іншим населеним пунктом. Спочатку служиві отримували від місцевого населення все необхідне для прожиття як їх самих, так і їхніх слуг та коней. Це була годівля в натурі (точно визначені продукти харчування на день чи на тиждень) і нею користувалися бояри, а дворяни цією формою не користувалися, оскільки знаходились на утриманні князя.

Іван Грозний у 1555 році своїм указом скасував так звану годівлю чиновників і замінив її грошовим збором – намісницьким відкупним оброком. Цей оброк став основним фондом для видачі платні служивим людям.

Починаючи з XV ст. у розпорядженні государя було стільки дворових слуг, що жити всі при дворі через тіснєву не могли. Внаслідок цього виникла помісна система: дворяни були розміщені на государевій землі, ділянки якої передавалися їм у користування під умову служби. Так з'явилися дворяни-поміщики. Під земельним маєтком розуміється нерухоме майно (земля і певні будівлі), що надавалося государем у користування як платня за службу. Ця система була введена в Київській Русі, де княжій дружині надавалися у користування ті чи інші джерела доходів князя. Помісні оклади стали формою платні за службу державі і надавалися як з двірцевих земель, так і з державних. Розмір помісного окладу (земельної ділянки) залежав від виду служби та наявного чину.

Володіння землею було пов'язане з певними правами та обов'язками. Основним обов'язком була государева служба. Здорові чоловіки служили особисто і повинні були поставляти відповідну кількість людей, коней, грошей, озброєння. При нездатності до служби особисто, вони замінювались службою родичів, дітей і навіть сторонніх осіб. Спочатку помісними окладами користувались до закінчення служби, а за царювання Івана Грозного вимагалось при залишенні служби направляти на службу своїх дітей та онуків. У випадку відставки земельна ділянка залишалась за особою до досягнення дітьми повноліття. На початку XVII ст. був установлений порядок спадкування земельного маєтку.

У Соборному уложенні 1649 р. з'явився термін «вислужена вотчина», тобто земля (вотчина) передавалась у потомственне володіння родичам без вимоги служби. Роздачу казенних земель (окладів) припинив Петро I у 1714 р., а по духовному відомству – в 1754 р. (роздавались архієреями та монастирями особам, які працювали в цих відомствах на різних посадах).

Пенсійне забезпечення в нашому розумінні було передбачено Морським статутом, що був опублікований 13 січня 1720 року, і стосувалося лише морських чинів. За цим Статутом моряки, не здатні до служби, влаштовувались у госпіталь при

монастирі і нагороджувались річною платнею. Вдові до 40 років видавалася одноразова річна платня чоловіка, а вдові, яка мала більше 40 років, – 1/8 платні чоловіка пожиттєво або до одруження, 1/12 окладу батька видавалось синам до досягнення ними 10 років і дочкам до досягнення ними 15 років.

З травня 1720 року Указом Петра I були прийняті положення про забезпечення чинів військово-сухопутного відомства. Офіцери і нижні чини, які були нездатні до служби через рани, каліцтво чи старість, також направлялись для проживання в монастирі і богодільні з видачею їм пожиттєво утримання за гарнізонними окладами. Через два роки утримання їм було зменшено і воно надавалось тим, які дійсно поселились у монастирі чи богодільні. Через два роки останнє обмеження було знято з одружених офіцерів та нижніх чинів, оскільки вони не могли вступати до монастирів (богоділень).

Катерина II 7 червня 1764 року затвердила новий Пенсійний Статут, що встановив призначення пенсії за 35-річну службу в розмірі 0,5 окладу платні, але при відсутності серйозних стягнень. Пенсії призначались також у випадку каліцтва чи поранення, що заважали подальшій службі. Діти мали право на отримання пенсії до досягнення синами 12 років, а дочками-до 20 років. Якщо дочка через хвороби чи каліцтва не могла одружитись, то пенсія призначалась довічно. З цього року інваліди вже не направлялися у монастирі, а висилалися для проживання в особливо вказані міста. Вони отримували платню по особливих окладах. Офіцери отримували квартири впродовж 3 років, а нижні чини – 6 років.

У 1799 році Указом Павла I передбачалось, що сім'ям офіцерів, які загинули чи померли від ран, виплачується їх платня за чином у повному розмірі : вдовам – довічно чи до нового одруження (з 1803 по 1809 рр. – незалежно від нового одруження), для синів – до досягнення 16 років або вступу на службу, а дочкам – до одруження чи влаштування у виховну установу.

Пенсійне забезпечення здійснювалось епізодично і за окремими нормативними актами, які не передбачали джерела фінансування, порядок і умови здійснення пенсійних виплат. Ситуація змінилася, коли Микола I 6 грудня 1827 року затвердив Статут про пенсії та одноразові допомоги державним (військовим і цивільним) службовцям, що вступив у дію з 1 січня 1828 року. Цей Статут складався з 3-х частин: 1) «Правил для призначення пенсій і допомог»; 2) «Про пенсії і допомогу вдовам і дітям класних чиновників»; 3) «Про провадження пенсій і допомог». У ньому було 107 статей, а вже в 1873 році складався з 6-ти глав і 243 статей. До Статуту додавався «Зразковий розклад окладів для визначення пенсій цивільним чиновникам за їх посадами».

Цей Статут визначав три принципові положення пенсійного законодавства : 1) виплата пенсій і одноразової допомоги мала проводитися за рахунок державних коштів; 2) розмір пенсії визначався не за окладами жалювання, а за окладами пенсій цивільним чиновникам, установлених відповідно до їх посад; 3) вдовам і сиротам цивільних службовців гарантувалось пенсійне забезпечення. Всі місця цивільних відомств були поділені на 9 розрядів, кожному з них був присвоєний особливий пенсійний оклад. Розмір пенсій залежав від вислуги років.

Окрім Загального Статуту діяли Особливі Статути про пенсії та одноразові допомоги в деяких відомствах. Ці статути враховували специфіку служби чиновників і служителів : положення в ієрархії влади, віддаленість місцевостей, малонаселеність, клімат, загальні умови служби і побуту і т. ін.. Існувало також 30 окремих пенсійних положень, що передбачали виплату пільгових пенсій.

У 1897 році на пенсії і допомогу було витрачено 38,3 млн. крб., що становило близько 30 % витрат державного бюджету. З 1828 р. по 1868 р. кількість пенсіонерів і сума пенсій збільшилася у 6 разів. Середній же розмір пенсійних видатків за цей період залишився практично незмінним. Якщо в 1828 році пенсія становила 41% одержуваного службовцем жалювання, то

в 1867 році – 29%. Стрімко зросла кількість пенсіонерів : у 1828 році на 4,5 службовців припадав один пенсіонер, у 1843 році – на 2,5 службовців, а в 1868 році – на одного службовця. Росія в 70-ті роки XIX ст. на пенсії витрачала менше 4% своїх доходів, а розвинуті країни біля 6%. Максимальні пенсії у 50 разів перевищували мінімальні пенсійні виплати.

Пенсійний статут 1827 р. в залежності від підстав виникнення пенсійних прав умовно розрізняв: 1) пенсії за вислугу років; 2) пенсії по інвалідності (хвороби, каліцтво, глибока старість); 3) пенсія у зв'язку з втратою годувальника; 4) персональні пенсії (призначались імператором чиновникам I і II класів). Пенсія у зв'язку з втратою годувальника була похідною від пенсії за вислугу років. Загальними підставами для призначення всіх цих пенсій були безпорочна служба і вислуга років певної тривалості.

Пенсії поділялись на військові та цивільні (статські). Право на військові пенсії мали всі генерали, штабс і обер-офіцери, а також нижні чини, як стройові, так і не стройові. Право на цивільні пенсії мали всі чиновники, що служили по цивільному і духовному відомству. Право на пенсію мали також іноземці, які знаходились на російській службі.

Повну пенсію отримували особи, які мали вислугу більше 35 років, а при вислузі від 30 до 35 років – $2/3$, а від 20 до 30 років – $1/3$ окладу. Легкі хвороби скорочували термін вислуги пенсії на 10, а важкі – на 15 років.

Пільговими були положення про пенсії для службовців у придворному відомстві, по науковій і навчальній частині у всіх відомствах, службовців у тюремному управлінні, службовців у відомстві установ імператриці Марії, службовцям у медичному відомстві, гірничому відомстві, митному відомстві та прикордонній варті. Пільги полягали в скороченні термінів вислуги, розмір пенсії визначався не табельним окладом згідно з розрядом, а залежав від окладу платні чи платні і утримання (сум на харчування та сум на оренду квартири тощо), дозволялось працювати і одночасно отримувати повну чи

часткову пенсію. Служба в складних умовах давала право на пільгове обчислення пенсійного стажу.

У зв'язку з великими пенсійними витратами, Указом імператора від 6 листопада 1853 року Пенсійний Статут був змінений у бік ускладнення умов отримання пенсій. Строк вислуги для пенсії був визначений як 25 і 35 років. Стаж у 25 років давав право на пенсію в розмірі половинного окладу, а стаж у 35 років-у повному. Скасували можливість одночасно отримувати пенсію й платню по наукових і навчальних відомствах. Надання пенсій за короткі терміни вислуги були скасовані у всіх відомствах, де вони застосовувались. Цивільним чиновникам пенсії призначались по розряду останньої посади, на якій особа знаходилась не менше п'яти років. Чиновникам, які служили без платні, пенсії при відставці не призначались.

У 1912 році був прийнятий новий Статут про пенсії і одноразові допомоги чинам військового відомства і їх сімействам. Ним передбачалось щорічне зростання пенсій на 2% від утримання. Так, за 25 років вислуги призначалася пенсія в розмірі 50% від утримань збільшувалась на 3% за кожний рік служби, що перевищував 25-річну вислугу. За вислугу у 35 років установлювався максимальний розмір пенсії – 80% утримання (ст. 7 і 43 Статуту). Для вищих військових чинів і членів їх сімей (від військового міністра і корпусного командира до командуючого імператорською головною квартирою) розмір пенсії визначався Радою Міністрів.

Статут 1912 р. для пенсій по інвалідності встановив інші правила їх призначення щодо необхідної вислуги років та відсоток щорічного зростання пенсії (ст. 44-55 Статуту).

Право на пенсію (у зв'язку з втратою годувальника) мали вдови та діти померлого військовослужбовця за умови, якщо чоловіки чи батьки їх : 1) померли у відставці чи в запасі, отримуючи пенсію або маючи на неї право; 2) померли на службі по безпорочній вислузі не менше десяти років; 3) вбиті чи пропали безвісти на війні чи при придушенні бунтів і народних безпорядків, або померли на службі від ран,

отриманих при вказаних обставинах; 4) вбиті або померли на службі від ран, отриманих при виконанні або внаслідок виконання службових обов'язків; 5) померли на службі від зараження тифом, холерою, чумою тощо при виконанні або внаслідок виконання службових обов'язків. Сини мали право на пенсію до 17 років або до вступу в навчальний заклад на казенне чи громадське утримання. Дочки таке право мали до досягнення 21 року або до одруження чи вступу до учбового закладу на казенне чи громадське утримання, або вступу на державну чи громадську службу. Пенсія обчислювалась із дотриманням ст. 38-40 цього Статуту з тих пенсійних окладів, що мав би померлий при виході у відставку на день його смерті (ст. 55-64 Статуту).

Згідно зі ст. 68 Статуту одноразова допомога в розмірі річного основного окладу платні без надбавки призначалася особам, які не мали права на пенсію при їх звільненні у відставку по хворобі (п. 1 і 2 ст. 9 Статуту) – за службу від одного року до п'яти і по хворобі (п. 3 ст. 9 Статуту) – за службу від п'яти до десяти років.

Умови і порядок призначення пенсій нижчим військовим чинам регламентувались Положенням про опіку нижчих військових чинів і їх сімей (1912 р.).

Кількість військовослужбовців, що підлягали соціальному забезпеченню, була незначною, але з часом різко зростала.

Види опіки	Роки			
	1816	1850	1875	1900
Кількість військових пенсіонерів	787	10306	21891	42951
Пенсійні виплати в крб.	13361	454419	1076051	2237745
Кількість отримувачів одноразової допомоги	215	346	2545	5805
Утримувалось у богадільнях	-	-	1158	1391
Навчалось дітей військовослужбовців у навчальних закладах	-	-	194	641

В Росії існували так звані орденські пенсії. В кінці існування імперії особи, що мали заслуги перед державою, могли бути нагороджені одним з 8 орденів. Для кожного ордену була встановлена відповідна кількість пенсіонерів. Так, у 1812 р. «пенсійний комплект» по ордену Св. Георгія 1-го ступеня (класу) становив 12 річних пенсій по 700 крб. кожна, а по другій ступені – 25 пенсій по 400 крб., по третій – 50 пенсій по 200 крб., і четвертій – 50 пенсій по 150 крб. Пенсійний комплект ордену Св. Володимира 1-ої ступені становив 10 пенсій по 600 крб. в рік. У 1913 році живих кавалерів Св. Георгія 4-го ступеня було 323, а пенсію можна було виплачувати 327 кавалерам. Були ордени, де їх кавалерів було набагато більше ніж установлених пенсій, і тоді доводилось роками чекати вакантного місця, тобто смерті отримувача пенсії. Пенсії кавалерам імператорських орденів можна розглядати як персональні пенсії.

11.7 Виникнення і розвиток законодавства про соціальне страхування у дорядянський період

Соціальне страхування розпочиналося з більш простих його видів таких як страхування життя і страхування від нещасних випадків. Вони набули свого поширення в період розвитку промисловості і появи великих підприємств і фабрик. У процес страхування залучається велика маса людей, а основним об'єктом страхування стає здоров'я і здатність до праці, тобто до здобування засобів до існування. З метою забезпечення себе і своєї сім'ї на випадок втрати працездатності через хвороби і каліцтво, робітники створювали товариства взаємодопомоги, «братства», каси тощо і здійснювали до них страхові внески.

У II половині XIX ст. значно зросли пенсійні витрати. У зв'язку з цим держава ввела відрахування певного відсотка від платні чиновника до пенсійного казначейського фонду (елемент соціального страхування), а також приступила до створення для державних чиновників емеритальних (вислуга років) кас. У фінансовому відношенні останні базувалися на внесках

чиновників з їхньої платні (6-8%) на особові рахунки та недоторканому капіталі, що виділявся казною й розміщувався в цінні папери (елемент накопичувальної страхової системи). Виплати з офіцерських емеритальних кас не залежали від внесених сум, а були прив'язані до отримуваних окладів.

12 червня 1900 р. було затверджене Положення про пенсійні каси для службовців земельних і міських установ цивільного управління. За цим Положенням усі пенсійні каси були підпорядковані страховому комітету при Міністерстві внутрішніх справ, а існуючі емеритальні каси перетворені в пенсійні каси страхового типу, що діяли за принципом «Не виплачувати пенсіонерів більше від тієї суми, що обліковується на його пенсійному рахунку».

Взірцем для розробки і прийняття російських законів у сфері соціального страхування послужили законодавчі акти Німеччини, що були підготовлені та прийняті під керівництвом канцлера Отто фон Бісмарка, а саме:

- **Закон про страхування на випадок хвороби 1883 р.** (вступив в дію з 1 грудня 1884 р). Обов'язковому страхуванню на випадок тимчасової непрацездатності підлягали робітники і службовці фабрично-заводських, гірничих і будівельних підприємств, ремісничої промисловості, транспорту і торгівлі, адвокатури і нотаріату, поштових та телеграфних відомств. Пізніше це коло було розширене. У це коло не входили службовці, що мали річний дохід більше 2000 марок, і тимчасові робітники. Впровадження цього закону в життя було покладено на лікарняні каси. До мінімальних гарантійних виплат належали: 1) безкоштовна медична допомога (амбулаторне та стаціонарне лікування, видача ліків); 2) допомога з тимчасової непрацездатності в розмірі половини середнього денного заробітку впродовж 26 тижнів, починаючи з четвертого дня хвороби; 3) допомога при народженні дитини в розмірі половини денного заробітку впродовж шести тижнів; 4) допомога на поховання в обсязі двадцяти середніх денних заробітків. Робітники, які втратили роботу і перестали бути членами

лікарняних кас, зберігали право на забезпечення протягом трьох тижнів. Роботодавець за власні кошти міг виплачувати допомогу до одного року. Максимальний розмір допомоги був установлений на рівні $\frac{3}{4}$ заробітку, а допомога на поховання – сягала сорока денних заробітних плат застрахованих. Наймані працівники забезпечували $\frac{2}{3}$, а роботодавці – $\frac{1}{3}$ бюджету страхових кас. Для робітників це становило від 3 до 4 % зарплати. На кінець XIX ст. цим страхуванням було охоплено 10 млн. осіб (18% населення);

- **Закон про страхування від нещасних випадків на виробництві** 1884 р. (вступив в дію з 1 жовтня 1885 р.). Окрім промисловості, закон поширював свою дію на сільське господарство, лісництво та судноплавство. Дрібні промисли (ремісництво та торгівля) страхуванню не підлягали. Страхування поширювалось на робітників, що мали річний заробіток не більше 3000 марок (згодом 2000 марок). Страхування здійснювалося виключно на кошти підприємств. Органами нагляду за страхуванням були третейські суди (щодо виплати винагороди) та Імперське страхове бюро (щодо організаційної діяльності товариств). Призначенням страхування було відшкодування матеріальних втрат, обумовлених зниженням працездатності потерпілого. При повній втраті працездатності пенсія призначалася в розмірі не більше $\frac{2}{3}$ його заробітку. При необхідності стороннього догляду пенсія призначалася у розмірі середнього заробітку. У разі смерті робітника пенсія членам сім'ї призначалася в розмірі не більше 60% його річного заробітку. Дружина отримувала пенсію до нового одруження, а діти - до досягнення 15 років. На поховання померлого видавалася допомога в розмірі 20-ти кратного денного заробітку. Часткові пенсії, що не перевищували 15% повної пенсії, могли бути за згодою сторін замінені виплатою одноразової допомоги. Промислові товариства займалися профілактикою нещасних випадків. Станом на 1901 р. цим страхуванням було охоплено 17 млн. найманих працівників;

- **Закон про страхування на випадок старості та інвалідності 1889 р.** (вступив у дію з 1 січня 1891 р.). Обов'язковому страхуванню з 16-річного віку підлягали: 1) робітники усіх підприємств, незалежно від форм власності; 2) службовці, заробіток яких не перевищував 2000 марок. За постановою Союзної Ради до обов'язкового страхування могли бути залучені й інші особи самотійної праці. Предметом страхування виступала втрата працездатності не менше як на 2/3 або ж досягнення 70 років. Страхові внески робітники і підприємці сплачували в рівних долях, розміри яких залежали від річного обсягу заробітку (застраховані за рівнем доходу поділялися на 5 класів). Участь держави у фінансуванні страхування полягала у виплаті кожному пенсіонеру додаткової річної пенсії в розмірі 50 марок. Право на інвалідну пенсію в мінімальному розмірі особа мала при сплаті не менше 200 тижневих внесків. У подальшому розмір пенсії залежав від кількості сплачених внесків та їх обсягу. Мінімальний розмір річної пенсії, залежно від класу, складав від 116 до 150 марок, а максимальний – від 188 до 462 марок. Необхідною умовою для отримання повної пенсії по старості була сплата страхових внесків упродовж 24 років. На перехідний період були встановлені певні умови щодо стажу сплати внесків. Пенсія складалася з основної (від 60 до 180 марок) і доплати державою в розмірі 50 марок. На 1900 р. середній розмір пенсії по старості склав 145 марок на рік. На початок ХХ ст. страхуванням інвалідності та старості було охоплено понад 10 млн. осіб.

Українці в той час не мали своєї державності і на їх землях розпочалось формування законодавства про соціальне страхування різних держав. Сьогодні воно досліджується фахівцями трудового права і права соціального забезпечення навчальних закладів, що розташовані на цих землях. Найбільш вивченим вважається законодавство царської Росії, що певною мірою враховувалось у радянський час. Усі держави, які в своєму складі мали українські землі, при розробці та прийнятті перших нормативних актів щодо соціального страхування

використовували досвід Німеччини, Англії, Франції та деяких інших держав.

У 1883 році, коли частина українських земель знаходилась під владою Австрії, в дію були введені посади промислових інспекторів, які здійснювали нагляд за правильністю дій і виконання законів щодо захисту жінок та дітей. Перші законодавчі акти щодо захисту робітників були запроваджені у 1854 р. У 1887 р. був прийнятий закон про обов'язкове страхування робітників від нещасних випадків на роботі, а з 1906 року – про обов'язкове страхування службовців. Для сільських робітників ніякого захисту не передбачалося.

Коли окремі українські землі були під пануванням Польщі, то на цих землях у 1924 році був прийнятий закон щодо страхування від нещасних випадків, а у 1927 та 1933 рр. були прийняті закони щодо пенсійного страхування, страхування інвалідів, а також службовців та робітників у разі безробіття.

На українських землях під владою Румунії у 1912 році діяло румунське соціальне законодавство. Тільки у 1933 році був прийнятий уніфікований закон щодо соціального забезпечення.

Коли окремі українські землі були під владою Чехословаччини, то в ці роки в Україні було найпрогресивніше соціальне законодавство. На Закарпатті до 1924 року діяв угорський закон 1907 року про обов'язкове страхування робітників від інвалідності, хвороби та старості. З 1924 р. діяв уніфікований закон для всієї Чехословаччини. З 1929 р. було введено закон про пенсійне забезпечення для службовців. Обов'язкове соціальне забезпечення реалізовувалось шляхом сплачування застрахованими працівниками внесків у розмірі, визначеному законодавством.

23 червня 1912 року Державна Дума прийняла закон «Про забезпечення робітників на випадок хвороби». Ним передбачалось страхування таких категорій працюючих: 1) фабрично-заводських робітників; 2) гірничозаводських робітників; 3) залізничних працівників (крім залізниць, що належали товариствам доріг загального користування);

4) робітників водного та трамвайного транспорту. Страхування здійснювалось на підприємствах, де кількість працівників становила не менше 30 осіб, а якщо підприємство було оснащено паровими котлами або будь-якими двигунами, то не менше 20 осіб. Не підлягали страхуванню робітники казенних та військових підприємств. Члени сімей застрахованих осіб не мали права на безкоштовну медичну допомогу та на отримання соціальних виплат.

Медична допомога надавалася застрахованим особам за рахунок внесків підприємств, грошові виплати здійснювались через мережу лікарняних кас, кошти яких формувались за рахунок наступних надходжень : 1) внесків учасників та доплат власників підприємств; 2) доходів з майна кас; 3) пожертв; 4) штрафів; 5) пені; 6) випадкових надходжень. Розмір внесків членів лікарняної каси встановлювався загальними зборами каси в межах від 1 до 2% від суми заробітку. Розмір доплат власника становив $\frac{2}{3}$ суми внесків учасників лікарняної каси. За період непрацездатності внески з членів каси та власника підприємства не утримувались.

Лікарська допомога застрахованим робітникам надавалася у вигляді : 1) первинної допомоги при раптових захворюваннях та нещасних випадках; 2) амбулаторного лікування; 3) допомоги під час пологів; 4) стаціонарного лікування з повним утриманням хворих. Лікарська допомога надавалася за рахунок власника підприємства в таких випадках: 1) при захворюваннях, які не тягнуть за собою втрати працездатності – до тих пір, поки робітник є учасником лікарняної каси (тобто до моменту його звільнення); 2) при захворюваннях, які тягнуть за собою втрату працездатності, незалежно від того, вимагає хвороба амбулаторного чи стаціонарного лікування, – до одужання, але не більше 4 місяців з дня захворювання.

Допомога з тимчасової непрацездатності виплачувалася з четвертого дня хвороби і становила від $\frac{1}{2}$ до $\frac{2}{3}$ заробітку для робітників, що мали на утриманні дружину і дітей до 15 років та від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ для робітників, що не мали утриманців. Розмір

виплат установлювався щорічно на загальних зборах членів лікарняної каси. Розмір допомоги розраховувався за середнім заробітком за один день. Допомога виплачувалася лише за робочі дні, що припадали на період непрацездатності. Допомога по вагітності та пологах становила від $\frac{1}{2}$ до повної суми заробітку і виплачувалася за 8 тижнів (2 тижні до пологів та 6 тижнів після пологів). Допомога на поховання виплачувалася членам родини застрахованої особи і становила від 20-ти до 30-ти середніх денних заробітків.

У Російській імперії законом від 2 червня 1903 року були схвалені Правила про винагороду потерпілих внаслідок нещасних випадків робітників та службовців, а рівно членів їх сімейств, в підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості. Вони зобов'язували роботодавця відшкодувати шкоду, заподіяну працівникові внаслідок нещасного випадку на виробництві у вигляді : 1) допомоги по тимчасовій непрацездатності (50% заробітку); 2) компенсації медичних витрат; 3) пенсії по інвалідності ($\frac{2}{3}$ заробітку при повній втраті працездатності); 4) пенсії у зв'язку з втратою годувальника (вдові – $\frac{1}{3}$ повної пенсії, дітям – $\frac{1}{6}$); 5) фіксованої допомоги на поховання (30 крб.). Ця відповідальність належала до цивільно-правової, і відповідальність одноособово ніс роботодавець. Якраз роботодавці і були прихильниками введення соціального страхування від нещасних випадків на виробництві.

Указаний закон нещасними випадками вважав смерть та каліцтво на виробництві, але не враховувалась втрата працездатності через хворобу, старість чи загальну інвалідність. У 1904-1909 рр. уряд поширив дію цього закону на робітників підприємств артилерійського відомства, робітників і службовців казенних залізних доріг, на приватні залізні дороги та їх будівництво, на робітників управління водних шляхів, шосейних доріг. У той же час цей закон не поширювався на сезонних робітників будівництва, сільського господарства тощо.

Закон про страхування робітників від нещасних випадків від 23 червня 1912 р. був ні чим іншим, як модифікацією закону від 2 червня 1903 року. Закон 1912 р. передбачав страхування робітників, зайнятих на підприємствах фабрично-заводської, гірничої та гірничозаводської промисловості. Особиста відповідальність роботодавців була замінена на колективну відповідальність групи роботодавців даної галузі виробництва. Пенсії і допомоги виплачувало страхове товариство, а не роботодавець.

11.8 Соціальне забезпечення та його законодавча база в СРСР

Події 1917-1922 років (лютнева і жовтнева революції, громадянська війна) кардинально змінили долю Російської імперії. Країна, що швидко розвивалась еволюційним шляхом і зближувалась з Європою, перетворилась у войовничу, самоізолювану радянську імперію. По ВВП, доходах населення, правах людини СРСР на десятиріччя відставав від цивілізованих держав. Змовники, які за допомогою фінансових ресурсів із-за кордону та, опираючись на маргіналів, захопили в 1917 році владу, яку й утримували за допомогою репресій і насильства та злиденного становища широких верств населення. Для тоталітарних режимів смертельною загрозою є дотримання законності, поліпшення добробуту населення, демократичні методи управління, мирне співіснування з іншими державами тощо.

СРСР (30.12.1922-26.12.1991 роки) ніколи не був державою робітників і селян. Ідеологія КПРС для них була чужою. Відсутність опори в партійних функціонерів продемонстрував процес розпаду СРСР. З 19,5 млн. членів КПРС ніхто не виступив на його захист. Втрата КПРС монополії на політичне життя означала і її політичну смерть. Створені більшовиками міфи і дотепер розвіюються. Одним з таких був міф про створення найефективнішої в світі радянської системи

соціального забезпечення. Подивимося, як у дійсності здійснювався в СРСР соціальний захист окремих верств населення.

I Соціальне забезпечення селянства. За даними 1913 р. із загального числа жителів Російської імперії 174099600 чол. у сільській місцевості проживало 149451200 чол., що склало 85,8 відсотків усього населення. За переписом 1926 року в Україні сільське населення становило 23644634 чол., а міське – 5373553 чол. Із загальної кількості 29018187 чол. переважну більшість населення становило сільське населення. (81,46 відсотків). При переписі 1939 р. – сільське населення становило 63,8 відсотків, 1959 р. – 54,3, 1970 – 45,5, 1979 р. – 39,2, 1989 р. – 33,3, 2001 р. – 32,8 відсотки. Традиційно держава не брала довгий час участі в матеріальному забезпеченні непрацездатних, оскільки вважала, що сільське населення таке забезпечення повинно здійснювати за принципом самозабезпечення та взаємовиручки (земля є основним джерелом засобів до існування).

Напередодні 1917 року 90% землі знаходилось у володінні селян і потреби у її націоналізації не було. Колективізація сільського господарства призвела до позбавлення селян землі і інших засобів виробництва, але не змінила форми матеріального забезпечення в разі непрацездатності чи інших поважних причин, що призвели до відсутності засобів до існування. Практично за рахунок села була проведена індустріалізація країни. Нормативні акти, що приймались у сфері соціального забезпечення, лише імітували турботу держави про селян і покладали моральний, але не юридичний обов'язок по наданню матеріальної підтримки на сільські органи господарського управління.

Декретом РНК УСРР від 23 грудня 1921 року «Про комітети взаємодопомоги на селі» почався процес створення комітетів селянської взаємодопомоги, на які покладалось налагодження взаємної допомоги населенню при неврожаях, пожежах та інших стихійних лихах, сприяння роботі установ соціального забезпечення, опікування хворими та інвалідами, пораненими

червоноармійцями та їхніми сім'ями. У 1925 році вони були перетворені в товариства селянської взаємодопомоги, а в 1932 році – реорганізовані в каси товариств взаємодопомоги колгоспів. Указані органи в фінансовому плані були недостатньо забезпечені коштами і їх допомога непрацездатним носила вибіркового і епізодичного характеру і ніколи не мала постійного характеру.

15 листопада 1921 р. РНК РРФСР прийняв Декрет „Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею”, що не поширювався на сільськогосподарські артіль. Соціальне забезпечення селян могло здійснюватися через створені каси взаємодопомоги на підставі самообкладення.

Колективізація розпочалася в 1927 році, а вже в 1930 році Колгоспцентром був прийнятий перший Примірний статут сільськогосподарської артіль, що був затверджений РНК СРСР і Президією ЦВК СРСР 3 листопада 1930 року. У п.16 цього Статуту зазначалось, що артіль надає матеріальну допомогу своїм непрацездатним членам, а також тим, хто тимчасово втратив працездатність. Умови і розмір цієї допомоги визначається правлінням і затверджується загальними зборами з урахуванням господарських можливостей артіль, але не більше середнього заробітку. У цей час артіль були економічно дуже слабкими і не могли надавати на мінімальному рівні матеріальну підтримку своїм непрацездатним членам. Фактично цей пункт Статуту мав декларативний характер.

Згідно з підп. «в» п. 11 Примірного статуту сільськогосподарської артіль, прийнятого II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників і затв. РНК і ЦК ВКП(б) 17 лютого 1935 року з отриманих урожаю і продуктів тваринництва артіль створювала за рішенням загальних зборів фонди допомоги інвалідам, престарілим, особам, що тимчасово втратили працездатність, нужденним сім'ям червоноармійців, на утримання дитячих ясел і сиріт - все це в розмірі не більше 2% валової продукції.

Наступний Примірний статут колгоспу був прийнятий III Всесоюзним з'їздом колгоспників і затв. постановою ЦК КПРС і РМ СРСР від 28 листопада 1969 року № 910. Він передбачав створення за рахунок чистого доходу колгоспу фонду соціального забезпечення і матеріальної допомоги колгоспникам (ч.4 п. 36), а також виділення продуктів на утримання дитячих установ і сиріт, надання допомоги пенсіонерам, інвалідам, нужденним членам колгоспу (ч.1 п.37). Розділ VIII (п. 39-40) був присвячений соціальному забезпеченню колгоспників. У п. 40 Статуту зазначалося, що колгосп за рішенням загальних зборів може проводити доплати за всіма видами пенсій, установлених для колгоспників, і встановлювати персональні пенсії ветеранам колгоспного будівництва, особам, що мають особливі заслуги в розвитку громадського господарства колгоспу. Непрацездатним членам колгоспу, що не отримують пенсій і допомог, колгосп за рахунок своїх коштів надає матеріальну допомогу. За рішенням загальних зборів колгосп може виділяти кошти на будівництво колгоспних і міжколгоспних санаторіїв, будинків відпочинку, піонерських таборів і будинків для престарілих та інвалідів. У Статуті також підкреслювалось, що колгосп у встановленому порядку здійснює відрахування коштів до централізованого союзного фонду соціального забезпечення колгоспників і до централізованого союзного фонду соціального страхування колгоспників.

25 березня 1988 року IV Всесоюзний з'їзд колгоспників відповідно до Закону СРСР «Про кооперацію в СРСР» прийняв Примірний статут колгоспу. В пп. 54 і 55 цього Статуту зафіксована існуюча у той час система соціального забезпечення колгоспників. Відповідно до ч. 2 п. 55 колгосп за рішенням загальних зборів міг з урахуванням економічних можливостей за рахунок власних коштів здійснювати доплати до всіх видів пенсій і допомог, призначених колгоспникам, а також встановлювати персональні пенсії ветеранам колгоспного будівництва і особам, що мають особливі заслуги в розвитку громадського господарства колгоспу.

Таким чином, соціальне забезпечення колгоспників до 1965 р. здійснювалось за рахунок колгоспів і залежало від їх економічного стану, а також від установленого в кожному колгоспі порядку призначення пенсій. Їх розмір не був стабільний і не всі престарілі колгоспники їх отримували. Так, у 1953 році допомоги потребували 1,8 млн. інвалідів колгоспної праці, а отримали лише третина з них. По тимчасовій непрацездатності допомога виплачувалась лише в економічно сильних колгоспах. Через відсутність коштів у багатьох колгоспах матеріальна допомога не надавалась.

Відповідно до постанови РМ СРСР від 20 липня 1964 р. № 622 «Про державне пенсійне забезпечення і соціальне страхування голів, спеціалістів і механізаторів колгоспів» з 1 жовтня 1964 року на голів колгоспів, колгоспних спеціалістів, що мали вищу або середню спеціальну освіту і працювали за спеціальністю у всіх ланках колгоспного виробництва, головних (старших) бухгалтерів, механізаторів колгоспів (трактористів-механізаторів, трактористів, комбайнерів, водіїв, машиністів, що працювали на стаціонарних установках, токарів, слюсарів, мотористів, радіооператорів, електриків та інших осіб, що мали виробничу кваліфікацію і були зайняті на ремонті і обслуговуванні техніки) були поширені норми і порядок призначення пенсій і допомог робітникам і службовцям, передбачених Положенням про порядок призначення і виплати державних пенсій та в інших нормативних актах.

15 липня 1964 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон СРСР «Про пенсії і допомоги членам колгоспів». Ним передбачалися виплати пенсій по старості, інвалідності і в зв'язку з втратою годувальника, а також жінкам допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами. Чоловіки мали право на пенсію при досягненні 65 років і стажі роботи не менше 25 років, а жінки – при досягненні 60 років і стажі роботи не менше 20 років. Виплати пенсій і допомог здійснювались за рахунок коштів колгоспів і держави без будь-яких відрахувань із доходів членів колгоспів. Указаним Законом була створена єдина для

всіх колгоспів система гарантованого пенсійного забезпечення членів колгоспів усіх, без винятку, колгоспів, що функціонували в СРСР.

Первісно пенсійне забезпечення колгоспників мало певні обмеження порівняно з пенсійним забезпеченням робітників і службовців. Основними з них були такі: 1) пенсійний вік був установлений на 5 років вищий; 2) розрахунок пенсії брався із зарплати за 5 років, а не за один як за Законом 1956 року; 3) пенсія зменшувалася на 15%, якщо пенсіонер мав присадибну ділянку більше 0,15 га; 4) на відміну від робітників та службовців, інваліди III групи від загального захворювання не мали права на пенсію. Мінімальна пенсія була визначена у 1965 р. – 12 крб., 1971 р. – 20 крб., 1978 р. – 28 крб., а з 1 жовтня 1989 р. – 70 крб. Максимальна пенсія була встановлена в розмірі 102 крб. Середня пенсія колгоспників становила у 1965 р. – 14 крб., 1970 р. – 14 крб., 1980 р. – 35,2 крб., 1985 р. – 47,2 крб.

У подальшому вдосконалення цього Закону проходило в основному в напрямку зняття дискримінаційних норм. Так, Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 вересня 1967 р. № 1909-VI «Про подальше поліпшення пенсійного забезпечення» з 1 січня 1968 року пенсійний вік для членів колгоспів був зменшений на 5 років, тобто чоловікам - до 60 років, а жінкам - до 55 років, що відповідав віку виходу на пенсію робітників і службовців. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 червня 1971 року на членів колгоспів був поширений порядок обчислення пенсій, установлений для робітників і службовців Законом СРСР від 14 липня 1956 року «Про державні пенсії». З 1 січня 1978 року припинилось зменшення пенсії при наявності присадибної ділянки в розмірі більше 0,15 га, але в рамках установлених Статутом колгоспу норм.

Відповідно до ст.ст. 2 і 10 Закону СРСР від 1 серпня 1989 року № 313-1 «Про невідкладні заходи щодо поліпшення пенсійного забезпечення і соціального обслуговування населення» з 1 жовтня 1989 року і до введення в дію нового закону СРСР про пенсійне забезпечення трудящих, призначення

і виплата пенсій членам колгоспів і їх сім'ям здійснювалося в порядку і на умовах, установлених для робітників, службовців і їх сімей Законом СРСР «Про державні пенсії».

З 1 січня 1970 року для членів колгоспів введено соціальне страхування за рахунок Централізованого союзного фонду соціального страхування колгоспників відповідно до рішення III Всесоюзного з'їзду колгоспників.

II Соціальне забезпечення робітників і службовців. У період до створення СРСР на території УСРР, крім власного, ще застосовувалось законодавство РСФРР, а вже після 1922 року російське законодавство поступово почало втрачати чинність, а на його зміну прийшли нормативні акти СРСР. Соціальне забезпечення в основному регламентувалося законодавством СРСР.

У період з 1917 по 1922 рр. було прийнято дуже багато нормативних актів у сфері соціального забезпечення, але більшість з них через громадянську війну і політику воєнного комунізму не могли бути застосовані і в основному приймалися в пропагандистських цілях. Саме соціальне забезпечення здійснювалось у формі натурального (продуктами і речами) забезпечення.

Відповідно до Положення про страхування на випадок безробіття, затв. ВЦВК і РНК 11(24) грудня 1917 року, в Росії вперше було введено соціальне страхування на випадок безробіття (в Англії воно було введено у 1911 році). Витрати на страхування покладалися на роботодавців, які повинні були щомісячно відраховувати до каси безробітних внески в розмірі не нижче 3% заробітної плати постійних робітників та 5% сезонних. У країні почали створювати мережу кас безробітних. Після введення загальнообов'язкової трудової повинності громадян мережа страхових кас була ліквідована за непотрібністю. Під час непу знову з'явилась велика кількість безробітних і виникла потреба у відродженні бірж праці та страхових кас.

Згідно з постановою РНК УСРР від 15.11.1921 року «Про соціальне страхування осіб, зайнятих найманою працею» забезпечення безробітних почало проводитися в страховому порядку. Постановою РНК УСРР від 10 лютого 1922 року «Про страхові внески на соціальне забезпечення по безробіттю» операційний фонд соціального страхування від безробіття створювався з внесків роботодавців у розмірі 2,5 % зарплати застрахованих, а також з одноразових державних асигнувань, коштів, отриманих від проведення місячників допомоги безробітним, внесків профспілок, сум стягнених штрафів за порушення трудового законодавства.

11 червня 1923 року РНК та Центральне управління соціального страхування СРСР затвердили інструкцію «Про видачу допомоги та надання пільг по безробіттю», що детально регламентувала порядок надання допомоги по безробіттю. Тривалість видачі допомоги становила 6 місяців і проводилась вона через виплатні пункти страхових кас, які створювалися при біржах праці.

У 1927 році Союзна Рада соціального страхування (СРСС) при НКП СРСР затвердила Правила про порядок призначення та видачі допомоги по безробіттю в порядку соціального страхування. Ними були скасовані всі попередні постанови та інструкції про соціальне страхування на випадок безробіття.

У 1930 році ЦК ВКП(б) провів масові перевірки роботи бірж і дійшов висновку, що в СРСР безробіття як такого немає. У жовтні 1930 року НКП СРСР прийняв рішення про припинення, а точніше призупинення виплати допомоги по безробіттю. В радянські часи ця допомога більше не поновлювалася, хоча приховане безробіття існувало всі роки і були всі об'єктивні підстави для відновлення такої форми соціального забезпечення.

РНК УСРР 16 квітня 1919 року затвердила Положення про соціальне забезпечення трудящих, що дублювало російське положення від 31 жовтня 1918 року. Згідно з ним передбачалося запровадження трьох видів пенсій : для інвалідів, вдів та сиріт. «Інвалідну пенсію» одержували особи, котрі втратили

працездатність внаслідок хвороби, віку або каліцтва і не мали додаткових джерел існування в розмірі, не меншому за прожитковий мінімум. У разі смерті годувальника право на пенсію мали вдова з однією і більше дитиною віком до 10 років, неповнолітні до 16 років та батьки пенсіонера, старші 55 років. Указане Положення практично не виконувалося і вважалося «революційно-ідеалістичним».

Основними одержувачами соціального забезпечення в роки непу (1921-1927 рр.) були промислові робітники, військовослужбовці і діти. У політиці комуністів намітився поворот до більш реалістичних програм соціального захисту, що проводилися в період воєнного комунізму. До початку 1922 року в Україні було сформоване страхове законодавство, котре відповідало курсу нової економічної політики. 10 грудня 1921 р. РНК УСРР затвердила Положення про соціальне забезпечення робітників і службовців на випадок тимчасової і постійної втрати працездатності і членів їх сімей на випадок смерті годувальника. Воно передбачало такі види державної допомоги :

- на випадок тимчасової непрацездатності на строк до 25 тижнів у розмірі повного заробітку;

- у разі вагітності і пологів у розмірі, не меншому порівняно з їх звичайними заробітками. Термін допомоги для жінок фізичної праці становив 8 тижнів до і після пологів, а для жінок розумової праці – лише 6 тижнів. Додатковими були допомоги на «годування», одноразова на предмети догляду за немовлятами;

- на поховання, що становила залежно від віку померлого, від $\frac{1}{3}$ до $\frac{1}{4}$ середнього для даної місцевості заробітку;

- пенсії по інвалідності, що призначалися виключно в разі отримання травм на виробництві, що диференціювалися залежно від тяжкості каліцтва й відповідно мусили повністю або частково компенсувати заробітну плату, залежно від ступеня втрати працездатності (6 груп інвалідності). Вводились пенсії для престарілих робітників і службовців, що мали серйозні захворювання;

- пенсії у разі смерті годувальника надавалися непрацездатним чоловікам або дружинам, або тим із них, хто мав на утриманні дитину у віці до 16 років та непрацездатним підліткам, близьким непрацездатним родичам і братам та сестрам, молодшим 16 років, котрі знаходилися на утриманні померлого. Розмір пенсії становив на одного чоловіка – 30%, двох - 40%, трьох і більше – 50% середнього для даної місцевості заробітку;

- страхова медична допомога. Згідно з постановою РНК УСРР від 15 квітня 1927 року «Про осіб, що мають право на безоплатну допомогу коштом фонду медичної допомоги застрахованим», до яких належали: робітники і службовці та члени їхніх родин; безробітні; особи, котрі одержали її за соціальним страхуванням; працівники трудових колективів, організованих біржами праці; інваліди праці й родини померлих або безвісно зниклих застрахованих.

Особливістю законодавства перших років радянської влади було постійне його змінювання і часто у бік погіршення умов і порядку забезпечення трудящих, махровий бюрократизм, велика кількість роз'яснювальних актів, фінансова незабезпеченість цих актів.

13 лютого 1930 року ЦВК і РНК СРСР затвердили Положення про пенсії і допомоги по соціальному страхуванню, що діяло до прийняття Закону СРСР «Про державні пенсії». У ньому чітко закріплені переваги в наданні пенсій робітникам і членам їх сімей порівняно зі службовцями та їх сім'ями. Положення мало відсилочний характер, оскільки конкретизація його норм здійснювалася в окремих постановах. Диференціація пенсійних виплат у цей час здійснювалася з урахуванням таких критеріїв : 1) ступеня важкості праці (робітники, що зайняті на підземних роботах або роботах зі шкідливими умовами праці, відносились до першої категорії пенсійного забезпечення); 2) галузі народного господарства, в якій працює особа (машинобудівна, вугільна промисловість на ін.); 3) соціального

становища; 4) загального трудового стажу; 5) безперервного трудового стажу; 6) ступеня виробничої активності.

5 лютого 1955 року було затверджене Положення про порядок призначення і виплати допомог за державним соціальним страхуванням. Нове Положення про порядок забезпечення допомогамі по державному соціальному страхуванню Президія ВЦРПС затвердила своєю постановою від 12 листопада 1984 року № 13-6. Раніше РМ СРСР і ВЦРПС спільною постановою від 23 лютого 1984 року № 191 затвердили Основні умови забезпечення допомогамі по державному соціальному страхуванню. РМ СРСР постановою від 13 квітня 1973 року № 252 затвердила Правила обчислення безперервного трудового стажу робітників і службовців при призначенні допомоги по державному соціальному страхуванню. В 50-ті – 80-ті роки ХХ ст. було прийнято багато нормативних актів з питань державного соціального страхування робітників і службовців. Кроком вперед слід вважати виокремлення з пенсій по інвалідності пенсій по старості, що виплачувалися при досягненні так званого пенсійного віку і при наявності відповідного трудового стажу. Пенсійний вік становив для чоловіків – 60 років, а для жінок – 55 років. Установлений у 1928 році вік не змінювався за всі роки існування СРСР. Нижчий вік для жінок пояснювався такими обставинами : 1) за приклад взято Німеччину, де у ХІХ ст. в більшості випадків чоловіки були старші на 5 років. Різниця у віці давала можливість одночасно виходити на пенсію; 2) в кінці 20-их років інтенсивно проводилася індустріалізація країни (особливо в текстильній промисловості), а жінки за своєю природою є більш консервативними до нової техніки і їх необхідно було замінити більш молодими; 3) у цей час сім'ї були багатодітними і враховуючи роль жінки у сім'ї, необхідно було дати їм можливість займатися рідними, особливо вихованням онуків.

Важливою подією вважається прийняття Верховною Радою СРСР 14 липня 1956 року Закону СРСР «Про державні пенсії». Положення про порядок призначення і виплати пенсій було

затверджено РМ СРСР 4 серпня 1956 року, а оновлене - 3 серпня 1972 року. Цей Закон діяв практично до розпаду СРСР. РМ СРСР 15 травня 1990 року прийняла Закон СРСР «Про пенсійне забезпечення громадян СРСР», який так і не був повністю введений в дію.

**Кількісна характеристика пенсійної системи СРСР
(млн. чол.)**

Показники	1940	1955	1960	1970	1980	1985	1990
Кількість пенсіонерів	4,0	13,4	21,9	41,3	50,2	55,7	59,7
в т.ч. за віком	0,2	1,7	5,4	24,9	34,0	39,3	44,3
Кількість пенсіонерів до всього населення у відсотках	2,1	6,8	10,5	17,1	19,0	20,0	20,8
Кількість пенсіонерів за віком у складі осіб старше 60 років у відсотках	1,5	9,3	27,6	87,4	100,9	104,8	106,2

Середній розмір місячної пенсії по старості в СРСР становив для робітників окремих галузей промисловості у 1932 році 15 крб., у 1946 р. – 21 крб., для робітників і службовців у 1956 р. – 41 крб., у 1970 р. – 53,4 крб., у 1980 р. – 63,8 крб., 1985 р. – 71,6 крб., для працівників усіх галузей економіки у 1990 р. – 88,7 крб. Тут пенсії за 1932, 1946 та 1956 рр. наведені в максимальному розмірі відповідно до грошової реформи 1961 року.

III Соціальне забезпечення військовослужбовців. Більшовицький режим постійно опирався на силові структури і військовослужбовців використовував не тільки для боротьби з зовнішніми ворогами, але, в першу чергу, для придушення будь-якого опору в середині країни. Це змушувало до встановлення

військовослужбовцям певних переваг по відношенню до робітників і службовців і в тому числі щодо їх соціального забезпечення. В перші роки було прийнято кілька десятків нормативних актів, що стосувалися матеріального і соціального забезпечення військовослужбовців.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 19 березня 1926 року було затверджене Положення про державне забезпечення кадрового начальницького складу Робітничо-Селянської Червоної Армії. Відповідно до нього правом на державне забезпечення користувалися всі особи кадрового вищого, старшого, середнього, зверхстрокової служби молодшого начальницького складу РСЧА, за виключенням тих з них, які отримували платню за ставками, установлених угодою з профспілками. Видами такого забезпечення були : 1) пенсії особам начальницького складу РСЧА; 2) пенсії сім'ям осіб начальницького складу РСЧА у випадку їх смерті чи безвісної відсутності; 3) вихідні допомоги і допомоги по безробіттю звільненим з рядів РСЧА; 4) одноразові допомоги на випадок народження дитини і на поховання; 5) надання медичної допомоги. Право на пенсію у розмірі 50 відсотків окладу платні вони мали при наявності 20 річної вислуги. За вислугу більше 20 років до 25 пенсія збільшувалася на 4%, а при вислузі від 25 до 30 років ще на 6% за кожний рік. Вислуга 30 і більше років давала право на пенсію в розмірі 100% окладу. Крім пенсії за вислугу років, передбачалася пенсія по інвалідності. Після звільнення з армії особа практично не мала права влаштуватись на роботу, оскільки це вело до зменшення військової пенсії на розмір заробітної плати. Кошти на державне забезпечення виділяло військове відомство і воно здійснювало відповідні виплати через свої структури. Видача допомоги по безробіттю здійснювалася за рахунок коштів соціального страхування. Вказане Положення втратило силу з 1 січня 1931 року в зв'язку з прийняттям ЦВК і РНК СРСР постанови від 21 лютого 1931 року № 57-129а, що затвердила нове Положення про державне забезпечення осіб середнього, старшого і вищого начальницького складу, осіб

молодшого начальницького і рядового складу зверхстрокової служби і курсантів шкіл Військово-повітряних Сил Робітничо-Селянської Червоної Армії, а також сімей цих осіб. Останнє Положення втратило силу відповідно до постанови РНК СРСР від 5 червня 1941 року № 1474.

Постановою ЦВК СРСР від 29 жовтня 1924 року був затверджений Кодекс законів про пільги та переваги для військовослужбовців Робітничо-Селянської Червоної Армії і Робітничо-Селянського Червоного флоту Союзу РСР. 23 квітня 1930 року ЦВК і РНК СРСР затвердили новий Кодекс про пільги для військовослужбовців і військовозобов'язаних Робітничо-Селянської Червоної Армії і їх сімей. Кодекс передбачав такі пільги: 1) у сфері сільського господарства (розділ II); 2) сфері праці і соціального страхування (розділ III); 3) з податків та зборів (розділ IV); 4) з державного страхування (Розділ V); 5) житлові (розділ VI); 6) в сфері охорони здоров'я (розділ VII); 7) в сфері освіти (розділ VIII); 8) поштові (розділ IX); 9) при перевезенні на залізниці і по водних шляхах сполучення (розділ X); 10) грошові допомоги (розділ XI); 11) по службі в окремих місцевостях Союзу РСР (розділ XII). Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 лютого 1981 року № 3983-X цей Кодекс втратив силу.

Напередодні і під час Другої світової війни було прийнято ряд нормативно-правових актів, спрямованих на гарантування і поліпшення соціального забезпечення військовослужбовців та їх сімей.

Після війни було прийнято ряд правових актів, що стосувалися суттєвого поліпшення соціального забезпечення військовослужбовців. Серед основних можна назвати:

- постанову РМ СРСР від 23 вересня 1955 року № 1725 «Про пенсії і допомоги генералам, адміралам і офіцерам Радянської Армії і Військово-Морського Флоту і їх сімей;
- постанову РМ СРСР від 2 січня 1957 року № 1 «Про пенсії офіцерам і військовослужбовцям зверхстрокової служби і їх сім'ям»;

- постанову РМ СРСР від 27 липня 1959 року № 876 «Про пенсії генералам, адміралам, офіцерам, військовослужбовцям рядового, сержантського і старшинського складу зверхстрокової служби Радянської Армії і Військово-Морського Флоту, Комітету державної безпеки при РМ СРСР і військ Міністерства внутрішніх справ СРСР, а також їх сім'ям;

- Положення про пенсійне забезпечення осіб офіцерського складу, прапорщиків, мічманів військовослужбовців зверхстрокової служби і їх сімей, затв. постановою РМ СРСР від 10 листопада 1982 року № 986.

Законом СРСР від 14 липня 1956 року «Про державні пенсії» надано право на державну пенсію також військовослужбовцям (ст.ст. 38-52). Таке право мали військовослужбовці рядового, сержантського і старшинського складу строкової служби. Для них передбачена була пенсія по інвалідності, а для їх сімей – пенсія у зв'язку з втратою годувальника. При прийнятті 15 травня 1990 року Закону СРСР «Про пенсійне забезпечення громадян СРСР» пенсійне забезпечення військовослужбовцям передбачено у ст. 4, але пенсії військовослужбовцям строкової служби призначалися за Законом СРСР від 28 квітня 1990 року.

Закон СРСР «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців» був прийнятий 28 квітня 1990 р. і детально регламентував порядок призначення і виплати військовослужбовцям і їх сім'ям пенсій за вислугу років, пенсій по інвалідності, пенсій у зв'язку з втратою годувальника.

IV Соціальне забезпечення інвалідів. У перші роки радянської влади соціальна підтримка інвалідів в основному регламентувалася нормативними актами Росії. 30 квітня 1918 року офіційно було заявлено, що замість благодійності повинна надаватися соціальна допомога в формі надання притулку для покалічених війною, призначення їм пенсій, розвитку навчальних закладів державної опіки. 25 квітня 1919 року інваліди громадянської війни були прирівняні в пенсійному забезпеченні до інвалідів праці. 28 жовтня 1919 року до них були прирівняні інваліди Першої світової війни. При ВЦВК

створюється Комітет допомоги пораненим і хворим червоноармійцям, що діяв до березня 1930 року, коли всі функції цього комітету були передані Всеросійському товариству допомоги інвалідам війни. 28 квітня 1919 року було затверджене Положення про соціальне забезпечення інвалідів-червоноармійців і їх сімей. За постановою РНК від 8 грудня 1921 року право на пенсію надавалось також військовослужбовцям у випадку настання інвалідності, у зв'язку з трудовим каліцтвом, професійного чи загального захворювання, а також старості. Опікою інвалідів війни (в т.ч. царської армії) та їх сімей займався НКСЗ.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від 30 січня 1935 р. «Про забезпечення інвалідів громадянської війни з числа робітників і службовців, а також сімей робітників і службовців, що загинули в громадянській війні» на органи соціального страхування був покладений обов'язок надати вищевказаним особам 20000 пенсій за загальними нормами, встановленими для інвалідів, що втратили працездатність внаслідок хвороби чи старості.

Друга світова війна принесла багато сліз і горя народам СРСР. За даними медичних закладів на фронтах ВВВ стали інвалідами через: 1) травми голови 775 тис. фронтників; 2) втрату ока – 155 тис. чол.; 3) сліпоту – 54 тис. чол.; 4) знівечені обличчя – 501342 чол.; 5) пошкодження шиї – 157565 чол.; 6) пошкодження хребта – 143241 чол.; 7) відірвання статевих органів – 28648 чол.; 8) втрату руки – 3 млн. 147 чол.; 9) відсутність обох рук – 1 млн. 10 тис. чол.; 10) втрату однієї ноги – 3 млн. 255 тис. чол.; 11) ампутацію двох ніг – 1 млн. 121 тис. чол.; 12) частково відірвані руки і ноги – 418905 чол.; 13) відсутність рук та ніг («самовари») – 85942 чол. Всі вони вимагали належного соціального забезпечення.

Основними видами державного соціального забезпечення інвалідів у роки війни були : 1) пенсії та періодичні і разові допомоги; 2) звільнення від обкладення податками; 3) пільги по обов'язкових поставках, житлові пільги, пільги в сфері освіти, охорони здоров'я тощо; 4) матеріально-побутове і культурне

обслуговування. Формами соціального забезпечення були: 1) грошові виплати (пенсії, допомоги, компенсації, матеріальна допомога тощо); 2) натуральна допомога (надання одягу, взуття, продуктів харчування, донорської крові, технічних пристосувань для інвалідів – костилів, протезів і т.ін.); 3) послуги (утримання в будинках-інтернатах для інвалідів, соціальне обслуговування за місцем проживання тощо).

Соціальне забезпечення інвалідів ВВВ тією чи іншою мірою регламентувалось :

- постановою РНК СРСР від 6 травня 1942 р. № 640 «Про трудове влаштування інвалідів Вітчизняної війни»;

- постановою РНК СРСР від 20 січня 1943 р. № 73 «Про заходи по трудовому влаштуванню інвалідів Вітчизняної війни»;

- Інструкцією про порядок призначення і виплати пенсій по інвалідності військовослужбовцям рядового, сержантського і старшинського складу. Затв. пост. РНК СРСР від 31 січня 1944 р. № 101;

- постановою РМ СРСР від 3 липня 1948 р. № 2442 «Про забезпечення мотоколясками інвалідів Вітчизняної війни»;

- постановою РМ СРСР від 29 грудня 1963 р. № 1277 «Про забезпечення інвалідів автомобілями з ручним управлінням»;

- постановою РМ СРСР від 6 березня 1965 р. № 140 «Про розширення пільг інвалідам Вітчизняної війни і членам сімей військовослужбовців, що загинули у Велику Вітчизняну війну»;

- постановою РМ СРСР від 8 лютого 1968 р. № 87 «Про порядок видачі інвалідам Вітчизняної війни та іншим інвалідам з числа військовослужбовців позик на капітальний ремонт житлових будинків»;

- постановою РМ СРСР від 14 травня 1970 р. № 334 «Про подальше поліпшення матеріально-побутових умов інвалідів Вітчизняної війни і сімей загиблих військовослужбовців»;

- постановою РМ СРСР від 21 квітня 1975 р. № 307 «Про забезпечення інвалідів Вітчизняної війни I групи по зору, Героїв Радянського Союзу і кавалерів орденів слави трьох ступенів автомобілями «Запорожець»;

- постановою РМ СРСР від 11 грудня 1979 р. № 1092 «Про подальше поліпшення забезпечення інвалідів Вітчизняної війни другої групи транспортними засобами».

Усі ці нормативні акти були враховані та замінені новим, що отримав назву «Положення про пільги для інвалідів Великої Вітчизняної війни і сімей загиблих військовослужбовців», що було затверджене постановою РМ СРСР від 23 лютого 1981 р. № 209 і діяло до прийняття незалежними державами власних нормативних актів.

11 грудня 1990 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон СРСР № 1826-І «Про основні засади соціального захисту інвалідів СРСР». Він складався з 41 статті і визначав основні засади державної політики по відношенню до інвалідів. Він вводився в дію поступово з 1 січня 1991 р., але через розпад СРСР практично не був застосований.

11.9 Формування законодавчої бази соціального забезпечення в незалежній Україні

Після отримання незалежності Україна приступила до оновлення еволюційним шляхом законодавства в сфері соціального забезпечення. За основу було взяте радянське соціальне законодавство та законодавство Російської Федерації. Пізніше розпочали враховувати досвід законотворчої діяльності країн СНД та особливо цивілізованих країн. Указана робота була ускладнена важким економічним становищем країни. На перших порах намагались підтримувати законодавчу базу СРСР, яку успадкувала Україна. Так, у 1991 році Верховна Рада УРСР прийняла такі важливі для соціального забезпечення Закони України: 1) «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 р.; 2) «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Українській РСР» від 21 березня 1991 р.; 3) «Про пенсійне забезпечення» від 5 листопада 1991 р.; 4) «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20

грудня 1991 р. За своїм змістом перші три закони відповідають законам СРСР «Про соціальний захист громадян, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 15 травня 1991 р., «Про основні засади соціальної захищеності інвалідів в СРСР» від 11 грудня 1990 р., «Про пенсійне забезпечення громадян СРСР» від 15 травня 1990 р.

Починаючи з 1992 року, у сфері соціального забезпечення та захисту Верховною Радою України прийняті такі Закони України (назви наведені з наступними змінами):

- «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ» від 9 квітня 1992 р. № 2262-ХІІ;
- «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21 листопада 1992 р. № 2811-ХІІ;
- «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. № 2998-ХІІ;
- «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» від 22 жовтня 1993 р. № 3551-ХІІ;
- «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» від 16 грудня 1993 р. № 3721-ХІІ;
- «Про межу малозабезпеченості» від 4 жовтня 1994 р. № 190/94-ВР;
- «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» від 24 січня 1995 р. № 20/95-ВР;
- «Про збір на обов'язкове соціальне страхування» від 26 червня 1997 р. № 402/97-ВР;
- «Про збір на обов'язкове державне пенсійне страхування» від 26 червня 1997 р. № 400/97-ВР;
- «Про благодійництво та благодійні організації» від 16 вересня 1997 р. № 531/97-ВР;
- «Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР;

- «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів внутрішніх справ, ветеранів національної поліції і деяких інших осіб та їх соціальний захист» від 24 березня 1998 р. № 203/98-ВР;
- «Про ставку збору на обов'язкове соціальне страхування» від 30 вересня 1998 р. № 135-XIV;
- «Про встановлення величини вартості межі малозабезпеченості та розміру мінімальної заробітної плати на 1999 рік» від 25 грудня 1998 р. № 366- XIV;
- «Про підвищення мінімального розміру пенсії» від 15 липня 1999 р. № 970-14;
- «Про прожитковий мінімум» від 15 липня 1999 р. № 966-XIV;
- «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» від 23 вересня 1999 р. № 1105- XIV. Відповідно до Закону України від 28 грудня 2014 р. № 77-VIII цей Закон дано в новій редакції і називається «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»;
- «Про гуманітарну допомогу» від 22 жовтня 1999 р. № 1192- XIV;
- «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 р. № 1489-III;
- «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття» від 2 березня 2000 р. № 1533-III;
- «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р. № 1584-III;
- «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» від 1 червня 2000 р. № 1767-III;
- «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 1 червня 2000 р. № 1768-III;
- «Про затвердження прожиткового мінімуму на 2000 р.» від 5 жовтня 2000 р. № 2025-III;

- «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 5 жовтня 2000 р. № 2017-III;
- «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам» від 16 листопада 2000 р. № 2109-III;
- «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими похованням» від 18 січня 2001 р. № 2240-III. Втратив силу на підставі Закону України № 77-VIII від 28 грудня 2014 р.;
- «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» від 21 червня 2001 р. № 2558-III;
- «Про соціальні послуги» від 19 травня 2003 р. № 966-IV;
- «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 9 липня 2003 р. № 1057-IV;
- «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» від 9 липня 2003 р. № 1058-IV;
- «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 10 липня 2003 р. № 1104- IV;
- «Про поховання і похоронну справу» від 10 липня 2003 р. № 1102- IV;
- «Про поліпшення матеріального становища учасників бойових дій та інвалідів війни» від 16 березня 2004 р. № 1603-IV;
- «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та інвалідам» від 18 травня 2004 р. № 1727- IV;
- «Про державні гарантії соціального захисту військовослужбовців, які звільняються із служби у зв'язку з реформуванням Збройних Сил України, та членів їхніх сімей» від 15 червня 2004 р. № 1763- IV;
- «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» від 2 червня 2005 р. № 2623- IV;
- «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 6 жовтня 2005 р. № 2961- IV;

- «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 8 липня 2010 р. № 2464-VI;
- «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували або відбувають покарання у вигляді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» від 17 березня 2011 р. № 3160- VI;
- «Про встановлення державної допомоги постраждалим учасникам масових актів громадського протесту та членам їх сімей» від 21 лютого 2014 р. № 745- VII.

У перші роки своєї незалежності в сфері соціального забезпечення Україна впроваджувала відповідні напрацювання СРСР останніх років, що не були повністю реалізовані в СРСР. Одночасно в Україні соціальна політика здійснювалась за такими основними напрямками: 1) пенсійне забезпечення різних категорій громадян; 2) забезпечення громадян допомогою; 3) соціальне обслуговування осіб, що потрапили в складні життєві обставини; 4) соціальний захист громадян в умовах гострої економічної кризи; 5) удосконалення системи управління соціальним забезпеченням та запровадження в ній інформаційних технологій.

Важливою подією було створення і запуск функціонування Пенсійного фонду України (ПФУ), що зосередив у своїх руках призначення і виплату пенсій усім громадянам України, та проведення політики стосовно збору коштів на ці потреби. Постановою РМ УРСР та Ради Федерації незалежних профспілок України від 21 грудня 1990 р. № 380 було створено Українське республіканське відділення Пенсійного фонду СРСР. Постановою КМУ від 28 січня 1992 р. № 39 на базі цього відділення був створений Пенсійний фонд України та затверджене перше Положення про Пенсійний фонд України. За цим положенням Пенсійний фонд України є самостійною фінансово-банківською системою, що здійснює управління фінансами пенсійного забезпечення на всій території України, а грошові кошти Фонду не входять до складу республіканського бюджету, інших бюджетів і фондів і вилученню не підлягають.

Постановою КМУ від 1 червня 1994 р. № 345 було затверджене друге Положення про Пенсійний фонд України. Вказане Положення визначало ПФУ як центральний орган державної виконавчої влади, що підвідомчий КМУ. Положення було визнане таким, що втратило чинність, постановою КМУ від 6 травня 2001 р. № 466. Указом Президента України від 1 березня 2001 р. № 121/2001 було затверджене третє Положення про Пенсійний фонд України. Наступне Положення про Пенсійний фонд України було затверджене Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 384/2011. Останнє Положення про Пенсійний фонд України КМУ затвердив 23 липня 2014 р. (постанова № 280).

У 1994-1997 рр. кошти ПФУ включалися до складу державного бюджету України. У 1993 -1995 рр. розпочато комп'ютеризацію органів Фонду. За період до 2003 року було створено систему персоніфікованого обліку внесків. З січня 1999 року до 1 липня 2002 р. у Львівській області проводився експеримент по передачі від органів соціального захисту населення функцій з призначення і виплати пенсій органам ПФУ (Указ Президента України від 20.10.1998 р. № 1156).

КМУ прийняв постанову № 1522 від 2 листопада 2006 р. «Про передачу органам Пенсійного фонду України функцій з призначення і виплати пенсій деяким категоріям громадян». До цього їх пенсійне забезпечення здійснювалось 11 різними структурами. Уперше з 1 січня 2004 р., коли набрав чинності Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», починаючи з січня 2008 р., проведено перерахунки пенсій з урахуванням нового «осучасненого» показника середньої заробітної плати. Для обчислення всіх пенсій, які були призначені до 2008 р., застосувався показник середньої заробітної плати за 2006 р. – 928,81 грн.. Крім того, у зв'язку зі збільшенням оцінки одного року страхового стажу в солідарній системі з 1% до 1,35% також проведено перерахунок пенсій.

Крім ПФУ у нас функціонували й інші фонди, що діяли на підставі своїх статутів. Постановою правління Фонду від 18 квітня 2000 р. № 4 затверджений Статут Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України. 5 червня 2001 р. своєю постановою № 9 Фонд затвердив Статут Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності. Законом України від 28 грудня 2014 р. № 77 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування загальнообов'язкового державного соціального страхування та легалізації фонду оплати праці» передбачено об'єднання цих фондів і створення на їх базі Фонду соціального страхування України. Вказаний Фонд – державний цільовий фонд, який здійснює керівництво та управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням в Україні від нещасного випадку, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та медичним страхуванням. 5 квітня 2015 р. був затверджений Статут Фонду соціального страхування України. 6 липня 2000 р. був затверджений Статут Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Розвал економіки, нечувана інфляція в перші роки незалежності привели до того, що пенсіонери, які мали середні і «високі» пенсії в дуже короткі терміни опинилися серед тих, хто отримував мінімальні пенсії. Влада змушена була вживати заходи до соціального захисту таких осіб. Ураховуючи це, чиновники вирішили убезпечити себе від такої долі. Визріла ідея створити для вибраних спеціальну систему пенсійного забезпечення, що не залежатиме від волі вищестоящих органів (призначення персональних пенсій в СРСР). На початку ХХІ століття така система була створена (див. таблицю чисельності отримувачів спеціальних пенсій) :

Закон, за яким призначалася пенсія	2005 р.	2010 р.	2014 р.	2005 р.	2010 р.	2014 р.
	Чисельність пенсіонерів			Середній розмір пенсії в грн.		
Про державну службу	65183	104484	124382	714	2958	3120
Про прокуратуру	4136	5474	6191	1311	6108	6723
Про статус народного депутата України	578	935	1031	2831	15622	15303
Про статус суддів	6	1035	1530	1450	5880	12060
Митний кодекс	31	332	1045	826	4630	4411
Про судову експертизу	152	242	200	663	2310	2766
Положення про помічника-консультанта народного депутата України	555	798	783	825	3465	3652
Про наукову і науково-технічну діяльність	76133	76514	72352	845	2380	3574
Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів	2865	3959	4148	618	2945	3178
Про службу в органах місцевого самоврядування	3836	15640	24631	601	2738	2845
Про національний банк України	204	889	1292	1148	5016	6035
Про Кабінет Міністрів України	-	101	79	-	14981	14977
Для порівняння : пенсіонери на загальних підставах	1317473 8	12749887	1255600 4	311	965	1439

Детальніше див. «Зеркало недели Украины» № 11 27 березня 2015 року або Спецпенсії в Україні : інформація до роздумів [Електронний ресурс] – Режим доступу : gazeta.zn.ua.

Різниця між звичайними і спеціальними пенсіями полягає у відмінних способах обчислення пенсій та їх індексації чи осучаснення в майбутньому. Вона чітко проявилась у Законі

України від 16 січня 2003 року № 432-IV «Про внесення змін до Закону України «Про державну службу»». Ст. 36 Закону України «Про державну службу» (від 16 грудня 1993 року) передбачала, що за наявності певних умов призначається пенсія в розмірі 80% від сум їх заробітної плати, а за кожний повний рік роботи понад 10 років на державній службі пенсія збільшується на 1% заробітку, але не більше 90% посадового окладу з урахуванням надбавок (перша суттєва відмінність). Закон № 432-IV доповнив Закон України «Про державну службу» ст. 37-1, у якій вказувалось, що в разі підвищення розміру заробітної плати працюючим державним службовцям, а також у зв'язку з набуттям особою права на пенсійне забезпечення державного службовця за цим Законом відповідно здійснюється перерахунок раніше призначених пенсій. Перерахунок пенсії здійснюється виходячи із сум заробітної плати, на які нараховується збір на обов'язкове державне пенсійне страхування працюючого державного службовця відповідної посади та рангу на момент виникнення права на перерахунок пенсії (друга відмінність, що була зафіксована у всіх інших законах, які стосувалися спецпенсій, крім «наукових»).

Через неефективність своєї роботи, масову корупцію, прояв непрофесіоналізму тощо по відношенню спецпенсій виникло протистояння між суспільством та владою, що привело до поступового вилучення одіозних норм, а з 1 червня 2015 року було призупинено призначення спецпенсій. Історія українських спецпенсій дуже повчальна з точки зору дотримання принципу соціальної і юридичної справедливості при здійсненні соціального забезпечення на різних правових засадах.

Дефіцит ПФУ, спад виробництва тощо призвели до того, що повністю заморожена індексація призначених пенсій, крім мінімальних непрацюючим пенсіонерам, а також до суттєвого обмеження наявних пенсійних прав громадян України.

Законом України від 8 липня 2011 року № 3668-VI «Про заходи щодо законодавчого забезпечення реформування пенсійної системи» було внесено низку змін до 22 законодавчих

актів, що отримали назву «Пенсійна реформа 2011». Основні новели цих змін зводяться до наступного:

- пенсійний вік жінок підвищено впродовж 10 років з 55-ти до 60-ти р.;

- пенсійний вік для чоловіків - держслужбовців підвищено до 62 років;

- вік жінок, що отримують державну соціальну допомогу підвищено з 58 до 63 років;

- підвищено тривалість страхового стажу для призначення пенсії за віком на 10 років (для жінок з 20-ти до 30-ти років, а для чоловіків з 25-ти до 35 років);

- мінімальний необхідний страховий стаж для одержання пенсії за віком підвищено з 5-ти до 15-ти років;

- збільшено необхідну вислугу років для призначення пенсії військовослужбовцям з 20-ти до 25 років;

- максимальний розмір пенсії обмежено десятьма прожитковими мінімумами для непрацевдатних;

- розмір пенсії держслужбовців зменшено з 90% до 80%;

- перерахунок пенсії здійснюється на основі середньої заробітної плати по Україні не за рік, що передує виходу на заслужений відпочинок, а за три попередні роки, а для перерахунку пенсії – середня заробітна плата, з якої призначено (перераховано) пенсію;

- змінено максимальну величину бази нарахування єдиного внеску з 15-ти до 17-ти мінімальних заробітних плат;

- виплата спеціальних пенсій у період роботи на посадах, які дають право на їх призначення, здійснюється в розмірі пенсій, обчислених відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Верховна Рада 27 березня 2014 року прийняла Закон України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні», яким внесено зміни до окремих законодавчих актів та передбачено:

- оподаткування сум пенсій або щомісячного довічного грошового утримання, якщо їх розмір перевищує десять тисяч гривень на місяць – у частині такого перевищення;

- визначення ставки для збору операцій із купівлі іноземної валюти в безготівковій та/або готівковій формі на рівні 0,5% від об'єкта оподаткування;

- зменшення розміру пенсій (з 80% до 70% заробітку) відповідно до Законів України «Про прокуратуру», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про державну службу», «Про статус народного депутата України», «Про судоустрій і статус суддів»;

- зміну перерозподілу єдиного внеску зі збільшенням відрахувань на пенсійне страхування з 85,5330 до 88,2899.

Указані зміни відносяться до оптимізації солідарної системи з метою зменшення витрат бюджету ПФУ і співзвучні змінам, що були внесені Законом України від 8 липня 2011 року.

Законом України від 28 грудня 2014 року № 76-VIII «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» розмір спецпенсій був знижений до 60 відсотків суми їх заробітку.

Законом України від 28 грудня 2014 року № 71- VIII «Про внесення змін до Податкового Кодексу України та деяких законів України щодо податкової реформи» передбачено оподаткування пенсій понад три розміри мінімальної заробітної плати. Одночасно було здійснено оподаткування пенсій, що перевищують три мінімальні зарплати, військовим збором.

Законом України від 2 березня 2015 року № 213- VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» було внесено зміни до 14 пенсійних законів, що стосувалися виплати пенсій працюючим пенсіонерам та підвищення пенсійного віку жінкам при призначенні пільгових пенсій, а також збільшення загального стажу та в деяких випадках і спеціального стажу при призначенні пільгових пенсій.

Найбільшого успіху Україна досягла в організації соціальної роботи з урахуванням досвіду такої роботи в передових країнах світу.

6 жовтня 2005 року за № 2961-IV прийнято Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні». На виконання його прийняті такі підзаконні акти:

- постанову КМУ від 22.02.2006 року № 187 «Про затвердження порядку забезпечення санаторно-курортними путівками деяких категорій громадян органами праці та соціального захисту населення»;

- постанову КМУ від 29.11.2006 року «1652 «Про Порядок забезпечення громадян технічними засобами реабілітації». Втратила чинність відповідно постанова КМУ від 5 квітня 2012 року № 321;

- постанову КМУ від 14.02.2007 року № 228 «Про порядок виплати та розміри грошових компенсацій на бензин, ремонт і технічне обслуговування автомобілів та на транспортне обслуговування»;

- постанову КМУ від 19.07.2006 року № 999 «Про затвердження Порядку забезпечення інвалідів автомобілями»;

- постанову КМУ від 31.01.2007 року № 80 «Про затвердження Державної типової програми реабілітації інвалідів»;

- постанову КМУ від 23.05.2007 року № 757 «Про затвердження Положення про індивідуальну програму реабілітації інвалідів»;

- постанову КМУ від 05.04.2012 року «321 «Про затвердження Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів та інших окремих категорій населення, переліку таких засобів»;

- постанову КМУ від 03.12.2009 р. № 1301 «Про затвердження Порядку забезпечення інвалідів і дітей-інвалідів технічними та іншими засобами».

За роки незалежності була створена мережа соціальних закладів, якої не було в СРСР, а також зміцнена і розширена

існуюча. Їх діяльність регламентується, як правило, відповідними типовими положеннями (див. § 7.4.2). Часто такі положення замінюються новими, наприклад, наказом Мінпраці від 29 грудня 2001 року № 549 затверджується Типове положення про дитячий будинок-інтернат, а 2 квітня 2008 року Мінпраці та соціальної політики України своїм наказом № 173 затверджує нове Типове положення про дитячий будинок-інтернат.

Після 2010 року Верховна Рада та Кабінет Міністрів України свою увагу зосередили на соціальному захисті малозабезпечених та наданні їм відповідних субсидій.

Контрольні запитання

1. У чому полягають відмінності між історією соціальної роботи, історією права соціального забезпечення та історією науки права соціального забезпечення?
2. Назвіть форми соціальної допомоги в давніх слов'янських общинах.
3. Які були види князівської благодійності на Русі?
4. Перерахуйте види церковно-монастирської опіки на українських землях.
5. Дайте коротку характеристику державної опіки, що застосовувалась на українських землях у XVII-XIX ст.
6. Які види приватної благодійності були притаманні в Україні у XVII-XIX ст.?
7. У чому проявлялась соціальна діяльність органів міського самоуправління у XIX-XX ст.?
8. Розкрийте роль органів земського самоуправління в соціальній підтримці населення.
9. Назвіть нормативні акти, які заклали основи виникненню соціального страхування робітників.
10. Як здійснювалось пенсійне забезпечення осіб, яким пенсія була призначена ще за часів Російської імперії?
11. Розкажіть про соціальне забезпечення непрацездатних під час громадянської війни та непу.

12. У чому проявлялась класовість соціальної політики радянської влади і як вона проявлялась у законодавстві?
13. Які форми соціальної підтримки застосовувались на селі до проведення колективізації?
14. Що таке колгоспні пенсії?
15. Коли були прийняті Закони СРСР «Про державні пенсії» та «Про пенсії і допомоги членам колгоспів»?
16. Які пільги мали інваліди в СРСР?
17. У чому полягали відмінності в пенсійному забезпеченні робітників і службовців та колгоспників?
18. Чи забезпечували розміри пенсій прожитковий мінімум в СРСР?
19. Які страхові допомоги виплачувались колгоспникам?
20. Чи було радянське соціальне законодавство найпередовішим у світі?
21. Назвіть основні відмінності між радянським правом соціального забезпечення та правом соціального забезпечення України.

Теми рефератів

1. Благодійність у Київській Русі.
2. Благодійні товариства на українській землях у XVII-XIX ст.
3. Церковно-монастирська благодійність на українських землях.
4. Форми соціальної допомоги у селянській общині.
5. Соціальний захист військовослужбовців у царській Росії.
6. Становлення і розвиток емеритальних кас на українських землях.
7. Соціальне забезпечення військовослужбовців у період Другої світової війни.
8. Соціальне забезпечення колгоспників в УРСР.
9. Соціальне забезпечення в УРСР у II половині XX ст.
10. Соціальний захист інвалідів в СРСР.

Нормативні акти та література

1. Більцман А.О. Розвиток соціального захисту населення: історична довідка / А.О. Більцман // Держава та регіони. Серія : Економіка та підприємництво. – 2013. - № 2(71). – С. 9-14.
2. Бойко М.Д. Право соціального забезпечення України: навч. посіб. Вид. 3-тє / М.Д. Бойко // К. : Атіка. – 2006. – С. 25-31.
3. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні / Н.Б. Болотіна // К.: Знання. – 2005. – С. 55-65.
4. Буряченко О. Пенсійна система України: еволюція розвитку [Електронний ресурс] / О. Буряченко // Режим доступу: Ivivacademy.com
5. Возгіна Т.Ю. Генеза розвитку законодавства про соціальне забезпечення / Т.Ю. Возгіна // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. - № 3-2. – С. 172-174.
6. Гончаров А.В. Щодо питання періодизації історії соціального захисту населення України / А.В. Гончаров // Вісник Донецького національного університету. Сер. В: Економіка і право. – 2014. – Вип. 2. – С. 103-106.
7. Гончаров А.В., Олейников В.В. Деякі аспекти дії законодавства про соціальний захист населення на території сучасного міста Донецька в дожовтневий період / А.В. Гончаров, В.В. Олейников // Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення. Збірник наук. праць. Матеріали I міжн. наук. практ. конф. (Київ, 25-26 квітня 2013 року). – К.: Ніка – Центр, 2013. – С. 51-55.
8. Гончаров А. Розвиток законодавства про соціальне забезпечення(друга половина ХІХ ст. – по теперішній час) / А. Гончаров // Підприємництво, господарство і право. – 2009. - № 8. – С. 109- 112.
9. Горілий А.Г. Історія соціальної роботи: навч. посіб. / А.Г. Горілий // Тернопіль. Вид. Астон. – 2004. – 174с.
10. Денисенко Т. Становлення та розвиток системи соціального захисту населення в Україні / Т. Денисенко // Ефективність

державного управління. Збірник наук. праць. – 2012.- Вип. 33. – С.96-103.

11. Дубич К.В. Соціальне забезпечення і особливості управління в радянський повоєнний період історії / К.В. Дубич / / Соціопростір. Міждисциплінарний збірник наукових праць. Серія 3 Соціологія та соціальна робота. – 2012. - № 3.С. 74-79.
12. Єрмолаєва М.В., Скиданенко Ю.Д. Медичне страхування: історія та перспективи розвитку[Електронний ресурс]. / Режим доступу: pdaa.edu.ua.
13. Колосова О.О. Органи місцевого самоврядування та громадські організації у загальній системі органів права соціального забезпечення періоду гетьманування П.П. Скоропадського/ О.О. Колосова// Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення. Збірник наук. праць. Матеріали I міжн. наук. практ. конф. (Київ, 25-26 квітня 2013 року). – К.: Ніка – Центр, 2013. – С. 55-60.
14. Коцур В.А. Благодійність козацької старшини (середина XVII- XVIII ст.) : сучасна українська історіографія. Автореф. дис... к.і.н. / В.А. Коцур// Переяслав-Хмельницький, 2014. – 23с.
15. Коцур В. Постать Богдана Хмельницького у контексті благодійної діяльності в козацьку добу/ В. Коцур // Сучасна молодіжна наука в Україні. Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2013. Вип. 2. С. 75-81.
16. Коцур А. Добродійство останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського (на прикладі Покровської церкви в Ровнах) / А.Коцур // Часопис української історії. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 5-13.
17. Левін П.Б. Розвиток форм соціального захисту та формування елементів соціального страхування в Україні (кінець XVIII- початок ХХ ст.) / П.Б. Левін // Історія народного господарства та економічної думки в Україні. – 2008. – Вип. 41. – С.145-153.

18. Мальований М.І. Соціальне страхування: навч. посіб. / М.І. Мальований, П.К. Бечко, В.П. Бечко// Умань: Видавець Сочінський, 2011. – С. 17-32.
19. Надієнко О.І. Історико-правовий досвід пенсійного забезпечення в Україні (дореволюційний період) / О.І. Надієнко// Вісник Запорізького юридичного інституту ДДУВС . – 2009. – № 2. – С. 52-66.
20. Немченко А.І. Благодійність в Київській Русі, як соціально - культурна засада розвитку благодійної діяльності в Україні/ Немченко А.І. // Вісник НТУУ"КПІ". Політологія. Соціологія. Право: Зб. наук. праць. – 2010. - № 4(8). – С.138-141.
22. Пилипенко О.Є формування права соціального забезпечення в Україні: історичний аспект / О.Є Пилипенко // Науковий вісник Академії муніципального управління. Зб. наук. праць. Серія „Управління”. Вип.4. – 2012. с. 227-283.
23. Підлипна Р.П. Основні засади та історичні етапи становлення і розвитку соціального страхування/ Р.П. Підлипна // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „ Економічні науки”. – 2015. – Вип. 11, ч. 1. – С. 14-17.
24. Право соціального забезпечення в Україні: підручник/ Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін.- 2-ге вид. // Х.: ФІНН. – 2012. – С.38-63.
25. Рощина Л.О. Формування радянської системи соціального забезпечення у 20-30- і роки ХХ ст. / Л.О. Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. - № 2. – С. 3-7.
26. Рощина Л.О. Соціальна допомога на українських землях в литовсько-польську добу/ Л.О. Рощина// Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. - № 4. – С. 117-123.
27. Савчук Є.Ю. Правове регулювання соціального захисту робітників у Німеччині наприкінці ХІХ ст. / Є.Ю. Савчук // Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2014.- № 7. – С.51-54.

28. Севрюков Д. Особливості соціального забезпечення в СРСР / Д.Севрюков // Публічне право. – 2012. - № 1(5). – С.176-182.
29. Сімкіна О.В. Основні засади та історичні етапи становлення і розвитку соціального забезпечення(на прикладах країн Європи та України) / О.В. Сімкіна // [Електронний ресурс] : Режим доступу: kbuara.kharkov.ua.
30. Собченко В.В. Історико-національні етапи розвитку соціального захисту населення/ В.В. Собченко // Теорія та практика державного управління. Зб. наук. праць . – 2011. – Вип.4(35). – С. 216-229.
31. Сташків Б.І. Теорія права соціального забезпечення: Навч. посібник. – К.: Знання, 2005. – с.295-389.
32. Стопчак А.Ю. Історичні аспекти виникнення та еволюція соціального захисту населення в Україні/ А.Ю. Стопчак // Вісник Хмельницького національного університету. Серія „Економічні науки”. – 2010. - № 1, т. 1. – С. 60-64.
33. Ступак Ф. Добродійно-меценатська діяльність Богдана хмельницького/ Ф.Ступак // Пам'ять століть : історичний науковий та літературний журнал. – 2004. – № 1. – С. 135-142.
34. Тарасенко О. Емеритальна і погребальна каса духовенства Чернігівської єпархії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Електронний ресурс] / О. Тарасенко . Режим доступу : irbis-nbuv.gov.ua.
35. Теслюк С.А. Історико- фінансові аспекти формування і розвитку пенсійного забезпечення/ С.А. Теслюк// Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „ Економічні науки”. – 2015. – Вип. 12, ч. 3. – С. 162-165.
36. Форманюк В.І. Розвиток соціального страхування в Україні наприкінці ХVІІІ- на початку ХХ століття / В.І. Форманюк // Актуальні проблеми політики. – 2015. – Вип. 56. – С. 304-312.

37. Фурман А.В., Підгурська М.В. Історія соціальної роботи: нав. посіб. / А.В. Фурман, М.В. Підгурська // Тернопіль :ТНЕУ, 2014. – 174с.
38. Чугунов І.Я, Сурина О.В. Розвиток системи пенсійного забезпечення в Україні / І.Я. Чугунов, О.В. Сурина / / [Електронний ресурс]. Режим доступу: firarticles.com.
39. Шарпаций В.Г. Формування системи соціального забезпечення в Українській РСР (20-30 р.р. ХХст.) / В.Г. Шарпаций // Тенденції розвитку науки трудового права і права соціального забезпечення. Збірник наук. праць. Матеріали I міжн. наук. практ. конф. (Київ, 25-26 квітня 2013 року). – К.: Ніка – Центр, 2013. – С. 63-69.
40. Якімова Л.П. Еволюція пенсійної системи України / Л.П. Якімова // Актуальні проблеми розвитку економіки регіону: наук. збірник. – Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет, 2010. – Вип. 6. – Т.2 – С. 37-46.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Андріїв В.В. Щодо розуміння поняття «соціальне страхування» / В.В. Андріїв // Правове забезпечення соціальної сфери: Збірник матер. II Міжнар. наук. конф. студ., аспір. та молод. вчених / за заг. ред. д.ю.н., проф. В.М. Дрьоміна. – Одеса: Фенікс, 2011. – С. 169 – 171.
2. Андріїв В.В. Види правовідносин по соціальному страхуванню / В.В. Андріїв // Стратегії інноваційного розвитку економіки України: проблеми, перспективи, ефективність: Матер. щорічн. Міжнар. Internet-конференції студ. та молод. вчених (м. Харків, 10 грудня 2010 р.). – Х., 2010. – С. 305 – 307.
3. Андріїв В.В. До питання становлення і розвитку загально-обов'язкового державного соціального страхування / В.В. Андріїв // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля. – 2011. – № 20. – С. 111 – 116.
4. Андріїв В.В. За виважений та справедливий підхід до пенсійної реформи. / В.В. Андріїв // Актуальні проблеми юридичної науки – 2010: матеріали міжнародної науково – практичної конференції [«Актуальні проблеми юридичної науки – 2010»], (Київ, 26 листоп.2010 р.) / За ред. В.К. Матвійчика, Ю.В. Нікітіна, Н.Б. Болотіної / У 2-х частинах. Частина 2. – К.: Національна академія управління, 2011. – С.154 – 157.
5. Андріїв В.В. Загальна декларація прав людини і реформа соціального забезпечення. / В.В. Андріїв // Інформаційний посібник. Матеріали круглого столу «СОЦІАЛЬНО – ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В

- УКРАЇНІ». 4 грудня 2012 року з нагоди відзначення Дня прав людини., 2012. – С. 14 – 15.
6. Андріїв В.В. Зміст і призначення загальнообов'язкового державного соціального страхування / В.В. Андріїв // Вісник Одеського національного університету. – 2010. – Т.15. – Вип. 22. – Правознавство. – С. 110 – 115.
 7. Андріїв В.В. Одноразові допомоги за законодавством України. / В.В. Андріїв // Трудове право, право соціального забезпечення та сучасні проблеми проходження служби в органах внутрішніх справ: матеріали всеукраїнської наук. – практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2011 р.) / за заг. ред. К.Ю. Мельника. – Х.: Харк. нац. ун – т внутр. справ, 2011. – 368 с.
 8. Андріїв В.В. Особи, які підлягають загальнообов'язковому державному страхуванню / В.В. Андріїв // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества: Матер. докл. и выступ. межвуз. науч.-практ. конф. (г. Чернигов, 17 марта 2011 года). – Чернигов: Украинско-Российский институт (филиал) МГОУ в г. Чернигове, 2011. – С. 68, 69.
 9. Андріїв В.В. Правовідносини із соціального страхування: суб'єктно-правове питання / В.В. Андріїв // Перші юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є.В. Васьковського: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 15-16 квітня 2011 р. / відп. ред. І.С. Канзафарова; ред. кол. І.С. Канзафарова, В.В. Валах, О.О. Нігреєва: Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. – Одеса: Астропринт, 2011. – С. 462 – 464.
 10. Андріїв В.В. Проблемні питання застосування законодавства із загальнообов'язкового державного соціального страхування / В.В. Андріїв // Актуальні проблеми регулювання відносин в сфері праці і соціального забезпечення: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників III Міжнародної науково-практичної

- конференції, 7-8 жовтня 2011 року:/ За ред. к.ю.н., доц. В.В. Жернакова. – Харків: Кросроуд, 2011.- С. 499-501.
11. Андріїв В.В. Соціальне забезпечення дітей допомогою за законодавством України: деякі аспекти / В.В. Андріїв // Трудове право в контексті розбудови громадянського суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Путивль, 14-16 червня 2012 р. / За ред. проф. В. С. Венедіктова. – Путивль: Українська асоціація фахівців трудового права, Сумський національний аграрний університет, Путивльський коледж Сумського національного аграрного університету. – 2012. – С. 235-238.
 12. Андріїв В.В. Соціальне страхування: спроба визначення поняття / В.В. Андріїв // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського нац. ун-ту ім. В. Даля. – 2011. – № 19. – С. 154 – 159.
 13. Андріїв В.В. Страхові виплати в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування / В.В. Андріїв // Правові засади працевлаштування та зайнятості населення в умовах економіки: матеріали науково – практичної конференції; м. Сімферополь, 19-21 травня 2011 р. / За ред. проф. В.С. Венедіктова. – Севастополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Севастопольський інститут банківської справи Української академії банківської справи Національного банку України. – 2011. – С. 241 – 245.
 14. Андріїв В.В. Суб'єкти правовідносин із соціального страхування / В.В. Андріїв // Держава і право: Збірник наукових праць: Юридичні і політичні науки. – Вип. 51. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – С. 338 – 342.
 15. Андріїв В.В. Щодо зарубіжного досвіду надання допомоги та відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами / В.В. Андріїв // Трудове законодавство: шляхи реформування: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків,

- 12 квіт. 2013 р.); за заг. ред.. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2013. – С. 289 – 292.
16. Андрійв В.В. Щодо поняття допомоги в соціальному забезпеченні: деякі аспекти. / В.В. Андрійв // Трудове право та проблеми соціального захисту населення в контексті правової держави: Матеріали науково-практичної конференції; м. Харків, 24 – 25 вересня 2010 р. / За ред. проф. В.С. Венедіктова. – Харків: Українська асоціація фахівців трудового права, Харківський економіко-правовий університет, 2010. – С.271 – 274.
 17. Андрійв В.В. Щодо природи обов'язкових соціально-забезпечувальних страхових правовідносин / В.В. Андрійв // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. – Вип. 57. – Одеса: Юрид. літ., 2011. – С. 339 – 344.
 18. Денисенко К.В. До питання щодо доцільності оподаткування пенсій / К.В. Денисенко// Правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики зайнятості: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 грудня 2015 р.) – Львів: Український центр соціально-правових досліджень; Кафедра трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка 2016. – С. 59-61.
 19. Денисенко К.В. Запровадження накопичувальної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування в сучасних умовах: передумови та наслідки / К.В. Денисенко// Сучасний стан та перспективи реформування пенсійної системи України: матеріали науково-практичного семінару (м. Чернігів, 9 грудня 2015 р.); за заг. ред. В.А.Рудик /Черніг.нац.тех.ун-т. - Ч.: ЧНТУ, 2015. – С. 20-23.
 20. Денисенко К.В. Щодо пенсійного віку: досвід зарубіжних країн / К.В. Денисенко// Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства : матеріали IV Всеукраїнської

наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2015. – С. 311-312.

21. Денисенко К.В. Щодо удосконалення механізму обчислення пенсій на загальних умовах / К.В. Денисенко// UkraineEU. Modern Technology, Business and law^ collection of international scientific papers: in 2 parts. Part 2. Societal Challenges. Innovations of social Work, philosophy, psychology, sociology. Environmental Protection. Management and Public Administration. Innovations in Education. Current Issues in the Reformation of the Higher Education System in the Aspect of Ukrainian Eurointegration. Current Issues of Legal Science and Practice – Chernihiv: CNTU, 2016. – С. 303-305.
22. Литвиненко В. М. Значення соціальних послуг як одного із видів соціального захисту / В. М. Литвиненко // Молодий вчений. — 2014. — № 7 – С. 153- 156.
23. Литвиненко В. М. Правова основа надання соціальних послуг / В. М. Литвиненко // Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Чернігів, 21 січня 2015р. – Чернігів : Черніг. нац. технолог. ун-т, 2015 . –С. 81-85.
24. Литвиненко В.М. Деякі питання стандартизації при наданні соціальних послуг / В. М. Литвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки та практики . – Чернігів: ЧНТУ, 2015. - № 1 (1). –С. 61-67.
25. Литвиненко В.М. Безробіття як підстава для надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Ukraine - EU. Modern technology, business and law : collection of international scientific papers 1 part : in 2 parts. Part 2. Modern engineering. Sustainable development. Innovations in social work: philosophy, psychology, sociology. Current problems of

legal science and practice. - Chernihiv : CNUT, 2015. 286- 288 р.

26. Литвиненко В.М. Видовий поділ соціальних послуг у законодавстві та теорії. / В.М. Литвиненко // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 37 / Редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.) та ін.; Відп. за вип. Ю.М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2008. – С. 101-105.
27. Литвиненко В.М. Виплата пенсій особам, які перебувають на повному державному утриманні / В.М. Литвиненко // Теоретичні та практичні проблеми трудового та пенсійного права: Збірник матеріалів науково-практичного семінару / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2007. – С. 62-67.
28. Литвиненко В.М. Волонтери як суб’єкти надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Трудове право, право соціального забезпечення та сучасні проблеми проходження служби в органах внутрішніх справ: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 25 листопада 2011 року) / за ред. К.Ю Мельника. – Х. : Харк. нац. ун-т внутр. справ. 2011. – С. 207-210
29. Литвиненко В.М. Деякі особливості виплати пенсії особам, які перебувають на повному державному утриманні / В. М. Литвиненко // Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.) ; за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2015. – С. 280-283
30. Литвиненко В.М. Деякі особливості реалізації соціальних прав людини / В.М. Литвиненко // Трудове право в контексті розбудови громадянського суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Путивль, 14-16 червня 2012 р. /За ред. проф. В.С. Венедіктова. Путивль: Українська асоціація фахівців трудового права,

Сумський національний аграрний університет, Путивльський коледж Сумського національного аграрного університету. -2012. -С. 284-288.

31. Литвиненко В.М. До питання про соціальні послуги за рахунок фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування / В.М. Литвиненко // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5-7 червня 2014 р. / [За ред. проф. В.С.Венедіктова, проф. А.М.Куліша]. - Суми: Сумський державний університет. - 2014. - С. 305-309.
32. Литвиненко В.М. До питання про фінансування соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина: тези міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених (м. Чернігів, 22-23 травня 2014).- Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – С. 20-24.
33. Литвиненко В.М. Загальні суб'єкти надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Соціальне право України: науковий збірник / Чернігів. держ. техн. ун-т, Укр. асоц. фахівців труд. права. – Чернігів: Черніг. держ. техн. ун-т, 2012. - № 1 (1). – С. 263-273.
34. Литвиненко В.М. Інвалідність як підстава для надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Порівняльно-аналітичне право. - 2014. - № 1 116-118. – Режим доступу: <http://www.pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja/24>.
35. Литвиненко В.М. Місце соціальних послуг у системі соціального захисту / В.М. Литвиненко // Теоретичні та практичні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: Збірник матеріалів науково-практичного семінару / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2007. – С.33-36.

36. Литвиненко В.М. Підстави надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Юридична Україна. – 2013. - № 8. – С. 62-65.
37. Литвиненко В.М. Поняття „соціальні послуги” в законодавстві України / В.М. Литвиненко // Соціально-захисна діяльність держави в умовах ринкових відносин: Матеріали науково-практичної конференції; м. Чернігів, 31 травня – 2 червня 2007 року / За ред. проф. В.С. Венедіктова. – Чернігів: Українська асоціація фахівців трудового права, Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2007. – С. 90-93.
38. Литвиненко В.М. Поняття та основні ознаки договору про надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Підприємництво, господарство і право. - 2010. - № 9.- С. 51-54.
39. Литвиненко В.М. Права та обов'язки фізичної особи як суб'єкта-отримувача соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Захист прав людини – європейський вимір України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю УАФТП; м. Севастополь, 6-9 червня 2013 року/ За заг ред.. проф.. В.С. Венедіктова. – Севастополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Севастопольський інститут банківської справи Української академії банківської справи НБУ. – 2013. – С. 304-307.
40. Литвиненко В.М. Права та обов'язки сторін договору про надання соціальних послуг./ В.М. Литвиненко // Правові засади працевлаштування та зайнятості населення в умовах ринкової економіки: матеріали науково-практичної конференції; м. Севастополь, 19-21 травня 2011 р. / за ред. проф.. В.С. Венедіктова. - Севастополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Севастопольський інститут банківської справи Української академії банківської справи Національного банку України. - 2011. - С. 286-289.

41. Литвиненко В.М. Право на реабілітацію інвалідів: загальна характеристика / В. М. Литвиненко // Верховенство права та правова держава: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 16-17 жовтня 2015 р. – Ужгород: Ужгородський національний університет, 2015. – С. 116-118.
42. Литвиненко В.М. Право на соціальні послуги як складова права на соціальний захист / В.М. Литвиненко // Трудове право України: сучасний стан та перспективи: Матеріали науково-практичної конференції; м. Сімферополь, 22-24 травня 2008 р. / За ред. проф. В.С.Венедіктова. – Сімферополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Кримський юридичний інститут, 2008. – С.270 -276.
43. Литвиненко В.М. Правосуб'єктність фізичних осіб як отримувачів соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Підприємництво, господарство і право. – 2010. – № 2. – С. 70-74.
44. Литвиненко В.М. Принципи надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Трудове законодавство: шляхи реформування: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конференції (м. Харків, 12 квітня 2013 року); за заг. ред. К.Ю. Мельника / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2013. – 2013. – С. 354-357.
45. Литвиненко В.М. Реабілітаційні послуги як різновид соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки і проблеми: тези доп. та наук. повідомл. учасн. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 5-6 жовт. 2012 р.) / за ред. В.В. Жернакова. – Х.: Право, 2012. – С. 459-462.
46. Литвиненко В.М. Роль соціальних послуг у системі соціального захисту / В.М. Литвиненко // Соціальне право України: науковий збірник / Черні. держ. технол. ун-т, Укр. асоц. фахівців труд. права. – Чернігів: Черніг. держ. технол. ун-т, 2013. - № 1 (2). – С. 247- 256

47. Литвиненко В.М. Складна життєва обставина як підстава надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Підприємництво, господарство і право. – 2011. - № 10 . – С. 75-78.
48. Литвиненко В.М. Співвідношення соціальних послуг і пільг у системі соціального захисту населення / В.М. Литвиненко // Юридична Україна. – 2012. - № 11. – С. 124-127.
49. Литвиненко В.М. Суб'єкти здійснення соціального обслуговування / В.М. Литвиненко // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2006. – С.156-162.
50. Литвиненко В.М. Фізична особа як суб'єкт надання соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2007. – С.149-151.
51. Литвиненко В.М. Характеристика соціальних послуг системи загальнообов'язкового державного соціального страхування / В.М. Литвиненко // Право і суспільство. – 2014. - № 5-2. – С. 156 – 160.
52. Литвиненко В.М. Щодо деяких категорій осіб-отримувачів соціальних послуг / В.М. Литвиненко // Проблеми вдосконалення правового регулювання соціально-трудоких відносин в Україні: Матеріали науково-практичної конференції; м. Харків, 5-6 червня 2009 р. / За ред. проф. В.С. Венедіктова. - Харків: Українська асоціація фахівців трудового права. Харківський економіко-правовий університет, 2009 – С. 228-292.

53. Литвиненко В.М. Щодо змісту терміна „соціальні послуги” в теорії та законодавстві / В.М. Литвиненко // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 40. – К.: Ін-т держави і права ім В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 305-311.
54. Литвиненко В.М. Щодо питання про визначення суб’єктів, які надають соціальні послуги / В.М. Литвиненко // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціальне забезпечення: Тези доповідей і наукових повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції; м. Харків, 22-23 квітня 2009 р. / За ред. В.В. Жернакова. – Харків: Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2009. – С. 439-442.
55. Литвиненко В.М. Щодо питання про конституційні гарантії права людини на соціальні послуги/ В.М. Литвиненко // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу (22 квітня 2008 року). – Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008.- С.70-73.
56. Литвиненко В.М. Щодо питання про співвідношення понять „соціальні послуги” та „соціальне обслуговування” / В.М. Литвиненко // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки): щоквартальний науковий збірник. – 2008. - № 1. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. – С.50-53.
57. Помилуйко М.О., Денисенко К.В. Щодо перерахунку пенсій у зв’язку зі зміною прожиткового мінімуму з 1 вересня 2015 року / М.О.Помилуйко, К.В. Денисенко // Сучасний стан та перспективи реформування пенсійної системи України: матеріали науково- практичного семінару (м. Чернігів, 9 грудня 2015 р.); за заг. ред. В.А.Рудик /Черніг.нац.тех.ун-т. - Ч.: ЧНТУ, 2015. – С. 39-41.

58. Рудик В.А. До питання про зміст поняття «неповна сім'я» у теорії та законодавстві України / В.А. Рудик // Проблеми захисту прав та свобод людини та громадянина: тези Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених та студентів (Чернігів, 14-15 травня 2015р.).- Чернігів, ЧНТУ, 2015.- С.108-110.
59. Рудик В.А. До питання про місце та роль підзаконного акта у механізмі правового регулювання відносин в сфері соціального захисту / В.А. Рудик // Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників III Міжнародної науково-практичної конференції, 7-8 жовтня 2011р./ За ред.. к.ю.н., доцента В.В. Жернакова. – Харків: Кросроуд, 2011. – С. 147-151
60. Рудик В.А. До питання про право на допомогу на дітей одиноким матерям / В.А. Рудик // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці: щокв. наук. зб. – Чернігів:ЧДПСТП, 2010.- № 4. – С. 78-83 (Серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки)
61. Рудик В.А. Етапи розвитку міжнародно-правового регулювання соціального забезпечення / В.А. Рудик // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5-7 червня 2014 р. / [За ред. проф. В.С.Венедиктова, проф. А.М.Куліша]. - Суми: Сумський державний університет. - 2014. - С. 313-317
62. Рудик В.А. Забезпечення права людини на соціальний захист з огляду діяльності Конституційного суду України / В.А. Рудик // Актуальні проблеми держави і права. Збірник наукових праць. – 2008. – Випуск 37. – С.106-109
63. Рудик В.А. Захист соціальних прав людини: проблеми теорії та практики / В.А. Рудик // Трудове право України: сучасний стан та перспективи: Матеріали науково-

- практичної конференції; м. Сімферополь, 22-24 травня 2008 р. / За ред. проф. В.С.Венедіктова. – Сімферополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Кримський юридичний інститут, 2008. – С. 241-246.
64. Рудик В.А. Зміст поняття „соціальний захист” у конституційному та міжнародно-правовому розумінні / В.А. Рудик // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці: щоквартальний науковий збірник. – 2008. - № 1. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. – С. 10-13. - (Серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки)
65. Рудик В.А. Зміст поняття «соціальна допомога» в теорії та законодавстві / В.А. Рудик // Юридична Україна. – 2011. - № 11. – С.43-47
66. Рудик В.А. Значення практики Європейського суду з прав людини у механізмі реалізації соціальних прав / В.А. Рудик // Трудове право в контексті розбудови громадянського суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Путивль, 14-16 червня 2012 р. / За ред. проф. В. С. Венедіктова. – Путивль: Українська асоціація фахівців трудового права, Сумський національний аграрний університет, Путивльський коледж Сумського національного аграрного університету. – 2012. – С. 246-250.
67. Рудик В.А. Інститут фостерного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід зарубіжних країн та його впровадження у національну практику / В.А. Рудик // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції „Європейські стандарти опіки над сім'ями та дітьми в Чернігівському регіоні” // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. – 2010. - № 2. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. – С. 27-32. - (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки)

68. Рудик В.А. Міжнародні стандарти в системі гарантій права на соціальний захист людини / В.А. Рудик // Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). – Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. – С. 113-117
69. Рудик В.А. Місце та значення підзаконно-правового акта в механізмі правового регулювання відносин у сфері соціального захисту / В.А. Рудик // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП Видавництво „Чернігівські обереги”, 2007. – С. 174-177.
70. Рудик В.А. Понятійний апарат в системі соціальних виплат Юридична України. – 2012. - № 8. – С.78-81
71. Рудик В.А. Право дитини на виховання в сім'ї: міжнародні стандарти та їх впровадження в національну практику / В.А. Рудик // Трудове право, право соціального забезпечення та сучасні проблеми проходження служби в органах внутрішніх справ: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 25 листопада 2011 року) / за заг. ред. К.Ю Мельника. – Х .: Харк. нац. ун-т внутр. справ. 2011. – С. 234-236
72. Рудик В.А. Право на соціальний захист як суб'єктивне право людини: європейські стандарти та національне законодавство / В.А. Рудик // Матеріали науково-практичної конференції; м. Харків, 25-27 травня 2006 року / За ред. проф. В.С. Венедіктова. – Харків: Українська асоціація фахівців трудового права, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2006. – С.75-78.
73. Рудик В.А. Правова природа права людини на соціальний захист / В.А. Рудик // Соціальне право України: науковий збірник / Черніг. держ. технол. ун-т, Укр. асоц. фахівців

- труд. права. – Чернігів: Черніг. держ. технол. ун-т, 2013. - № 1 (2). – С. 269-278
74. Рудик В.А. Про проблемні питання нормативного гарантування права на соціальний захист / В.А. Рудик // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 9. – С.37-39.
75. Рудик В.А. Про реформування системи соціального страхування в Україні / В.А. Рудик // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів, 2006. – С. 118-122.
76. Рудик В.А. Про стан виконання Україною зобов'язань за Європейською соціальною хартією (переглянутою) у сфері соціального захисту / В.А. Рудик // Захист прав людини – європейський вимір України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю УАФТП; м. Севастополь, 6-9 червня 2013 року/ За заг ред. проф. В.С. Венедіктова. – Севастополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Севастопольський інститут банківської справи Української академії банківської справи НБУ. – 2013. С.282-285
77. Рудик В.А. Проблеми правового регулювання соціальної допомоги на дітей одиноким матерям / В.А. Рудик // Юридична України. – 2012. - № 4. Юридична України. – 2012. - № 4. – С.56-59
78. Рудик В.А. Процедурні гарантії здійснення права на соціальний захист / В.А. Рудик // Теоретичні та практичні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: Збірник матеріалів науково-практичного семінару / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2007. – С.28-32.
79. Рудик В.А. Процедурні та процесуальні гарантії права людини на соціальний захист / В.А. Рудик // Соціальне

- законодавство України: теоретичні і практичні проблеми розвитку: Матеріали науково-практичного семінару; м. Київ, 23 березня 2005 року. – К.: КЮІ МВС, 2005. – С.62-70.
80. Рудик В.А. Рівень державної соціальної допомоги інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам: міжнародні стандарти та законодавство України / В.А. Рудик // Трудове право та проблеми соціального захисту населення в контексті правової держави: Матеріали науково-практичної конференції (Харків, 24-25 вересня 2010 р.) / За ред. проф. В.С. Венедіктова. – Харків: Українська асоціація фахівців трудового права, Харківський економіко-правовий університет, 2010. – С. 254-257.
81. Рудик В.А. Соціальний захист громадян: про питання понятійно-термінологічного складу в теорії та практиці / В.А. Рудик // Підприємництво, господарство і право. – 2006. - № 3. – С. 97 – 100.
82. Рудик В.А. Сутність соціальної допомоги та її місце в сучасній системі соціального захисту України / В.А. Рудик // Збірник матеріалів IV міжвузівської науково-практичної конференції. За ред. канд. екон. наук, доцента Бондаря В.В. ЧДІПСТП, 2008. – С. 60-65.
83. Рудик В.А. Тенденції розвитку міжнародного права соціального забезпечення / В.А. Рудик // Перспективні напрями наукових досліджень - 2015: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Братислава, Словаччина, 17-22 жовтня 2015 року). - В 2-х т. - Т.1. - К.: Вид-во «Центр навчальної літератури», 2015. - 197с. - С. 169-171.
84. Рудик В.А. Фостерне виховання – пріоритетний напрямок соціального захисту дітей-сиріт: досвід зарубіжних країн та його запровадження у національну практику / В.А. Рудик // Актуальні проблеми права: Теорія і практика. Збірка наукових праць. № 23, Луганськ, 2012. – С.234-236

85. Рудик В.А. Щодо визначення змісту поняття „соціальний захист” з позиції Європейської соціальної хартії (переглянутої) / В.А. Рудик // Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України: Матеріали науково-практичної конференції; м. Київ, 12 березня 2004 року / За ред. О.Ф. Штанька, Н.Б. Болотіної. – К.: КЮІ МВС України, 2004. – Ч.2. – С.20-22.
86. Рудик В.А. Щодо змісту міжнародних гарантій права людини на соціальний захист в Україні / В.А. Рудик // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу (22 квітня 2008 року). – Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008. - С.48-51.
87. Рудик В.А. Щодо змісту окремих терміно-понять в системі соціальних виплат / В.А. Рудик // Соціальне право України: науковий збірник / Черніг. держ. технол. ун-т, Укр. асоц. фахівців труд. права. – Чернігів: Черніг. держ. технол. ун-т, 2012. - № 1 (1). – С.223-230
88. Рудик В.А. Щодо питання про достатність обсягу права людини на соціальний захист / В.А. Рудик // Теоретичні та практичні проблеми трудового та пенсійного права: Збірник матеріалів науково-практичного семінару / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2007. – С. 76-79.
89. Рудик В.А. Щодо питання про конституційні гарантії права людини на соціальний захист / В.А. Рудик // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 6. – С.25-28.
90. Рудик В.А. Щодо проблеми правового регулювання призначення допомоги при народженні дитини / В.А. Рудик // Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників IV Міжнародної науково-практичної

- конференції, 5-6 жовтня 2012р./ За ред. к.ю.н., доцента В.В. Жернакова. – Харків: Кросроуд, 2012. – С.421-424
91. Рудик В.А. Щодо проблеми правового регулювання призначення допомоги при народженні дитини / В.А. Рудик // Трудове законодавство: шляхи реформування: матеріали ІІ Всеукраїнської наук. практ. конференції (м. Харків, 12 квітня 2013 року); за заг. ред. К.Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2013 . С. 313-316
92. Рудик В.А. Щодо проблеми реалізації принципу соціальної справедливості в пенсійному забезпеченні в умовах реформування соціального законодавства України / В.А. Рудик // Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства : матеріали ІV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.); за заг. ред. К. Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х. : ХНУВС, 2015. – С. 283-286.
93. Сташків Б.І. Дещо з історії стипендіального забезпечення в період дожовтневого (1917 р.) перевороту / Б.І. Сташків // Захист прав людини як основа гуманізації суспільства. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 10 квітня 2009 р.)- Чернігів. -2009.- С. 212-214
94. Сташків Б.І. Проблеми пенсійної реформи: економічний та правовий аспект /Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. 2010. - № 1. –С. 57-72.
95. Сташків Б.І. Стипендії як вид соціального забезпечення та стимулювання: навчальне видання / Б.І. Сташків // Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2011. – 112 с.
96. Сташків Б.І. Чинність нормативно-правових актів у сфері соціального забезпечення у часі / Б.І. Сташків // Роль права в сучасній Україні: Збірник матеріалів міжвузівського круглого столу. Вип. 2.- Чернігів: Видавництво ЧДІПСТП, 2008.- С. 4-14.

97. Сташків Б.І. Шляхи вдосконалення пенсійного забезпечення громадян/ Б.І. Сташків // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки): щоквартальний науковий збірник. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці. - 2011. – № 1. - С. 47-59.
98. Сташків Б.І. Академічні стипендії для осіб, що навчаються, як вид матеріального заохочення / Б.І. Сташків // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці.-2009.-№ 2. - С. 57-69.
99. Сташків Б.І. Безбар'єрність оточуючого середовища як інститут права соціального захисту населення / Б.І. Сташків // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Зб. матеріалів круглого столу. – Чернігів: КП „Видавництво ”Чернігівські береги”, 2006. – С.162–167.
100. Сташків Б.І. Відповідальність у праві соціального обслуговування / Б.І. Сташків // Историко-правовые и социальное—экономические аспекты развития. Материалы докладов и выступлений. Межвузовская научно—практическая конференция 7 апреля 2010 г. - С. 16-21
101. Сташків Б.І. Встановлення юридичних фактів, що мають значення для права соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Удосконалення правового механізму реалізації і захисту прав та інтересів людини і громадянина в Україні: Зб. матеріалів науково-практичного семінару (30 березня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С. 44–62.
102. Сташків Б.І. Вступ до права соціального забезпечення : навч. посібник з грифом МОН України / Б.І. Сташків // - Чернігів РВК «Десна», 2014 р - 232 с.
103. Сташків Б.І. Гарантії права на соціальне забезпечення / Б.І. Сташків // Роль та місце правової держави у формуванні та розвитку громадянського суспільства: Зб. матеріалів

- круглого столу (3 квітня 2007 року). – Чернігів: КП „Видавництво ”Чернігівські обереги”, 2007. – С. 16–22.
104. Сташків Б.І. Гарантії реалізації інвалідами своїх прав у сфері соціальних послуг: реалії сьогодення / Б.І. Сташків // Трудове право України: сучасний стан та перспективи: Матеріали науково-практичної конференції. м. Сімферополь, 22-24 травня 2008 р. /За ред.проф.В.С.Венедіктова, - Сімферополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Кримський юридичний інститут, 2008.- С. 252-260.
105. Сташків Б.І. Дискусійні питання змісту предмета права соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Историко-правовые, социально-экономические и технологические аспекты развития общества : междунар. науч.-практ. конф. 25 марта 2015 г., г. Чернигов.- Чернигов. Десна Полиграф, 2015.- С 21-24.
106. Сташків Б.І. Дискусійні питання теорії соціальних ризиків у праві соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Ukraine - EU. Modern technology, business and law : collection of international scientific papers : in 2 parts. Part 2. Modern engineering. Sustainable development. Innovations in social work: philosophy, psychology, sociology. Current problems of legal science and practice. - Chernihiv : CNUT, 2015. – P. 332-334.
107. Сташків Б.І. Діти війни як суб'єкти права соціального забезпечення / Б.І. Сташків // ВІСНИК Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки) : щоквартальний науковий збірник. - 2009. – № 3. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2009. – С. 63-68.
108. Сташків Б.І. До питання про соціальні пенсії чи соціальну допомогу / Б.І. Сташків // Теоретичні та практичні проблеми трудового та пенсійного права: Зб. матеріалів науково-практичного семінару (7 листопада 2006 року). –

- Чернігів: КП „Видавництво” Чернігівські обереги”, 2007. – С.55–59.
109. Сташків Б.І. До питання про співвідношення соціальних ризиків та юридичних фактів в праві соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Юридичні факти в системі правового регулювання. Зб. наук. праць Матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26 листопада 2015 р.) за заг. ред.. Н.М. Пархоменка, М.М. Шумила, І.О. Ізарової.- К.: ВД «Дакор», 2015.- С 481-486.
110. Сташків Б.І. До питання про функції права соціального забезпечення/ Б.І. Сташків // Проблеми вдосконалення правового регулювання соціально-трудоких відносин в Україні Матеріали науково-практичної конференції: м. Харків 5-6 червня 2009 р.- Харків, 2009.- С. 250-253
111. Сташків Б.І. Довічні стипендії у системі соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки): щоквартальний науковий збірник. – 2008. - № 1. - Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008. – С. 13-23.
112. Сташків Б.І. Забезпечення державою соціальної справедливості при здійсненні соціального захисту населення: правовий аспект / Б.І. Сташків // Трудове законодавство: шляхи реформування: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 12 квіт. 2013 р.); за заг. ред. К.Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: ХНУВС, 2013. – С. 323-328.
113. Сташків Б.І. Здійснення державою соціальної політики в сфері соціального забезпечення: правовий аспект / Б.І. Сташків // Захист прав людини – європейський вимір України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю УАФТП; м. Севастополь, 6-9 червня 2013 р. / За ред. проф. Венедіктова В.С. – Севастополь: Українська асоціація

фахівців трудового права, Севастопольський інститут банківської справи Української академії банківської справи НБУ. – 2013. – С. 288-293.

114. Сташків Б.І. Іменні стипендії як вид матеріального забезпечення та стимулювання / Б.І. Сташків // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. -2009.-№ 1.- С.124-169
115. Сташків Б.І. Конституции Российской Федерации и Украины о праве на социальное обеспечение / Б.І. Сташків // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества: Сборник материалов межвузовской научно-практической конференции. Выпуск 3. – Чернигов, 2004. – С.162–167.
116. Сташків Б.І. Конституційний механізм захисту права на соціальне забезпечення / Б.І. Сташків // Роль права в сучасній Україні: Зб. матеріалів міжвузівського круглого столу. – Чернігів: РВВ „Юрист”, 2007. – С. 4–9.
117. Сташків Б.І. Концепція методу права соціального забезпечення у сучасній фаховій літературі / Б.І. Сташків // Историко-правовых и социально-экономические аспекты развития общества: материалы докладов и выступлений Международной научно-практической конференции в г. Чернигове 20 марта 2012 г. – Чернигов, 2012г. – С. 83-84.
118. Сташків Б.І. Механізм забезпечення прав людини у сфері соціального захисту: проблеми гарантій / Б.І. Сташків // Право України. – 2007. – № 9. – С. 21–24.
119. Сташків Б.І. Накопичувальна система пенсійного страхування: проблеми запровадження / Б.І. Сташків // Теоретико-технологічні та економіко-правові аспекти комплексної безпеки організації та розвитку підприємництва та бізнесу. VI Міжвузівська науково-практична конференція. Зб. наукових праць. 31 березня 2010 р. Чернігів. – 2010.-С. 176-180.
120. Сташків Б.І. Обчислення строків у праві соціального забезпечення: проблеми правового регулювання / Б.І.

Сташків // Підприємництво, господарство і право. -2009.- № 9.- С. 141-145.

121. Сташків Б.І. Одноразові допомоги у системі державних соціальних допомог / Б.І. Сташків // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу (22 квітня 2008 року). – Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008.- С. 26-45.
122. Сташків Б.І. Окремі питання здійснення пенсійної реформи в Україні / Б.І. Сташків // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. 2010.- № 2. – С. 166-181.
123. Сташків Б.І. Окремі питання предмета права соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Трудове право в контексті розбудови громадянського суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Путивль, 14-16 червня 2012р., 2012 р.-С. 262-266.
124. Сташків Б.І. Оптимізація пенсійного забезпечення: правові, економічні та соціальні аспекти / Б.І. Сташків // Правові засади працевлаштування та зайнятості населення в умовах ринкової економіки: матеріали науково-практичної конференції, м. Севастополь, 19-21 травня 2011 р./ Севастополь, 2011. – С. 226-232.
125. Сташків Б.І. Організаційно-правове забезпечення заходів з абілітації та реабілітації дітей в Україні. – Чернігів: РВВ “Юрист”, 2007. – 60 с.
126. Сташків Б.І. Пенсійна система України: проблеми реформування/ Б.І. Сташків // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Материалы докладов и выступлений межвузовской научно-практической конференции/ г. Чернигов, 17 марта 2011г./ г. Чернигов, 2011.- С. 90-92.
127. Сташків Б.І. Підстави виникнення права на соціальне забезпечення / Б.І. Сташків // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества:

- матеріали докладов и выступлений: Международной научно-практической конференции (г. Чернигов, 16 апреля 2013г.) – Чернигов: Украинско-российский институт (филиал в г. Чернигове) ФГБОУ ВПО «МГОУ им. В.С. Черномырдина», - Чернигов 2013, С. 46-51.
128. Сташків Б.І. Поняття і предмет права соціального захисту населення: постановка проблеми / Б.І. Сташків // Соціально-захисна діяльність держави в умовах ринкових відносин: Матеріали науково-практичної конференції; м. Чернігів, 31 травня – 2 червня 2007 року. – Чернігів, 2007. – С. 55–58.
129. Сташків Б.І. Поняття, правова природа та класифікація строків у праві соціального забезпечення/ Б.І. Сташків // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць. Вип. 46.- Одеса: Юридична література, 2009.- С. 44-52
130. Сташків Б.І. Право соціального обслуговування: Навч. посібник. – К.: Знання, 2007. – 567 с. (Вища освіта ХХІ століття).
131. Сташків Б.І. Правове регулювання соціального забезпечення бездомних громадян та осіб, звільнених з місць позбавлення волі / Б.І. Сташків // Актуальні проблеми держави і права: Зб.наукових праць. Вип.37 – Одеса: Юридична література. - С. 30-38.
132. Сташків Б.І. Правовий супровід соціальної роботи з особами, звільненими з місць позбавлення волі / Б.І. Сташків // Проблеми соціальної роботи в аспекті реформування соціальних відносин: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 березня 2008 р.).-Чернігів, Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008.- С. 108-117.
133. Сташків Б.І. Проблеми вдосконалення солідарної системи загальнообов'язкового державного пенсійного страхування / Б.І. Сташків // Трудове право та проблеми соціального захисту населення в контексті правової держави: Матеріали

науково-практичної конференції, м. Харків. 24-25 вересня 2010 року. – Х., 2010. – С. 262-267.

134. Сташків Б.І. Проблеми кодифікації законодавства про соціальне забезпечення / Б.І. Сташків // Розвиток законодавства про працю і соціальне забезпечення: здобутки, проблеми: тези доповідей і наукових повідомлень учасників 4 Міжнародної науково-практичної конференції (Харків, 5-6 жовтня 2012р.) – Х.: Право, 2012. – С. 438-442.
135. Сташків Б.І. Проблеми недержавного пенсійного забезпечення / Б.І. Сташків // Сучасне та майбутнє в тенденціях підготовки студентів ВНЗ. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. 3 червня 2010 року – Чернігів. 2010. – С. 26-29.
136. Сташків Б.І. Проблеми правового забезпечення пенсійної реформи в Україні / Б.І. Сташків // Єдність і диференціація трудового права та права соціального забезпечення : матеріали III Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 листопада 2014 р.).- Х. ХНУВС, 2014.- С.230-234.
137. Сташків Б.І. Проблеми принципів пенсійного права / Б.І. Сташків / Б.І. Сташків // Сучасні проблеми трудового та пенсійного законодавства : матеріали IV Всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листопада 2015 р.), за заг. ред. К.Ю. Мельника/ МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ.-Х.: ХНУВС, 2015.-С. 293-299.
138. Сташків Б.І. Процесуальний порядок розгляду судом справ про визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою / Б.І. Сташків // Формування механізму реалізації та захисту прав і свобод фізичних осіб в Україні: Збірник матеріалів круглого столу (29 листопада 2007 року).- Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008.- С. 58-62.
139. Сташків Б.І. Реінтеграція безпритульних дітей: зміст та правове регулювання / Б.І. Сташків // Теоретичні та практичні проблеми трудового права та права соціального

- забезпечення: Зб. матеріалів науково-практичного семінару (4 грудня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С. 54–60.
140. Сташків Б.І. Реформування пенсійної системи в Україні: перші кроки її здійснення / Б.І. Сташків // Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України: Матеріали науково-практичної конференції; м. Київ, 12 березня 2004 року. – К.: КЮІ МВС України, 2004. – Ч.2. – С. 39–44.
141. Сташків Б.І. Соціальна безпека як інститут права соціального захисту населення / Б.І. Сташків // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наукових праць. – Одеса: Юридична література, 2007. – Вип.30. – С. 32–36.
142. Сташків Б.І. Соціальна справедливість у праві соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Комплексна безпека підприємницької діяльності: економіко-правові засади, інформаційно-технічні заходи, стратегія формування та перспективи розвитку. III міжвузівська науково-практична конференція (22 березня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С. 27–31.
143. Сташків Б.І. Соціальне обслуговування бездомних громадян / Б.І. Сташків // Теоретичні та практичні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: Зб. матеріалів науково-практичного семінару (4 грудня 2007 року). – Чернігів, 2007. – С. 47–53.
144. Сташків Б.І. Соціальні пільги у праві соціального забезпечення: дискусійні питання / Б.І. Сташків // Соціальне право України: Збірник наукових праць / За ред. Л.П. Шумної. - Чернігів: Вид-во Чернігівського державного технологічного університету, 2013 - № 1 (2).- С. 278-293.
145. Сташків Б.І. Соціальні послуги безробітним: поняття і види / Б.І. Сташків // Держава і право: Зб. наукових праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 28. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 404–409.

146. Сташків Б.І. Соціальні стипендії як вид матеріального забезпечення / Б.І. Сташків // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества. Материалы VIII межвузовской научно-практической конференции. 15 апреля 2009 г. -Чернигов, 2009. - С. 19-23
147. Сташків Б.І. Стаття / Б.І. Сташків // Юридична енциклопедія. Т.5. – К.: Вид. „Українська енциклопедія”, 2003. – С. 643–644.
148. Сташків Б.І. Стипендіальне забезпечення та його правова природа / Б.І. Сташків // Актуальні проблеми розвитку законодавства про працю та соціальне забезпечення: Тези доповідей і наукових повідомлень учасників Міжнародної науково-практичної конференції: м. Харків, 22-23 квітня 2009 року /За ред. В.В. Жернакова.- Харків: Національна юридична академія ім. Я.Мудрого, 2009.- С. 430-434
149. Сташків Б.І. Строки реалізації органами соціального захисту населення права особи на конкретний вид соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Роль права в сучасній Україні: Збірник матеріалів міжвузівського круглого столу. Вип. 3.(8 жовтня 2008 р.). – Чернігів, Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2008.- С. 4-20.
150. Сташків Б.І. Строки у праві соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу (22 квітня 2008 року).- Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008.- С. 10-25.
151. Сташків Б.І. Строки як елемент юридичної безпеки населення у сфері соціального забезпечення / Б.І. Сташків // Комплексна економічна безпека підприємництва: сучасні тенденції формування та перспективи розвитку, економіко-правові аспекти. - Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008.- С. 48-53.
152. Сташків Б.І. Суб'єкти права на пенсію у зв'язку з втратою годувальника / Б.І. Сташків // Теоретичні та практичні

- проблеми трудового та пенсійного права: Зб. матеріалів науково-практичного семінару (7 листопада 2006 року). – Чернігів: КП „Видавництво” Чернігівські обереги”, 2007. – С.40–45.
153. Сташків Б.І. Теоретичні та практичні проблеми реформування системи соціальних пільг в Україні / Б.І. Сташків // ВІСНИК Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки) : щоквартальний науковий збірник. – 2010.-№ 3. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010.- С. 114-132.
154. Сташків Б.І. Тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме / Б.І. Сташків // Роль права в сучасній Україні: Збірник матеріалів міжвузівського круглого столу. Вип. 2.- Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008.- С. 15-24.
155. Сташків Б.І. Утримання німецьких у стаціонарних інтернатних установах та закладах як інститут права соціального обслуговування / Б.І. Сташків // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 6. – С. 67–70.
156. Чічкань М.В. Законодавче забезпечення прав реабілітованих жертв політичних репресій у сфері соціального захисту / М.В. Чічкань // Актуальні проблеми юридичної науки на шляху сучасної розбудови держави і суспільства: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 5-7 червня 2014 р. / Ред.кол.: В.С. Венедіктов, А.М. Куліш, М.М. Бурбика; За ред.: В.С. Венедіктова, А.М. Куліша. – Суми : СумДУ, 2014. – С. 334-338.
157. Чічкань М.В. Концептуальні підходи до формування поняття «медичне право» у сучасній юридичній науці /

- М.В. Чічкань // Підприємництво, господарство і право. – 2012. - № 3. – С. 36-38.
158. Чічкань М.В. Міжнародно-правове регулювання соціального захисту інвалідів / М.В. Чічкань // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу (22 квітня 2008 року). – Чернігів: Видавництво ЧДПСТП, 2008.- С. 78-81.
159. Чічкань М.В. Міжнародно-правові стандарти у сфері соціального захисту інвалідів / М.В. Чічкань // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. - № 1. – с. 259-263.
160. Чічкань М.В. Окремі правові питання зайнятості інвалідів в Україні / М.В. Чічкань // [Електронний ресурс] // Порівняльно-аналітичне право. – 2014. - № 1. – С. 121-123. - Режим доступу : <http://www.pap.in.ua/>.
161. Чічкань М.В. Окремі правові питання реалізації державної політики у сфері соціального захисту ветеранів війни / М.В. Чічкань // Актуальні проблеми юридичної науки та практики. – Чернігів: ЧНТУ, 2015. - № 1(1). – С.84-89.
162. Чічкань М.В. Особливості реалізації права на працю громадянами похилого віку / М.В. Чічкань // Трудове законодавство: шляхи реформування: матеріали II Всеукраїнської наук.-практ.конф. (м. Харків, 12 квіт. 2013 р.); за заг. ред. К.Ю. Мельника / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. - Х.: ХНУВС, 2013. – С. 296-299.
163. Чічкань М.В. Пенсія по інвалідності в солідарній системі: правовий аспект / М.В. Чічкань // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки).- № 1. – 2008. – С. 71-74.
164. Чічкань М.В. Правове регулювання соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей у сучасній Україні / М.В. Чічкань // Матеріали Першої Міжнародної науково-

- практичної конференції «Україна – ЄС. Сучасні технології, економіка та право». – 2015. – С. 345-348.
165. Чічкань М.В. Правові засади зайнятості інвалідів в Україні / М.В. Чічкань // Правові, економічні та організаційні засади реалізації державної політики зайнятості: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 грудня 2015р.). – Львів: Український центр соціально-правових досліджень; Кафедра трудового, аграрного та екологічного права Львівського національного університету імені Івана Франка 2016. – С.149-152.
166. Чічкань М.В. Проблеми та перспективи розвитку соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні / М.В. Чічкань // Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки) / Заг. ред. ректора інституту Андріїва В.М. - № 2. – 2010. – С. 73-77.
167. Чічкань М.В. Соціальний захист жертв політичних репресій: загальноправовий аспект / М.В. Чічкань // Юридична Україна. – 2013. - № 6. – С. 82- 86.
168. Чічкань М.В. Соціальний захист інвалідів в контексті європейської інтеграції України /М.В. Чічкань // Захист прав людини – європейський вимір України: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 10-річчю УАФТП; м. Севастополь 6-9 червня 2013 р. / За ред. проф. В.С. Венедіктова – Севастополь: Українська асоціація фахівців трудового права, Севастопольський інститут банківської справи Української академії банківської справи НБУ. – 2013. –С. 145-148.
169. Чічкань М.В. Соціальний захист чи соціальне забезпечення? / М.В. Чічкань // Південноукраїнський правничий часопис. – 2008. – № 4. – С. 218–221.
170. Чічкань М.В. Теоретико-правові аспекти соціального захисту громадян похилого віку в Україні / М.В. Чічкань //

- Підприємництво, господарство і право. – 2013. - № 5. – С. 44-46.
171. Чічкань М.В. Щодо питання реалізації інвалідами права на працю в сучасних умовах / М.В. Чічкань // Соціальне право. – 2013. - № 2. – С. 312-321.
172. Чічкань М.В. Щодо питання соціального захисту громадян похилого віку в Україні / М.В. Чічкань // Проблеми захисту прав та свобод людини і громадянина: тези Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених та студентів (м. Чернігів, 22-23 травня 2014р.). – Чернігів: Десна Поліграф, 2014. – С. 15-19.
173. Чічкань М.В. Щодо питання соціального захисту інвалідів у міжнародно-правових актах / М.В. Чічкань // Соціальне право України: науковий збірник / Черніг. держ. технол. ун-т, Укр. асоц. фахівців труд. права. – Чернігів: Черніг. держ. технол. ун-т, 2012. - № 1 (1). – С. 248-255
174. Чічкань М.В., Денисенко К.В. Щодо пенсійного забезпечення ветеранів війни в Україні / М.В. Чічкань // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». – 2016. - Випуск 37, Том 2. – С. 92-94.
175. Чічкань М.В., Мірошник К.М. Поняття бідності та критерії її визначення / М.В. Чічкань // Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). – Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. – С. 132-136.
176. Чічкань М.В., Якубовський М.О. Сучасні аспекти правового регулювання у сфері соціального захисту інвалідів в Україні / М.В. Чічкань // Проблеми громадянського поступу українського суспільства: філософсько-правові та соціально-психологічні аспекти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернігів, 21 січня 2015 р.). – Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2015. – С. 132-136.

177. Чічкань М.В.. Діяльність громадських організацій у сфері захисту інвалідів [Електронний ресурс] / М.В. Чічкань // Форум права. – 2008. – № 3. – С. 523–526. – Режим доступу : <http://www.nbuu.gov.ua/e-journals/FP/2008-3/08cmvszi/.pdf>.
178. Чічкань М.В. Захист інвалідів у сфері діяльності громадських організацій // Актуальні проблеми роботи з персоналом у правоохоронних органах : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 27 листопада 2008 р.). – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2008. – С. 345–348.
179. Чічкань М.В. Інваліди як суб'єкти трудових правовідносин / М.В. Чічкань // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2009. – № 12. – С. 63–65. – (Серія «Право»).
180. Чічкань М.В. Повноваження Міністерства праці та соціальної політики в галузі соціального захисту населення / М.В. Чічкань // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – 2008. – № 11. – С. 57–59. – (Серія «Право»).
181. Шумна Л.П. Актуальні питання правового регулювання соціальних пільг в Україні / Л.П. Шумна // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: Матеріали XVIII регіональної науково-практичної конференції. 26-27 січня 2012 р. – Львів: Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, 2012. – С. 276, 277.
182. Шумна Л.П. До питання правовідносин у сфері соціального обслуговування Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць / Л.П. Шумна // За ред. Л.І. Лазор. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2011. – № 21. – С. 599 – 605.
183. Шумна Л.П. До питання правового регулювання соціальних пільг в Україні / Л.П. Шумна // Державне будівництво та місцеве самоврядування: зб. наук. пр. / редкол.: Ю.П. Битяк та ін. – Х.: Право, 2011. – Вип. 22. – С. 236 – 246.

184. Шумна Л.П. До питання функцій соціального обслуговування / Л.П. Шумна // Актуальні проблеми регулювання відносин у сфері праці і соціального забезпечення: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників III Міжнародної науково-практичної конференції, 7-8 жовтня 2011 р. / За ред. к.ю.н., доц. В.В. Жернакова. – Х.: Кроссрууд, 2011. – С. 486 – 489.
185. Шумна Л.П. До питання юридичних гарантій права громадян на соціальне обслуговування / Л.П. Шумна // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць / За ред. Л.І. Лазор. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2011. – № 22. – С. 574 – 583.
186. Шумна Л.П. До питання юридичних гарантій права громадян на соціальне обслуговування / Л.П. Шумна // Трудове право, право соціального забезпечення та сучасні проблеми проходження служби в органах внутрішніх справ: матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листопада 2011 р.) / за заг. ред. К.Ю. Мельника. – Х.: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2011. – С. 92 – 100.
187. Шумна Л.П. До проблеми принципів інституту соціального обслуговування / Л.П. Шумна // Вісник Академії правових наук України: зб. наук. пр. / редкол.: В.Я. Тацій та ін. – Х.: Право. – № 3(36). – С. 197 – 205.
188. Шумна Л.П. До проблеми принципів соціального обслуговування / Л.П. Шумна // Протиправна поведінка: погляд крізь призму юридичної науки: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції / за заг. Ред.. І.Г. Богатирьова. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко, 2012. – С. 184-186.
189. Шумна Л.П. Додаткові виплати до пенсій за законодавством України / Л.П. Шумна // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної

- Л.П. – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2007. – С. 136-142.
190. Шумна Л.П. Загальнообов’язкове державне пенсійне страхування / Л.П. Шумна // Великий енциклопедичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2007. – С. 264,265.
191. Шумна Л.П. Загальнообов’язкове державне соціальне страхування / Л.П. Шумна // Великий енциклопедичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2007. – С. 265.
192. Шумна Л.П. Загальнообов’язкове державне соціальне страхування в системі соціального захисту: організаційні та фінансові засади його здійснення в умовах трансформаційних перетворень / Л.П. Шумна // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу. – Чернігів: КП „Видавництво „Чернігівські обереги”, 2006. – С.110–117.
193. Шумна Л.П. Концепція державної політики щодо регулювання діяльності у сфері недержавного пенсійного забезпечення в Україні / Л.П. Шумна // Теоретичні та практичні проблеми трудового права та права соціального забезпечення: Збірник матеріалів науково-практичного семінару / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2007. – С.14-16.
194. Шумна Л.П. Надбавки як додаткові виплати до пенсій: види, розміри та правове регулювання їх надання / Л.П. Шумна // Соціально-захисна діяльність держави в умовах ринкових відносин: Матеріали науково-практичної конференції; м. Чернігів, 31 травня – 2 червня 2007 року / За ред. проф. В.С. Венедіктова. – Чернігів: Українська асоціація фахівців трудового права, Чернігівський

- державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2007. – С. 65-68.
195. Шумна Л.П. Обязательное социальное страхование в государственной системе социального обеспечения Украины и РФ / Л.П. Шумна // Историко-правовые и социально-экономические аспекты развития общества: Сборник межвузовской научно-практической конференции. Выпуск 3. – Чернигов: Украинско-Российский институт (филиал) МГОУ в г. Чернигове, 2004. – С. 160-162.
 196. Шумна Л.П. Основні напрями гендерного аналізу пенсійної системи України / Л.П. Шумна // Безпека життєдіяльності жінок і чоловіків: гендерний аспект: Матеріали обласної науково-практичної конференції / Голова редколегії І.В. Дорожкіна. – Чернігів: ЧДПУ, 2007. – С. 58-61.
 197. Шумна Л.П. Пенсійна система України: зміст та правове регулювання / Л.П. Шумна // Теоретичні та практичні проблеми трудового та пенсійного права: Збірник матеріалів науково-практичного семінару / За ред. канд. юрид. наук, доцента Шумної Л.П. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські обереги”, 2007. – С. 26-30.
 198. Шумна Л.П. Пенсійна система України: зміст та правове регулювання / Л.П. Шумна // Актуальні проблеми держави і права: Збірник наукових праць. Вип. 30. – Одеса: Юридична література, 2007. – С. 46-50.
 199. Шумна Л.П. Пенсійне забезпечення біженців / Л.П. Шумна // e-mail: rokada.org.ua.
 200. Шумна Л.П. Пенсійне забезпечення біженців / Л.П. Шумна // Проблеми державного управління в умовах реформування політико-правової системи: Збірка наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (до першої річниці Національної „Помаранчевої” революції в Україні). – Одеса: Негоціант, 2005. – С.138-143.
 201. Шумна Л.П. Персоніфікований облік у сфері пенсійного страхування та проблема захисту прав і свобод особи / Л.П.

- Шумна // Захист соціальних та економічних прав людини: міжнародні стандарти і законодавство України: Матеріали наук.-практ. конференції; м. Київ, 12 березня 2004 року / За ред. О.Ф. Штанька, Н.Б. Болотіної. – К.: КЮІ МВС України, 2004. – Ч. 2. – С. 56–60.
202. Шумна Л.П. Право біженців на соціальний захист за законодавством України / Л.П. Шумна // e-mail: rokada.org.ua.
203. Шумна Л.П. Право інвалідів на реабілітацію та державні гарантії його реалізації / Захист соціальних прав людини і громадянина в Україні: проблеми юридичного забезпечення: Матеріали науково-практичної конференції; м. Київ, 30 січня 2003 року / За ред. Н.Б. Болотіної. – К.: МП Леся, 2003. – С. 118-124.
204. Шумна Л.П. Право соціального захисту як галузь національного права України / Л.П. Шумна // Право України. – 2006. – № 1. – С. 158 (у співавторстві).
205. Шумна Л.П. Правові питання медичної реабілітації інвалідів / Л.П. Шумна // Проблеми правового забезпечення праці та соціального захисту населення України в сучасних умовах: Збірник матеріалів круглого столу (22 квітня 2008 року). – Чернігів: Видавництво ЧДПІСТП, 2008. - С. 4-9.
206. Шумна Л.П. Правовідносини у сфері соціального обслуговування / Л.П. Шумна // Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). – Т. 3 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін / Націон. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса: Фенікс, 2012. – С. 316, 317.
207. Шумна Л.П. Принципи соціального обслуговування / Л.П. Шумна // Вісник Одеського національного університету. – 2011. – Т. 16. – Випуск 15. – Правознавство. – С. 155 – 159.
208. Шумна Л.П. Прожитковий мінімум / Л.П. Шумна // Великий енциклопедичний словник / За ред. акад. НАН України Ю.С. Шемшученка. – К.: ТОВ „Видавництво „Юридична думка”, 2007. – С. 730.

209. Шумна Л.П. Система опіки над сім'ями з дітьми та сімейний суд Польщі: досвід для України / Л.П. Шумна // Європейські стандарти опіки над сім'ями та дітьми в Чернігівському регіоні : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Чернігів, 3 грудня 2009 р.): ВІСНИК Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (серія Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки) : щоквартальний науковий збірник. - 2010. – № 2. – Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці, 2010. – С. 9-16.
210. Шумна Л.П. Соціальна справедливість як один із основних принципів надання соціальних послуг / Л.П. Шумна // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / гол. ред. С.В. Ківалов; відп. за вип. Л.І. Кормич. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія»: Південноукраїнський центр гендерних проблем, 2012. – Вип. 45. – С. 37 – 42.
211. Шумна Л.П. Соціальний захист дітей-інвалідів: правовий аспект / Л.П. Шумна // Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 28. – К.: Ін. держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 400-404.
212. Шумна Л.П. Соціальні пільги: сучасний стан і перспективи існування / Л.П. Шумна // Актуальні проблеми права: теорія і практика: Збірник наукових праць / За ред. Л.І. Лазор. – Луганськ: Вид-во Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля, 2012. – № 23. – С. 577-582.
213. Шумна Л.П. Соціальні послуги: спроба визначити правову природу / Л.П. Шумна // Держава і право: Збірник наукових праць: Юридичні і політичні науки. – Випуск 54. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2011. – С. 284 – 288.

214. Шумна Л.П. Страхові внески за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням: поняття та їх значення для соціального забезпечення / Л.П. Шумна // Підприємництво, господарство та право: Зб. наук. праць. Право соціального забезпечення. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 64–66.
215. Шумна Л.П. Щодо видів і змісту функцій соціального обслуговування / Л.П. Шумна // Трудове право в контексті розбудови громадянського суспільства: матеріали міжнародної науково-практичної конференції; м. Путивль, 14-16 червня 2012 р. / За ред. проф. В. С. Венедіктова. – Путивль: Українська асоціація фахівців трудового права, Сумський національний аграрний університет, Путивльський коледж Сумського національного аграрного університету. – 2012. – С. 267-270.
216. Шумна Л.П. Щодо видів соціальної підтримки за законодавством України / Л.П. Шумна // Проект Інноваційного кодексу України як новий етап розвитку нормотворення в інноваційній сфері: матеріали наук-практ. конф., м. Харків, 14 червня 2011 р. / ред. кол.: С.М. Прилипко, Ю.Є. Атаманова, Д.В. Задихайло. – Х.: ФІНН, 2011. – С. 352 – 355.
217. Шумна Л.П. Юридичні гарантії права громадян на соціальне обслуговування / Л.П. Шумна // Актуальні проблеми надання юридичної допомоги в Україні: сучасний стан ат перспективи розвитку: Матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 21-22 січня 2011 р.). – Х.: ФІНН, 2011. – С. 53 – 55.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Богдан Іванович Сташків

Право соціального забезпечення

Загальна частина

Навчальний посібник

Підписано до друку 25.10.2016. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times New Roman. Умов. друк. арк. – 56,0. Обл.-вид. арк. – 56,3.
Тираж 300 пр. Замовлення № 7515.

Сташків Богдан Іванович

кандидат юридичних наук, доцент,
заслужений працівник народної освіти України

Народився 23 червня 1948 року в с. Блажів Самбірського району Львівської області. Трудову діяльність розпочав у 1964 році. Без відриву від виробництва в 1967 році закінчив Полтавську середню школу № 11.

Упродовж 1968-1973 років навчався на юридичному факультеті Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Після закінчення університету й отримання кваліфікації юриста був направлений на посаду викладача юридичних дисциплін Чернігівського юридичного технікуму.

З серпня 1973 року - викладач юридичних дисциплін, зав. юридичним відділенням, заст. директора з навчальної роботи Чернігівського юридичного технікуму, а після його реорганізації - Чернігівського юридичного коледжу.

З утворенням Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці (2003 р.) – заступник директора з навчальної роботи, а з 1 листопада 2005 року по 17 жовтня 2011 року – перший проректор з наукової та навчальної роботи даного інституту.

З 18 жовтня 2011 року по 31 жовтня 2012 року – проректор з навчально-виховної роботи Чернігівського державного технологічного університету. У даний час – професор кафедри трудового права, адміністративного права та процесу Чернігівського національного технологічного університету.

Автор понад 150 опублікованих наукових праць з питань правового регулювання соціального забезпечення в Україні і, в тому числі, трьох навчальних посібників з грифом МОН України: «Теорія права соціального забезпечення» (2005р.), «Право соціального обслуговування» (2007р.), «Вступ до права соціального забезпечення» (2014р.)